HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

DE VERZORGINGSSTAAT AAN SCHERVEN

literatuur

DE FASCINATIE VAN HET ANTIQUARIAAT

politiek

HET ANTI-AMERIKANISME VAN LINKS

feminisme

DE BRAAFHEID VAN VROUWENSTUDIES

VERSCHIJNT 4X PER JAAR – LOSSE NUMMERS F 10,– JAARGANG 5 – NUMMER 1 – VOORJAAR 1992

COLOFON

DE HELLING

verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,–
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer: 2737994
Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links (o.v.v. DE HELLING)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links

REDACTIE

Marianne van den Boomen, Els Diekerhof, Chris Keulemans, Henk Krijnen (hoofdredacteur), Joost Lagendijk, Jos van der Lans, Hans Schoen, Radi Suudi en Tanja Veenstra

EINDREDACTIE

Henk Krijnen

ACHTERPAGINA

Tom Schreuder

OMSLAGFOTO

Theo Audenaerd/HH

VORMGEVING & ZETWERK

Richard Pollé/Ruparo, Amsterdam

DRUK

Drukkerij Raddraaier

ADVERTENTIE-TARIEVEN

f 300,– per 1/2 pagina
f 150,– per 1/4 pagina
f 75,– per 1/8 pagina

ADMINISTRATIE & CORRESPONDENTIE

DE HELLING
Postbus 700
1000 AS Amsterdam
(020) 6202212

REDACTIE-SECRETARIAAT

Henk Krijnen
(020) 6735184

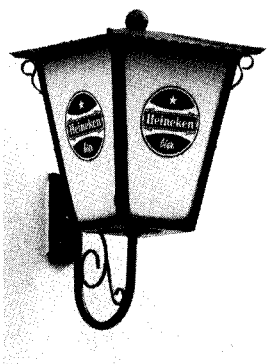
DE HELLING is een onafhankelijk politiek tijdschrift met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. Het tijdschrift wil een algemeen medium zijn voor linkse politieke meningsvorming en wil publieke debatten beïnvloeden

ISSN 0922 - 0119

MIDDENVELD

Groen Links gaat opportunistisch met het middenveld om. 'Het middenveld moet zèlf normen en waarden stellen en zo als het ware opdrachtgever worden van overheidsoptreden', menen de sociologen PETER BEIJER en MARC DEN BRAVEN.

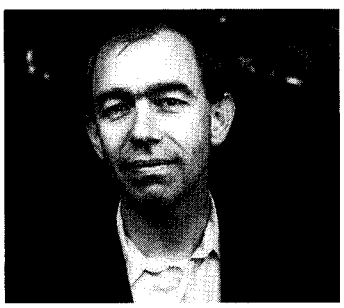
pagina 30

DERTIG VRAGEN

In deze nieuwe rubriek stellen we elk kwartaal dertig triviale vragen aan een bekende - al dan niet linkse - Nederlander. Stripteke-naar JOOST SWARTE valt als eerste de eer te beurt. 'Waar geloof je niet meer in? In de verheffing van de mens.'

pagina 46

VERZORGINGS-STAAT - 1

Voor HENK KRIJNEN en JOS VAN DER LANS is het wankelend geloof in de verzorgingsstaat vooral het produkt van collectieve scepsis van burgers en intellectuelen. 'Er is een halsstarrige behoefte om ons niet meer thuis te voelen in de wereld die afgelopen decennia om ons individuele bestaan heen gedrapeerd is.'

pagina 4

VERZORGINGSSTAAT - 2

'De tegenstelling tussen doelmatigheid en rechtvaardigheid heeft de verzorgingsstaat tot nog toe niet ten gronde gericht maar er zijn veel tekenen die erop wijzen dat verdere groei wèl tot ongelukken leidt', zo luidt de sombere boodschap van econoom COEN TEULINGS. Tòch is er geen andere weg dan een geleidelijke omvorming van de huidige verzorgingsstaat.

pagina 11

INHOUD

VERZORGINGSTAAT - 1

4 *waarom de verzorgingsstaat veruit superieur is* ***Henk Krijnen / Jos van der Lans***

VERZORGINGSSTAAT - 2

10 *de commissie-Wolfson op het rechte pad* ***Piet Leenders***

VERZORGINGSSTAAT - 3

11 *het economisch dillemma van de verzorgingsstaat* ***Coen Teulings***

LITERATUUR

15 *het mysterie van de band tussen antiquaar en boekenliefhebber* ***Chrétien Breukers***

ANALYSE

18 *links dient zich te bevrijden van het anti-amerikanisme* ***Fred Halliday***

COLUMN

21 ***Jantine Oldersma***

ESSAY

22 *economische groei en vooruitgang op nieuwe wijze met elkaar verbinden* ***Krishan Kumar***

MUZIEK

26 *de onvrede achter de raï* ***Henk Tummers***

28 *interview met raï-ster Cheb Mami* ***Jeanneke den Boer***

OPSTEL

30 *groen links begrijpt niets van het maatschappelijk middenveld* ***Peter Beijer en Marc den Braven***

CULTUUR

34 *waarom Amersfoort nooit aan een nieuw 'cultureel profiel' komt* ***Chris Keulemans***

COMMENTAAR

37 *Ina Brouwer door de bocht* ***Henk Krijnen***

BESCHOUWING

38 *vrouwenstudies lijden aan een ernstige vorm van academisering* ***Evelien Tonkens***

RECENSIE

42 *het boerenbestaan volgens John Berger* ***Nico van Lieshout***

HUMAN INTEREST

46 *dertig vragen aan ... Joost Swarte*

RUBRIEK

47 *berichten van het wetenschappelijk bureau*

JAARGANG 5 – NUMMER 1 – VOORJAAR 1992

DE MORELE SUPERIORITEIT VAN DE VERZORGINGSSTAAT

Nederland is geïnfecteerd door een virus - het virus van het verzorgingsstaat-nihilisme. Rondom de verzorgingsstaat, eens het trotse bouwsel van Werkend Nederland, hangt nu een drukkende somberheid. De intellectuelen van links en rechts hebben de verzorgingsstaat in het afgelopen jaar nagenoeg doodverklaard. Het enige medicijn dat nog redding kan brengen, zo beweren zij, is het mini-stelsel. Voor HENK KRIJNEN en JOS VAN DER LANS is het nog veel te vroeg om over te gaan tot toediening van het heilig oliesel. Integendeel, de verzorgingsstaat staat op de drempel van een tweede jeugd. Tijd voor de intellectuelen om de deur naar de verzorgingsstaat weer wagenwijd open te zetten! En de scherven bijeen te vegen...

JAARGANG [illegible] NUMMER [illegible] VOORJAAR 1992

5

oto: Michiel Wijnbergh/HH

DE [illegible]ELLING

Zoals de Nederlandse verzorgingsstaat vanaf zijn ontstaan altijd iets oerhollands heeft gehad, zo heeft ook de modernisering van onze verzorgingsstaat, zoals deze vanaf de jaren tachtig is ingezet, iets onherroepelijk Nederlands. De hele operatie heeft iets kneuterigs, het is kruidenieren op de vierkante millimeter.
De ingrepen van de laatste tien jaar, van hervormingen kan al helemaal niet gesproken worden, volgen een non-logica. Er valt met de beste wil van de wereld geen systematiek in te ontdekken. Maar wat nog belangrijker is: de aanpak van de reorganisatie van de verzorgingsstaat hangt van halfslachtigheden en compromissen aan elkaar. En als er al ergens ooit een doortastend besluit genomen wordt, dan worden daar in het ondoorgrondelijk rijk van uitkeringsorganisaties, adviescolleges en cao-vergadertafels vrijwel zonder uitzondering weer de scherpe kantjes van afgehaald.

regressieve modernisering

Het voordeel van deze huiskamersfeer is ondertussen wel dat het naar omstandigheden in Nederland nog steeds goed toeven is, iets wat het Sociaal Cultureel Planbureau ons al meer dan een decennium met de regelmaat van de klok voorhoudt. Ondanks alle kritiek op onze 'overgeorganiseerde verzorgingsstaat' en de financiële onhoudbaarheid daarvan, èn in weerwil van de vele voorstellen om daar drastisch het mes in te zetten, staan de fundamenten van de Nederlandse verzorgingsstaat er nog steeds. Natuurlijk hebben het sociale zekerheidsstelsel, de gezondheidszorg, de maatschappelijke dienstverlening, de volkshuisvesting, het welzijnswerk en het onderwijs vanaf de jaren tachtig de nodige veren moeten laten, maar de bewering dat het wezen daarvan aangetast of zelfs fundamenteel veranderd zou zijn, is rijkelijk overdreven.
Zeker als men Nederland vergelijkt met andere landen. De modernisering van de *welfare state* zoals deze zich in de Angelsaksische landen heeft voltrokken onder de regie van Thatcher en Reagan, heeft veel diepere sporen getrokken dan het omvormingsproces waarmee we in dezelfde jaren hier in Nederland aan de slag zijn gegaan. Niet voor niets heeft de Engelse socioloog *Stuart Hall* het thatcherisme omschreven als een vorm van regressieve modernisering, waarin het marktdenken het overheersende organisatieprincipe werd voor het sociale leven en waardoor een bijna totale ontmanteling van het institutionele verzorgingsveld op gang werd gebracht.
Vergeleken bij de uitspraken van Thatcher (*'There is no such thing as "society", there is only individuals and their families'*) is het gemurmel van het CDA over de 'zorgzame samenleving' zelfs een beetje aandoenlijk. Het no-nonsense-populisme, een combinatie van gespierd marktdenken en een willekeurig beroep op 'gezond verstand', dat in Engeland en in de Verenigde Staten aangewend werd om het sociale karakter van de moderne samenleving ingrijpend te wijzigen, heeft hier nauwelijks vaste voet aan de grond gekregen. Het diep verzonken mengsel van sociaal-christelijke en sociaal-democratische tradities in ons land toonde zich zo goed als immuun voor al te rigoureuze herstructurering van het sociale leven.
En - achteraf - mogen we ons daar zeer gelukkig om prijzen. Want wie anno 1992 de staalkaart van de wereldeconomie aan een nadere inspectie onderwerpt, ziet al gauw dat de kleur van de Angelsaksische economieën behoorlijk aan het verbleken is. Landen als Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Canada, maar ook - zij het in iets mindere mate - Australië en Nieuw Zeeland kampen met een enorme economische en sociale crisis. Niet toevallig zijn het uitgerekend deze landen die hun toch al niet al te rijke sociale voorzieningenstructuur in de jaren tachtig enorm hebben ingekrompen.
De gevolgen van het daar gepraktizeerde 'economisch individualisme' dringen steeds zichtbaarder door in het straatbeeld: armoede en complete verpaupering van grote delen van de steden. Het is geen toeval dat het eerste bewijsmateriaal voor het bestaan van zoiets als een onderklasse (*'underclass'*) in deze landen gevonden is. Dat heeft alles te maken met het feit dat boven op de harde Angelsaksische economie geen verzorgend dak gebouwd is, dat niet alleen de werknemers een bestaansgarantie verzekert, maar tevens de economie zelf bestaanszekerheid en vooral stabiliteit geeft.
Tegen die achtergrond behoeft het dan ook geen verbazing dat de aanhangers van het *thatcherism* en *reaganism* steeds minder luidruchtig zijn. Zeker in Nederland zijn zij - nadat zij in de jaren tachtig duchtig de trom roerden - naar de marge van het politieke bedrijf gedrongen. In hun frontale aanval op de staat en de bureaucratie en in hun niet aflatende pleidooien voor de zelfregulerende krachten in de maatschappij, hebben de aanhangers van het economisch individualisme niet alleen over het hoofd gezien dat een sterke verwevenheid tussen staat en maatschappij werkt als een schokdemper, maar ook dat een levendige verbinding tussen staat en economie voor 's lands welvaart werkt als een aanjager. De verzorgingsstaat vangt sociale klappen op en geeft tegelijkertijd veerkracht aan de economische ontwikkeling.

gedicteerde crisis

Daarbij vergeleken is Nederland inderdaad een sociaal paradijs, waar het ook voor het bedrijfsleven - zij het met het traditionele gemok en ritueel tegengesputter - goed toeven is. Enquêtes laten zien dat een grote meerderheid van het Nederlandse volk hardnekkig van mening blijft dat het zo moet blijven. Een percentage dat standvastig schommelt tussen de zestig en tachtig procent vindt dat er *niet* bezuinigd moet worden op zaken als gezondheidszorg, AOW, onderwijs en bijstand.
Desalniettemin bestaat er in Nederland zoiets als een 'crisis van de verzorgingsstaat'. Sociologen en economen - en niet de minsten - spreken daar al jaren over. Afhankelijk van hun politieke kleur wijzen zij op financiële wildgroei, op tegenstrijdigheden in het systeem, op de overdaad aan bureaucratie, op de culturele ondermijning van de verzorgingsstaat. Consistent is hun kritiek zeker niet te noemen, maar opgeteld in de conjunctuur van een sinds de jaren tachtig opkomend neo-liberalisme zwelt het wel aan tot een serieus, en gezien de hardnekkige ondersteuning van de bevolking voor de kern van de verzorgingsstaat, vooral intellectueel en politiek probleem. Sinds jaar en dag hangt het idee in de lucht dat de verzorgingsstaat onhoudbaar is en dat er wat moet gebeuren. Aan de basis van het wankelend geloof in de verzorgingsstaat staat toch het aanhoudend straatrumoer in intellectueel Nederland. Keerpunt daarbij vormde de in 1978 gepubliceerde, door *Cees Schuyt* en *J.A.A. van Doorn* geredigeerde, bundel *De stagnerende verzorgingsstaat*. Zij zetten de trend voor de discussie die in de jaren tachtig ontbrandde: 'Pas recentelijk komen we tot de ontdekking dat het bouwwerk dat we in de afgelopen decennia hebben opgetrokken - en bepaald niet 'in a fit of absence of mind' - een reeks van onbedoelde consequenties heeft teweeggebracht die nog nauwelijks zijn te overzien. (...) De snel naderbij komende onbetaalbaarheid is daarvan het bekendste en meest zichtbare bewijs. Wat minder direct zichtbaar, maar wél steeds meer voelbaar is, is de bestuurlijke onbeheersbaarheid van het stelsel, dat immers alleen kan voortbestaan, indien de gemeenschap in de vorm van de overheid bij machte blijft te voldoen aan de opdrachten die zij zichzelf heeft verstrekt en aan de verwachtingen die zij bij de burgers heeft gewekt. Het ziet er naar uit dat de grenzen van die capaciteit in zicht komen, en dat terwijl de overheid allerminst in staat lijkt tot zelfbeperking in het scheppen van nieuwe voorzieningen, om maar te zwijgen van de voortgaande 'rise of expectations' onder de cliënten. Wat zich thans meer en meer gaat wreken is het ontbreken van een goed gefundeerd denksysteem als leidraad bij de opbouw van de verzorgingsstaat.' De

Ons land wordt in toenemende mate niet enkel bevolkt door 'calculerende burgers' maar ook door 'calculerende politici'

woorden zouden vandaag geschreven kunnen zijn!

sanering

In de tussentijd is er natuurlijk niet uitsluitend gepraat over de vermeende crisis van de verzorgingsstaat. Aan de verzorgingsstaat is inmiddels ook heel wat versleuteld. Anno 1992 is de Nederlandse verzorgingsstaat niet meer dezelfde als die van de jaren zeventig. De overdaad is er tijdens de verschillende kabinetten-Lubbers jaar na jaar afgeschild. Maar tot het aantreden van het kabinet-Lubbers/Kok is deze operatie hoofdzakelijk als een *financiële sanering* te kenmerken. Natuurlijk waren er grote woorden als decentralisatie, privatisering en deregulering, stuk voor stuk imponerende uithangborden die de terugtocht van de centrale overheid vergezelden, maar achter deze façade waren toch vooral de penningmeesters aan het werk.

Het van begrotingsjaar op begrotingsjaar halen van bezuinigingsdoelstellingen (wat overigens nooit echt lukte), dicteerde de politieke werkelijkheid. Politieke drijfveer was meer de oppervlakkige noodzaak van terugdringing van het 'financieringstekort', dan de diepgewortelde wil om de verzorgingsstaat te reorganiseren. Alle mooie woorden van politici ten spijt is het daar nooit van gekomen. En het is zelfs de vraag of dat ooit in de bedoeling heeft gelegen.

De kaasschaaf won het elk jaar weer van een doordachte systematiek. Van een visie was geen sprake, laat staan van een moderne visie op wat de kerntaken van de overheid zijn, of iets dat ook maar in de verste verte leek op een duidelijke consensus over tot waar het verzorgingsdomein van de staat moet reiken en wat overgelaten kan worden aan het zelfregulerend vermogen van de maatschappelijke instituties. Het enige waar iedereen het over eens was, was dat de almachtigheid van de staat en de maakbaarheid van de samenleving dure misrekeningen uit een wat al te zonnig verleden waren geweest.

morele onthechting

Toch hadden de repeterende discussie over de verzorgingsstaat en het permanente getouwtrek aan de collectieve uitgaven een niet te onderschatten ideologisch effect. Het zou te ver gaan om te zeggen dat de 'crisis van de verzorgingsstaat' van bovenaf geënsceneerd is maar het 'ideologisch concubinaat' van politici en intellectuelen heeft zeker als motor van deze crisis gefungeerd.

Natuurlijk bestáát de crisis van de verzorgingsstaat ook echt, zeker als legitimiteitscrisis. Een groot deel van de bevolking heeft grote moeite met de verzorgingsstaat in zijn huidige gedaante. Maar de achtergronden van deze collectieve scepsis zijn even duister als tegenstrijdig.

Op de man af gevraagd is in de hoofden van de meeste Nederlanders de verzorgingsstaat niet zozeer een kostenpost alswel een vanzelfsprekendheid, een gegeven, of - wat hoogdravender - een diep gezonken cultuurgoed. Niet zonder reden plaatste *de Volkskrant* rondom de jaarwisseling bij een reeks artikelen over de verzorgingsstaat een serie foto's, waar huiskamers en Nederlanders van alle rangen en standen zichtbaar waren, onder het motto: de verzorgingsstaat dat zijn we zelf. Maar wie de artikelen in de serie *De verzorgingsstaat op de helling* nauwkeurig leest en goed naar de verhalen op verjaardagspartijtjes luistert, stuit ook op aversie tegen vele verschijningsvormen van de verzorgingsstaat, variërend van afkeuring van steunfraude en te lage belasting voor tweeverdieners tot kritiek op de papierwinkel bij het aanvragen van een uitkering en de lange wachtlijsten voor hartoperaties.

We stuiten hier op het hart van de legitimiteitscrisis van de verzorgingsstaat, of beter gezegd: op de dubbelhartigheid van het geloof erin. In algemene termen gelooft de grote meerderheid van de Nederlanders nog altijd in de rechtvaardigheid en het bestaansrecht van veel van wat de verzorgingsstaat te bieden heeft. Men kan zich geen Nederland zonder verzorgingsstaat meer voorstellen; voor velen is de verzorgingsstaat het summum van beschaving. Hij wordt gezien als de enige garantie tegen armoede en vernedering, zoals we die kennen uit de jaren dertig en veertig. Het is het collectief geheugen achter de verzorgingsstaat dat de verzorgingsstaat nog altijd ideologisch schraagt.

Maar zodra mensen de moeite nemen er wat dieper en concreter over na te denken, komen de bezwaren tegen de manier waarop de verzorgingsstaat is georganiseerd naar boven. Vraag mensen naar hun opinie over het reilen en zeilen van de verzorgingsstaat en er barst een bijna beangstigende eruptie van ongenoegen en kritiek los. Het ongenoegen is zó sterk dat het niet gewaagd is om te spreken van een grootschalige vorm van morele onthechting.

Heel treffend werd deze schizofrenie gedemonstreerd door de verschuiving in opinie die optrad onder de studiogasten van het VPRO-programma over de verzorgingsstaat dat op 1 maart jongstleden uitgezonden werd. In het begin van het programma was de verhouding tussen aanhangers van het rapport van de commissie-Wolfson (de huidige verzorgingsstaat in gereviseerde vorm) en het mini-stelsel (vervanging van de huidige verzorgingsstaat door een basisstelsel van minimale uitkeringen) nog ongeveer fifty-fifty. Aan het eind van de uitzending echter, nadat het luisterende publiek getracteerd was op een spervuur van kritiek op de huidige verzorgingsstaat, was de stemming behoorlijk omgeslagen. Toen bleek nog slechts eenkwart van de toehoorders overtuigd van de kwaliteit van de huidige verzorgingsstaat, terwijl een ruime meerderheid ineens de zonnige kanten van een ministelsel zag. Pikant was dat *minister De Vries*, kortgeleden nog een pleitbezorger van het mini-stelsel, tijdens de uitzending argumenten tégen een dergelijk stelsel aandroeg.

Kortom: de vigerende meningsvorming over de verzorgingsstaat zit gevangen tussen de polen van behoud van de kern de huidige verzorgingsstaat en radicale koersverandering in de richting van een mini-stelsel. En het zal voorlopig wel zo blijven dat publieke debatten zich tussen deze twee polen bewegen. Immers, de publieke opinie zèlf is ook doortrokken van een soortgelijke verscheurdheid.

politieke doorbraak

Het verloop van de gevechtshandelingen op het politieke front in het afgelopen jaar kent eenzelfde pendulebeweging, van verzorgingsstaat naar mini-stelsel en weer terug. Dat is logisch, want ons land wordt in toenemende mate niet enkel bevolkt door 'calculerende burgers' maar ook door 'calculerende politici'.

Een doorbraak in het denken over de modernisering van de verzorgingsstaat leek zich af te kondigen met het verschijnen van de Tussenbalans in februari 1991. Niet alleen de nieuwe bezuinigingstaak van 17 miljard gulden was ongekend hoog, nog essentiëler was dat met deze Tussenbalans ook de top van de sociaal-democratie tot de overtuiging kwam dat de eenvoudige kaasschaaf niet langer volstond.

Voor het eerst in al die jaren van bezuinigen brak het besef door het niet alleen ging om *minder* overheid, maar vooral ook om wat die overheid wèl en wat zij níet tot haar verantwoording kon rekenen. Misschien was dat nog niet zo duidelijk ten tijde van de presentatie van de Tussenbalans, maar met het uitwerken daarvan begon dat besef te groeien. De perikelen rondom de kabinetsvoorstellen om in te grijpen in de WAO zijn daar het bekendste voorbeeld van. En dan niet eens zozeer de voorstellen zelf, als wel de discussie die deze teweegbrachten. Wie had er voor de zomer van 1991 gehoord van een mini-stelsel voor de sociale zekerheid? Nooit eerder was de kritiek op de uitvoeringsorganisaties van de ziektewet en de arbeidsongeschiktheid zo luidruchting en aanhoudend als in de herfst van 1991.

Het blijft gissen naar de politiek-psychologische achtergronden van deze rigoureuze omslag. Was er onder de politieke elites van Nederland een massale epidemie van morele paniek uitgebroken? Vonden Kok en de zijnen, al dan niet na ampel en geheim beraad, dat de PvdA na jarenlange struisvogel-politiek rijp was voor een collectieve shocktherapie? Of had de PvdA-top het idee dat ook bij moeilijke beslissingen de boekhoudverantwoordelijkheid niet ontlopen kon worden en dat dit op lange termijn ook de voorwaarde was voor electoraal herstel? We weten het niet. Wellicht geven de politieke autobiografieën die over twintig jaar verschijnen hierover uitsluitsel. Hoe dan ook, in een groot deel van het jaar 1991 was politiek Nederland duidelijk op oorlogspad tegen het verzorgingsstaat-conservatisme.

terug naar af

1991 leek aldus het jaar te worden waarin de saneringstactiek van de overheid, die zo kenmerkend was geweest voor de kabinet-

Wim Kok na afloop van het WAO-congres. Foto: Peter Hilz/HH

ten van Lubbers in de jaren tachtig, verrijkt zou worden met een visie op wat wel de kernverantwoordelijkheid van de overheid wordt genoemd. Zeker in die roerige zomermaanden wekte het de indruk van een jaar waarin de architecten zich warm liepen voor een definitieve offerte voor een houdbare en kernachtige verzorgingsstaat.

Maar er gebeurde wat ànders. De 'publieke opinie' keerde zich massaal tegen de PvdA en de partij keerde ijlings op haar schreden terug. De *commissie-Wolfson* bij voorbeeld die - volgestopt met jonge en energieke economen en sociale wetenschappers - de PvdA definitief op het spoor van een moderne en houdbare verzorgingsstaat had moeten zetten, kwam met een rapport dat eerder als pleidooi voor een beter functionerende verzorgingsstaat is op te vatten, dan als een complete herbouwing.

Wie cijfert en rekent en tegelijkertijd niet alle leerstukken van de verzorgingsstaat overboord wil zetten, kan klaarblijkelijk toch niet echt uit de voeten met alle ballonnetjes die rondom diezelfde verzorgingsstaat in de lucht hangen. Geen mini-stelsel dus, omdat het slechts een verschuiving van de kosten van de staat naar het bedrijfsleven inhoudt (en dus geen besparing), omdat het geen antwoord biedt aan de groeiende arbeidsonzekerheid die in de steeds dynamischer worden arbeidsverhoudingen ook de middengroepen zal treffen, omdat het zal leiden tot een verhoogde risico-selectie waarvan de zwakste groepen op de arbeidsmarkt het meest te lijden hebben, en vooral omdat het geen oplossing is voor het kernprobleem dat het zegt aan te pakken: de te grote instroom van mensen in de ziektewet en de WAO.

Het kwaad van de verzorgingsstaat moet op de arbeidsvloer en op de arbeidsmarkt bestreden worden, zo concludeert de commissie. Dáár moet voorkomen worden dat de mensen aan de kant worden geschoven. *Niemand aan de kant* is dan ook de titel die het rapport van de commissie-Wolfson heeft meegekregen, maar dat had net zo goed kunnen zijn: Iedereen aan het werk.

Het rapport krijgt een slecht onthaal, maar dat is gezien de hooggespannen verwachtingen die het koor van kritici van de verzorgingsstaat na de WAO-perikelen plotseling op de sociaal-democratie projecteerden, nauwelijks verrassend te noemen. Toch valt er in het rapport een trend te ontdekken die ongetwijfeld kenmerkend zal worden voor de verdere verbouwing van de verzorgingsstaat. Het rapport markeert de omslag van het oude financiële saneringsmanagement waarmee men in de jaren tachtig de verzorgingsstaat te lijf ging, naar het doorvoeren van een *efficiency-management* in die organen die de uitvoering van de verzorgingsstaat ter hand nemen. De verzorgingsstaat moet niet minder, maar vooral efficiënter in het functioneren en effectiever in het aanbod. Efficiency in de uitvoering, een verhoogde drempel voor het toekennen van uitkeringen, een strengere controle op het feitelijke gebruik van sociale zekerheidsvoorzieningen - dàt zijn de ingrediënten die de komende jaren de dienst in het debat over de verzorgingsstaat gaan uitmaken. Dàt is het proces dat de turbulente WAO-discussie in de tweede helft van 1991 in werking heeft gezet.

Terecht laat de commissie-Wolfson daar nog een andere strategie aan voorafgaan: een activerend arbeidsmarktbeleid. De commissie sluit daarbij rechtstreeks aan bij de gedachte die ook al in het WRR-rapport *Een werkend perspectief* zijn ontvouwd. In de woorden van de commissie gaat het om 'een economische politiek die gericht is op *zoveel mogelijk werkgelegenheid voor ieder* als beste bestrijding van de financiële problemen van "de staat van verzorging".' De verzorgingsstaat moet dus niet een vangnet zijn, waar de uitvaller eeuwig in verstrikt raakt, maar een trampoline die hem terug brengt op de arbeidsmarkt. De verzorgingsstaat als tijdelijk onderkomen, als kortstondig schuiladres.

Daarmee is in ieder geval de PvdA weer terug bij af. Het blijft inderdaad een partij van de *arbeid*, die de verzorgingsstaat definieert (en verdedigt) als een functie van het arbeidsbestel. En omdat de PvdA nog steeds de beste barometer is voor de atmosfeer in de verzorgingsstaat kunnen we concluderen dat we weer bij het punt van vertrek zijn.

ergernis

Nu hoeft daar zeker niet laatdunkend over gedaan te worden. De vraag is alleen of een verdediging à la Wolfson, gecombineerd

met een soort modern-management-efficiency-beleid, toereikend is. Er is - zoals we zagen - méér aan de hand. Het onbehagen dat rondom de verzorgingsstaat in de lucht hangt, heeft weinig van doen met het feitelijk functioneren van die verzorgingsstaat. Bepalender is hoe de politiek anticipeert op de malaisestemming rond de verzorgingsstaat.
Het veelkoppig monster waarvoor de verzorgingsstaat vaak wordt versleten bestaat eigenlijk niet. Als er iets in aanmerking komt voor dat predikaat is het de ergernis die over de verzorgingsstaat de ronde doet. Een ergernis die het meer moet hebben van het mond-op-mond-mechanisme, van de repeterende dwang van de krante-edities en het columnistendom, dan van een reële empirische basis.
Een voorbeeld kan dat wellicht verduidelijken. Wij leven tegenwoordig allen in de overtuiging dat de verzorgingsstaat ons meer geld dan ooit kost. We weten met grote stelligheid te beweren dat al die voorzieningen ons het geld uit de zak kloppen (hoewel we dus niet vinden dat die voorzieningen afgeschaft moeten worden). In een enquête die in het najaar van 1991 in opdracht van *de Volkskrant* werd afgenomen, antwoordde 61 procent zonder meer 'ja' op de vraag of er nu per verdiende gulden meer wordt afgedragen aan premies en belastingen dan in 1982 toen het eerste kabinet-Lubbers aan het werk ging. Slechts 7 procent vermoedde dat het wel eens minder zou kunnen zijn. En zij hebben het inderdaad aan het rechte eind. Betaalden wij in 1982 van elke verdiende gulden 36 cent aan de staat (in 1983 zelfs 39 cent), in 1991 is dat al teruggelopen tot 31 cent, zo konden wij kortgeleden in dezelfde krant lezen.

onderconsumptie

Dit voorbeeld is met vele aan te vullen. We denken dat het misbruik in de sociale zekerheid veel groter is dan de getallen ons melden. (De Tilburgse hoogleraar Berghman heeft zelfs al jaren geleden aangetoond dat er voor wat betreft de onderste lagen van de maatschappij zelfs sprake is van een onderconsumptie in de sociale zekerheid. Een belangrijke groep haalt absoluut niet het onderste uit de kan.) We vrezen de grote criminaliteit, terwijl nauwkeurige inspectie van de gegevens, (zoals dat onlangs nog door Herman Franke in een zeer verhelderend essay in de Groene Amsterdammer gebeurde) ons juist zou moeten geruststellen. We spreken over normvervaging op basis van incidenten en gezond verstand, maar niet op basis van de feiten (waar de socioloog Kapteijn ons nu al jaren op wijst). Eerlijk gezegd doet het er ook niet veel toe of het onbehagen over de verzorgingsstaat fictief of reëel is. Het negativisme in de publieke opinie bestáát. En zal blijven bestaan, om de eenvoudige reden dat dat negativisme is geworteld in de morele schizofrenie van vertrouwen en wantrouwen die zich van de burgers meester heeft gemaakt. Er is, kortom, een halsstarrige behoefte om ons niet meer thuis te voelen in de wereld die afgelopen decennia om ons individuele bestaan heen gedrapeerd is.
Niet elke bevolkingsgroep distantieert zich echter op dezelfde manier van de verzorgingsstaat. Iedere maatschappelijke groep heeft zo zijn eigen onbehagen. Het ongenoegen van de lagere klassen heeft vooral hierop betrekking dat de verzorgingsstaat hen nauwelijks de middelen aanreikt om zich te wapenen tegen de chaos en de verloedering in hun alledaags bestaan. De lagere klassen, de ongeschoolden en de migranten, voelen zich aan het lijntje gehouden. De middengroepen daarentegen dreigen zich af te keren van de solidariteitsgrondslagen van de verzorgingsstaat. Zij zien de premies en belastingen die zij betalen steeds meer als een bodemloze put. Niet dat beide groepen, en de tussenliggende groepen rondom modaal, nu alles anders willen (vandaar die standvastige opiniepeilingen), maar hun houding ten opzichte van de verzorgingsstaat kenmerkt zich door een steeds sterker wordende *distantie*.
Daarom kan anno 1992 toch moeilijk van een grote mate van instemming, of van een soort nationale consensus gesproken worden. Als er iets is dat knaagt aan de fundamenten van de verzorgingsstaat, dan is dat niet de aanpak van de WAO-problematiek, niet het aandraaien van de schroeven in de sociale zekerheid en zelfs niet de geldverslindende 'grijze golf' die ons te wachten staat - dat zullen we allemaal wel overleven. Wat ècht knaagt, is het gebrek aan verdediging tegen het culturele onbehagen dat zich in de huiskamers, de stamtafels en de kantoortuinen aan het verspreiden is. De verzorgingsstaat lijkt te zijn geparkeerd in een soort moreel niemandsland, waar het door god en ideologieën verlaten is.
Die situatie heeft de weg vrij gemaakt voor politiek opportunisme. Voor Bolkesteins pleidooien dat migranten moeten integreren, voor Brinkman en Kaland dat de lasten van de middengroepen niet verhoogd mogen worden, voor de Nieuw Flinksers in de PvdA die zich zonder veel weerstand spreekbuis kunnen maken van het onbehagen.
Voedingsbodem voor dit opportunisme, en voor soortgelijke nog riskanter vormen van politiek opportunisme, is de gegroeide fundamentele instabiliteit in de politieke verhoudingen. Het feit dat het mini-stelsel in de politieke arena 'bespreekbaar' is geworden, speelt daarbij een belangrijke rol. Deze 'bespreekbaarheid' zet op termijn de bestaande verzorgingsstaat-coalitie van sociaal-democratie en christen-democratie op losse schroeven. Een hernieuwde coalitie van CDA en VVD, gericht op invoering van een 'mini-stelsel', is niet ondenkbeeldig. En natuurlijk blijft daar altijd die grillige politieke factor die D66 heet: naar welke kant de stemming in deze partij doorslaat - naar een brede verzorgingsstaat of naar een ministelsel -, kan geen zinnig mens voorspellen. En intussen - althans in de ogen van de doorsnee-burger - moddert de politiek verder met het blussen van vuurtjes, het opperen van goede voornemens, het afkondigen van half-harde maatregelen, onnavolgbare koppelingen en halfslachtige compromissen. Weinig visie en veel ruzie, dat is de indruk die Den Haag achterlaat. De voortwoekerende crisis van de politieke instituties en het vermeende einde van de ideologieën versterken deze sfeer alleen maar, en kunnen nog voor heel wat instabiliteit zorgen.

De verzorgingsstaat lijkt te zijn geparkeerd in een soort moreel niemandsland, waar het door god en ideologieën verlaten is

beschaving

De verzorgingsstaat verdient echter een beter lot dan de risico's van de politieke instabiliteit waaraan hij momenteel blootgesteld lijkt. En vooral verdient hij een betere verdediging. In Frankrijk is vorig jaar naar aanleiding van het boek *Capitalisme contre capitalisme* van *Michel Albert* een levendig debat ontstaan over de zegeningen van de verzorgingsstaat. Albert komt uit onverdachte hoek - hij is één van de grootste Franse verzekeringsondernemers - en houdt een overtuigend pleidooi, compleet met cijfers en voorbeelden, voor de morele superioriteit van wat hij noemt de 'Rijnlandse economieën' (de verzorgingsstaateconomieën van de landen waar de Rijn doorheen stroomt) ten opzichte van de Angelsaksische vormen van neoliberaal kapitalisme. Het *casino-kapitalisme* van de Amerikanen legt het op alle fronten af tegen de solidariteitseconomie van Noordwest-Europa. Het model van het snelle individuele succes en de snelle winst is inferieur ten opzichte van het model van het collectieve succes, de consensus en de zorg voor de toekomst.
Nee, aan bewijsmateriaal voor een goede verdediging van de verzorgingsstaat is absoluut geen gebrek. Het moet alleen ook politiek in stelling worden gebracht. Een verdediging van de verzorgingsstaat onder verwijzing naar de zorg voor de achterblijvers, of als functie van het arbeidsbestel (de weg die de commissie-Wolfson is ingeslagen) is zeker sympathiek, maar niet bestand tegen de culturele erosie die zich weinig gelegen laat liggen aan de feiten en daardoor des te ongrijpbaarder voortwoekert.
Wat nodig is, is een nieuw en omvattend moreel pleidooi. Dat pleidooi dient zich re-

kenschap te geven van de genoemde culturele erosie zonder te vervallen in het modieuze verzorgingsstaat-nihilisme dat de debatten van dit moment domineert. Hoofdpunt van dat pleidooi hoort te zijn dat een 'brede verzorgingsstaat' de enige garantie is voor een beschaafde toekomst. De morele superioriteit van een ruim opgezette verzorgingsstaat moet met kracht van argument naar voren gebracht worden. Benadrukt moet worden dat de verzorgingsstaat een kwestie van beschaving is, van historisch verankerde geciviliseerde omgangsvormen in een moderne maatschappij.

De politiek moet in dat opzicht haar primaat hernemen. Niet door van bovenaf een kant-en-klare gereviseerde verzorgingsstaat te verordonneren, ook niet door krampachtig vast te houden aan de in de huidige verzorgingsstaat neergeslagen 'sociale verworvenheden', maar zeker niet door de huidige verzorgingsstaat in te ruilen voor een kille 'verzekeringsmaatschappij'. Wat ten koste van alles voorkomen moet worden, is dat de maatschappelijke steun voor de verzorgingsstaat verder afkalft. Dat kan niet door te blijven hameren op het gedateerde en idealistische concept van solidariteit met de 'zwakkeren in de samenleving'. Probleem is dat de huidige verzorgingsstaat van díe solidariteit een potje heeft gemaakt.
In zijn opstel *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* maakt *Cees Schuyt* hierover enkele behartenswaardige opmerkingen: '(...) er is een systeem gegroeid van administratieve solidariteit: dit wil zeggen dat het grondbeginsel van solidariteit als morele grondslag van de verzorgingsstaat is versmald tot een administratieve norm, die op een onpersoonlijke manier wordt toegepast door professionele dienstverleners, in allerhande bureaus en diensten, die zelf onderling sterk zijn verzelfstandigd en gefragmenteerd. (...) De lokalisering van solidariteit wordt steeds moeilijker. (...) Het niet meer kunnen lokaliseren van de meeste hulpbehoevenden en de 'zwaksten in de samenleving' anders dan in administratieve categorieën van anonieme personen vormt een opvallend kenmerk van de verzorgingsstaat.' Voor Schuyt moet dit inzicht 'een sleutel vormen bij de hernieuwde prioriteitsbepaling in de verzorgingsstaat en een aansporing om naar de materiële en morele grondslagen, die de verzorgingsstaat in het leven hebben geroepen, terug te keren.'

Dames en heren intellectuelen, het wordt tijd voor een tegenoffensief. ▼

Henk Krijnen en Jos van der Lans

SLINKENDE IDEALEN

Niemand aan de kant, Met zekerheid aan het werk. *Wie van de problemen met de sociale zekerheid niets weet, kan uit de titels van de rapporten erover zowel de diagnose als de remedie afleiden. Het probleem van de sociale zekerheid is het probleem van de arbeid. En het probleem van de arbeid is dat er niet genoeg van is. De titels van beide rapporten hebben nòg iets gemeen. Het zijn oproepen, strijdkreten, smeekbeden* - ach heer, zet ons aan het werk, dan hoeven we de zwakken niet te laten zakken. *En er lijkt alle reden om op de knieën te gaan. Ondanks de enorme economische groei van de laatste acht, negen jaar, ondanks het feit dat er honderdduizenden banen zijn gecreëerd, is de werkloosheid onverminderd hoog gebleven. In de andere OESO-landen is de werkloosheid al een tijdje weer langzaam aan het oplopen en ook in ons land zal dat binnen afzienbare tijd weer gebeuren. Om inderdaad niemand meer aan de kant te hebben, zouden er de komende jaren per jaar juist honderdduizend banen bij moeten komen. Voor een dergelijke banengroei zou de economische groei onverminderd hoog moeten blijven.*
Dat zou allemaal nog tot daaraan toe zijn, ware het niet dat de tot voor kort vanzelfsprekende reeks meer produktie = meer werk = meer welvaart = meer welzijn *op z'n minst problematisch is geworden. Méér produktie betekent nog steeds méér consumptie, maar ook méér energieverbruik, méér afval, minder ozon. Voor wie op een strozak slaapt en droog brood eet, is méér welvaart natuurlijk méér welzijn. Maar als méér welvaart slechts een weekje extra wintersport betekent, en dat weekje wintersport staat voor ongewenste kaalslag op berghellingen en voor een gipsvlucht die qua luchtvervuiling gelijk staat aan een jaar lang autorijden, dan is die welvaart niet meer vanzelfsprekend. Meer algemeen: de tijd dat kwalitatieve eisen konden worden verwezenlijkt met simpele kwantitatieve uitkomsten, is voorbij. 'Beter' is niet langer synoniem met 'meer'.*
Het stelsel van sociale zekerheid moet grondig verbouwd. Niet omdat er teveel calculerende uitkeringstrekkers zijn die al hun tijd besteden aan het verwerven van een zo hoog mogelijke rijksbijdrage in de bestaanskosten om er daarnaast al dan niet een profijtelijke eigen nering op na te houden. Ook niet vanwege de al even calculerende uitvoeringsinstanties die fraude weigeren aan te pakken en ambtelijk achterover leunend eenieder glimlachend aan een uitkering helpen. Calculerende instanties en burgers zijn niet zozeer de oorzaken alswel de gevolgen van het falen van een systeem dat opgezet is als EHBO bij tijdelijke conjunctuurcrises, maar dat in tijden van structurele werkloosheid hopeloos tekort schiet. De oorzaak van die werkloosheid, en dùs van de crisis van de sociale zekerheid, ligt in het succes *van het arbeidsbestel. Dat bestel is - dank zij vooral de technologische ontwikkelingen - inmiddels zo produktief geworden dat we in staat zijn flauwekul als parfum voor kleuters te produceren en tegelijk anderhalf miljoen mensen over te houden die niets hoeven te doen.*
Er is dùs voldoende werk voor iedereen, maar niet voldoende meer om ons allemaal 40, 38 of 36 uur per week bezig te houden. En dùs moeten we hard nadenken over het arbeidsbestel en daarop een ander sociaal zekerheidsbestel enten. Wie iedereen aan het werk wil hebben, zal dùs aan het herverdelen moeten. Waarbij uit ecologische overwegingen ook nog een groei- en krimpstrategie past voor verschillende sectoren. Wat arbeid betreft, past daarbij een andere verdeling tussen betaalde en onbetaalde arbeid en dùs een andere verdeling van tijd (meer) en geld (minder). Wat de sociale zekerheid betreft, past daarbij een geïndividualiseerd systeem dat de activiteit van mensen bevordert in plaats van hen gevangene maakt van een uitkering en dat hen in staat stelt betaalde en onbetaalde activiteiten af te wisselen.
Wie hoopte dat de WAO-ramp tenminste nog als positief bij-effect kon hebben dat links zichzelf op het spoor zou zetten van een fundamentele bezinning op dit soort zaken, komt bedrogen uit. Zeker, termen als ecologisering, individualisering, activering - ze komen allemaal voor in het Wolfson-rapport. Zeker, er worden alternatieven besproken. Maar aan het eind van het lied keert men terug tot het oude evenwicht. Wolfson c.s. omhelzen zowel wat de betaalde arbeid als wat de sociale zekerheid betreft het klassieke systeem. *Iedereen in godsnaam aan het werk en als we dat geregeld hebben kunnen we het sociale zekerheidssysteem gewoon handhaven.*
In plaats van een aanzet tot vernieuwing - drie maanden is natuurlijk veel te kort voor een werkelijk fundamentele bezinning - hebben we een lofzang op het verleden gekregen. In plaats van een stap vooruit te doen, is men teruggekeerd tot de vertrouwde formules. De slinkende rijen sloten zich op het congres achter de slinkende idealen. Gezien het gebed op de omslag zal men binnenkort wellicht zelfs weer in God gaan geloven. ▼

Piet Leenders

Piet Leenders is econoom en columnist van De Groene Amsterdammer

Foto: Chris de Jongh/HH

HET DILEMMA VAN DE VERZORGINGSSTAAT

De verzorgingsstaat is een gevestigde instelling. Pogingen om hem radicaal om te vormen, zullen stuklopen. Te lang is de weerbarstigheid ervan een voorwendsel geweest om helemaal niets te doen. Nu keert de wal het schip. Doelmatigheid en rechtvaardigheid komen steeds meer op gespannen voet te staan. COEN TEULINGS raadt aan dit dilemma onder ogen te zien.

De crisis van de verzorgingsstaat is dezer dagen een populair onderwerp. Een doorgewinterde congresloper heeft aan het bezoeken van conferenties en symposia op dit terrein een dagtaak. In een aantal opeenvolgende zaterdagse bijvoegsels van de NRC zijn de lotgevallen van een Brabants gezin gespiegeld in de ontstaansgeschiedenis van de verzorgingsstaat. En de VPRO heeft zich er nu ook mee bemoeid.

Wie de stroom aan boeken, lezingen en artikelen aan zich voorbij laat trekken, krijgt het onweerstaanbare gevoel dat de verzorgingsstaat nog deze maand onder zijn eigen zorgzaamheid zal bezwijken. Op z'n minst ontstaat de indruk dat de verzorgingsstaat de maatschappelijke steun ontbeert die voor zijn voortbestaan noodzakelijk is.

schade en schande

Toch wijzen opiniepeilingen anders uit. De verzorgingsstaat mag zich verheugen in een onverminderde populariteit bij de burger. Nauwelijks gehinderd door politieke preoccupaties spreekt de kiezer zijn steun uit voor alle wezenlijke voorzieningen van de verzorgingsstaat. In de jaren tachtig zijn alleen die delen die zich niet in de steun van het grote publiek mochten verheugen aan draconische bezuinigingen ten prooi gevallen: het welzijnswerk en in mindere mate de universiteit. In zijn bekende boek *Zorg en de staat* komt Bram de Swaan tot een vergelijkbare conclusie: 'De onderliggende eenstemmigheid over de grondslag van de verzorgingsstaat is nog steeds zo groot dat ze grotendeels onopgemerkt blijft.'

De PvdA heeft dit tot haar schade moeten merken. In weerwil van alle kritiek op haar opstelling zijn de kiezers de PvdA alleen ontvlucht op die momenten dat zij de verzorgingsstaat ter discussie stelde: eerst bij de Ziektewet en vervolgens bij de Tussenbalans en de WAO. De PvdA gaat dus niet ten gronde aan gebrek aan steun voor de verzorgingsstaat onder kiezers. Het zijn veeleer de linkse intellectuelen die meer en meer het gevoel kregen dat de huidige verzorgingsstaat is gedoemd vast te lopen.

Als het niet het gebrek aan politieke steun is, wat is dan wèl de kern de crisis van de verzorgingsstaat? Er zijn diverse verklaringen in omloop. Sommigen zoeken de oorzaken van de crisis in het paternalistische karakter van de verzorgingsstaat. Anderen beschouwen de aantasting van de privacy als het grootste probleem. Dat zoiets profaans als geldgebrek de voornaamste bedreiging is, past echter niet in de Nederlandse intellectuele traditie. Tekenend is de diagnose van Bram de Swaan. De grondslag van zijn boek wordt gevormd door een aantal economische mechanismen, dezelfde mechanismen die nu de financiële basis van de verzorgingsstaat ondermijnen. Desalniettemin concludeert *De Swaan*: 'De grenzen van de verzorgingsstaat zijn niet noodzakelijk gelegen in de financiering en het beheer van het stelsel. (..) Een efficiënte verzorgingsstaat vereist een politiestaat. Dat, meer dan al het andere, is het toekomstige dilemma van sociaal beleid.' Geld, dat komt in Slochteren uit de grond, dat kan nooit het probleem zijn.

Vooral de linkse intellectuelen hebben het gevoel dat de huidige verzorgingsstaat is gedoemd vast te lopen

markt en prijs

De financiële grenzen van de verzorgingsstaat zijn in het Nederlandse publieke debat een goeddeels onbegrepen verschijnsel. Politici bedienden zich veelal van simpele metaforen (de bodem van schatkist, het gesloten huishoudboekje). Deze metaforen zijn aardig voor een groot publiek, maar ze dragen veelal niet bij aan een goed begrip. Het simplisme van de metafoor leidde bovendien tot allerlei suggesties voor 'schijnbezuinigingen', die de kern van het probleem onaangeroerd lieten. Een fraai voorbeeld is de vervroegde aflossingen van de studieschuld: om snel aan geld te komen bood het Ministerie van Onderwijs de mogelijkheid om studieschuld tegen extreem gunstige voorwaarden vervroegd af te lossen.
Om het karakter van de financiële randvoorwaarden beter in beeld te krijgen is een kort uitstapje naar de *economische welvaartstheorie* noodzakelijk. Volgens deze theorie bestaat er een afweging tussen *doelmatigheid* en *rechtvaardigheid*.
Markten zijn in de meeste gevallen doelmatig. Het is niet mogelijk om met minder inspanningen en met minder grondstoffen dezelfde welvaart te produceren. Het prijsmechanisme speelt daarin een beslissende rol. De produktprijzen die tot stand komen door de vrije werking van het marktmechanisme weerspiegelen namelijk bij benadering de maatschappelijke kosten van dat produkt. Als een consument moet kiezen tussen brood of bier krijgt hij via de prijzen inzicht in de maatschappelijke kosten van beide produkten. De private afweging van de consument valt daardoor samen met de maatschappelijke afweging: als er meer brood wordt gebakken, dan zijn er minder mensen om bier te brouwen. Prijzen zijn voor consumenten en ondernemers dus een belangrijke bron van *informatie*.
Als het louter zou gaan om doelmatigheid is er in deze visie nauwelijks een rol voor de overheid weggelegd: de maatschappelijke afwegingen kunnen evengoed (misschien zelfs beter) decentraal, door de consument zelf worden gemaakt. Via de prijzen heeft hij voldoende inzicht in de kosten en baten van deze of gene beslissing. Een discussie in het parlement is overbodig.
Markten zijn in de *meeste* gevallen doelmatig, echter *niet altijd*. Een bekend voorbeeld is milieuvervuiling: in de gewone marktprijs worden niet àlle maatschappelijke kosten gewogen. De schade aan het milieu blijft buiten beschouwing. In dat geval is er wèl een rol voor de overheid weggelegd. Er is nog een aantal andere gevallen waarin de markt niet doelmatig is: monopolies verstoren de werking van de markt. Soms hebben producent of consumenten onvoldoende informatie of bestaan bepaalde markten niet. In al die gevallen kan overheidsoptreden de doelmatigheid vergroten.
Markten zijn weliswaar vaak doelmatig, rechtvaardig zijn ze nooit. De inkomens worden door de markt meestal zeer ongelijk verdeeld. In het rijkste land ter wereld, waar men de markt goeddeels de vrije hand laat, leven tien miljoen mensen onder de armoedegrens. Voor een rechtvaardige inkomensverdeling was, is en blijft overheidsingrijpen bittere noodzaak.
Doelmatigheid kan - in de meeste gevallen - het best worden bereikt via de markt, voor rechtvaardigheid zou men de markt echter graag willen omzeilen. Helaas is deze combinatie onmogelijk. Als men de markt gebruikt voor doelmatigheid, dan zit men eraan vast om daar ook voor de inkomensvorming ten minste gedeeltelijk op te vertrouwen.

zwart of wit

De achtergrond van dit dilemma is simpel. Om inkomen te kunnen herverdelen, moet men op een of andere manier belasting heffen, bij voorbeeld op lonen. Door deze belasting wordt de prijs voor arbeid die een werkgever moet betalen hoger en de prijs die de werknemer ontvangt lager dan de marktprijs. Die marktprijs was in de oude situatie gelijk aan de maatschappelijke kosten. Omdat de werkgever meer dan de maatschappelijke waarde voor de arbeid betaalt, zal hij minder arbeid gebruiken dan maatschappelijk optimaal is. Omgekeerd, omdat de werknemer minder dan de maatschappelijke opbrengst voor zijn arbeid ontvangt, zal hij minder werken dan maatschappelijk optimaal is.
Belastingen leiden dus tot een verlies aan doelmatigheid. Mensen verplaatsen hun arbeid meer en meer naar het grijze of zwarte circuit dan wel naar huishoudelijke arbeid, zolang er maar geen belastingbon voor hoeft te worden ingevuld. De aanduiding 'zwart werk' is in dit verband niet in de eerste plaats een moreel punt. Net zoals als iedere andere kostenpost probeert de 'calculerende burger' ook zijn belastingen zo laag mogelijk te houden. Normaal is deze vorm van zuinigheid maatschappelijk doelmatig - omdat prijzen maatschappelijke kosten weerspiegelen. In dit geval geldt dat echter niet.
Bovendien leidt de lagere werkgelegenheid tot een lagere belastingopbrengst en dus tot de noodzaak van verdere belastingverhoging. Die leidt weer tot lagere werkgelegenheid ...enfin, datgene wat Nederland rond 1980 is overkomen.
Tot zover de inkomstenkant van de herverdelende overheid. Aan de uitgavenkant speelt eenzelfde soort probleem. Door mensen in een bepaalde situatie een uitkering te geven, wordt het relatief aantrekkelijker gemaakt om in die situatie te blijven. Een uitkering maakt het minder aantrekkelijk om betaald werk te aanvaarden.
Hier is een belasting op arbeid als voorbeeld genomen. Voor andere herverdelingsinstrumenten geldt echter hetzelfde verhaal. Herverdeling leidt altijd tot verlies aan doelmatigheid. Vandaar het *klassieke dilemma uit de welvaartstheorie*: meer rechtvaardigheid gaat onvermijdelijk ten koste van de doelmatigheid. Kosteloze inkomensherverdeling is onmogelijk.
Het is dit dilemma, dat de financiële grenzen van de verzorgingsstaat bepaalt. Alle argumenten die in de huidige debatten over tafel komen - te hoge marginale tarieven, te weinig prikkels, te hoge wig - het zijn stuk voor stuk variaties op dit thema.

erof of eronder

Gelukkig wordt de soep van de onverenigbaarheid van doelmatigheid en rechtvaardigheid in de praktijk niet zo heet gegeten als zij door sommige economen wordt opgediend. Uit tal van economische onderzoeken blijkt dat de reacties van mensen op veranderingen van prijzen meestal beperkt zijn (in technische termen: de elasticiteiten zijn laag). Het klassieke dilemma uit de welvaartstheorie blijft geldig. Men kan zich echter het een en ander aan herverdeling permitteren *voordat* de economie naar de verdoemenis gaat. Het gaat de Nederlandse verzorgingsstaat - waarin zestig procent van ons nationaal inkomen omgaat - weliswaar niet voor de wind, maar hij bestaat wel. Als we de verzorgingsstaat nou verder niet laten groeien, dan loopt het allemaal wel los...
Op dat punt zit precies het probleem. De verzorgingsstaat heeft juist wèl de neiging verder te groeien. De belangrijkste reden

Foto: Klaas Koppe/HH

daarvoor is niet direct door de verzorgingsstaat zelf veroorzaakt: de vergrijzing. Alleen al vanwege de vergrijzing zal het aantal arbeidsongeschikten de komende twintig jaar met tachtig procent toenemen. Vanaf 2010 gaan al die mensen met pensioen, met de bekende - desastreuze - gevolgen voor de AOW-premies.

Andere oorzaken zijn wel direct terug te voeren op de verzorgingsstaat zelf. Naarmate de verzorgingsstaat meer voorzieningen kosteloos aanbiedt, wordt de prikkel om daar zuinig mee om te gaan beperkt. En naarmate de verzorgingsstaat op meer terreinen de gevolgen van risicovol gedrag voor zijn rekening neemt, zullen burgers minder geneigd zijn deze risico's uit de weg te gaan. Mede daarom zijn de kosten van gezondheidszorg, onderwijs en sociale zekerheid zo sterk toegenomen. Ook de individualisering kan voor een deel worden toegeschreven aan de wijze waarop onze verzorgingsstaat is vorm gegeven. Deze individualisering leidt op zichzelf weer tot verdere kostenstijging voor de overheid.

Daarnaast speelt het functioneren van de parlementaire democratie een belangrijke rol. Het parlement is maar al te geneigd om voor deze of gene probleemgroep specifieke regelingen te treffen. De voordelen van deze regelingen springen daarbij meestal meer in het oog dan de nadelen. Onontkoombaar wordt daardoor het bereik van de verzorgingsstaat meer en meer uitgebreid. Daar ambtelijke bureaucratieën ook al de neiging hebben hun territorium te vergroten, ontbreekt het aan krachten die de groei van de verzorgingsstaat in toom kunnen houden.

lopen of stilstaan

Hiermee wordt de verzorgingsstaat voor een geweldig dilemma geplaatst. Aan de ene kant is een verdere groei van het beslag van de verzorgingsstaat op het nationaal inkomen uitgesloten. De tegenstelling tussen doelmatigheid en rechtvaardigheid heeft de verzorgingsstaat tot nog toe niet ten gronde gericht, maar er zijn teveel tekenen die erop wijzen dat verdere groei wèl tot ongelukken leidt. Aan de andere kant zal de behoefte aan collectieve voorzieningen alleen maar toenemen, al was het maar vanwege de vergrijzing.

Sommigen - met name op het Ministerie van Economische Zaken - dromen van een aanzienlijke verlaging van de wig en dus van de omvang van de verzorgingsstaat. Met het oog op het verlies aan doelmatigheid dat volgt uit de hoge wig is dat een begrijpelijke droom. Met het oog op de toenemende behoefte aan collectieve voorzieningen is deze gedachte echter ook niet meer dan een droom. De brede sociale basis voor solidariteit en rechtvaardigheid in onze samenleving garandeert dat het beslag van de verzorgingsstaat op het nationaal inkomen nooit veel kleiner zal worden dan thans het geval is.

Echter, ook zonder de utopie van een lagere wig kent de verzorgingsstaat voldoende financiële problemen. Om het beslag op het huidige peil te houden zullen er vanwege de toenemende behoefte aan collectieve voorzieningen nog meer Tussenbalansen en Eindafrekeningen moeten volgen.

ondernemer of overheid

Als links invloed uit wil oefenen op de toekomstige inrichting van onze maatschappij, dan zal het zich in de discussie over de verzorgingsstaat moeten mengen. Wat zijn de linkse prioriteiten? Welke criteria kunnen aangelegd worden om te bepalen wat de staat wèl en wat de staat níet moet doen? Op welke terreinen kan de markt zonder problemen vrij spel worden gelaten?

Vanuit de eerder besproken welvaartstheorie zijn er twee soorten argumenten voor overheidsoptreden. Ten eerste is de markt vaak doelmatig, maar niet altijd. In situaties waarin de markt leidt tot verspilling, is overheidsingrijpen wenselijk. Het is ondoenlijk om alle denkbare argumenten voor overheidsoptreden te bespreken. Eén voorbeeld is echter instructief: de goederenspoorlijn door de Betuwe. Markten werken uitstekend als de beslissingen van verschillende individuen elkaar niet te sterk beïnvloeden. De beslissing van de een hebben dan slechts marginale effecten op de mogelijkheden van de ander. Als het er echter om gaat een economie in één keer van het ene op het andere been te zetten, dan geeft de markt niet thuis. De overgang van goederenvervoer over weg naar vervoer per spoor is daarvan een voorbeeld. Het lukt alleen als het geco-

rdineerd gebeurt. In die gevallen moet de overheid de rol van ondernemer spelen. Zonder een cursus drama lijkt die rol thans niet voor ons ambtenarenapparaat weggelegd. De ervaringen in andere landen laten echter zien dat het ook anders kan. In deze tijd van 'markteuforie' raakt dit soort argumenten nogal eens onder tafel. Misschien is het daarom dat de investeringen in de infrastructuur de afgelopen jaren zo sterk zijn verwaarloosd.

Het tweede argument is dat van de rechtvaardigheid. Markten zijn doelmatig, rechtvaardig zijn ze allerminst. Er zal daarom te allen tijde behoefte blijven aan inkomenspolitiek in de brede zin van het woord (ook de kosteloze of gesubsidieerde verstrekking van voorzieningen als bejaardenhuizen reken ik hieronder).

steunen en kreunen

Vanwege de afweging tussen rechtvaardigheid en doelmatigheid zit er echter een grens aan wat je met inkomenspolitiek kan bereiken. In Haags jargon: te veel nivelleren leidt tot problemen. Het gaat er om de inkomenspolitiek zo in te richten dat de doelmatigheid zo min mogelijk wordt geschaad.

Op basis van deze overwegingen zijn tal van regelingen waarvan de redelijkheid nu onomstreden lijkt plotseling te dwaas voor woorden. Zo wordt in Nederland de volkshuisvesting van iedereen fors gesubsidieerd, van Jan Modaal tot Frits Philips (via objectsubsidies en de aftrek van hypotheekrente). De rechtvaardigheid wordt daar dus niet mee gediend en het is evenmin duidelijk waarom subsidies op woningen het functioneren van de woningmarkt zouden verbeteren. De huursubsidie is daarentegen wèl een instrument voor grotere rechtvaardigheid, omdat deze subsidies exclusief bij de laagste inkomens terecht komen. Weliswaar gaan ook huursubsidies ten koste van de doelmatigheid, maar in de afweging tussen rechtvaardigheid en doelmatigheid lijkt die prijs de moeite waard.

De subsidies op het treinkaartje zijn net zo min te rechtvaardigen. Met name tijdens de spits zijn daarvoor geen zinnige argumenten. Er zijn klanten genoeg, waarom ze dan niet een reële prijs laten betalen? Om de automobilist uit de auto in de trein te krijgen, moet niet het alternatief voor de auto worden gesubsidieerd maar moet de vervuiler worden aangeslagen.

Ook in het onderwijs zijn de bestaande regelingen niet vanzelfsprekend. Een universitaire studie levert nog steeds een fors hoger salaris op. Waarom hoeft een student dan niet zijn basisbeurs terug te betalen? Zoals het nu geregeld is, worden academici in feite door niet-academisch Nederland gesubsidieerd, terwijl academici toch geen kansarme groep zijn. Ook hier geldt dat het maar zeer de vraag is of die subsidies de doelmatigheid van de markt vergroten: er zijn in Nederland eerder te veel dan te weinig academici. Waarom de opera zo zwaar gesubsidieerd wordt, terwijl de voetbalsupporter zijn kaartje voor het grootste deel zelf moet betalen, valt evenmin vanuit rechtvaardigheidsoverwegingen te beargumenteren.

Hoewel deze subsidies vaak met het argument van de rechtvaardigheid worden verdedigd, dienen ze dit doel niet. Aangezien ze in veel gevallen ten koste gaan van de doelmatigheid, is hun bestaansrecht twijfelachtig. Een beperking van de uitgaven in deze sfeer schept de ruimte voor 'echte rechtvaardigheid'.

recht of slecht

Gelukkig kent de verzorgingsstaat een groot aantal regelingen waarmee de zaak van de rechtvaardigheid wèl gediend wordt: sociale zekerheid, minimumloon, kinderbijslag, progressieve inkomstenbelasting en de ziekenfondswet (en meer nog: het plan-Simons).

Zoals iedere inkomensherverdeling hebben ook deze regelingen hun prijs in termen van doelmatigheid. Voor welke regeling deze prijs het laagste is, is onderwerp van fel debat tussen economen. De meeste zijn het erover eens dat voor de WAO de prijs te hoog was. Door hervormingen in het stelsel van sociale zekerheid wordt geprobeerd de doelmatigheid te vergroten met zo min mogelijk verlies aan rechtvaardigheid. Het plan-Simons beoogt hetzelfde voor de gezondheidszorg.

Veel economen menen dat het minimumloon de doelmatigheid in de economie ondergraaft. In mijn ogen wijzen de ervaringen met de verlaging van de minimumjeugdlonen in de richting van het tegendeel. Deze debatten zijn voor links van groot belang. De cruciale vraag is immers hoe een rechtvaardige verdeling van inkomens kan worden bereikt met een zo klein mogelijk verlies aan doelmatigheid.

links- of rechtsom

Als je in dit licht terugkijkt op de stellingname van de linkse politieke partijen van de afgelopen twintig jaar dan komen twee feilen aan het licht.

Ten eerste was er onvoldoende aandacht voor de gevolgen van het bepleitte inkomensbeleid voor de doelmatigheid. Dezelfde rechtvaardigheid had kunnen worden bereikt met een geringer verlies aan doelmatigheid. Angst voor de gesel van de markt leidde tot een terreur van prijssubsidies en inkomensafhankelijke regelingen.

Ten tweede was er onvoldoende oog voor de rol van de overheid op die terreinen waar de markt haar werk niet naar behoren kon verrichten. Waar die aandacht er wèl was (en is), kwam de discussie in veel gevallen onmiddellijk weer in het vaarwater van de rechtvaardigheid. Zo waren er bezwaren tegen milieuheffingen, vanwege de inkomenseffecten. Daardoor werden de mogelijkheden van de overheid verkleind om in te grijpen daar waar de markt faalt.

Deze feilen waren overigens niet voorbehouden aan links. Onder de CDA/VVD-kabinetten in de jaren tachtig is de markt voor kinderopvang voor lange tijd verziekt met een lappendeken aan regelingen - waarvan sommige sterk inkomensafhankelijk - en zijn de overheidsinvesteringen schandelijk verwaarloosd. De boodschap dat de overheid niet alle problemen kan oplossen, is voor geen enkele partij makkelijke kost. Bij links was de afkeer van dit bericht hoogstens wat sterker ideologisch ingekleurd.

Meer rechtvaardigheid gaat onvermijdelijk ten koste van doelmatigheid

De stroom van publikaties over de crisis in de verzorgingsstaat doen vermoeden dat wij aan de vooravond staan van een grootse heroverweging. Men droomt van algehele renovatie, waarbij het hele gebouw overhoop wordt gehaald en alle regelingen opnieuw tegen het licht worden gehouden. De ervaringen van Simons bieden weinig grond voor dit soort dromen. De weg van grootschalige hervormingsplannen in de gezondheidszorg blijkt bezaaid met mijnen. Talloze belangengroepen zijn de bereidwillige leveranciers van de noodzakelijke springstof. Onder die omstandigheden is er altijd wel een volksvertegenwoordiger in deze of gene Kamer bereid om de marsroute te verstoren.

De gecompliceerde belangenstructuur van de verzorgingsstaat verdraagt geen grootscheepse reorganisaties. Riskante experimenten zijn uitgesloten, omdat teveel mensen van de verzorgingsstaat afhankelijk zijn. Onder die druk komen Kamermeerderheden slechts zelden tot stand.

Of je dat nu leuk vindt of niet, de hervorming van de verzorgingsstaat zal waarschijnlijk alleen kunnen via de wegen van de geleidelijkheid. Dat betekent een jarenlang proces van vallen en opstaan. Laten we echter hopen dat dit perspectief voor links geen alibi is om van het project af te zien. Met de huidige verzorgingsstaat wordt de rechtvaardigheid immers vroeg of laat het slachtoffer van de onbetaalbaarheid. ▼

Coen Teulings

Coen Teulings is wetenschappelijk medewerker bij de Vakgroep Micro-economie van de Universiteit van Amsterdam

DE CANON OP VOORRAAD

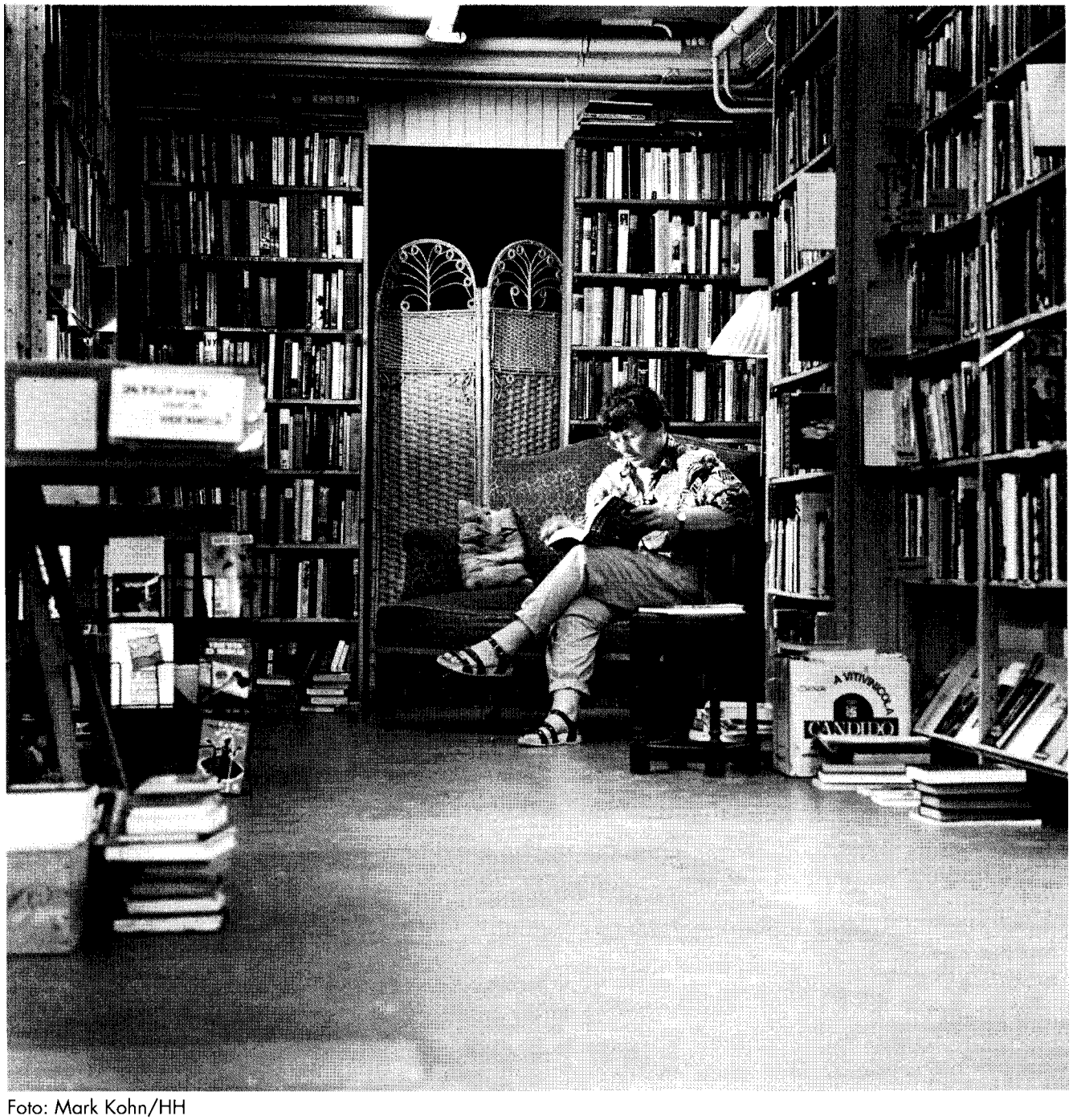

Foto: Mark Kohn/HH

Een antiquariaat is een stoffige zaak waar oude boeken worden verkocht. Maar dat is niet alles. Een antiquariaat is vooral het eigendom van een antiquaar, die er zijn stempel op drukt. Waarom begint iemand een antiquariaat? En waarom voelt een klant zich aangetrokken tot een bepaald antiquariaat? Een tocht van Nijmegen via Wageningen naar Amsterdam.

Foto: Co de Kruijf/HH

Het is allemaal de schuld van mijn moeder.
Voor een verjaardag kreeg ik van haar *Pietje Bell*. Achterin het boek stond dat er nog zeven andere boeken over deze Rotterdamse kwajongen bestonden. Ik was verloren. Ik *moest* die zeven boeken hebben.
Het kostte me zeven maanden om mijn verzameling compleet te krijgen. Iedere maand spaarde ik vijf gulden (f 1,25 zakgeld per week) en daarvan kocht ik, bij boekhandel Willems in Weert, *De vlegeljaren van Pietje Bell*, *Pietje Bell is weer aan de gang*, enzovoorts, tot en met *De zonen van Pietje Bell*. Deel acht maakte mijn verzameling compleet. Maar ik was, zonder het nog te beseffen, verkocht. Ik moest op zoek naar een nieuw verzamelobject. Het rondlopen door een boekenzaak, het kijken naar de boeken die ik, voorlopig, niet kon kopen, het bijna achteloos doorbladeren van onbekende werken en de geur van lijm en drukinkt - ze hadden me definitief in hun ban.
Natuurlijk is er in de loop van de jaren het een en ander veranderd. Het idee - dàt en dàt boek *moet* ik hebben, is hetzelfde gebleven.

spel

Het verzamelen is leuker dan het compleet hebben van een verzameling. Dat was al zo met Pietje Bell (ach, het gevoel van leegte toen ik *De zonen van Pietje Bell* op mijn boekenplankje zette!). In de loop van de jaren heb ik mezelf een aantal, steeds moeilijker wordende doelen gesteld en ik lijd er zeker niet onder, dat ik een aantal van die doelen nooit zal bereiken. Dat is onderdeel van het spel.
Een onbereikbaar doel stelt je in de gelegenheid om zoveel mogelijk antiquariaten te bezoeken. Stel jezelf zo'n doel; je kunt niet weten of je het bereikt en misschien misschien vind je wel iets heel bijzonders. Niets is onmogelijk. Daarom probeer ik in iedere stad die ik bezoek een antiquariaat te vinden, en daarom sta ik minstens één keer per week hoopvol voor een onoverzichtelijk geordende kast, waarin ik dan weer meestal helemaal niets vind. En ook dat is onderdeel van het spel. Het zou saai zijn als je iedere week iets heel bijzonders vond.
In een antiquariaat ruikt het naar oud papier. Wie dat geen lekkere geur vindt, mist het antiquariaat-gevoel. Wie daarentegen vindt dat oud papier lekker ruikt is, veroordeeld tot een levenslange gang langs allerlei zaken, overal in Nederland. De veroordeelden maken zichzelf wijs dat het toch maar om een spel gaat. Je speelt dat je boeken spaart en de antiquaar speelt dat hij een winkelier is. Het ligt heel anders: de antiquaar en de klant zijn twee samenzwerende partijen, die allebei van boeken houden, en alleen die liefde voor het boek is belangrijk. Het verhandelen van de boeken is een spel.

canon

Antiquariaat Verzameld Werk werd geopend op 1 maart 1986. De eigenaren, *Berend Immink* en *Han Rouwenhorst*, studeerden Algemene Literatuurwetenschappen en Nederlands in Nijmegen. Ze waren al vanaf het begin van hun studie bevriend. Allebei verzamelden ze boeken. In 1984 vatten ze het plan op om een antiquariaat te beginnen.
'De eerste twee jaar hebben we vooral besteed aan het inkopen van boeken. Met dat doel hebben we een groot aantal rommelmarkten en veilingen afgelopen', zegt Berend Immink. 'We wilden een antiquariaat beginnen dat alleen gespecialiseerd was in literatuur. Omdat we vooral in literatuur waren geïnteresseerd en omdat er toen in Nijmegen nog geen op literatuur toegesneden antiquariaat bestond. We wilden de canon van de Nederlandse, maar ook van de Duitse, Engelse en Franse literatuur op voorraad hebben, bij voorkeur in betaalbare edities.'
Al snel bleek, dat deze specialisatie niet haalbaar was. 'Het was een sprong in het diepe. We kochten alle boeken in waarvan wij vonden dat ze tot de canon behoorden. Daar hoorden boeken van auteurs als Aart van der Leeuw en Alfred Kossman bij. Je merkt al gauw dat die werken helemaal niet, of bijna niet, verkopen, terwijl boeken van auteurs die niet direct tot de canon behoren veel beter lopen. Ik denk aan auteurs als C.C.S. Crone, mindere goden met een fanatieke aanhang, die bereid is veel geld neer te tellen voor een eerste druk of een bibliofiele, liefst gesigneerde uitgave. Daarom zijn we een ander inkoopbeleid gaan hanteren.'
Grof gezegd: het idealisme maakte plaats voor handelszin. 'Ons uitgangspunt bleek niet haalbaar, maar dat wil niet zeggen dat we die boeken niet meer in voorraad houden. We zullen alleen selectiever inkopen. We kopen geen boek van Van der Leeuw als we dat al hebben. Maar we kopen wel steeds Hermans, Reve, Komrij en allerlei bijzondere drukken et cetera. Ook hebben we duidelijk gekozen voor het maken van catalogi. Om een klantenkring buiten Nijmegen te bereiken en om op die manier een aantal literair interessante zaken in kaart te brengen. We hebben bijvoorbeeld een catalogus gewijd aan de boeken die Karel Beunis heeft vormgegeven en een catalogus aan de nagelaten bibliotheek van Professor Karel Meeuwesse, die als hoogleraar de voorganger van Kees Fens was. Die catalogi zijn ook te zien als naslagwerken, zeker niet alleen als verkoopcatalogi. Je kunt dat merken, er is nog steeds vraag naar de catalogi zelf. Daarnaast waren we allebei niet erg geïnteresseerd in bibliofiele uitgaven, maar omdat veel klanten daar wel belangstelling voor hadden, gingen we die toch inkopen. Maar het belangrijkste blijft: de afgedrukte teksten moeten literair interessant zijn. We zijn en blijven een literair antiquariaat. De liefde voor de literatuur staat nog steeds voorop.'

uitgeverij

Naast het antiquariaat begonnen Berend Immink en Han Rouwenhorst ook een uitgeverij. Han Rouwenhorst: 'Met onze eerste uitgave, een index van de brieven van Gerard Reve, in 1988, dachten we een grote klapper in huis te hebben. Dat was dus niet het geval. Het boekje verkocht niet slecht, maar veel extra inkomsten hielden we er niet aan over.

Daarom geven we nu alleen maar teksten uit die we zelf interessant vinden, in een zo mooi mogelijke uitvoering, meestal in een kleine oplage. Zo zijn we allebei fans van het werk van Pavese en daarom hebben we een gedicht van Pavese uitgegeven. En onze affiniteit met het werk van Van der Heijden blijkt uit het boekje *A lovin spoonfull*, over popmuziek in *De tandeloze tijd*.'
Berend Immink vult aan: 'In de loop van de jaren heeft onze uitgeverij, net als de winkel, een duidelijke ontwikkeling doorgemaakt. We zijn ons steeds meer gaan richten op mooi uitgegeven boekjes, waarvan we vinden dat het belangrijk is om ze in de handel te brengen. Dit jaar verschijnt het eerste deel van een nieuwe reeks, *De eilanden-reeks*. Het eerste deel in die serie is een verhaal van A. Alberts, 'Achter de horizon'. Het stamt uit het boek waaraan de reeks haar naam ontleent. In die reeks willen we verhalen uit de wereldliteratuur, eilanden, die wij mooi vinden presenteren. De volgende delen zijn verhalen van Hemingway en Paul Bowles. De oplage is eenennegentig exemplaren en de vormgeving is van Martien Frijns, die de meeste van onze boekjes heeft vormgegeven. Het klinkt misschien als een cliché, maar op deze manier willen we die verhalen presenteren in de vormgeving die ze verdienen.'

huiskamer

Verzameld Werk is een antiquariaat en een uitgeverij, maar ook een pleisterplaats voor literair Nijmegen. Dat geeft de winkel vaak het aanzien van een koffiehuis, waar, in de traditie van Burckhardt, wordt gediscussieerd over literatuur en het verzamelen van boeken, wat niet wil zeggen dat meer aardse zaken worden geschuwd.
Iedere verzamelaar zoekt het antiquariaat dat hem past. Ik voel me het meest thuis in een antiquariaat als Verzameld Werk, juist dank zij die koffiehuis-sfeer. Het aanschaffen van een boek wordt een bijna terloopse handeling: je doet het wel, maar hebt pas thuis door dat je een nieuw boek hebt gekocht, en altijd blijkt dat je het *juiste* boek hebt gekocht. Dat is de verdienste van de eigenaren van de zaak. Ze kennen je smaak en weten wat je verzamelt, en daar stemmen ze hun advies op af.

landbouw

Antiquariaat De Beschte ligt vlakbij hotel De Wereld in Wageningen. Als je er voor de eerste keer bent, denk je dat het antiquariaat in kunst en literatuur is gespecialiseerd. Vooral de afdeling Nederlandse literatuur is groot. Toch ligt het specialisme van dit Wageningse antiquariaat ergens anders. Eigenaresse *Anne Marike Bouw*: 'Toen ik tien jaar geleden een antiquariaat begon, in een piepkleine ruimte, wilde ik me vooral richten op mooie boeken. Kunstboeken, mooi gebonden boeken en dergelijke. Al snel kwam ik erachter, dat daar in Wageningen geen markt voor was en daarom heb ik me in de loop van de jaren gericht op landbouw. In Wageningen is een landbouwuniversiteit en daarom kun je die boeken hier makkelijk verkopen. Vooraan in de winkel zet ik kunstboeken en literatuur, omdat ik vind dat je mooie boeken goed in het zicht moet zetten. Dat je in landbouw gespecialiseerd bent, weten de klanten toch wel, die boeken hoef je niet vooraan te zetten. En ik wil literatuur en kunst ook heel duidelijk op voorraad houden, ik wil me niet alleen op één gebied specialiseren. Oude liefde roest niet.'
Anne Marike Bouw heeft diergeneeskunde gestudeerd en heeft gewerkt bij een opvangcentrum voor junkies. Geen achtergrond die je bij een antiquaar zou verwachten. 'Het toeval heeft een grote rol gespeeld. Via-via kwam ik in Wageningen terecht. Het idee is in de kroeg geboren. Samen met een vriend zou ik wel even een antiquariaat beginnen. Dat werd dus een heel kleine winkel. Die vriend heeft nu een antiquariaat in Hilversum en ik heb me in deze ruimte gevestigd. Je kunt dus zeggen dat het kroegplan is uitgekomen.'
In tegenstelling tot Verzameld Werk geeft De Beschte geen catalogi uit. Bouw gaat er van uit dat de mensen die iets in De Beschte willen kopen wel naar de winkel komen of opbellen. 'Als ik een mooi of bijzonder boek heb, weet ik toch ongeveer wel aan wie ik het wil of kan verkopen. Het maken van catalogi kost dan ook teveel tijd, vooral als je, zoals ik, alleen in de zaak werkt. Voor mij is het maken van een catalogus geen noodzaak.'

autodidact

Rini Dobbelaar is autodidact. Hij volgde de HAVO en werkte daarna zeven jaar bij een bank. Hij houdt vanaf zijn middelbare schooltijd van literatuur. Toen hij werkte, kocht hij veel boeken. Uiteindelijk, in 1988, begon hij aan de Huidenstraat in Amsterdam een antiquariaat, Zonder Trommels en Trompetten; een naam die zijn liefde voor het werk van Jeroen Brouwers verraadt.
De specialisatie van Zonder Trommels en Trompetten is Nederlandstalige literatuur. Maar net als bij de twee eerder genoemde winkels kwam die specialisatie in de loop der tijd onder druk te staan. 'Je merkt dat er niet altijd die belangstelling is voor de boeken die jij zo interessant vindt. Dan moet je dus ook andere dingen op voorraad gaan nemen. Ik heb bij voorbeeld nu een kast vertaalde literatuur in de winkel staan, en dat was eerst niet de bedoeling. Je leert door de jaren heen ook dat het heel belangrijk is wat je inkoopt. In het begin koop je alles wat interessant vindt, maar dat leer je af. Misschien is goed inkopen wel het belangrijkste.'

achterstallig onderhoud

Binnenkort wordt het pand waarin de winkel is gevestigd gerenoveerd. 'Dat is vervelend. Dan kan ik een jaar niet in het pand terecht. En ik vind het ook niet de moeite om een jaar ergens anders te zitten. Ik denk dat ik in dat jaar maar veel ga inkopen en boeken probeer door te verkopen. Misschien ga ik ook wel catalogi maken, iets wat ik tot nu toe nog niet gedaan heb. Het is ook jammer omdat de in de loop van de jaren opgebouwde huiskamersfeer, net zoiets als bij Verzameld Werk, tijdelijk verdwijnt. Het was ook mijn doel om een ontmoetingsplaats voor mensen die van literatuur houden te bieden. Ik hou na al die tijd ook nog veel van literatuur en ben dan ook van plan om nog een hele tijd door te gaan met het antiquariaat. Je merkt dat je in de loop van de jaren een klantenkring opbouwt die ook veel van literatuur houdt en daarom blijft het leuk om door te gaan. Het is in ieder geval ander werk dan toen ik op die bank werkte. Voordat ik begon, gaf ik me vijf jaar om een goedlopende zaak op poten te zetten. Ik lig nog steeds op schema.'

Verzameld Werk, De Beschte en Zonder Trommels en Trompetten zijn maar drie van de ontelbare antiquariaten die je in Nederland kunt vinden. Ze hebben met elkaar gemeen dat *ik* er graag kom. Geen belangrijke overeenkomst, misschien. Een succesvol antiquaar moet liefde voor de literatuur en het boek paren aan een voor de klant zo onopvallend mogelijke handelszin. Een antiquariaat moet een hermetisch van de buitenwereld afgesloten ruimte zijn, waar zaken als de prijs van het boek vergeten worden en alleen de liefde voor het eventueel aan te schaffen boek telt. Lukt dat niet, dan verdwijnt de geheimzinnigheid uit een winkel en wordt een antiquariaat gewoon een winkel in oude boeken, een winkel zonder Pietje Bellgevoel. ▼

Chrétien Breukers

Chrétien Breukers is dichter en werkt bij antiquariaat Verzameld Werk

Foto: F.T.W. Hosmus

LINKS VERSTRIKT IN ANTI-AMERIKANISME

Links heeft haar eigen vijandbeeld: de Verenigde Staten. FRED HALLIDAY rafelt het linkse anti-amerikanisme uiteen en houdt een vurig pleidooi voor meer onbevangenheid. Kan links zich van dit onzinnige geloofsartikel bevrijden?

Eén van de meest wijdverbreide en onbetwiste geloofsartikelen van links sinds de Tweede Wereldoorlog is de vijandige houding tegenover de Verenigde Staten. Deze vijandigheid heeft betrekking op het vermeende imperialisme in de buitenlandse politiek van de VS met betrekking tot de Derde Wereld. Dit imperialisme trad overduidelijk aan het licht in de oorlog in Vietnam.

Maar de linkse vijandigheid tegenover de VS heeft een bredere basis: ze heeft ook betrekking op het totale politieke en sociale systeem van deze grootmacht. 'Anti-amerikanisme' is een term die vaak door verdedigers van de Amerikaanse politiek gebruikt wordt om elke kritiek op wat Washington doet te diskrediteren. Echter, los van het lasterlijk gebruik van de term typeert zij treffend een houding die gangbaar is bij een groot deel van links in Europa tegenover alles waar Amerika voor staat of verondersteld wordt voor te staan.

onwetendheid

Drie zaken springen direct in het oog. In de eerste plaats: 'anti-amerikanisme' is *niet* een specifiek kenmerk van links. Zwaar-conservatieve en snobistische vijandigheid tegenover de VS, hun cultuur en politiek, bestaat bij een belangrijk deel van Rechts Europa, in het bijzonder in Frankrijk.

Ten tweede, hoewel wijdverbreid ter linkerzijde, gaat 'anti-amerikanisme' gepaard met een opmerkelijke en verregaande *onwetendheid* met betrekking tot en een gebrek aan belangstelling voor de politiek en samenleving van de VS. Iedereen die weleens een socialistische conferentie of lezingenprogramma organiseert, weet dat het veel makkelijker is om een deskundige te vinden die verstand heeft van Nicaragua, Palestina of Zuid-Afrika, dan om iemand op het spoor te

komen die informatief kan spreken over de binnen- of buitenlandse politiek van de VS. Het is alsof er geen reden is om dieper te graven. Immers, we weten allemaal hoe verschrikkelijk het oord is en hoe ongekend verderfelijk zijn invloed. Hoe men er verder ook tegenaan kijkt, deze houding overdrijft zeer sterk de mate van homogeniteit binnen de VS en negeert de sterk uiteenlopende politieke en culturele krachten die erbinnen opereren.
Het derde en belangrijkste probleem met dit sterke 'anti-amerikanisme' is dat, juist omdat het negeert hoe *divers* het Amerikaanse politieke leven en zijn invloeden zijn, het in enkele belangrijke opzichten een verkeerde voorstelling van zaken geeft over de recente invloed van de VS op West-Europa en over de ontwikkeling van links alhier. Op de totstandkoming van de linkse beweging in Europa hebben de VS nauwelijks invloed uitgeoefend, ofschoon het gedenkwaardig blijft dat de Eerste Mei, de feestdag ter ere van de strijd van de arbeidersklasse, van Amerikaanse oorsprong is. In de naoorlogse context echter zijn, in weerwil van alle gepraat over de invloed van de communistische wereld en van de Derde Wereld, de VS de grootste bron geweest voor radicale ideeën in Europa: de mensenrechtenbeweging en haar latere anti-racistische varianten; de studentenbeweging; de anti-oorlogsbeweging; de vrouwenbeweging; homobeweging. Huidige campagnes voor grondwettelijke rechten, voor vrijheid van
informatie en voor meer regionale macht spiegelen zich allemaal aan het Amerikaanse voorbeeld. Ook de eisen dat het staatshoofd belasting moet betalen en dat primair en secundair onderwijs gratis moeten zijn, stammen uit de VS.
Er zijn veel aspecten van de Amerikaanse maatschappij die - vergeleken met West-Europa - verwerpelijk zijn: het ontbreken van welzijnsprogramma's, de verspreiding van misdaad en drugs, het overwicht van fundamentalistisch religieuze lichamen, om er maar drie te noemen. Maar de zelfgenoegzame visie van zowel links als rechts in Europa, dat in alle opzichten de Amerikaanse samenleving achterlijker is dan die in de Oude Wereld, houdt eenvoudigweg geen stand. De VS spreiden, niet in het minst in de nasleep van de Golfoorlog, een geest ten toon van culturele en grootmachtelijke arrogantie, maar het is toch nauwelijks aan de Britten, de Fransen, de Duitsers, of zelfs de Spanjaarden, om superioriteit te claimen op dat terrein. De VS hebben, net als Duitsland, Groot-Brittannië en andere Westeuropese landen, een hoop te leren over van hoe de VS met decentralisatie en regionale rechten omgaan. De houding van de Amerikaanse staat tegenover informatie en de rechten van burgers is veruit superieur aan de houding van de ontoegankelijke, arrogante staten in West-Europa. En ook attitudes inzake sekse zijn in de VS veel moderner.

immigratieland

Met een kwestie die zich aandient als wellicht het hoofdprobleem van de jaren negentig, immigratie, hebben de VS een totaal verschillende en meer positieve historische ervaring. Er wordt in de VS weinig gesproken over de gevaren van het 'oplossen van de natie': rond eenderde van alle mensen die nu in de VS leven, werd erbuiten geboren. Op het raciale vlak is de behandeling van de Afro-amerikanen de grote fout van de Amerikaanse samenleving geweest, maar in andere opzichten zijn de VS een meer succesvolle en levendiger multi-raciale samenleving dan de Europese. De VS-maatschappij biedt meer kansen voor integratie dan de bekrompen samenlevingen in Europa. De Hong Kong-Chinezen die weigerden naar Engeland te komen, en liever kozen voor de VS, wisten wel wat ze deden.
Europa's culturele vijandigheid tegenover de VS blijft steken in een wonderlijke *tegenstrijdigheid*. Er wordt veel nadruk gelegd op de 'vulgariteit' van veel Amerikaanse cultuur, en haar verderfelijke invloed op televisie, taal, muziek en dergelijke. Veel van die kritiek is steekhoudend: er wordt in de VS meer pulp geproduceerd dan waar ook. Bovendien wordt deze over de hele wereld verkocht. Desondanks is de culturele invloed van de VS ook van enorm positieve waarde. De Amerikaanse invloed op de wereldcultuur van de twintigste eeuw - jazz, popmuziek, Hollywood-films, literatuur, theater en kunst - is groter dan die van enig andere natie. In Groot-Brittannië is de doorwerking naar de taal duidelijk merkbaar. De verrijking van de spreektaal in recente jaren is vooral een resultaat van de Amerikaanse invloed.

atlantische band

Als het aankomt op het beoordelen van de Amerikaanse internationale rol rijzen soortgelijke problemen. Het is moeilijk een positie te vinden die zowel kritisch staat tegenover de Amerikaanse politiek en het Atlanticisme èn een dogmatisch 'anti-amerikanisme'. Opnieuw gaat de keus niet tussen kritiek en acceptatie, maar tussen een kritiek die simplistisch is en één die terzakekundig en zorgvuldig is.
Er bestaat aanzienlijke en gerechtvaardigde vijandigheid tegenover de Amerikaanse invloed in Europa, maar het onvermogen om niets anders voort te brengen dan de platitudes van 'anti-amerikanisme' is één van de factoren die bijdroeg tot het voortduren van de Amerikaanse aanwezigheid in Europa, in de vorm van de NAVO en het Atlantisch bondgenootschap. Wie twijfelt aan de hechtheid van de band met de VS hoeft zich slechts te bedenken dat - zelfs op het hoogtepunt van de vredesbeweging in het begin van de jaren tachtig - een klein percentage van de bevolking in West-Europa bereid was om te breken met de NAVO.
Met het einde van de Koude Oorlog dient zich nu de mogelijkheid aan van een hernieuwde invulling van deze band, niet omwille van 'anti-amerikanisme' maar omwille van het vestigen van een meer evenwichtige en gelijkwaardige relatie tussen beide kanten van de Atlantische Oceaan.

derde wereld

De uitdaging om tot een zorgvuldiger en kritischer oordeel over de VS te komen, speelt met name bij de Derde Wereld. Vooral hier wordt de onverantwoordelijkheid van de linkse orthodoxie duidelijk. Dat de VS zich sinds 1945 tegenover de de Derde Wereld economisch en militair hebben gedragen als een imperialistische macht is evident. Maar een kritiek die volstaat met dit ene punt ontwijkt ten minste drie andere, die - zoniet voor mensen in de Eerste Wereld - toch zeker voor die in de Derde Wereld van belang zijn.
Het eerste is dat ook in dit opzicht de Amerikaanse staat geen monoliet is waarbij alle beleid bij voorbaat vaststaat. Door samen te werken met degenen die op een bepaald moment opponeren tegen een heersende politieke lijn ontstaat binnen de VS enige *politieke speelruimte*. Voor veel bewegingen en partijen die vechten voor democratie en onafhankelijkheid in de Derde Wereld is een vorm van positief engagement met de VS - het Congres, de pers, het *State Department* en dergelijke - van wezensbelang. Eenvoudigweg zeggen dat het allemaal imperialisten en vijanden zijn, slaat de plank volledig mis. Men hoeft alleen maar te kijken naar wat een reeks van Derde-Wereldbewegingen in evenzovele jaren feitelijk deden - het ANC dat het Amerikaanse Congres in 1986 zo ver kreeg de beslissende sanctiewetten op te stellen, de PLO die heeft geprobeerd in dialoog te blijven met de VS, de Erithreërs die in de laatste paar jaar een werkzame relatie hebben opgebouwd met de VS. De politieke prioriteit voor hen en voor vele anderen is niet alleen het bekritiseren van de Amerikaanse politiek, wat ze óók doen, maar tevens het vinden van een modus voor positief engagement .
Een tweede kwestie is de taxatie van *Amerikaanse interventie*, die scherp tot uitdrukking kwam bij de Golfoorlog. Geconfronteerd met een reeks illegale en imperialistische interventies door Amerikaanse legers in de afgelopen decennia, is er bij de liberale en linkse oppositie in Europa en de VS een tendens geweest om te opponeren tegen interventie als zodanig, in èlke vorm. Maar dit is zowel historisch als politiek een discutabele stellingname. In de eerste plaats zijn er in deze eeuw enkele opmerkelijke gevallen waarin de VS, zo imperialistisch en egoïstisch als ze waren, een positieve rol hebben gespeeld in de wereldpolitiek: Woodrow Wilson's steun voor nationale zelfbeschikking na de Eerste Wereldoorlog hielp mee aan de totstandkoming van onafhankelijkheid in een reeks van landen in Europa; de Amerikaanse rol in de Tweede Wereldoorlog was van positieve aard. Een tweede argument voor een milder oordeel over het Amerikaanse interventionisme is dat momenteel in een aantal gevallen interventie wordt verwelkomd door de bevolking van de betreffende landen. In dit opzicht toonde de Golfoorlog de rampzalige kortzichtigheid

aan van de linkse consensus aan beide kanten van de Atlantische Oceaan. Oppositie tegen de oorlog werd gebaseerd op vijandigheid tegen het 'Amerikaans interventionisme', alsof dat punt op zichzelf voldoende reden was om tegen de oorlog te zijn. Het was inderdaad redelijk om te betwijfelen of afwijzing van de Irakese bezetting van Koeweit oorlog onvermijdelijk maakte. Maar deze scepsis billijkt niet de stelling dat - omdat de Amerikaanse motieven stoelden op eigenbelang, wat ze zeker deden - internationale actie tegen Saddam niet gerechtvaardigd was. Het onderwerp kwam nog scherper aan de orde in de nasleep van de Golfoorlog toen duidelijk werd wat de volkeren in Irak wilden. Waar ze om vroegen, was juist méér en niet minder Amerikaanse actie. Langs die weg kon het Baath-regime omvergeworpen worden en zou de bevolking in staat zijn de macht over te nemen.

Een derde onderwerp, een waar Westers links een speciale verantwoordelijkheid in heeft, betreft de *kwaliteit van de analyse* van de Amerikaanse politiek en maatschappij als zodanig. Geprikkeld door de eenduidige en eensgezinde standpunten in de belangrijkste media en de academische wereld, heeft de oppositie te vaak de neiging gehad haar toevlucht te zoeken tot complottheorieën, schandalen en morele veroordelingen. Samenzwering en achterklap zijn er zeker, maar op zichzelf vormen ze geen adequate alternatieve analyse. Wat te vaak gebeurd is, is dat de zucht tot gemakkelijke kritiek bij links in Amerika en Europa op hun beurt voedsel gaven aan complottheorieën in de Derde Wereld. In plaats van te voorzien in een analyse die terzakekundig is, en die actie mogelijk maakt, werkten de gangbare theorieën te vaak als een misleiding en handicap. Te stellen dat de VS onwrikbaar staan tegenover dàt en dàt volk - de Palestijnen, de Grieken of welk volk dan ook, of tegenover 'de Islam', of dat alle Amerikaanse economische invloed degenen die het betreft verarmt - bewijst de mensen in de Derde Wereld geen dienst. Ze hebben geen argumenten nodig over hoe onverminderd slecht de VS zijn, maar een leidraad hoe ermee zaken te doen en hoe uit samenwerking politiek of economisch winst te behalen valt.

links in de vs

Links in de VS zèlf valt in dit verband veel te verwijten. Beproefd, onverschrokken en achtervolgd als ze is, is ze te makkelijk vervallen in de spiegelbeeld-clichés, zich tegen datgene verzettend wat haar politiek niet beviel. Sommige critici van het beleid van de VS maken niet zozeer de indruk dat zij zich de dingen aantrekken die in de Derde-Wereldlanden gebeuren; immers, daarvoor zijn zij niet verantwoordelijk... Ze lijken veel meer geïnteresseerd in de leugens en de manipulaties van de VS als staat.

Dit is heel sterk de positie die ten grondslag ligt aan bij voorbeeld Noan Chomsky's voortdurende en fascinerende kritiek op de Amerikaanse buitenlandse politiek. Maar deze benadering, hoewel consistent en verdedigbaar, kent een aantal gevaren.

Ten eerste moedigt zij te makkelijk het standpunt aan dat de gehele wereldpolitiek hoe dan ook een produkt van Amerikaans handelen is. Op die manier wordt analyse louter *omgekeerd nationalisme*: zij probeert niet de acties van de Amerikaanse regering in een bredere context te plaatsen. Tijdens de anti-oorlogsbeweging van de beginjaren tachtig werden veel van de beste kritieken op de wapenwedloop ontwikkeld in de VS, maar te velen schreven alsof de Amerikaanse bewapeningspolitiek een produkt was van volledig binnenlandse factoren - alsof de USSR en internationale politieke ontwikkelingen niet bestonden! Op dezelfde wijze was er, in de kritiek op het beleid van de VS in de Golf, te vaak een neiging om te suggereren dat de VS hoe dan ook verantwoordelijk waren voor de hele toestand: door het bewapenen van Saddam in het verleden, door uitlokking van Saddam's inval in Koeweit, of door hem een uitweg te weigeren toen hij dat werkelijk wilde. Andere krachten telden niet: alles was het werk en de schuld van de VS.

Ten tweede komt een zich louter concentreren op de daden en misdaden van Amerikaans beleid neer op het politiek ontwijken van een analyse van de rol van de Derde-Wereldlanden zèlf, welke krachten daar aanwezig zijn en hoe die zich verhouden tot de krachten van buitenaf. Met marteling, onderdrukking en inmenging in Derde-Wereldstaten kan niet afgerekend worden door te zeggen dat de Amerikaanse politiek in dat kader onoprecht is. Het probleem van het beleid ten aanzien van Cambodja in de Rode-Khmerperiode, of ten aanzien van Saddams inval in Koeweit, is niet uitsluitend of hoofdzakelijk gelegen in de misleiding en morele inconsequentie van de VS. Veeleer bestaat het probleem uit de handelwijze van deze regimes zèlf en uit de aard van de steun van buitenstaanders, de VS incluis, aan het verzet van de betrokken volkeren. Zich alleen bezighouden met kritiek op de eigen regering is een vorm van omgekeerd patriottisme en *moreel solipsisme*. Deze houding werd perfect geïllustreerd door de opmerking van Gore Vidal tijdens de Golfoorlog dat hij niet bovenmatig bezorgd was over Saddam omdat deze niet slechter was dan de politie van Los Angeles. Politieagenten uit dit korps waren net gefilmd toen ze een zwarte verdachte in elkaar sloegen; Saddam had tienduizenden van zijn landgenoten vermoord...

wie denkt dat de wereldpolitiek een produkt van Amerikaans handelen is, bedrijft een vorm van omgekeerd nationalisme

scherpzinniger analyse

De behoefte aan een zorgvuldiger politieke beoordeling van de VS is over de hele wereld een dringende noodzaak. Hier zijn twee duidelijke redenen voor. De eerste is dat door de ineenstorting van het communisme meer mensen in de hele wereld naar de VS kijken als een *model-maatschappij*, als een bron van gunstige invloed. Het weerleggen van dit waanidee is pas mogelijk als men eerst zegt dat men het voorgaande als feit aanvaardt en de politieke importantie ervan onderkent. Bovendien moet men de idealisering van de VS niet bestrijden met de clichés van het 'anti-amerikanisme' maar met iets dat meer hout snijdt. Als links van plan is met een coherente en aannemelijke beoordeling te komen van de VS, zal het moeten onderkennen dat de massa's in de wereld naar dat land toe willen en er willen leven. Het heeft weinig zin om de mensen in Albanië, China, of Mexico te vertellen dat zij slachtoffers zijn van een 'vals bewustzijn'.

De tweede dwingende reden voor een zorgvuldiger analyse is dat de VS momenteel een grotere *diplomatieke en strategische macht* hebben dan ooit sinds de Tweede Wereldoorlog. Deze machtstoename kan makkelijk overdreven worden, maar het is verkeerd om haar te negeren. Het probleem waar de mensen in de VS, en degenen erbuiten die ermee om moeten gaan, zich voor gesteld zien, is op welke wijze - in het klein of in het groot - die invloed ten goede in plaats van ten kwade aangewend kan worden, bij voorbeeld in de economische Noord-Zuid-verhoudingen, op het gebied van de mensenrechten, inzake interventie of een nieuw niet-hegemoniaal veiligheidssysteem in Europa.

Degenen in Europa en in de VS die langdurig kritiek hebben uitgeoefend op de Amerikaanse maatschappij en de buitenlandse politiek van de VS doen er verstandig aan te breken met hun vaak al te comfortabele en absolute aanklachten. Zij kunnen - op straffe van het missen van de boot - beter de kansen grijpen die zich nu aandienen. De krachten binnen en buiten de VS die het meer onderdrukkende en hiërarchische karakter van de wereld willen versterken zullen die kans zeker niet laten schieten. ▼

Fred Halliday

Dit artikel verscheen oorspronkelijk in het Britse maandblad Marxism Today (augustus 1991).

Fred Halliday is hoogleraar internationale betrekkingen aan de London School of Economics

ARBEIDSETHOS

column

Jantine Oldersma

Als ik het goed heb, heeft Groen Links zich nog niet eenduidig uitgesproken vóór of tégen de monarchie, en ik dacht dat ik van dit moratorium wel even gebruik kon maken om het gesprek van Maartje van Weegen met het *gezin Van Vollenhove* met U door te nemen.
Wat mij daarin vooral opviel, was het burgerlijk arbeidsethos van de mannen van het gezin. Pieter zelf klaagde steen en been dat het hem zo moeilijk gemaakt was om een normale mannelijke carrièrelijn te volgen, maar ook de kleine prinsjes waren voortdurend in de weer met opmerkingen in de trant van 'het waar moeten maken'.
Ook de studiekeuze, economie, doet vermoeden dat ons koningshuis zijn kinderen een toekomstperspectief heeft weten bij te brengen dat je eerder zou verwachten bij de kinderen van bij voorbeeld Albert Heijn of Freddie Heineken. Een 'job', geaccepteerd worden als leider, weer twee punten hoger genoteerd staan op de beurs - dat lijken de hoogste waarden te zijn aan de tafel van de prinses.
Je kunt je afvragen of een dergelijke burgerlijk-meritocratische opvatting wel bevorderlijk is voor het levensgeluk van de prinsjes. Zowel Prins Claus als Pieter van Vollenhoven hebben gemerkt dat het moeilijk is dergelijke idealen ook te verwezenlijken voor de *hangers-on* van het koninklijk bloed. Pieter haalde een fenomeen aan dat voor veel vrouwen herkenbaar moet zijn: ook als je iets heel goed doet, wordt dat nog niet als zodanig herkend of aan jouw inbreng toegeschreven.
Een heel andere kwestie is of wij als volk - àls wij al een koningshuis wensen - ons eigenlijk wel een koningshuis wensen dat geen andere ambitie kent dan burgerlijker te zijn dan zijn burgers zelf. De oude functies van koningen, om legers aan te voeren, goddelijke zegen af te smeken en door herverdelen van buit voor een zekere mate van welvaartsspreiding te zorgen, zijn in onbruik geraakt. Daarmee ontstond de noodzaak tot een andere invulling van 'De Taak'. Daarin kunnen vooral zijdelings betrokkenen zich een behoorlijke ruimte veroorloven. De prinsjes hebben ook andere mogelijkheden dan de gemiddelde burger, ze hoeven tenslotte niet hun brood te verdienen.
Je zou willen dat ze bij het kiezen van een levensvervulling dan ook wat meer fantasie aan de dag zouden leggen. Ik weet dat U daarbij onmiddellijk gaat denken aan de carrières van de vele voorouders die zich toelegden op het veroveren van grote aantallen dienst- en dansmeisjes, maar er zijn natuurlijk ook andere voorbeelden van vorsten in de geschiedenis. Waarom heeft bij voorbeeld geen van onze prinsen belangstelling voor kunst en cultuur? Het zou toch een mooie ambitie zijn om een uniek experimenteel koninklijk toneelgezelschap tot bloei te brengen. Waarom is er onder de prinsjes tot nu toe niet één die belangstelling heeft voor het schrijven van een mooi standaardwerk over de geschiedenis van de Nederlandse monarchie? Als je daar een leven lang aan kunt besteden, heb je enige kans op een werkje met wat diepgang. Moderne Europese vorsten benadrukken niet graag het hiërarchische in de relatie tussen zichzelf en het volk. Ze zien zich meer als de hoeder van de democratie, meer als een belichaming van de volkswil dan als een plaatsbekleder gods. Waarom heeft geen van de prinsjes de ambitie om een nieuwe theoretische fundering te ontwerpen voor een modern koningschap?
Juist van vrijgestelden als de prinsjes mogen we als volk toch ook wel wat *divertissement* verwachten. Toegegeven, ze doen hun best door af en toe te hard te rijden, maar dat blijft toch ook weer een vrij burgerlijke zonde. Is het niet de taak van het koningshuis om - namens ons - te streven naar die plaatsen waar wij niet kunnen komen? Verre oorden, diepe gedachten, toppen van kunstgenot, geheime slaapvertrekken, roerende liefdadigheid, alles mag, maar het moet wel een beetje spannender zijn dan een directiekamer.

Vooruitgang en groei - een onmogelijk duo?

Pas sinds enkele eeuwen gelooft de mensheid in vooruitgang. Sedertdien is het hek van de dam. De vereenzelviging van vooruitgang en economische groei, eerst verantwoordelijk voor de economische ontwikkeling van het Westen, trok een spoor van vernieling door de wereld. De critici van economische groei kregen de wind in de zeilen. Inmiddels keert het tij. Een nieuw verstandshuwelijk tussen groei en vooruitgang - mogelijk of onmogelijk?

KRISHAN KUMAR

HET IS NODIG in herinnering te roepen hoe recent de idee van vooruitgang is. Het geloof in vooruitgang ontstond in de zeventiende eeuw in West-Europa. Vóór die tijd namen ontwikkelde mensen algemeen het standpunt in dat de prestaties van de Grieken en Romeinen in de Klassieke Oudheid de hoogtepunten van het menselijk kunnen vormden. Op zijn best konden we hen, Plato en Aristoteles, Vergilius en Cicero, evenaren, nooit overtreffen. De Klassieke Oudheid was de Gouden Eeuw van de mensheid. Alles ná die tijd was, zoniet een feitelijk verval, dan toch een strijd om terug te keren naar dat hoogtepunt.

HET CHRISTENDOM HAD er zijn karakteristieke toon van ontgoocheling over de gang van zaken in de wereld aan toegevoegd. Vanaf Augustinus hadden de Christenen voor hun vervulling gekeken naar de Staat Gods, meer dan naar de Staat der mensen. Redelijk gesproken kon men in dit aardse leven gelukkig worden en een goed mens zijn, maar 'vooruitgang' in deze wereld was een irrelevant, om niet te zeggen goddeloze idee. De enige voor het Christendom onmiskenbare vooruitgang was de onaardse overgang van het vleselijk naar het geestelijk leven, met als ultieme doel de overgang naar God na de dood. Zelfs de idee van het Duizendjarig Rijk, dat zich verheugde op de tweede komst van Christus op aarde, gaf nauwelijks voeding aan de idee van vooruitgang. Want, naast het feit dat de hele ontwikkeling geleid werd door goddelijke voorzienigheid, en daarmee buiten het menselijk gezag stond, markeerde het Duizendjarig Rijk een einde, niet een nieuw begin. Het was het hoogtepunt en de voltooiing van de menselijke geschiedenis, eenvoudigweg gezien als de voorbereiding op geestelijk leven na het aardse bestaan.

Vanuit de klassieke wereld zèlf viel uiteraard geen idee van vooruitgang te verwachten. Het Griekse en Romeinse denken speelde eindeloze variaties op het thema van verval van de Gouden Eeuw. Zelfs schetsen van de ideale samenleving, zoals te vinden in Plato's Republiek, omvatten tevens de sombere visie op haar onontkoombare degeneratie en teloorgang. Algemeen hield het klassieke denken het gezichtspunt in dat de ontwikkelingen van de menselijke historie, net als die van de natuur, cyclisch waren. Geboorte en ontwikkeling werden onveranderlijk gevolgd door fasen van seniliteit en neergang, totdat uit de as van het oude een nieuwe cyclus van geboorte en verval begon. Dat waren de 'revoluties' van de klassieke wereld.

DE VOORUITGANGSGEDACHTE, de idee dat de dingen steeds beter worden en dat dat een oneindig proces is, representeerde een radicale breuk in de westerse intellectuele traditie.

Steunend op de vooruitgangsgedachte verdedigden westerse denkers het gezichtspunt dat hun eigen tijden niet alleen gelijkwaardig maar ook superieur konden zijn aan voorbije tijden, inclusief de Gouden Eeuw van de Klassieke Oudheid. Of, zoals Henri Saint-Simon het - in een typisch aanmatigende exaltatie van vooruitgangsgeloof - stelde: 'De Gouden Eeuw van het menselijk ras ligt niet achter ons maar voor ons. Zij ligt in de vervolmaking van de sociale orde. Onze voorouders hebben haar nooit gezien, onze kinderen zullen er op een dag aankomen. Het is aan ons om de weg vrij te maken.'

De religie had kunnen voortgaan dit geloof in menselijke vooruitgang te kwalificeren als een daad van overmoed tegenover God. Maar onder de mokerslagen van de Wetenschappelijke Revolutie van de zeventiende eeuw moest de religie geleidelijk wijken. Een seculier tijdperk brak aan, de tijd van de Verlichting. De Rede werd verheerlijkt in plaats van God; haar verering had overigens zèlf religieuze trekken. In de galmende verklaringen van denkers als Turgot en Condorcet werd vooruitgang aangeduid als het vruchtbaar maken van de Rede in elke levenssfeer. Door de gelijkstelling van Wetenschap en Rede konden de filosofen een methode voor de bedwinging van de natuur en de maatschappij ontwikkelen. Niets leek de meest volledige realisering in de weg te staan van de dromen der mensheid - niets, dat wil zeggen, behalve onwetendheid en bijgeloof, gevoed door sinistere en reactionaire belangen. De Franse en de Industriële Revoluties gaven door alles wat ze overhoop haalden nog meer kracht aan deze overtuiging. De Franse Revolutie voorzag de vooruitgang van het gebruik van politieke middelen: het bewust, weloverwogen in handen nemen

van de controle over de aangelegenheden van de samenleving, zodat Rede zou heersen en Vrijheid gerealiseerd werd. De Industriële Revolutie verschafte de materiële middelen van vooruitgang: ongelimiteerde economische groei, voortgedreven door de ontdekkingen van de wetenschap en hun toepassingen in de technologie.

WETENSCHAP, REDE, REVOLUTIE, INDUSTRIALISME: dit waren de bouwstenen van de idee van vooruitgang. Naarmate de negentiende eeuw vorderde, werden ze steeds meer opgenomen in één samengesteld systeem, het sociale systeem van industrialisme. Vooruitgang was nu verbonden met industrialisme als ideologie en praktijk. Vooruitkomen, vooruitstrevend zijn, hield in het uitvinden of overnemen van de overtuigingen en de praktijken van de industriële samenleving. Er wáren, er kónden geen andere betekenissen zijn van de idee van vooruitgang; of, als ze er waren, moesten deze betekenissen wijken voor de triomfantelijke opmars van het westers industrialisme. Middels hun handelaren, hun industrie, hun legers en hun vloten verzekerden de landen van het Westen zich van de triomf van hun idee van vooruitgang over de hele wereld.

DE IDEE VAN VOORUITGANG heeft in de loop van de twintigste eeuw herhaaldelijk flinke klappen moeten incasseren. De zwaarste - en wellicht uiteindelijk dodelijke - verwonding werd haar toegebracht in de vroege jaren van deze eeuw. De Eerste Wereldoorlog deelde uiteraard de meest vernietigende dreun uit, maar ook vóór die tijd waren denkers ertoe gekomen de hoop van vorige generaties in een pessimistischer daglicht te stellen. Een wanhoopsstemming, de overtuiging van een aanstaande catastrofe, nestelde zich in de geest van meerderheid van de beste schrijvers en kunstenaars van die tijd.
Nadat een Tweede Wereldoorlog en de verschrikkingen van de Holocaust nog enkele nagels in de doodskist van de vooruitgang hadden geslagen, herrees het vooruitgangsoptimisme opmerkelijk ongedeerd in de middenjaren van deze eeuw. Het buitengewone economische herstel van Duitsland en Japan, de gestadige en klaarblijkelijk onomkeerbare groei van de economie in alle geïndustrialiseerde landen, de wereldwijde wens en ontwikkeling naar industrialisatie - dit alles overtuigde vele denkers, en het grootste deel van de bevolking in deze samenlevingen, dat er reële gronden waren voor optimisme over de toekomst.

ECONOMISCHE GROEI, ondersteund door de instituties van de verzorgingsstaat, en Keynesiaans economisch beleid, konden armoede en werkloosheid elimineren. Kernwapens, in principe weerzinwekkend, konden in de praktijk de vrede bewaren door het 'evenwicht van afschrikking'. De twee supermachten, de VS en de USSR, hadden een wederzijds belang bij het handhaven van stabiliteit in het wereldsysteem. Tegelijkertijd konden hun verschillende modellen van industrialisme vreedzaam met elkaar wedijveren ter verkrijging van loyaliteit in de 'Derde Wereld'.
In de jaren zestig werd dat optimisme niet werkelijk op de proef gesteld. Het Rechtse vertrouwen in vooruitgang door technologie werd geëvenaard door een Linkse bewieroking van technologie als een potentieel emancipatoire kracht - zolang die geleid werd door de principes van het socialisme. Dat was de boodschap die sprak uit de geschriften van Herbert Marcuse, Charles Reich, en de Situationisten in Parijs in Mei '68. Links en Rechts dronken beiden van de hoorn des overvloeds van twintig jaar ononderbroken economische groei. Beiden zagen geen reden om te twijfelen aan de progressieve macht van wetenschap en technologie.

TOCH WAS DE SCHADUW al aanwezig: in de herontdekking van armoede temidden van de overvloed, in de stadsrellen in Amerika en Europa, in de groeiende signalen van industriële vervuiling en milieu-vernietiging. In de jaren zeventig spatte de zeepbel uiteen. De wereld werd wakker door de energie- en milieucrisis.
De Club van Rome voorspelde in haar rapport Grenzen aan de groei (1972) een plotselinge crisis en ineenstorting van de industriële economie 'in de loop van de komende honderd jaar' als 'de huidige groeitrends van de wereldbevolking, industrialisatie, vervuiling, voedselproduktie en uitputting van grondstoffen onveranderd zouden doorzetten.' 'De aarde', zo waarschuwde zij, 'is eindig.' Fred Hirsch's Social Limits to Growth (1977), een ander sleutelgeschrift uit die periode, vestigde de aandacht op een ander catastrofaal gevolg van ongelimiteerde groei. Economische overvloed mocht dan wel materiële verlangens bevredigen, hij zou des te sterker de onverzadigbaarheid aan het licht brengen van behoeften in de 'positionele economie': privacy, ruimte, rust, ongehaast leven, boeiend werk. Met andere woorden: kwaliteit zou in de plaats van kwantiteit komen.
Groei zou - zoals de optimisten in de jaren vijftig hadden gehoopt - geen eind maken aan sociale conflicten door vergroting van de welvaartskoek. Het bleek geen koek uit één stuk te zijn. Groei zou juist de sociale conflicten intensiveren over de schaarse goederen van de niet-materiële, 'positionele economie'. Groei betekende kortgezegd Hobbesiaanse oorlog.

HET IS ONJUIST om te denken dat groei in de hedendaagse wereld zijn aantrekkelijkheid heeft verloren. Landen uit de 'Derde Wereld' - er is natuurlijk slechts Eén Wereld - streven er nog steeds naar een voldoende niveau van industrialisatie te bereiken om gelijke tred te houden met de bevolkingsaanwas en om de groeiende schuldenlast aan de rijke landen te lijf te kunnen.
Nog opvallender dan de Derde Wereld-landen appelleren de landen van wat voorheen 'Oost-Europa' heette op meer dan één manier aan negentiende-eeuwse ideeën over modernisering en groei. Veertig jaren staatssocialisme hebben stagnerende economieën en verwaarloosde steden voortgebracht. De mensen uit Centraal-Europa, een betere term dan Oost-Europa, voelen de behoefte om de motor van de groei weer op te starten, net zo goed als zij pogen andere tradities uit hun pre-communistische geschiedenis te herstellen. In de republieken van voorheen de USSR wordt er net zo tegenaan gekeken. In hùn geval, met de kommer van zeventig jaar staatssocialisme, is de crisis nog ernstiger. In beide gevallen echter zal praten over 'geen groei', of zelfs maar 'grenzen aan de groei', waarschijnlijk hatelijk klinken.
Centraal-Europa lijdt in de ogen van haar bevolking aan te weinig en niet aan teveel groei. Hun samenlevingen zijn onvoldoende gemoderniseerd. Waar vooruitgang gelijkgesteld wordt aan de verworvenheden van de westerse industriële beschaving, blijven Centraaleuropese maatschappijen vasthouden aan de idee van vooruitgang - onder, zo lijkt het, de klassieke termen.

HET IS OVERDUIDELIJK dat in het Westen de idee van groei, en vooruitgang door middel van groei, bloot staat aan zeer grondige en aanhoudende kritiek. Bhopal en Tsjernobyl zijn in het bewustzijn van westerse volken nog dieper doorgedrongen dan bij de autochtone bevolkingen. Onderzoeken naar de publieke opinie openbaren een wantrouwen in groei - in ieder geval in groei als wondermiddel. Er is een wijdverbreid gevoel van desillusie over de vruchten van de groei.

De door Fred Hirsch haarfijn aangeduide niet-materiële genoegens - het verlangen naar kwalitatieve in plaats van kwantitatieve groei in het leven - verschijnen hoog op de lijst van manifeste behoeften op alle niveaus in de samenleving.
Het is wellicht te sterk om, zoals sommigen doen, te spreken van een 'post-schaarste-' of 'post-materialistische' maatschappij. Om maar één ding te noemen: pakweg twintig procent van de bevolking in veel industriële landen leeft in armoede. Maar voor de tweederde of driekwart van de bevolking die leeft in zoiets als economische zekerheid, is het duidelijk dat groei, in de conventionele betekenis, tot afnemende opbrengsten leidt. Vandaar de krachtige steun voor groene ideeën en politiek - een steun die het actuele aantal leden van groene bewegingen of stemmers op groene partijen verre overtreft.

DE KRITIEK OP GROEI neemt nu echter een andere vorm aan dan in de zeventiger en vroege tachtiger jaren. Toen waren de slogans 'grenzen aan de groei' en zelfs 'geen groei'. 'Stop de wereld, we willen ervan af', proclameerden veel radicale ecologisten. De eerste reactie op de gewaarwording van de grenzen van groei was een min of meer halt toeroepen aan het proces van economische groei. Ecologische utopia's - 'ecotopia's' - werden ontworpen, zoals Aldous Huxley's Island (1962) en Ernest Callenbach's Ecotopia (1974). Daarin keerden mensen terug naar grotendeels pre-industriële vormen van bestaan. Vaak gebaseerd op religieuze ideeën uit het Oosten, of op de geloven en praktijken van tribale samenlevingen, bevatten deze ecotopia's een fletse kritiek op de industriële civilisatie als geheel. Holistische filosofieën voorzagen zelfs een nieuwe, gezondere, relatie tussen de mensheid en de natuurlijke omgeving.
Deze Rousseau-iaanse lijnen in de ecologische beweging zijn zeker niet verdwenen. Zo pleit Rudolf Bahro voor de totale afwijzing van de industriële levenswijze, en daarmee van de ideologie van groei. In groepen als de Animal Liberation Society en onder voorstanders van de principes van deep ecology, wordt dikwijls een dergelijk standpunt ingenomen. Voor deze mensen is elk compromis over het onderwerp groei een gevaarlijke concessie aan de vijand. Zij vinden dat er een totale verandering moet komen in de manier waarop mensen leven en denken, wil de schade aan het milieu hersteld en opgeheven kunnen worden.

MAAR DE HOOFDTENDENS is toch dat een verschuiving heeft plaatsgevonden in de ecologische kritiek op groei van 'grenzen aan de groei' en 'geen groei' naar het concept 'duurzame groei'. Dit is een goede ontwikkeling. De verwerping van groei als zodanig is niet alleen onpraktisch van aard maar ook principieel onjuist. Groei is natuurlijk. Hij is het principe van het leven zelf. Menselijke sociale evolutie is een uitdrukking van hetzelfde principe. Het is waar dat het tempo en de schaal van verandering die het industrialisme met zich meebrachten speciale problemen van aanpassing en regulering opleverden, maar die zijn onvoldoende reden om het industrialisme de rug toe te keren.
In elk geval is industrialisme nu ons lot. Als wetenschap en technologie ons in de puree hebben geholpen, zullen wetenschap en technologie ons er ook weer uit moeten helpen. We kunnen wetenschap niet 'on-ontdekken' (en dus kunnen we onszelf niet bevrijden van bij voorbeeld de kennis van het maken van atoombommen). We kunnen ongetwijfeld onze industriële organisaties en fabrieken ontmantelen, maar door dat te doen zouden waarschijnlijk grote delen van de bevolking hulpeloos en in uiterste nood achterblijven. Het zijn de rijken en de geschoolden die het beste kunnen leven zonder groei. Voor ieder ander zal de afwezigheid van groei waarschijnlijk armoede en ellende betekenen. Dat is ongetwijfeld in het bijzonder waar voor die niet-westerse maatschappijen die hebben ingescheept voor het proces van industrialisatie. Zij zijn afhankelijk van de industriële wereldeconomie. Er is slechts Eén Wereld, en het is een industriële wereld.

Foto: Ger Loeffen/HH

WAT IS 'DUURZAME' GROEI? Welke samenleving hoort daarbij? Naar wat voor toekomst wijst deze vorm van groei? Zoals de term suggereert, wordt groei als zodanig niet verworpen. In de conceptie van duurzame groei wordt groei als natuurlijk en onvermijdelijk, zelfs als wenselijk, aanvaard. Maar het belangrijkste is dat groei op een andere manier wordt begrepen. Hij verliest zijn puur economische en technologische betekenis en wordt regelrecht teruggeplaatst in de domeinen van politiek, samenleving en - ik waag het erop - moraliteit. Het concept 'duurzame groei' neemt Oscar Wilde's kwinkslag serieus over de man 'die de prijs wist van alles en de waarde van niets'. Groei in de betekenis van duurzame groei tast de termen van economische rationaliteit af. Duurzame groei vraagt: wat is rijkdom? Wordt rijkdom alleen afgemeten aan de groei van het 'Bruto Nationaal Produkt'? Wat is werk? Is werk alleen dat wat we doen tegen betaling, als we een baan of een bezigheid hebben? Wat betekent het om carrière te maken? Is het leven simpelweg een reeks van vaste treden op de maatschappelijke ladder?
Op het moment dat we dit soort vragen stellen, zien we onmiddellijk de noodzaak om groei opnieuw te doordenken en om pure economische groei opnieuw op waarde te schatten. Groei wordt geplaatst binnen de matrix van individueel en sociaal leven. Alle dimensies van het menselijk bestaan - economische maar ook politieke, sociale, morele, esthetische en familiale - moeten een

plaats krijgen. Groei moet de som zijn van al deze dimensies, niet een monsterlijke hypertrofie van slechts één dimensie.

ECONOMISCHE GROEI ZAL zeker een rol blijven in de conceptie van duurzame groei. Hij zal een vaste, zoniet centrale plaats innemen. We hebben een gezonde, groeiende economie nodig om ons de vrijheid te verschaffen voor al die andere dingen die we willen doen. Hiermee doel ik niet op het oude utopia van de machines die alles produceren en doen terwijl wij op onze rug liggen, zoals de inwoners van het land van Cockayne, ondergedompeld in doelloosheid en overvloed. Ik doel op integendeel - en hier volg ik onder andere André Gorz - een efficiënte high-tech-economie met een hoog produktieniveau, die ons in staat stelt minder te werken zonder verlies aan inkomen.
Ik ben het eens met Gorz dat het belangrijk is dat we allemaal enig werk doen in de formele, hoog-geautomatiseerde, hoog-gebureaucratiseerde economie. Dat is onze sociale bijdrage, het is de uitvoering van de civiele plicht die ons onze rechten geeft in de gemeenschap. Dit werk kan - of kan niet - vervreemdend zijn, maar het is 'sociaal noodzakelijk' werk. En de 'ervaring van noodzakelijkheid' kan, zoals Simone Weil benadrukt, een moraliserende en humaniserende kracht zijn.
Maar waar we ons niet toe gedwongen moeten voelen, is om al onze energie en inspanningen te stoppen in een leven van betaald werk, in onze identiteit als werknemers. Dat is wat de ideologie van de groei ons traditioneel dwong te doen. Het leven is eenvoudig een cyclus geworden van de voorbereiding op betaald werk, vervolgens de ervaring ervan, en tot slot de pensionering ervan. Al het andere moet beschouwd worden als 'rust', 'recreatie', 'vrije tijd'. Het animal laborans heeft het hele menselijke schepsel opgeslokt. Dit is niet langer noodzakelijk, als het dat ooit was.

ONDER DE NOEMER 'duurzame groei' gaan verschillende betekenissen schuil. Het concept aanvaardt veel van de conventionele argumenten verbonden aan de 'grenzen aan de groei'-gedachte; argumenten over de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen, over de noodzaak om groei zodanig te reguleren dat de grondstoffen niet uitgeput raken en het milieu niet geplunderd wordt. Het aanvaardt ook dat om dit te bereiken veel produktie gedecentraliseerd moet worden, om een betere afstemming te bereiken op het niveau van 'lokale milieus'. Er is in deze conceptie ook ruimte voor een omvangrijker gebruik van intermediate of 'alternatieve technologie', en voor herwinbare hulpbronnen als zon, wind en water. Het legt een grote nadruk op herstel en renovatie, in plaats van op de 'geplande veroudering' van de wegwerpmaatschappij.
Op al deze manieren trekt de 'duurzame groei' de kritiek door op de conventionele groei zoals die in gang is gezet door de ecologische beweging van de jaren zeventig. Schumacher, Illich, Hirsch, Erlich, Commoner, de Club van Rome, en de Blueprints for Survival; zij allen blijven hoogst relevant voor hedendaagse concepties.
Echter, het concept van 'duurzame groei' aanvaardt dat, om zowel politiek realistisch als moreel verantwoord te zijn, groei niet moet worden beschouwd als de vijand, als een monster van Frankenstein dat gekooid en in bedwang gehouden moet worden. Groei is zowel een kans als een bedreiging. Economische groei, en het systeem van werk en produktie dat hij met zich meebrengt, heeft zijn plaats in het schema der dingen.
Het punt, echter, is om groei weer op de plaats te zetten waar hij hoort: in de bedding van het sociaal en politiek leven. De Industriële Revolutie ontketende economische groei, groei werd als een soort Geest uit de fles gehaald. Mensen kregen het gevoel dat elke belemmering van groei gevaarlijk was, zoniet lasterlijk. Gedurende meer dan honderd jaar raasde de 'groei-gekte' door de industriële samenlevingen. Groei, zo dacht men, zou alle sociale en economische problemen van de industriële maatschappij oplossen. Zelfs voor de radicale critici van het industrialisme, zoals Karl Marx en de Socialisten, was groei het onvervangbare middel om het sociale systeem van het kapitalisme te overstijgen en het socialisme binnen te halen. Socialisme zou verrijzen op basis van overvloed, of het zou geen socialisme zijn. Hierin ligt de tragedie van Oost-Europa al besloten.
Het is die attitude die nu verworpen moet worden. Op die manier opgevat is groei zelfvernietigend. We zullen nooit 'genoeg' hebben, en in de ongereguleerde en grootscheepse jacht op dit illusoire doel zullen we grote zones van armoede en uitzichtloosheid creëren in onze samenlevingen, om de vernietiging van de natuurlijke omgeving maar niet te noemen.

GROEI IS GEEN wondermiddel. Hij elimineert armoede en ongelijkheid niet, hij schept daarentegen steeds nieuwe vormen van armoede en ongelijkheid. Industriële groei is vaak vereenzelvigd met de grenzeloze creatieve energie van Prometheus, maar onbeteugeld kan hij ook een moderne vorm worden van de bezoeking die Sisyphus werd opgelegd.
Hier dan zal ons nieuwe idee van vooruitgang gevonden worden en ons hernieuwd vertrouwen erin. Vooruitgang is geen automatisme. Daarover kunnen we het in ieder geval eens zijn. De vooruitgangsreligie, het naïeve vertrouwen in vooruitgang door groei, en de koppeling met de uiterlijke symbolen van rijkdom en macht, zijn er in grote mate voor verantwoordelijk dat weldenkende mensen de vooruitgangsidee hebben losgelaten. Laten we nu accepteren dat vooruitgang in elke generatie bevochten moet worden; dat achteruitgang en terugval, zelfs het afdalen naar barbarisme, even goed mogelijk zijn als vooruitgang. ▼

Krishan Kumar

Dit essay is een vertaalde en verkorte versie van een lezing gegeven tijdens de Nationale Wetenschapsweek op 7 oktober 1991. De lezing werd georganiseerd door het Studium Generale van de Erasmus Universiteit te Rotterdam

Krishan Kumar is hoogleraar in de sociale filosofie van de universiteit van Kent

RAÏ

NOODKREET VAN ALGERIJNSE JONGEREN

Algerije. Iedereen weet opeens weer dat het bestaat. Het land verkeert in een politieke shock-toestand. Het verhaal is bekend. De islamitische fundamentalisten van het FIS dreigden de verkiezingen te winnen. Daarom is voorlopig de democratie maar afgeschaft.
In DE HELLING aandacht voor een minder bekend aspect van het Algerijnse verhaal, de razend populaire raï-muziek. Waarom is de raï-muziek zo in trek bij de Algerijnse jeugd? En wat betekent de recente politieke ommezwaai voor de culturele vrijheid in Algerije?
HENK TUMMERS schetst achtergrond en belang van de raï en JEANNEKE DEN BOER vroeg de populaire raï-ster CHEB MAMI naar zijn mening over de actuele gebeurtenissen in zijn land van herkomst.

Shockeren is één van de krachtigste culturele drijfveren van deze eeuw. De behoefte om tegen schenen te schoppen, stond aan de wieg van de rock and roll, ze leverde punkmuziek op, en ze was één van de oorzaken voor het succes van de Algerijnse raï-muziek. De ene keer uit deze behoefte zich in obscene bewegingen van de heupen, een andere keer in het roken van kolossale joints, of in het kakelbont verven van haren en het dragen van gescheurde kleren. In Algerije is er niet meer voor nodig dan keurig gekleed en gekapt met een stalen gezicht te zingen over de geneugten van het leven.

rage

Het vraagt niet veel inzicht om te bedenken dat deze lust tot kwetsen het grootst is bij degene naar wie het *minst* wordt geluisterd. Het zijn dan ook vrijwel altijd jongeren die dit wapen hanteren. Vaak zijn ze slecht opgeleid of anderszins achtergesteld bij de rest van de samenleving. De neiging van de minder wanhopige grote massa om zich met deze rebellen te identificeren, draagt vervolgens bij tot het commerciële succes van hun muziek. Elvis was een vrachtwagenchauffeur uit het achterlijke zuiden van de VS, James Brown een zwarte bokser die regelmatig achter de tralies belandde, Bob Marley een halfbloed uit de getto's van Kingston en Johnny Rotten was een werkloze in het Engeland van Thatcher. Cheb Khaled is een ongeschoolde jongere in het verpauperende en steeds conservatiever wordende Algerije. Uiteraard is het niet alleen zucht naar sensatie die van iemand een popster maakt en van een muzieksoort een rage. Daarnaast moet er muzikaal wat *nieuws* gebeuren. Er moet een nieuwe weg worden ingeslagen, waarbij overigens wel het oude, de traditie, herkenbaar moet blijven. Want experimentele muziek is voor een intellectuele elite. Elvis Presley zong plattelandsliedjes en gospelmuziek alsof hij een neger was, James Brown vertolkte blues en jazznummers alsof hij door de duivel bezeten was, en Johnny Rotten vocht zich door het oude rock and roll-repertoire heen zonder zich iets aan te trekken van de gangbare muzikale gebruiken. Cheb Khaled zingt de traditionele muziek uit de havenkroegen van zijn geboortestad, gebruikmakend van westerse instrumenten als de ritmebox en de synthesizer en van decadente disco-ritmes.
Omdat Cheb Khaled bovendien een sexsymbool is, net als Elvis, Marley, en op een bepaalde manier ook Rotten, met een opwindende levenswandel en geruchtmakende daden, is hij een wereldster geworden en raïmuziek een rage.
De naam raï is afgeleid van de kreet *ya raï* - zo denk ik erover. De huidige raï-muziek is ontstaan in de Algerijnse stad Oran, aan het begin van de jaren zeventig. In deze rommelige havenstad recht tegenover Spanje, werd al vele jaren een emotionele vorm van volksmuziek gemaakt die oorspronkelijk beoefend werd door herders op het platteland rond Oran. Op een gegeven moment kwam de muziek terecht in de kroegen en bordelen van de stad waar de dames van lichte zeden haar gebruikten om te zingen over allerlei ondeugende zaken. De beroemdste van deze zangeressen was Cheikha Remitti.
Deze dame was afkomstig van het platteland, waar ze, nadat ze al haar familie was kwijtgeraakt, als danseres probeerde te overleven. Zoals zovelen in de jaren twintig trok ze naar de stad, Oran in haar geval, waar ze zangeres werd in *cantinas* en koffiehuizen. Al zingend en bedelend om borrels kreeg ze de bijnaam Remitti, afgeleid van het Frans *remettez-moi*, schenk me nog eens in. In de teksten die Cheikha Remitti bij de oude herdersritmes zong, vertelde ze onder meer hoe je als meisje verbergt dat je geen maagd meer bent, en gaf ze af op oude mannen die zo graag een jonge bruid willen. Zaken die de bourgeoisie niet graag hoorde. Deze deftige heren verkeerden echter niet in de gelegenheden waar raï gespeeld werd, of kwamen daar niet voor uit. Zolang raï zich afspeelde in de marge van de zowel socialistische als islamitische samenleving van Algerije was er niets aan de hand.

larmoyante vocalen

Het was in eerste instantie de trompettist Bellemou Messaoud die raï uit de kroeg en in het volle licht van de openbaarheid bracht. Aan het eind van de jaren zestig besloot hij dat deze volksmuziek interessant genoeg was om te gebruiken voor een moderne vorm van amusementsmuziek. Hij gaf de raï een meer georkestreerde vorm, gebruikmakend van instrumenten als accordeon, blazers, drumstel en akoestische gitaren en hij trainde jonge zangers en zangeressen om daarbij de vocalen te verzorgen.
Eén van die tieners was Khaled. Hoewel officieel nog scholier, besteedde de toen veertienjarige Khaled meer tijd aan zijn groep Noujoum El Khams ('de vijf sterren'), een bandje dat Marokkaanse pop speelde. Onder invloed van Bellemou, en omdat Marokkaanse muziek in die tijd in Algerije om politieke redenen taboe was, stortte Khaled zich op de raï-muziek. Hij wilde raï voor jongeren maken. Om dat duidelijk te maken, noemde hij zich *cheb* - jongen -, ter onderscheid van de oude raï-muzikanten, de cheikhs. Aanvankelijk speelde hij accordeon, maar al snel ruilde hij dit instrument in voor een synthesizer. Gebruikmakend van drumstel, gitaren en een derbouka, een

Concert van Cheb Khaled in de Melkweg. Foto: Ton Verhees

Noordafrikaanse vaastrommel, bedacht hij een disco-achtige, synthetische vorm voor zijn larmoyante vocalen.
Zijn teksten, die net als in de traditionele raï vaak improviserend tot stand komen, handelden over de school, over de problemen van Algerijnse jongeren om met vrouwen in contact te komen, over drank maar ook over islamitische heiligen en folkloristische feesten. Net als de oude raï-zangers gebruikte Cheb Khaled daarbij de taal van de straat. Geen symboliek of poëtische formuleringen, maar directe beschrijvingen, doorspekt met Franse en Spaanse woorden, en merknamen van sterke drank en auto's.

het moderne leven

De eerste 45-toeren plaatjes van Cheb Khaled sloegen in als een bom, en brachten de raï in één klap van de klandestiene kroegen van Oran naar de huiskamers van heel Algerije. Huiskamers waar de vrouwen zich beschaamd terugtrokken en vaders luidkeels en hardhandig protesteerden tegen deze vuilspuiterij.
Wie overbleven, waren de Algerijnse jongens. Tieners en twintigers die aan alle kanten beperkt werden in hun persoonlijke vrijheid, en die wanhopig hunkerden naar de geneugten van het moderne leven. Hun vaders eisen dat ze trouwen met een hun onbekend meisje, de imam eist dat ze de drank laten staan. De regering eist dat ze bij hun ouders wonen, dat ze zonder scholing en zonder werk blijven en dat ze zich daar tevreden mee tonen. En dus willen die jongens niets liever dan aan de bar hangen in het gezelschap van losbandige vrouwen, nachtenlang rondscheuren in auto's en luisteren naar opwindende muziek. De hits van deze nieuwe raï droegen titels als *Barman, Ik Heb Geen Behoefte Aan Slaap, Alleen De Blonde Vrouw en Ik*, of *Wij Hebben De Nacht Doorgebracht In Een Ouwe Schuur*.
De kersverse sterren waren nog geen twintig en heetten Cheb Zahouani (de vrolijke jongen), Chaba Fadela of *Cheb Mami* (het moederskindje). Jongens en meisjes van de straat die tegen beloning van een fles drank in morsige achterkamertjes cassettes opnamen voor louche ondernemers die zich op deze nieuwe markt stortten. Met de muzikanten die toevallig voorhanden waren, namen ze in één ruk ongepolijste versies op van elkaars composities, van Egyptische of Marokkaanse pophits, of van oude volksliedjes - àlles wat tijdens die nachtelijke sessies maar bij hen opkwam. Enkele dagen later lagen die opnamen dan voor enkele guldens op de markt om vervolgens door Jan en Alleman gekopieerd te worden.

steenrijk

De socialistische regering van Algerije was aanvankelijk totaal verrast door deze raïrage. Een tijdje probeerde ze het tij te keren door deze 'decadente' muziek dood te zwijgen. De muziek werd niet gedraaid op de radio, en er werd niet over geschreven in de Algerijnse kranten.
Het hielp allemaal niet. De raï-cassettes bereikten zelfs de Algerijnse bevolking van Frankrijk, de Franse pers stortte zich op dit fenomeen, westerse platenmaatschappijen brachten de meest succesvolle cassettes op plaat uit, en de eerste *chebs* gingen op toernee naar Europa.
De situatie overziende, besloot het regime zijn koers te wijzigen. Het ging de *fatsoenlijke* raï-nummers op de radio draaien, nodigde zo af en toe een keurig in smoking gehulde raï-ster uit voor een televisie-uitzending en organiseerde festivals waar Cheb Mami, het acceptable gezicht van de raï, tweede werd - ná Cheb Khaled.
Deze pogingen de angel uit de raï te halen hielpen niet. Cheb Khaled, de onhandelbare dwarsligger, bleef de *Koning van de Raï*, en er bleven dagelijks nieuwe zangers en zangeressen liedjes maken waarin ze hun frustraties en problemen uitschreeuwden in keiharde en ongepolijste bewoordingen. Niet dat ze nou veel méér wilden veranderen dan hun eigen materiële omstandigheden. Politiek interesseerde hen niet. Hun verzet was ongericht. Ze gaven slechts uiting aan hun eigen gevoelens en aan wat er leefde bij hun lotgenoten, en daarmee hoopten ze als het enigszins kon steenrijk en wereldberoemd te worden. En amper leek het erop of dit inderdaad tot de mogelijkheden behoorde, of het Algerijnse establishment, dat al die jaren knarsetandend had toegekeken hoe dit handjevol nietsnutten Algerije en de Islam te schande maakte, gooide roet in het eten.

verbod

Eerst waren er de rellen van oktober 1988, waarbij fundamentalisten aan de ene kant en raï-fans aan de andere kant slaags raakten met de regering en waarbij op de tonen van Cheb Khaled's toenmalige hit *El Harba Wine* ('Waar kunnen we nog naartoe vluchten') tientallen doden vielen.

Vervolgens kwamen er gemeenteraadsverkiezingen die in de meeste Algerijnse steden, waaronder Oran, werden gewonnen door het Islamitisch Reddingsfront, het FIS. Gevolg was dat in die steden raï-concerten werden verboden. Talloze raï-sterren vertrokken naar Marokko of Frankrijk, al was het maar voor opnamen of een toernee.
Toen er tenslotte onlangs landelijke verkiezingen leken te komen, waarbij *les intégristes* een meerderheid zouden behalen, was er in Algerije al vrijwel geen raï-ster meer over. De sfeer was voor hen zo vijandig geworden, dat ze massaal de wijk namen.
Voor de twee of drie grote sterren van de raï maakt dit niet zoveel meer uit. Zij hebben inmiddels in Frankrijk een huis gekocht en maken toernees die de hele wereld bestrijken. Ze zijn in het bezit van een internationaal platencontract dat hen verplicht tot het maken van wereldwijd te begrijpen muziek. De eerste Engelstalige raï-song, getiteld *Everybody Do The Raï*, is al op CD verkrijgbaar, compleet met houseritme.

De minder gelukkigen zitten echter in een lastiger parket. Thuis wacht hen werkloosheid, of een ondergronds circuit van besloten feesten en clandestiene clubs. In Frankrijk kunnen ze weliswaar cassettes opnemen, maar de vraag is wie ze zal kopen, buiten de Algerijnse immigranten. De belangstelling van blanke muziekliefhebbers voor raï is na de kortstondige rage aan het eind van de jaren tachtig vrijwel verdwenen. Afgezien van de onverstaanbare woorden lijken de meeste raï-songs wel erg op elkaar, komen de vrijgevochten raï-sterren regelmatig niet opdagen voor concerten en er wil onder het euforische Arabische deel van het publiek nogal eens een glas sneuvelen of een klap vallen.
De noodkreet van de Algerijnse jongeren is andermaal gericht tot dovemansoren. ▼

Henk Tummers

Henk Tummers is freelance journalist en schrijft vaak voor het muziekblad OOR over niet-westerse popmuziek

RAÏ

CHEB MAMI: 'ALS HET FIS AAN DE MACHT KOMT, WORDT HET MOEILIJK'

Terwijl in Algerije de politieke situatie steeds grimmiger wordt, maakt de gevierde Algerijnse raï-muzikant Cheb Mami een toernee door Europa. Ver weg van het tumult in zijn geboorteland zingt hij in grote concertzalen over alles wat God verboden heeft.
Op zaterdag 8 februari treedt Cheb Mami op in Tilburg, in zaal het Noorderligt. Het is een eenmalig optreden in Nederland. Tussen de soundcheck en het optreden door is er ruimte voor een interview met de vriendelijke, grieperige Cheb. Zijn manager maant me om maar vooral niet over politiek en FIS met Mami te praten. Het gaat toch om zijn muziek...

Cheb Mami is afkomstig uit Saida in West-Algerije, 185 kilometer verwijderd van de bakermat van de raï, Oran. Hij is 26 jaar oud en wordt wel de *Prins van de Raï* genoemd sinds hij op het eerste Algerijnse raï-festival in 1985 na *Cheb Khaled* de tweede prijs behaalde. Terwijl Cheb Khaled de reputatie van ruige bink heeft, is Cheb Mami veel meer een nette jongen die raï voor de hele familie zingt. Zijn muziek spreekt een breed publiek aan, van piepjong tot oude oma's.
Zelf verklaart hij vooral muziek voor de jeugd te maken. Mami: *'Raï is muziek van en voor de jeugd; de essentie van de raï ligt bij de jeugd.'*

kritiek

De oorsprong van de raï ligt in Algerije. Het is Algerijnse popmuziek. Mami: *'Jongeren hebben er behoefte aan om hun mening te geven en uit te drukken wat ze voelen. In Algerije is dat moeilijk. De tradities belemmeren vrijuit praten over liefde, vriendschap, verdriet en vreugde. Men wil wel, maar men is aan de tradities gebonden. Jongeren maken als ze opgroeien veel enerverende dingen mee en willen daarover kunnen praten en hun opinie geven. Dit is moeilijk in Algerije. Met mijn muziek begrijp ik hen. Mijn teksten spreken hen aan. Raï geeft uiting aan wat er leeft onder jongeren in Algerije. Ik zing liederen die ingaan op hun problemen.'*
De problemen van Algerijnse jongeren zijn legio. Zeventig procent van de bevolking in Algerije bestaat uit jongeren. Er heerst grote werkloosheid en de verwachting is dat de helft van de jeugd niet aan het werk komt. In grote steden als Algiers, Oran en Constantine bestaat een enorme woningnood. Grote gezinnen leven in tweekamerflats. Oudere kinderen slapen in ploegendiensten, de rest van de tijd brengen ze op straat met vrienden door. Jongeren hebben weinig ruimte voor een privéleven. Strenge tradities verbieden hen vrijelijk omgang met de andere sekse te hebben voor het huwelijk. Het huwelijk is in veel gevallen door de ouders en familie gearrangeerd.
Mami: *'Mijn teksten worden vooral geïnspireerd door kritiek op de situatie van jongeren in Algerije. Dat is ook mijn achtergrond. De teksten gaan over politiek, huisvestingsproblemen, sociale en economische problemen, maar ook over hoe moeilijk het is om meisjes te ontmoeten, over de moderne liefde, over trouwen met het meisje waar je echt van houdt.'*

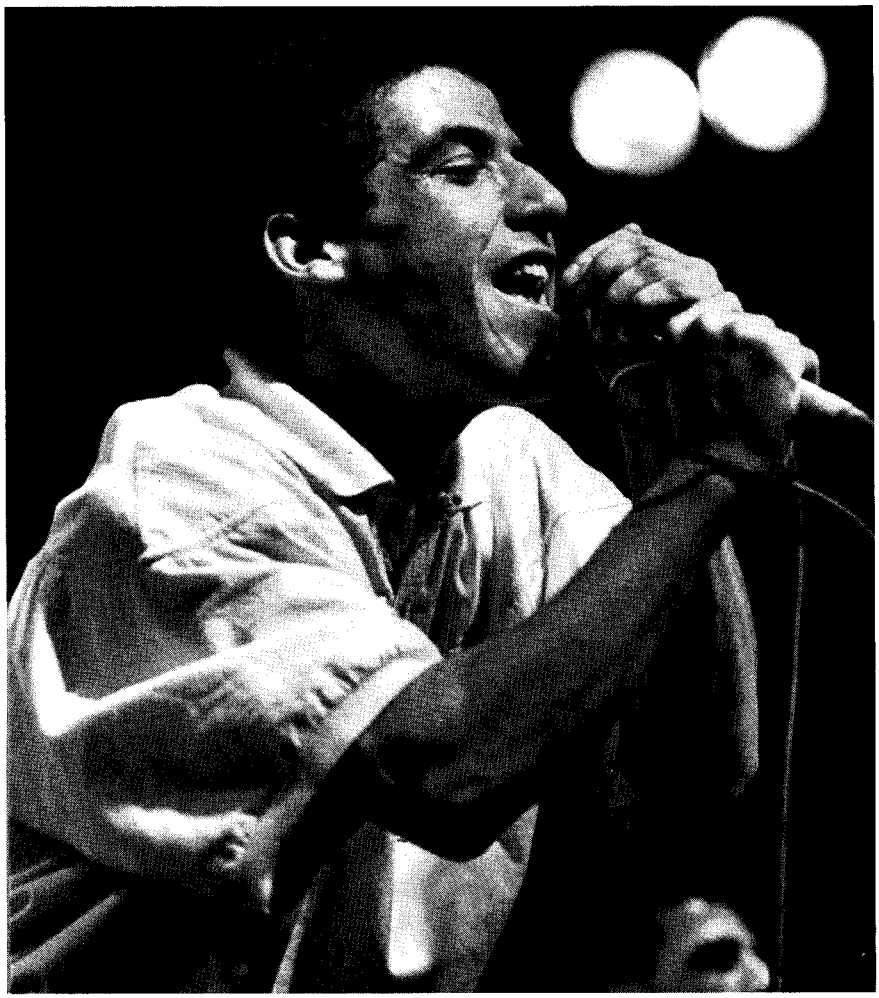
doorbraak

Hoewel zijn teksten zich afspelen in een Algerijnse context, richt hij zich met zijn muziek niet alleen op het Algerijnse publiek. Hij is met name geïnteresseerd in een breed, internationaal publiek. Zijn laatste CD *Let me Raï* nam hij in een Parijse studio op. De muziek op de CD is lichtvoetig, sommige nummers zijn in het Engels gezongen en hebben een duidelijke reggae- en rockinslag.
Mami: *'Ik richt me nu op een Europees en Amerikaans publiek. In Noord-Afrika is iedereen al verslingerd aan de raï. Nu wil ik het jongerenpubliek in Europa en de VS veroveren. Vandaar die overstapjes naar de reggae, rock en disco en naar Engelse teksten.'* Onlangs deed Mami voor het eerst een

VERKRIJGBARE RAÏ-MUZIEK

De interessantste raï-muziek is, op goedkope *cassettes*, te koop op markten als de Ten Cate-markt in Amsterdam en de Zwarte Markt in Beverwijk.

In de meeste goed gesorteerde platenzaken zijn van de grote sterren de volgende *CD's* te krijgen:
Cheb Khaled:
- Le Meilleur De Cheb Khaled
- Ya Taleb
Cheb Mami:
- Let Me Raï
Chaba Fadela & Cheb Sahraoui:
- Hana Hana
Cheb Zahouani:
- L'heureux
Daarnaast zijn er twee prachtige *compilaties* uitgebracht met de grootste Algerijnse raï-hits van de afgelopen jaren, Raï - The Album en He Raï. (H.T.)

Cheb Mami. Foto: Ton Verhees

aantal optredens in de Verenigde Staten. Hoewel het publiek bij het eerste even nummer moest slikken, sloeg de raï-vonk na drie nummers over.
Mami gelooft in de potentie van de raï om internationaal door te breken zoals de reggae uit Jamaica dat in de jaren zeventig deed. Het feit dat teksten in de Arabische taal gezongen worden, hoeft daarbij geen belemmering te vormen. Mami: *'Bij de raï gaat het om het ritme en om de speciale zangtechniek. Het ritme is heel herkenbaar en dwingend en zet vrijwel direct tot dansen aan. De zangtechniek is Arabisch, met veel improvisatie en versieringen. Deze elementen moeten uitgebuit worden bij het veroveren van de westerse markt.'*

FIS

Is Mami méér met de doorbraak in Europa en de Verenigde Staten bezig dan met hetgeen momenteel in Algerije gebeurt?
Afgelopen herfst maakte hij een toernee van twee maanden door Algerije. Hij trad op in Annaba, Algiers en Oran en de concertzalen zaten volgestouwd met publiek. Hij merkte niets van censuur door het FIS in die steden waar het in de gemeentepolitiek de macht heeft. Voor de Algerijnse televisie verzorgde hij een optreden van anderhalf uur. Maar als nu het FIS daadwerkelijk aan de macht komt, gaat er toch wel heel wat veranderen. En daar maakt hij zich zorgen over.
Nú is de raï-muziek nog te beluisteren op de Algerijnse radio en televisie. In discotheken wordt de muziek nog regelmatig gedraaid. De cassettewinkels staan er vol mee - nòg wel. Mami: *'Maar als het FIS aan de macht komt, wordt het moeilijk. Dan zullen er geen raï-concerten meer georganiseerd worden. Het FIS zal dat tegenhouden.'*

uitwijken

Tòch is Mami niet bang: *'Het FIS is gekozen door een meerderheid van mijn volk, democratisch gekozen. Er zal wel veel met stemmen gerommeld zijn. Maar dan nog heeft het een grote overwinning behaald. De gevolgen daarvan kun je niet tegenhouden. Als het FIS gaat regeren, dan wordt het voor mij moeilijk om mijn mening binnen de muziek uit te drukken. Ik kan mijn muziek niet veranderen. Raï is een gevoel dat je via muziek uitdrukt. Dat gevoel blijft hetzelfde, dat kan ik niet terugdringen of veranderen. Raï is vrijheid en als die mij ontnomen wordt, zie ik mij genoodzaakt om naar Marokko of Tunesië uit te wijken. Het FIS kan me niet stoppen om mijn waarheid te zingen. Niemand kan me tegenhouden te zingen over liefde, politiek, et cetera.'*
Cheb Mami kan makkelijker beslissen om naar buurlanden te vluchten dan menig ander in Algerije. Mami: *'Het zal moeilijk worden voor de mensen die achterblijven en vooral voor de vrouwen. Zij kunnen niet meer zonder sluier het huis uit, overdag niet en 's avonds niet.'*
Heeft het FIS dan zo'n hekel aan raï-muziek? Mami: *'Het FIS is tegen àlle muziek, niet alleen raï maar ook rock en folk. Omdat het amusement is, mensen in een goede stemming brengt, net zoals alcohol.'*
Is het aantal jongeren dat het FIS aanhangt toegenomen de laatste tijd ? Mami: *'Zeker wel, maar net als ik hebben ook zij de raï-muziek nodig. Een jongere is een jongere. Een politieke partij verandert dat niet zomaar. Een jongere heeft behoefte aan vermaak en vrijheid.'*

Volgende maand gaat Cheb Mami voor het eerst sinds elf jaar weer ramadan vieren in Algerije. Om daarna direct door te gaan op toernee naar Japan. Over drie maanden komt zijn nieuwe CD uit, waarmee hij hoopt definitief in de Verenigde Staten en Europa door te breken. ▼

Jeanneke den Boer

Jeanneke den Boer is programmeur wereldmuziek bij cultureel centrum RASA in Utrecht

GROEN LINKS EN DE OPPERVLAKKIGE FLIRT MET HET MIDDENVELD

Het in december gehouden tweede congres van Groen Links zou de ideologische lijnen voor de toekomst uitzetten. Daar is weinig van terecht gekomen. Hoe hartstochtelijk door bestuursleden of door Deskundigen ook werd getracht het tegendeel te bewerkstelligen, de Libertaire Staat noch de Civiele Maatschappij konden in de ogen van het congres genade vinden. Door het woordgefrommel op het congres zit Groen Links nu opgescheept met de belachelijke congresuitspraak dat de partij deel wil gaan uitmaken van De Maatschappij. Een lofwaardig streven dat nog heel wat kan opleveren. Maar met de èchte maatschappij, het maatschappelijk middenveld, wil Groen Links nog altijd weinig te maken hebben.

Eén van de toonaangevende auteurs over het maatschappelijk middenveld, *Richard Sennett*, werd enkele jaren geleden tijdens studiedagen in Amsterdam voortdurend aangesproken over *The Fall of Public Man*, een standaardwerk over de rol en de betekenis van de publieke sfeer. Sennett keek na verloop van tijd de vragenstellers wat vermoeid aan, om ze daarna op te roepen *to think the unthinkable*. Daarmee wilde hij hen uitdagen afscheid te nemen van het maatschappelijk middenveld zoals wij dat kennen (overigens vaak beter uit de lessen sociologie dan uit de praktijk) en te trachten het opnieuw vorm te geven, het opnieuw te overdenken. Buiten kijf staat dat links er niet in slaagt dat nieuwe naar voren te brengen. In het kielzog van het CDA en recentelijk zelfs de PvdA zou nu ook Groen Links mee moeten gaan werken aan het herstel van het middenveld, en zo (als een logisch gevolg?) de betrokkenheid van de burgers bij de politiek versterken. Of zou voor Groen Links - net als voor de andere politieke stromingen - toch de opportunistische keerzijde het onuitgesproken doel zijn - de politiek langs de omweg van de 'civiele maatschappij' weer haar legitimiteit teruggeven?

andere levensbereiken

Zo goed als elke Groen Linkse discussie over de verhouding staat - maatschappij wordt teruggebracht tot de verhouding staat - economie. Gezien het soort vragen dat momenteel wordt gesteld over de rol van de staat (lees de verzorgingsstaat), wordt het evenwel hoog tijd dat nu ook binnen Groen Links de rol van de staat binnen andere levensbereiken fundamenteel wordt heroverwogen.

Het maatschappelijk middenveld dient in het denken van Groen Links een veel prominenter plaats te krijgen. Het middenveld is niet slechts de sfeer waar het CDA, en in zijn voetspoor maatschappelijke instituties, zich ingraven. Het middenveld is ook - of wellicht juist - de sfeer waar de burgers zich in maatschappelijke verbanden aaneensluiten, het is de sfeer waar sociale krachten en bewegingen zich een positie verwerven ten opzichte van de Staat en zich kunnen verzetten tegen diezelfde Staat. Het maatschappelijk middenveld is de sfeer waarin de individuele mens zichzelf als deelnemer aan het sociale leven manifesteert.

In het Groen Linkse gedachtengoed wordt het maatschappelijk middenveld echter nog met name gezien als het domein van de-niet-gepolitiseerde-burger en de ondemocratisch bestuurde instellingen. De discussie tijdens het laatste congres was in dit opzicht dan ook zeer kenmerkend. De centrale vraag die daar werd gesteld, was in hoeverre Groen Links in staat is de samenleving in haar geheel en de economische sector in het bijzonder te sturen. De ondertoon was: 'Hoe realiseren we de ideeën die leven binnen Groen Links en hoe doen we dat in een tijdsgewricht waarin veel twijfel wordt geuit aan de mogelijkheid van sturing vanuit de Staat?'

De rol van de Staat werd niet werkelijk geproblematiseerd, er werd impliciet vanuit gegaan dat de Staat slechts een *instrumentele* rol speelt. Zit er een rechtse regering aan het roer dan gaat het mis, zit er een Groen Linkse regering aan het roer, dan verleggen we de koers en zal het beter gaan. De rol die de staat speelt, is in deze instrumentele optiek afhankelijk van de poppetjes.

aspirine-cultuur

Traden de congresgangers de problemen in dit opzicht weinig subtiel tegemoet, de opstellers van het manifest *Groen Links - een plaatsbepaling* gingen wat zorgvuldiger te werk. Ze lanceerden weliswaar een neologisme, libertaire staat, haalden een oud begrip van stal, civiele maatschappij, maar trachtten in elk geval de verhouding tussen beide sferen opnieuw te doordenken.

Wat te denken van een woordvondst als libertaire staat? Sturing door de overheid mondde in onze samenleving uit in de verzorgingsstaat - in de ruime zin des woords. Met de verdere uitbouw van de verzorgingsstaat ging de overheid zich 'zorgen' maken om meer en meer maatschappelijke gebieden. Probleem is alleen dat de verzorgingsstaat inmiddels behoorlijk uit balans is geraakt. De discussie gaat allang niet meer over de welzijnssector alleen. Bestuurskunde-hoogleraar *Tak* geeft de kern van het debat fraai weer: 'Er is iets fundamenteels mis met de scheiding tussen de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht: De rechtsstaat Nederland wankelt. *Het stelsel van checks and balances is verstoord*'.

Naarmate de verzorgingsstaat zich verder ontplooide, smoorde hij initiatieven die leefden in de maatschappij. Er is - en dat geldt zeker voor de Nederlandse samenleving - een aspirine-cultuur ontstaan; voor elk pijntje is wel een middeltje, voor elke tegenvaller wel een hulpverlener, voor elk geschil wel een geschillencommissie. Het probleem

Foto: Jaco Klamer/HH

waar de verzorgingsstaat tegenaan liep, was het feit dat de staat steeds meer voet aan de grond kreeg in het momenteel zo geroemde maatschappelijk middenveld.
Deze tendens is ook binnen Groen Links gesignaleerd, het CDA heeft hierin niet het alleenvertoningsrecht. Waar echter het CDA een pleidooi hield voor versterking van het maatschappelijk middenveld, werd binnen de politieke partijen ter linkerzijde jarenlang uitsluitend een pleidooi gehouden voor deelname van burgers aan het *politiek bestuur*. Te weinig wordt gezien dat het middenveld enerzijds een belangrijke rol speelt bij het intomen van staatsinvloed en anderzijds burgers de mogelijkheden verschaft zich met de samenleving te bemoeien *zonder* dat deze betrokkenheid direct een (partij)politieke lading krijgt. Het streven van het CDA om het maatschappelijk middenveld te versterken, wordt afgedaan als een poging via maatschappelijke organisaties de grip op de samenleving te behouden of te versterken. Het CDA immers - zo eindigt deze redenering - is bij uitstek de partij die via verwante maatschappelijke organisaties het middenveld beheerst.

buffer

Dit is een alibi-redenering die het werkelijke dilemma omzeilt. Groen Links zou zich ondubbelzinnig dienen uit te spreken over de volgende 'gewetenskwestie': bestaat er een fundamentele argwaan tegen de staat en moet deze dáárom een zo klein mogelijk bereik hebben; òf moet het overheidsoptreden tout court ingeperkt worden door een actief maatschappelijk middenveld? In het eerste geval zou Groen Links zich stellen op een achterhaalde liberale positie. In het tweede geval zou Groen Links aansluiten bij de herwaardering die momenteel bij verschillende politieke stromingen herkenbaar is. Daarmee zou Groen Links uit haar isolement treden.
Natuurlijk mag de staat op bepaalde onderdelen van de samenleving een verreikende invloed hebben of houden, alléén moet de mate van staatsbemoeienis worden begrensd door actieve tegenkrachten in de samenleving. De mate van staatsbemoeienis is geen vaststaand gegeven maar wordt voortdurend in onderlinge strijd bepaald. Het middenveld moet gezien worden als een sfeer met een *actieve bufferfunctie* ten opzichte van de staat en de markt. Deze benaderingswijze is beslist niet de meest eenvoudige. Een pleidooi voor een overheid die zich terugtrekt op haar kerntaken zal al snel smalend worden afgedaan als een toetreden tot het liberale kamp. Maar dat is een onzin-verwijt. Doel is niet de egocentrische burger aan zijn trekken te laten komen, nee, doel is burgers te betrekken bij het publieke belang.

ongelijkheid

Maar het risico van bevoordeling van de toch al 'sterke burgers' blijft bestaan, zo kan tegengeworpen worden. Immers, door te kiezen voor versterking van het systeem van *checks and balances* reproduceren vormen van sociale ongelijkheid zich - gewild of ongewild - in de 'civiele maatschappij'.
Deze tegenwerping kent echter een aantal vooronderstellingen. Eén van de meest voor de hand liggende is dat overheidsingrijpen nodig is om een dam op te werpen tegen het 'recht van de sterkste'. Overheidsinterventie kan gebruikt worden om het beginsel van 'gelijke rechten voor iedereen' dichterbij te brengen. De verzorgingsstaat zoals die in Nederland in de afgelopen jaren heeft gefunctioneerd, werkt niet direct in die ideale richting, nog afgezien van het feit dat het streven naar gelijke rechten tot tal van ongewilde bijverschijnselen heeft geleid.
Het gelijkheidsbeginsel en het streven naar een 'pluriforme samenleving' zouden meer aan elkaar gekoppeld moeten worden. Een *basisvoorwaarde* van overheidsinterventie zou eerder moeten zijn dat ieder een gelijke toegang gegarandeerd wordt tot de maatschappij, dat iedereen deel kàn nemen aan het maatschappelijk leven. Dat wil dus zeggen dat niet iedereen deel moèt nemen aan het maatschappelijk leven. Daarmee zou de aandacht van de politieke discussie zich in hoofdzaak gaan richten op de *gelijkwaar-*

digheid van mensen en niet zozeer op de gelijkheid.
Met deze benadering hebben we één van de belangrijkste contradicties de discussie binnengesmokkeld. De kern van de linkse kritiek op het huidige maatschappelijk middenveld is dat het in steeds sterkere mate wordt beheerst door de overheid. Toegegeven, wij ontkomen er ook niet aan om uitspraken te doen over de inrichting van het middenveld, getuige ons criterium van 'gelijke toegang' en ons ideaal van 'gelijkwaardigheid'. Toch heeft onze benaderingswijze een belangrijk voordeel. Een politieke groepering moet zich in haar uitspraken over de meest gunstige inrichting van de maatschappij zo beheerst mogelijk gedragen en zichzelf een minimale hoeveelheid beperkingen opleggen. Anders gezegd: Groen Links moet zichzelf *binnen* het systeem van *checks and balances* plaatsen in plaats van erboven. Dat vergt een ingrijpende mentaliteitsverandering.

Foto: Leo Erken/HH

sjabloon

In het nieuwe gedachtengoed van Groen Links komt meer ruimte voor wat wordt genoemd het marktconform handelen. Dat houdt impliciet in dat wordt erkend dat de staat zijn beperkingen kent, zeker op het vlak van de sturing. Dàt denken komen wij nog maar heel aarzelend tegen waar het de overige levensbereiken betreft.
Ook het manifest blijft uitgaan van sturing van de samenleving ter bescherming van de kansarme Nederlander ('de libertaire staat is niet in de eerste plaats minder staat maar vooral een andere staat'). Over de keerzijde van deze 'bescherming' - betutteling - hoor je niet zoveel. En toch vormt de kritiek op de betuttelende rol van de overheid een belangrijk onderdeel van ook de linkse kritiek op de verzorgingsstaat. Het is op z'n minst slordig dat met deze kritiek niks gedaan wordt.
Helaas gaat het probleem nog dieper. De verregaande overheidsinvloed heeft niet louter geleid tot 'betutteling', hij heeft er zelfs toe geleid dat er een sjabloon over de samenleving wordt gelegd. De verzorgingsstaat *construeert* als het ware de maatschappij; deze wordt uitgedokterd in bureaucratische kaders en professionals nemen de uitvoering op zich. Om maar eens een paar fraaie voorbeelden van die sjablonen te noemen: onbemiddelbaar, een vut'er, een AOW-er, een WW-er, een- of tweemaal modaal, een alleenstaande bijstandsouder, een economische asielzoeker, een uitkeringsgerechtigde.
De Staat beoordeelt en categoriseert. Hij schept daarmee een maatschappij voor zichzelf. En het zijn de door de overheid gesubsidieerde instellingen die uitvoering geven aan dat 'maatschappij-beeld'. Er ontstaat zo een in sociaal en cultureel opzicht vervlakte samenleving. Juist op dit gebied zou het goed zijn de overheid te dwingen zich terug te trekken op een aantal kerntaken. Een groot deel van de maatschappelijke ontwikkeling kan met een gerust hart overgelaten worden aan het maatschappelijk middenveld, de civiele maatschappij - zo men wil.

zelfregulering

En mèt dat we dit neerschrijven horen we de categorale groepen binnen Groen Links al steigeren. Hoe moet het dan met vrouwen, met minderheidsgroepen, met achterstandsgroepen, met de kunst? Maar om het aanpakken van dit 'doelgroepen-fetisjisme' gaat het nu juist!
De overheid dient zorg te dragen voor de *mogelijkheid* tot deelname van een ieder aan het maatschappelijk leven. Wat betreft het middenveld betekent dat dat men de materiële middelen beschikbaar stelt zodat het feitelijk kan bestaan. Wij durven wel de stelling aan dat *daarmee* de taak van de overheid dan ook zo ongeveer moet ophouden, binnen de maatschappij zullen de onderlinge verhoudingen bepaald moeten worden. Bij de politieke discussie over de afbakening van de diverse terreinen zal het publieke debat een centrale rol moeten spelen. Het maatschappelijk middenveld kan gezien worden als één van de belangrijkste plekken voor dat publieke debat. Dat is iets anders dan dat het maatschappelijk middenveld zich beperkt tot het reageren op activiteiten van de overheid. Integendeel, het wil juist zeggen dat de instellingen, bewegingen en instituties in het maatschappelijk middenveld een actieve rol in de publieke sfeer spelen. Het middenveld moet zèlf normen en waarden stellen en zo als het ware opdrachtgever worden van overheidsoptreden.
Een voorwaardenscheppende opstelling van de overheid zou vergezeld dienen te gaan van het principe dat zelfregulering in het maatschappelijk middenveld acceptabel is. Het marktmechanisme dat erkend wordt binnen de economische sector zou ook hier erkenning dienen te krijgen. Waar het om gaat, is dat de sturingspotenties van de overheid vaak tekort schieten en zelfs contraproduktief werken. Hetzelfde valt waar te nemen in het middenveld waar middelen en menskracht worden ingezet op onderwerpen waar nauwelijks vraag naar is, maar waar het aanbod zichzelf in leven houdt. Eenmaal in het leven geroepen instellingen blijken niet vanuit de 'vraagzijde' in leven te worden gehouden, maar juist door de 'aanbodzijde'.

levensvatbaar

Een cruciale vraag is of het maatschappelijk middenveld - àls het daartoe door de overheid in staat gesteld wordt - die pretentieuze rol ook kan waarmaken. De huidige vervlechting tussen staat en maatschappelijk middenveld moet dan in elk geval verdwijnen. Veel problematischer echter is dat deze vervlechting tot een verzwakking van het maatschappelijk middenveld heeft geleid. Het middenveld is steeds meer het instabiele domein van de vrijblijvendheid en de vrijwilligheid geworden. Dat proces werd nog eens versterkt door het verdwijnen van een aantal kerninstituties in het middenveld; denk daarbij aan de kerken en aan vakbonden. Het afnemende belang van het middenveld werd ook veroorzaakt door het feit dat individuen zich steeds meer terugtrokken in de privé-sfeer.
Waar leidt dit alles nu toe? Verschillende partijen in Nederland - het CDA voorop - pleiten voor een 'revitalisering van het maatschappelijk middenveld', maar gelet op het vorenstaande lijkt de vraag gerechtvaardigd of dat wel mogelijk is. Onderdelen van het middenveld zijn in de loop der tijd dermate veranderd dat het wel uiterst onwaarschijnlijk is dat zo'n middenveld nog ooit terug zal komen. En dan volgt die onvermijdelijke vraag: wat dan wèl? De vraag stellen is heel wat anders dan haar beantwoorden. En kenden wij de toekomst, wij hadden op de Olympus gezeteld.

zelfregulering

Het beeld dat bestaat van de geïndividualiseerde samenleving is tamelijk negatief. De burger voor de tv, met twee vakanties per jaar, de kat op schoot en de auto voor de deur.

De praktijk laat echter ook zien dat veel mensen wel degelijk betrokken zijn bij wat er zich afspeelt in hun directe woon-en leefomgeving; de praktijk laat ook zien dat, hoewel het georganiseerde verenigingsleven en het actiewezen op een laag peil staan, tal van mensen zich nog altijd aaneensluiten, zij het in een losser verband en in kortere periode. Waar mensen wars van zijn, is de formele structuur waarin zich volgens bestuurders alles af zou moeten spelen.
Wellicht liggen de echte problemen om tot een actieve maatschappij te komen niet zozeer bij de individuele burgers als wel bij de overheid, de politieke partijen, de economie en bij de grote maatschappelijke instituties. Het is nog maar de vraag of dat conglomeraat bereid is om de invloed die het heeft op het middenveld en op de privé-sfeer op te geven.
Zo Groen Links al iets wil, dan ligt hier een braakliggend terrein. De 'libertaire staat', opgevat als een staat die de mogelijkheden schept voor maatschappelijke participatie, die ruimte geeft aan een maatschappelijk middenveld van actieve en zelfstandige burgers.
Maatschappelijke instellingen moeten niet langer door de overheid worden gedomineerd, maar terug worden geplaatst binnen de maatschappelijke context. Zij zouden zichzelf in dat systeem van 'zelfregulering' een plaats moeten verwerven. Wat gestimuleerd moet worden, is dat mensen voor zichzelf de mogelijkheden creëren om deel te nemen aan het publieke leven. In de kern wil dit niet méér zeggen dan dat de overheid zich terug dient te trekken uit dat maatschappelijk middenveld en voldoende *vertrouwen* moet hebben in de activiteiten die zich afspelen in dat middenveld.
Politieke groeperingen komen daarmee voor een dilemma te staan: de politieke opvatting uitspreken dat de overheid/staat zich verre moet houden van de maatschappij en tegelijkertijd toch als wenselijkheid uitspreken dat die maatschappij zich dient te versterken.

Onze visie betekent dat men de diverse partijen in het middenveld in zekere zin zèlf hun onderlinge verhouding laat uitmaken. Dat zal zeker een schokeffect op een aantal groeperingen en instellingen hebben. Het is echter de vraag of groeperingen die nu door de overheid worden 'beschermd' zoveel beter af zijn. Stel die vraag maar eens aan de asielzoekers, aan woonwagenbewoners, aan beursstudenten en aan al die groepen die 'geholpen worden op voorwaarde dat de regels worden nageleefd'.
Kortweg: afscheid van het Etatisme is onvoldoende. De overheid moet niet alleen *anders* vorm moeten worden gegeven, zoals in het manifest wordt voorgesteld, maar in het maatschappelijk middenveld zal wel degelijk van *minder staat* sprake moeten zijn. Wanneer Groen Links werkelijk wil meewerken aan het versterken van het middenveld, dan zal ze als partij ook echt zaken aan dat middenveld moeten durven overlaten. Het zal ons benieuwen of al die regelneven, al die gearriveerde bestuurders en al diegenen die nog bestuurder willen worden, in staat zijn die ambities te laten varen en de maatschappij en de politieke cultuur niet het sjabloon van Groen Links op te leggen. ▼

Peter Beijer/Marc den Braven

Peter Beijer en Marc den Braven zijn beiden socioloog

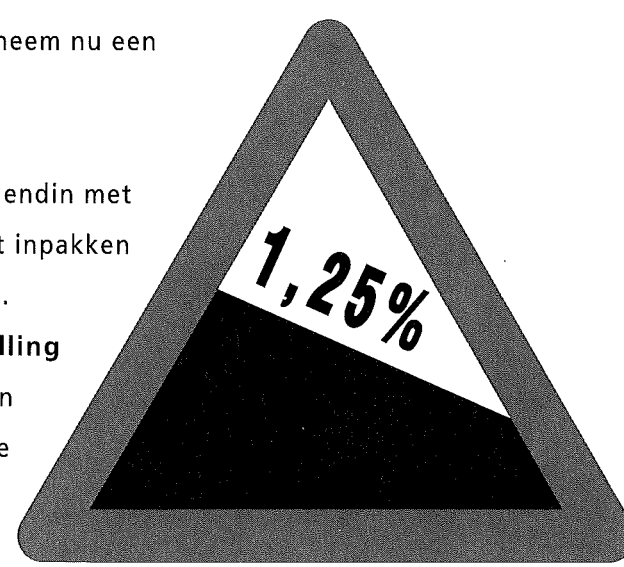
neem de **helling**proef

Zet je reserves op de **helling** en neem nu een abonnement.

Of geef een abonnement cadeau.

Bijvoorbeeld aan die vriend of vriendin met wie je wel graag reist, maar die bij het inpakken nooit aan de geestelijke bagage denkt.

Als welkomstgeschenk laat de **helling** je kiezen uit één van de acht reisgidsen uit de succesvolle Odyssee-reeks van de SUA. Of kies voor 'Het Debat', verslag van een Groen Linkse discussiecyclus.

d e **h e l l i n g** ▼ Postbus 700, 1000 AS Amsterdam, 020 6202212

MONDRIAAN AAN ZEE

Onder de titel 'Mondriaan aan zee' organiseerde het Amersfoortse gemeentebestuur vorig jaar een serie gespreksrondes en een symposium. Doel was deze stad in het middelpunt van Nederland met een nieuw cultureel profiel te verrijken. CHRIS KEULEMANS, één van de deelnemers aan de gemeentelijke brainstorm, blikt terug op dit nieuwerwetse inspraakcircus. Gloort er in de Keistad een nieuw verbond tussen cultuur en politiek?

Veel moderne bestuurders hebben de curieuze gewoonte om, juist nu iedereen dacht dat de term was uitgestorven, te vragen om een revolutie. Zij, de mensen met de touwtjes in handen, roepen plotseling om het doorbreken van gevestigde kaders, het loslaten van oude organisatievormen. De macht zet de ramen open voor nieuwe ideeën.
Het meest nadrukkelijk gebeurt dat waar het schijnbaar het minste kwaad kan: op het gebied van de kunsten. Zo ook in Amersfoort. Sinds vorig jaar is *Fons Asselbergs* de wethouder van cultuur: een PvdA-bestuurder van de generatie-Van der Louw, een gedreven man die het liefst nadenkt terwijl hij praat en dus eindeloos lang van stof. Kort na zijn aantreden bedacht hij met zijn beleidsmedewerker *Marco van Vulpen* een plan. Ze gingen het culturele profiel van Amersfoort vernieuwen. De oude binnenstad moest wakker geschud, de nieuwe bevolking van de groeistad moest ontdekken dat er hier meer te beleven is dan de Keistadfeesten, en de rest van Nederland eigenlijk ook.

hart

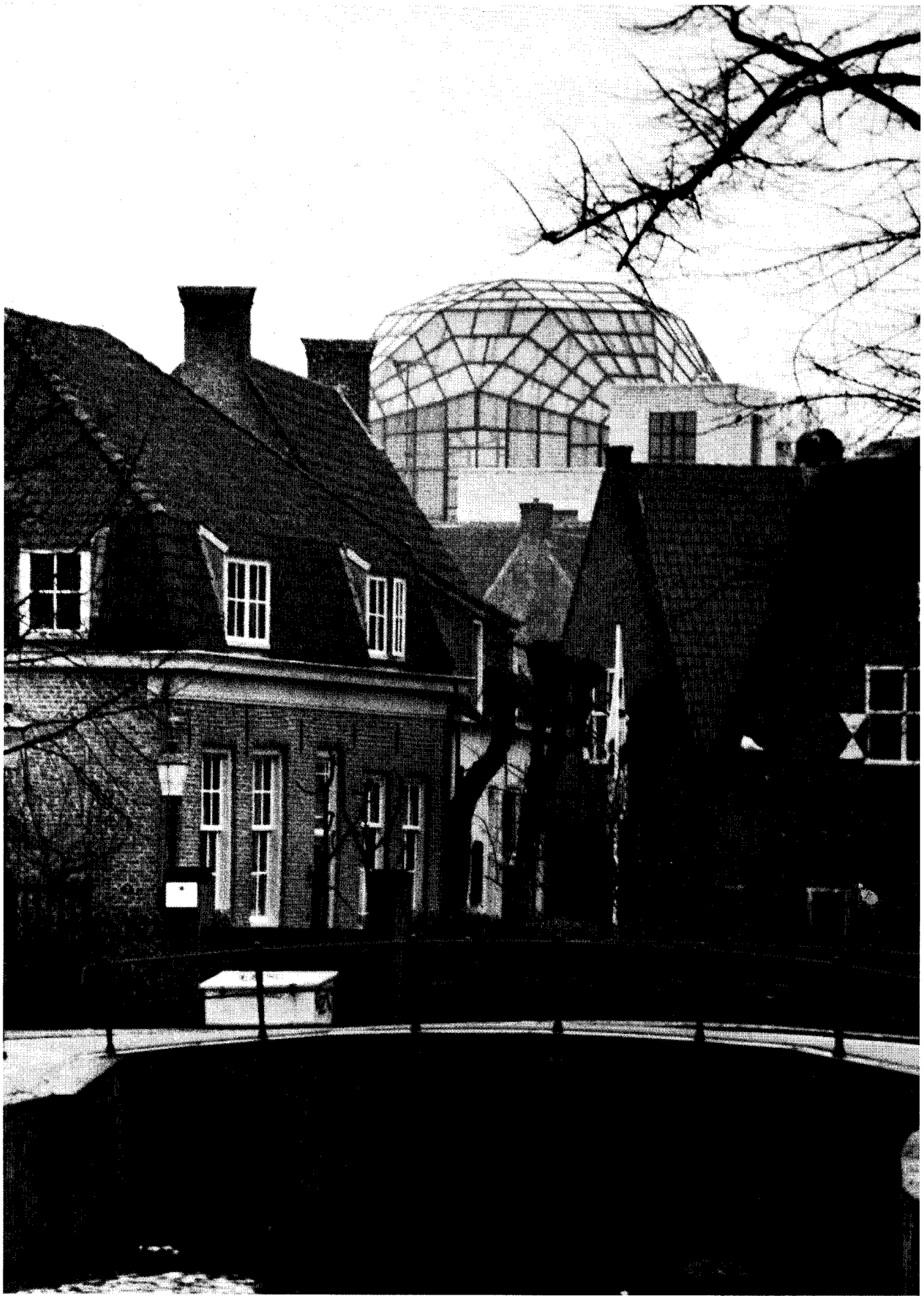
Voor mensen die vinden dat er toch al zoveel verandert in de wereld heeft Amersfoort een ideaal cultureel profiel. De meest opvallende eigenschap ervan is dat alles nu al jaren op een weldadige manier bij hetzelfde blijft. Binnen de eeuwenoude grachten bewaren de kerken en de musea hun kalmte. De muziekschool verzorgt een strijkje op de achtergrond. Tijdens de Jazzdriedaagse treedt Mariska Veres op onder de ruisende bladeren van de Groenmarkt: ze is wat dikker geworden en haar bandje heet nu het Shocking Jazzcombo, maar haar ogen zijn nog altijd peilloos zwart. Iets verderop parkeren de hardrockers hun brommers voor Café Brutus. Die horen ook allang tot de folklore. Een beetje vandalisme hoort bij een fatsoenlijke groeistad, net als de middenstanders van de Langestraat: overdag staan de winkels uitbundig open, 's avonds worden de rolluiken neergelaten.
Op een schemerige parkeerplaats vlak buiten dit ommuurde hart van Nederland, dat je pas zou opvallen als het ophield te kloppen, staat De Flint, een theater zonder toneeltoren - het zal nooit uitgroeien tot meer dan een bescheiden provinciepodium, en wat er al aan ambities opstak, is twee jaar geleden in de as gelegd. De brand die het halve gebouw verwoestte, liet een trauma achter, een pijnlijke stilte op vrijdagavond. Blijft over de Zonnehof, maar ook daar is het stil: tegenover de ingetogen bibliotheek staat het door Gerrit Rietveld ontworpen exposeum, dat eigenlijk nooit de stroom bezoekers heeft getrokken die het verdient. Nee, het beheer van de Amersfoortse kunsten rust in veilige handen. Misschien is dit inderdaad, zoals *Terts Brinkhoff* voorstelde, de ideale stad voor een stiltefestival: een afgezet plein, niemand erop, tot in de puntjes georganiseerd, en na afloop allemaal tevreden naar huis.

nieuwe ideeën

Terts Brinkhoff, een torenhoge man met een indrukwekkend clownshoofd, was ooit de uitvinder van de Boulevard of Broken Dreams. Iedereen dacht dat hij tegenwoordig met een hoofd vol plannen rondzwierf in de binnenlanden van Canada, maar hij is terug en denkt erover om zijn nieuwe project, Via Europa, toch weer in Amersfoort te vestigen.
Om mensen zoals hij was het Asselbergs en Van Vulpen te doen. Aan hun streven wilden ze iedere Amersfoorter met hart voor cultuur medeplichtig maken. Deze keer was het niet de gemeente die bepaalde wat er ging gebeuren, zeiden ze, maar de burger zelf. Onder de naam 'Mondriaan aan zee' organiseerden ze twee gespreksrondes en een symposium, waarvoor ze zoveel mogelijk betrokkenen bij het culturele leven van de stad uitnodigden. Omdat ze het anders wilden. Niet héél anders: werkelijke anarchie mag je in Amersfoort niet verwachten - dat zou tegennatuurlijk zijn. Maar nieuwe ideeën, om Amersfoort voor de totale onzichtbaarheid te behoeden, waren welkom.
De gesprekken vonden plaats rond de door Van Vulpen zelf getimmerde ovalen tafel in het Mondriaanhuis: het geboortehuis van één van Amersfoorts zeldzame echte helden. Op dat moment was het nog een kale ruimte, met asbestplaten en tl-buizen aan het plafond en wat Mondriaan-reprodukties slordig aan de muur gehangen; maar later dit jaar opent hier een documentatie-, expositie- en ontmoetingsruimte in de geest van de abstracte meester. Een plek die nog moet worden ingevuld - net als, inderdaad, het nieuwe culturele profiel van Amersfoort.
Verdeeld over zes avonden in mei en juni kwamen er uiteindelijk bijna negentig mensen: vooral kunstbestuurders en kunstliefhebbers, de beleidsmakers en de consumenten. Kunstenaars zèlf, de schilders, dansers, musici, dichters en acteurs, waren helaas schaars. Daardoor ontstond er een moeilijk te dichten kloof.
De kunstbestuurders vormden een hardwerkend maar weinig creatief gezelschap, opvallend betrokken bij de stad waar ze wonen. Het cultuuraanbod groeit niet zo snel als de bevolking toeneemt, dat was hun grootste zorg; over de kunst zelf hadden ze het niet. Nieuwe ontwikkelingen in het theater, de muziek, de architectuur, geen woord erover. Blijkbaar waren ze het volledig eens over wat mooi en lelijk is. Nee, zij hadden het over beleid, over de omgeving waarin kunst gedijt, over verbetering van de infrastructuur. En ze spraken vooral vanuit hun eigen museum, theater of kunstopleiding, erop gericht die in stand te houden. De andere aanwezigen voelden zich daardoor òfwel buitengesloten òf ze stelden voor nieuwe centra, coördinatiebureaus, informatiepunten op te zetten, als tegenwicht.

echte plannen

Al met al zat er een groep mensen die het erover eens was dat cultuur een zo breed mogelijk publiek moet bereiken. Zèlf vormden ze natuurlijk een elite, gemeten naar opleiding, inkomsten en smaak, maar tegelijk waren ze representatief voor het typisch Amersfoortse. Gevraagd om te praten over hoe het anders moet, weerspiegelden ze vooral hoe het ìs. Bijna iedereen zat vast in de taal, ideeën en structuren van de status quo. In deze sfeer van gezond verstand en haalbaarheid kon er natuurlijk nooit een gloednieuw cultureel profiel ontstaan.
Stond er dan helemaal niets te veranderen? Ik kwam toch optimistisch door die eerste zes avonden heen. Marco van Vulpen had gevraagd of ik er een verslag van wilde schrijven, omdat ik een Amersfoorter ben die van zijn stad houdt en toch gelooft dat het anders kan. Het hoefde, helemaal in de geest van deze onderneming, niet te formeel; de officiële beleidsnota kwam later wel.
Ik deed het werk met plezier. Alleen al het feit dat mensen die ik nog nooit had gezien serieus nadachten over dezelfde straten, pleinen en zalen die ik zo goed kende, trof me diep. En al durfden ze meestal niet heel ver te gaan in hun fantasie, er kwamen echte

plannen op tafel om van Amersfoort een kleurrijke, afwisselende stad te maken. Een versierde Stegenroute parallel aan de winkelwandelstraten; een bus met jonge kunstenaars die de buitenwijken inrijdt om de flats te beschilderen; een kamermuziekfestival volgens de formule van Chambres d'Amis, met optredens in de fraaie woonhuizen aan het Havik en de Muurhuizen. De directeur en de kunstredacteur van de Amersfoortse Courant bleken open, alerte geesten en zo kwam ik méér goede mensen tegen. Vooral de betrokkenheid viel me op, en het gebrek aan pretenties: iedereen was er, ook de ware kunstregenten voelden zich niet te goed om onder de tl-buizen te komen zitten.

veilige termijnen

Na afloop ging ik meestal nog even wat drinken met *Hans Onno van den Berg*, die was ingehuurd om de gesprekken te leiden: een grijzende man die alles relativerend maar aandachtig aanhoorde. Hij is cultureel organisatiedeskundige, zo'n vak dat mij met verwondering vervult, en hij heeft op deze manier ook al Maastricht en Den Haag doorgelicht. Op mijn enthousiasme reageerde hij wat terughoudend; hij verwachtte niet dat de gemeente en de culturele instellingen wèrkelijk klaarstonden om oude gewoontes los te laten. Eerder schaarde hij het hele project onder zijn Wet van Bestuurlijke Drukte: in tijden van slapte en ideeënarmoede breidt de bureaucratie zich steeds verder uit, in plaats van dat er vrolijk in gekapt wordt.
Misschien krijgt hij wel gelijk. Afgelopen november is de publieke fase van 'Mondriaan aan zee' afgerond met een symposium in de Zonnehof, en nu druppelen de voorproefjes van de grote beleidsnota binnen. Het bestuursjargon heeft de zaak overgenomen en de termijnen hebben een veilige lengte gekregen.
Daarmee verdwijnen de plannen naar een taalgebied dat niet het mijne is, maar het enthousiasme van Marco van Vulpen, de ambtenaar die iedereen had uitgenodigd, neemt alleen maar toe. Het stoort hem dat de instellingen teveel met zichzelf bezig zijn, wat de samenwerking bemoeilijkt, en dat het gemeenteapparaat zelf ondoorzichtig en moeilijk toegankelijk is voor initiatieven die ingrijpen in de stadcultuur. Daarom wil hij gemeentesubsidie voor projecten gaan invoeren, dwars door de muren van de instellingen heen, verdeeld over drie 'werkvelden': podiumkunsten, museale en beeldende kunst, en kunstzinnige vorming plus amateurkunst. Op deze drie terreinen worden afspraken gemaakt met de betreffende instellingen over hun inhoudelijke doelstellingen. Die worden getoetst aan de beleidsplannen in de geest van Mondriaan aan zee. Een vast deel van het subsidiebudget gaat naar experimenten in de programmering.
Kleinere initiatieven krijgen op grond van hun kunstenplan een subsidie voor een periode van vier jaar. Tussendoor leggen ze verantwoording af, waarna het bedrag volledig wordt uitbetaald: het zogenaamde beleidsgeclausuleerde budget.
Dit en nog veel meer staat in het *Basisdokument*, waarin Van Vulpen namens de gemeente verslag doet van en reageert op Mondriaan aan zee. Nog voor het einde van dit jaar wil hij de plannen in de drie werkvelden vastleggen, en aan de binnenkomende subsidieverzoeken merkt hij al wat er is losgemaakt in de Amersfoortse kunstgemeente.

open gebaar

En toch ben ik teleurgesteld. Er is me iets afgenomen: de illusie dat het gezamenlijk nadenken over kunst níet hoeft dood te lopen in verlammende redelijkheid. Het hele proces lijkt te eindigen zoals iedereen had kunnen voorspellen, en daar kan ik niet tegen. Amersfoort stelt me teleur.
In de eerste plaats is de creativiteit van de bewoners me tegengevallen. Zij hadden met een stortvloed aan ideeën de gemeente kunnen overspoelen, maar ze deden aan Hollandse zelfcensuur en lieten hun verbeelding niet de vrije loop.
Het enige nieuwe idee waarvoor een consensus te vinden was: de oprichting van een nieuw Bureau Cultuur, dat kleinere initiatieven op weg zou helpen en grotere manifestaties zou opzetten. Op het moment dat ze de vrijheid geboden wordt om alles te zeggen wat ze willen, verzinnen mensen dus een Instituut, een overkoepelend orgaan.
De man met de aantrekkelijkste ideeën was *Marco van Vulpen* zelf, de ambtenaar die iedereen had uitgenodigd. En eigenlijk had hij zijn hele plan om het gemeentebeleid te herstructureren ook al van tevoren klaar. Niets van wat later kwam, heeft hem genoodzaakt er iets aan bij te stellen.
Hij en *Asselbergs* konden als enigen overzien wat de gemeente financieel wel of niet te bieden had; voor alle anderen was 'Mondriaan aan zee' een open gebaar. Over geld werd niet gesproken. Dat alle voorstellen rond de ovalen tafel daarmee iets uitzichtloos kregen was zo voorspelbaar als een fuik, en iedereen zwom netjes naar binnen.

woorden

Naarmate 'Mondriaan aan zee' sterker op een holle geste ging lijken, werd ook waarschijnlijker wat *Hans Onno van den Berg* al voorspelde: dat wethouder Asselbergs met het publicitaire succes van de onderneming aan prestige zou winnen binnen het College van B & W. Het royale gebaar naar de bewoners van de stad blijkt een machtsinstrument.
Dat verklaart ook waarom het taalgebruik waarmee het hele proces werd omkleed steeds ambtelijker werd, steeds minder toegankelijk. Ook de sprekers op het symposium pasten zich toch weer aan: met uitgestreken gezichten vroegen ze om een cultureel profiel dat zich kenmerkt door 'diversiteit, kwaliteit en herkenbaarheid'.
Hoe officiler de eis gesteld moet worden, hoe betekenislozer de woorden waarin dat gebeurt. Ik ben die drie woorden gaan verfoeien. De mensen met de grootste invloed, dus met de minste hang naar verandering, gebruiken ze het vaakst.
Onnodig te zeggen dat ik treur op de momenten dat iemand de woorden 'revolutie' en 'anarchie' in de mond neemt. Meestal is dat Asselbergs, de wethouder. De woorden zijn ver weg van waar ze vandaan kwamen.

Tijdens die avonden in het Mondriaanhuis vond ik het nog ontroerend dat wildvreemde mensen zaten te vergaderen over mijn stad. Inmiddels weet ik dat ze het over iets *anders* hadden. Dat moet wel. Amersfoort is een kalm, betekenisvol visioen dat eigenlijk alleen in mijn hoofd bestaat. Al die andere mensen hadden het over evenzoveel andere steden, die hetzelfde klinken, maar ieder op een eigen planeet liggen.
De denkfout aan de basis van 'Mondriaan aan zee' is de behoefte aan het formuleren van een eigen identiteit, een eigen profiel. Dat kan juist niet in Amersfoort. Juist de afwezigheid ervan is het eigene van onze stad.
Na afloop van die bijeenkomsten liep ik vaak naar huis over het Onze Lieve Vrouweplein. Op de hoek was in de muur, op twee meter hoogte, een leeg nisje uitgespaard. Waar anders misschien een stenen Maria had gestaan was nu alleen een inscriptie te lezen: 'Het verlangen naar een beeld'. Iedere keer als ik dat las, vierde ik even, moe van al het gepraat, mijn eigen stiltefestival. ▼

Chris Keulemans

JAARGANG 5 – NUMMER 1 – VOORJAAR 1992

COMMENTAAR

DUBBELZINNIG

Ach, weet u wat er mis aan de politiek? Dat politici politiek bedrijven terwijl zij over politiek praten, over het functioneren van hùn politiek. Want vergroeid ermee - dát zijn ze, hoewel ze het tegendeel beweren. Felix Rottenberg is daar een goed voorbeeld van, maar ook Ina Brouwer.

Niet dat politici zich tot het bedrijven van politiek moeten beperken. Integendeel, laat ze nadenken over de context waarin ze hun professie beoefenen, maar irriterend wordt het als ze – gebruikmakend van grote woorden – het bestaansrecht van hun bedrijfstak in twijfel trekken. De politiek wordt dan geobjectiveerd, een afkeurenswaardig iets waar zij *– de kritische politici – boven staan.*

Natuurlijk is dit niet meer dan een truc, een verdwijntruc. De tegenstrijdigheden en dubbelzinnigheden van het ambacht bestaan plotsklaps niet meer. De realiteit van de politiek wordt teruggebracht tot enkele handzame slogans die lekker in het gehoor liggen. Ina Brouwers interview in Trouw *van 1 februari jongstleden voldoet aan die karakteristiek. 'Hef de politieke partijen op, liever vandaag dan morgen', is haar meest pikante uitspraak. De vraag waarom ze dan nog Tweede Kamerlid van een politieke* partij *is, wordt niet eens gesteld. Op de keper beschouwd hangt Brouwers kritiek van halfslachtigheden en dubbelzinnigheden aan elkaar.*

Wat zijn *de dubbelzinnigheden van Brouwer?*

Eén: moreel-politieke verantwoordelijkheid ontlopen door kritiek op de vroegere CPN te pareren onder verwijzing naar het ontbreken van historisch besef bij de critici. Volgens Brouwer mag je Marcus Bakker best om zijn oren slaan met wat hij in de jaren vijftig fout deed als je óók kijkt naar wat hij in de jaren daarna aan goeds heeft gedaan. Onzin: fout is fout. Ben je minder fout geweest als je je later of op andere plekken wèl goed hebt gedragen? 'Voor de CPN was de partij altijd middel, niet het doel (...) De partij was slechts waterdrager van de beweging', zegt Brouwer. Dit is een omkering: de CPN wàs geen waterdrager van 'de' beweging, de beweging was waterdrager van de CPN. De naoorlogse CPN was bezeten van de doorbraakgedachte, van de vaste wil tot het aangaan van politieke coalities, zegt Brouwer. De CPN ging de buitenwereld pas met wantrouwen bekijken ***nadat*** *ze in een isolement werd gedrongen. Dus niet: de CPN isoleerde zichzelf, was daar zèlf verantwoordelijk voor. Marcus Bakker verdedigde de parlementaire democratie 'om gewone mensen een stem te geven'. Dus niet vanwege de intrinsieke waarde van democratie zèlf?*

*Twee: een eenduidig positief beeld van het CDA construeren om langs die omweg kritiek op links (Groen Links?) te formuleren. In de christelijke traditie is de partij slechts één van de organisaties binnen het maatschappelijk veld, beweert Brouwer. Welnee, historisch is in het confessionele kamp de politieke partij het hoofd van de zuil, ze staat aan de top van de pyramide en geeft politieke bundeling aan initiatieven in het middenveld. Voor Groen Links geldt dat juist niet; dat heeft aan de ene kant te maken met een samenraapsel van sociale bewegingen die elk hun eigen weg gaan en aan de andere kant met een maatschappelijk middenveld met personele netwerken waar het buiten staat. De tweede reden waarom Brouwer het CDA looft is dat het de zorg voor mensen vooropstelt, niet de politieke interventie via de verzorgingsstaat. Maar gaat het Brouwer niet om de ontwikkeling van een zorg*politiek *die mensen juist de middelen moet aanreiken om voor anderen te zorgen? Maar dan is de CDA-visie toch nauwelijks bruikbaar vanwege het niet erkennen van de paradox tussen zorg en politiek!*

Drie: voortdurend politieke partijen beschuldigen van hooghartigheid, van het opereren vanuit 'een gesloten wereldbeeld' (heeft Groen Links een wereldbeeld?), maar tegelijkertijd 're-ideologisering' bepleiten omdat er behoefte is aan 'een utopie, aan een blauwdruk van de rechtvaardige maatschappij, een ideaalbeeld.' Van tweeën één: òf deze tegenstrijdigheid bestaat en je moet ermee leren omgaan; òf je moet kiezen voor een ont-ideologiseerde, pragmatische benadering. Maar je moet niet zeggen dat je pragmaticus bent (geworden) en tegelijkertijd de angst voor 'pragmatisme, opportunisme en het grijze midden' aanwakkeren. Dat is eten van twee walletjes...

Vier: verklaren dat de politiek is doodgelopen en leunen op het zelfregulerend vermogen van de maatschappij (middenveld, bewegingen) zonder daar ook maar één keer ècht het vertrouwen in uit te spreken. Dat vertrouwen is er dan ook niet: gezien het eindeloze gehamer op het belang van utopieën en idealen. Die moeten zeker uit die doodzieke politieke partijen komen!

Vijf: aan de ene kant beweren dat 'veel mensen de politiek de rug toekeren' en aan de andere kant verwijzen naar al die springlevende organisaties in de maatschappij die vrij baan moeten krijgen. Maar hoe zit het dan met die a-politieke burgers die volgens Brouwer 'gaan squashen en leuk met hun gezinnetje uitgaan'? Wat een aantrekkelijk alternatief voor de politiek, die civiele maatschappij vol met actieve en verantwoordelijke burgers! En vooral: wat is er fout aan het streven van mensen om een geordend en harmonieus privé-leven op te bouwen?

Zes: het vermogen tot besturen en compromissen sluiten à la het CDA bepleiten, dit stiekem koppelen aan het eigen neo-pragmatisme en tegelijkertijd een 'betere politiek' met 'heldere maatregelen' bepleiten 'opdat de mensen zien dat ze voor inleveren iets terugkrijgen.' Maar is politiek dan niet schipperen, pappen en nathouden, het grijze midden ópzoeken? Maar voor dat 'grijze midden' heeft Brouwer toch zo'n minachting? En als politiek tot meer helderheid moet leiden, dan veronderstelt dat toch meer leidinggevend vermogen? Hoe stelt Brouwer zich een maatschappij zonder politieke partijen voor waarin tòch heldere politieke besluitvorming plaatsvindt? Hoe ondemocratisch! En ligt de functie van de politiek juist niet in publieke oriëntatie, in het stellen van normen in termen van publiek belang, in het vragen om iets 'in te leveren' al krijg je er niet meteen iets zichtbaars voor terug (een christelijke eigenschap bij uitstek).

Weet u wat ik denk? Ik denk dat de onuitgesproken dubbelzinnigheden van Brouwer de reële dubbelzinnigheden van de politiek zijn. Dus niet: 'hef de politieke partijen op', maar: hef de dubbelzinnigheid van de politici op... ▼

Henk Krijnen

DE BRAAFHEID VAN VROUWENSTUDIES

Vroeger hadden vrouwenstudies alles met politiek te maken. Tegenwoordig steken feministische wetenschapsbeoefenaars zich keurig in het mantelpak. Betekent dat dat zij kopje onder zijn gegaan in de mores van het academische wereldje? Je zou zeggen van wèl. Al die onbegrijpelijke debatten over 'gender', 'subjectposities' of 'seksuele differentie' - gáát dat nog ergens over? EVELIEN TONKENS over vrouwenstudies en de conventiedwang van de universitaire gemeenschap.

Vrouwenstudies hebben zich in de loop der jaren met succes een plaats verworven in de academische wereld. In de faculteiten, vaktijdschriften, congressen en wandelgangen zijn vrouwenstudies niet meer weg te denken. De beoefenaars zijn doorgedrongen in alle rangen en standen van de academische wereld met inachtneming van haar codes en gebruiken. En ook het vrouwenstudies-circuit - consumenten en opdrachtgevers - bestaat in toenemende mate uit academici en beleidsmakers.

Niks aan de hand dus, op het eerste gezicht. Tòch is er een probleem. Dat probleem zit 'm niet zozeer in de steeds sterker wordende link met de overheid en de academische wereld, maar in de zwakker wordende link met de voormalige 'publieksgroepen' van vrouwenstudies, vrouwen in het algemeen en de vrouwenbeweging in het bijzonder. De ontwikkeling van het gedachtengoed van vrouwenstudies gaat daarmee tegenwoordig door twee - in plaats van door drie - zeven: het moet voor vakbroeders en -zusters in een gangbare discipline en voor beleidsmakers interessant zijn.

Niet alleen vrouwenstudies zelf zijn debet aan deze ontwikkeling, ook de 'buitenwereld' doet minder vaak dan voorheen een beroep op vrouwenstudies. In de begintijd was er nog een autonome vrouwenbeweging - of dat nu was in de vorm van actiegroepen, blijf-van-mijn-lijf-huizen of femsoc-groepen. Vanuit de vrouwenbeweging werden vragen gesteld aan feministen aan de universiteit: kunnen jullie uitzoeken hoe het nu precies zit met mishandelde vrouwen, met kostwinnersbepalingen of huishoudelijke arbeid? Maar terwijl de autonome vrouwenbeweging begon aan de lange mars door de instituties en uiteindelijk opging in gesubsidieerde vrouwenbureaus, professionele hulpverleningsinstellingen en geïnstitutionaliseerde vrouwenstudies, begonnen vrouwenstudies aan een al even succesvolle lange mars door de wereld van de wetenschap en het beleid. Daar hebben zij de agenda's enigszins in feministische richting weten om te buigen, iets wat natuurlijk ook de bedoeling was. Maar inmiddels zijn de overheid en de wetenschap tevens de enig overgebleven afnemers van vrouwenstudies geworden.

academische mores

Je kunt je afvragen of de lange mars van de feministen door de academische wereld niet een doel op zichzelf is geworden, maar ook of dat niet onvermijdelijk is, er gewoon bij hoort. Immers, die mars is niet te doen zonder erdoor gekleurd en gevormd te worden, zonder vuile handen te maken.

Helaas hebben feministen daarbij nog wel eens de neiging om roomser dan de paus te worden, vermoedelijk uit angst om niet serieus te worden genomen. De ironie die noodzakelijk is om niet op te gaan in de instituties waar je doorheen wilt marcheren, gaat nogal eens verloren. Het dragen van lippenstift en mantelpakjes begon ooit als een grap maar is inmiddels dodelijke ernst geworden. Hoogleraren vrouwenstudies werden ooit gezien als een noodzakelijk maar niet al te serieus te nemen kwaad. Inmiddels kan menig leidinggevende met recht jaloers zijn op de vrijwel onbegrensde macht die hen, niet in de laatste plaats vanuit vrouwenstudies zelf, wordt toegekend. Ook promoties waren ooit een zo lang mogelijk uit te stellen knieval voor de academische mores. Met een groepje een actueel boek voor een breder publiek schrijven, getuigde in elk geval van meer eigengereidheid.

Academisering kan twee vormen aannemen: integratie of autonomie. Vanaf de eerste schreden van vrouwenstudies op het pad van de reguliere wetenschap was er het idee dat beiden even belangrijk zijn, het beroemde tweesporenbeleid. Vrouwenstudies zouden enerzijds een zelfstandig vak moeten worden en anderzijds zouden zij zich in de gangbare disciplines moeten nestelen. Ze zouden een subterrein van de gangbare disciplines moeten worden, vooral in de vorm van een feministische kritiek op de betreffende discipline. Vrouwenstudies filosofie konden wat het tweede spoor betreft bij voorbeeld bestaan uit feministische kritiek op de ethiek van rechten en plichten; vrouwenstudies biologie bij voorbeeld uit het ondervragen van de uitgangspunten op grond waarvan een hormoon mannelijk dan wel vrouwelijk wordt genoemd.

Het integratie-spoor wordt redelijk bewandeld, maar van het bewandelen van het autonome vrouwenstudies-spoor komt in de praktijk niet veel terecht. Hoe komt dat? Waarom hebben vakken als criminologie, bedrijfskunde of onderwijskunde het wèl tot zelfstandige wetenschappen kunnen schoppen en vrouwenstudies *niet*? Heeft dat gebrek aan succes misschien te maken met beroepsvooruitzichten: als onderwijskundige heb je een heel ministerie en talloze raden en (onderzoeks)instituten die je tot je potentiële werkveld kunt rekenen, terwijl je als vrouwenstudies-afgestudeerde alleen maar in de wetenschap zelf kunt blijven of misschien bij de Emancipatieraad? Zo gesteld schuif je echter de verklaring één plaats op: want waardoor is er wel een ministerie van onderwijs en wetenschappen en geen ministerie van emancipatie? Het onvermogen om het spoor van de integratie te bewandelen,

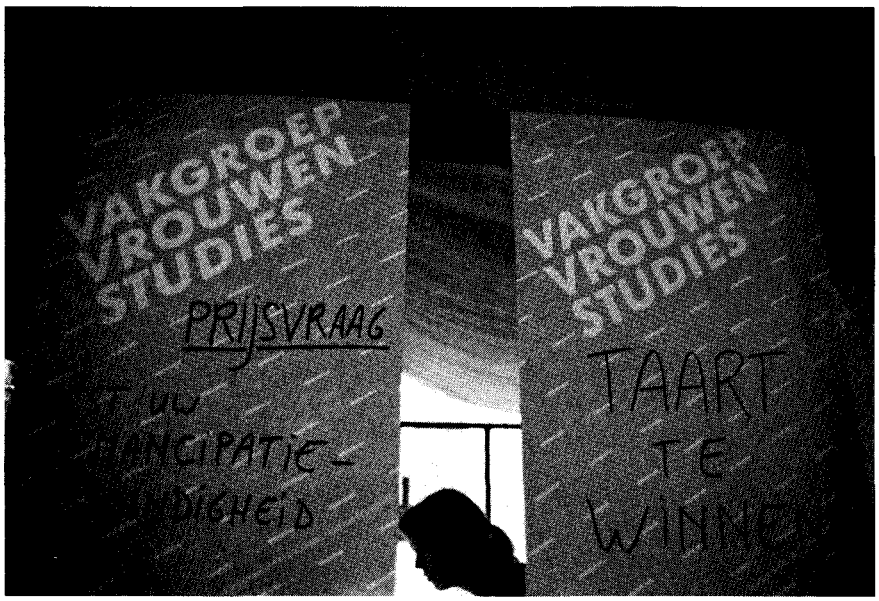

Foto: Marc de Haan/HH

komt vermoedelijk voort uit de beperkingen die het specifieke object van vrouwenstudies met zich meebrengt. Het eigenaardige van vrouwenstudies is immers dat het object ervan draait om kennis die als het even kan zo snel mogelijk weer achterhaald moet zijn. Vrouwenstudies hebben iets als 'de machtsverhoudingen tussen de seksen' als object, maar het doel is uiteindelijk dat die machtsverhoudingen verdwijnen. Daarmee lijkt ook het object van vrouwenstudies te verdwijnen. Immers, bij het verdwijnen van de machtsverhoudingen tussen de seksen lijkt er helemaal niets meer over de verhoudingen tussen de seksen te zeggen. Sekse lijkt er in die omstandigheid net zo weinig toe te doen als de kleur van je ogen.

paradox

De suggestie van 'zelfopheffing op termijn' lijkt voor de ontplooiing en afbakening van een wetenschapsgebied een moeilijk houdbare positie. Stel je een biologie eens voor die het liefst zou willen dat niemand meer over cellen en membranen zeurde, of een sociologie die zou willen dat de maatschappij werd afgeschaft. Geneeskunde wil natuurlijk ook dat ziekte verdwijnt, maar zij wil evenzeer dat gezondheid wordt bevorderd, en daar kun je wèl een blijvende wetenschap op bouwen.
De tak van vrouwenstudies die zich richt op de ontwikkeling van 'het vrouwelijke', geïnspireerd door Franse theoretica's als *Irigaray* en *Cixous*, het zogeheten differentiedenken, heeft dan ook niet voor niets op dit moment het meeste succes. Deze tak heeft geen last van de *vrouwenstudies-paradox*, het doel is eenvoudig: kennis van 'het vrouwelijke' bevorderen. En aangezien die kennis volgens de aanhangers eigenlijk nog helemaal niet bestaat, hebben zij een langetermijnproject waarop zich goed een wetenschapsterrein laat ontwikkelen. Het differentiedenken slaagt er daarom als enige richting binnen vrouwenstudies in om een zekere mate van autonomie te ontwikkelen.

vormeisen

Het streven naar integratie heeft het gewonnen van het streven naar autonomie. Gevolg is dat het 'kritische potentieel' van vrouwenstudies voornamelijk geconcentreerd is geraakt op de verschillende *inhouden* van de diverse disciplines. De kritiek op de - gedeelde en gangbare - academische *vorm* van disciplines en van de wetenschapsbeoefening in het algemeen is in het slop geraakt. Deze bewering klinkt misschien als een open deur, maar in de geschiedenis van vrouwenstudies is het laten varen van de kritische houding ten opzichte van de vorm van wetenschapsbeoefening in de academische wereld een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling. Vrouwenstudies wilden oorspronkelijk ook *andere* vormen van kennisproduktie ontwikkelen, bij voorbeeld door 'ervaring' en 'subjectiviteit' een meer centrale plaats te geven, of door onderzoekers en onderzochten annex belanghebbenden nauw te laten samenwerken.
Over dergelijke methodologische en wetenschapstheoretische aspecten was aanvankelijk veel discussie die langzamerhand echter is weggeëbd. Inmiddels lijkt het stilzwijgend geaccepteerd dat vrouwenstudies zich qua stijl aanpassen aan academische waarden en normen, en vrijwel alleen kritisch zijn met betrekking tot de inhoud. En dat terwijl er toch nog voldoende redenen zijn voor kritiek op de academische stijl.
Allereerst nodigen de 'vormeisen' die de gangbare wetenschap stelt niet uit tot uitwisseling met niet-academici. Wetenschappers worden vooral beoordeeld op het aantal publikaties in gerenommeerde vaktijdschriften met oplagen die vaak onder de vijfhonderd liggen. Publikaties voor een breder publiek 'tellen' niet en ook onderwijsboeken gelden niet als wetenschappelijke publikatie. Wetenschappers treden dan ook vaak pas weer met 'het publiek' in debat als ze ruim gevestigd zijn en zich niet meer zo hoeven te bewijzen. Nou ja, debat? Ze verschijnen als 'deskundige' op tv om uit te leggen hoe het zit. Deze ontmoediging van uitwisseling met niet-academici is voor een politieke wetenschap als vrouwenstudies natuurlijk een groot gemis. Een specifieke vormeis voor vrouwenstudies zou kunnen zijn dat zij meer in gesprek zouden treden met andere - al dan niet geprofessionaliseerde - feministen.
Een tweede gangbare academische vormeis is dat alleen wetenschappelijke artikelen waarin men verslag doet van eigen onderzoek, of waarin kritiek geleverd wordt op dat van anderen, 'tellen'. Andere schrijfstijlen - schotschriften, dialogen, persoonlijk getinte beschouwingen, essays of brochures - doen niet mee in de wetenschappelijke *ratrace*. De uitermate serieuze academisering van vrouwenstudies maakt dat men deze mogelijkheden teveel laat liggen.

kleine meisjes

Waarom hebben vrouwenstudies hun kritische opstelling tegenover de vormeisen van de academische wereld laten varen? Misschien was het een kwestie van strategie: om inhoudelijk effectief kritiek te leveren, moet je je op honderd andere punten aanpassen, anders word je helemaal niet gehoord. Nog steeds geldt dat een vrouw twee keer zo goed moet zijn dan een man om hem op zijn eigen vakgebied te verslaan. Academisering is bovendien een heel effectief middel tegen het 'kleine-meisjes-effect': aanpassing wordt beloond met het gevoel er echt bij te horen, serieus genomen te worden en mee te mogen praten met de 'echte' wetenschap.
Dat gaat echter niet kosteloos. Het laten varen van die vormkritiek is echter een verarming. Misschien is inmiddels de tijd aangebroken om die kritiekloze houding op te geven. Hierbij kunnen vrouwenstudies een voorbeeld nemen aan de culturele antropologie: die heeft haar eigen methoden en schrijfstijlen juist bij uitstek tot de eigen identiteit weten te verheffen. Meer dan door inhoudelijke criteria wordt zij gekenmerkt door een eigen stijl van wetenschapsbeoefening. Waarom zouden vrouwenstudies die prestatie eigenlijk niet kunnen evenaren?

het amsterdamse geval

Het is interessant het tumult rondom de vakgroep vrouwenstudies aan de Universiteit van Amsterdam te bekijken in het licht van de academisering. Tot een jaar of vier geleden oogstte deze vakgroep binnen vrouwenstudies hoofdzakelijk bewondering. De vakgroep speelde een inspirerende en op theoretisch vlak vernieuwende rol in vrouwenstudies, hoewel die rol binnen vrouwenstudies vaak tevens als dwingend werd ervaren. De vakgroep kon haar positieve rol met name spelen doordat haar - met tijdelijke plaatsen meegerekend tot voor kort tien - medewerksters vrijwel allemaal bezig waren dezelfde onderzoekstraditie te ontwikkelen. Juist deze vernieuwingen maakten het mogelijk dat vrouwenstudies méér zijn dan

Foto: Klaas Koppe/HH

een feministische kritiek op gangbare wetenschap of een toepassing van gangbare theorieën op vrouwenonderwerpen.
Het met name door de vakgroep in Nederland geïntroduceerde 'constructiedenken' - dat ervan uitgaat dat de betekenis van 'vrouwelijk' en 'mannelijk' niet gegeven is, maar steeds opnieuw gemaakt, geconstrueerd wordt - is, in min of meer aangepaste vorm, op veel plaatsen elders in vrouwenstudies overgenomen. Nu echter heten de succesvolle pogingen tot theoretische vernieuwing en tot ontwikkeling van vrouwenstudies als apart terrein ineens 'theoretisch exclusivisme' en 'gebrek aan uitwisseling met andere faculteiten' - waarbij het in het laatste geval overigens ook nog ging om anderhalve vrouw en een paardekop, aangezien de rest reeds was wegbezuinigd. Nú tellen alleen nog conventioneel-academische eisen: integratie, proefschriften -in plaats van boeken voor een breder publiek, waarvan de vakgroep er vele geschreven heeft -, grote studentenaantallen en het hebben van een formele hiërarchie. Hiermee is overigens niet gezegd dat de vakgroep in de onderlinge verhoudingen geen problemen kende, maar dat geldt voor bijna elke vakgroep of ander werkverband.

beleidsgerichtheid

De opkomst van het beleidsonderzoek heeft vermoedelijk te maken met de fase waarin het feminisme nu verkeert. Er zijn al veel algemene inzichten in sekseongelijkheid aangedragen en voor de overheid en instellingen, bedrijven enzovoorts komt het er nu op aan plannen te ontwikkelen om de aangetoonde ongelijkheid stapsgewijs ongedaan te maken. Er zijn de afgelopen vijf jaar heel wat beleidsnota's geschreven en er zullen er de komende jaren nog heel wat volgen. Beleidsgericht onderzoek is voor dergelijke nota's onontbeerlijk. Vandaar dat er vanuit de overheid een sterke vraag naar dergelijk onderzoek is.
De versterking van de beleidsgerichte oriëntatie van vrouwenstudies heeft, vanuit vrouwenstudies zelf bezien, haar eigen sterke en zwakke punten. Beleidsgericht onderzoek moet meestal statistische gegevens en samenhangen bieden: hoeveel vrouwen hebben incestervaringen; hebben die vrouwen ook vaker een religieuze achtergrond en komen zij vaker in de prostitutie terecht? Dergelijk onderzoek is uitermate nuttig voor beleidsmakers, hulpverleners en politici, omdat het veel 'harde' cijfers en samenhangen geeft. Voor burgers is dit soort onderzoek minder aantrekkelijk, omdat het meestal in echte rapporten-taal geschreven is en vergeleken met ervaringsverhalen van bij voorbeeld incestslachtoffers minder empathisch inzicht biedt. Het publiek neemt van zulke onderzoeken dan ook vrijwel uitsluitend kennis via de media, waarin dan ook nog de cijfers het voornaamste en oninteressantste discussiepunt vormen.
Een ronduit positief aspect van de ontwikkeling in de richting van beleidsstudies is dat het minder direct beleidsgerichte onderzoek uitgedaagd wordt om explicieter te zijn over de praktische betekenis van zijn gedachten en bevindingen. Als uit onderzoek steeds weer blijkt dat opheffing van formele seksesegregatie in beroepen niet leidt tot grotere gelijkheid, maar eerder tot de introductie van 'nieuwe' sekseverschillen (tussen bij voorbeeld 'autonome' mannelijke en 'zachte' vrouwelijke verpleegkundigen of 'ruige' en 'nauwkeurige' militairen), wat denken vrouwenstudies dan dat daaraan gedaan kan worden?

verlichting

Een andere veelgehoorde klacht over vrouwenstudies is dat het in de beginjaren allemaal nieuw en spannend was, maar dat er nu niet veel schokkends meer wordt bedacht. Op zich is dat waar. In de begintijd lanceerden vrouwenstudies talloze nieuwe problemen, begrippen en verbanden: men liet zien hoe door een 'perfect' samenspel van economische, psychologische, sociale, juridische en andere mechanismen vrouwen telkens weer slechter af waren. Overal doken ineens onderdrukte, verkrachte, mishandelde, misdeelde en zich verzettende vrouwen op die niemand tevoren opgemerkt scheen te hebben - en vrouwenstudies begrepen dat allemaal onmiddellijk.
Zo'n 'verlichting' heeft vrouwenstudies daarna niet meer teweeg mogen brengen.

Ook dat is waar. Máár zoiets hoeft ook slechts één keer! Al snel bleek bovendien dat de antwoorden en globale analyses die vrouwenstudies zo snel uit hun hoed hadden getoverd, vaak veel te algemeen waren om de complexe vormen die sekseongelijkheid aanneemt, inzichtelijk te kunnen maken. Vrouwenstudies ontwikkelden vervolgens met vallen en opstaan een subtielere visie op sekseongelijkheid. Bovendien veranderde de maatschappij zèlf ook. Het feminisme won in ideologisch opzicht, maar dat betekende zeker niet dat de sekseongelijkheid er minder om werd: de ongelijkheid nam slechts subtielere vormen aan.
Al met al betekende dat dat vrouwenstudies het globale paradigma van de 'onderdrukking van vrouwen' loslieten. Dat paradigma was lange tijd het trekpaard geweest en bestond grofweg uit de gedachte dat vrouwen als groep collectief door *mannen* werden onderdrukt. Dat grove paradigma werd vervangen door een heel scala van begrippen die moesten aangeven dat de hele *maatschappij* op allerlei manieren van sekseongelijkheid is doortrokken, oftewel door en door is *geseksueerd*, georganiseerd rond de tegenstelling tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk'.
Dat sekseongelijkheid subtielere vormen heeft aangenomen, is niet in de laatste plaats te wijten aan de ideologische overwinning van het feminisme en vrouwenstudies - en wel juist *dank zij* dat grove onderdrukkingsparadigma. Het is inmiddels sociaal ongewenst om bot en grof seksistisch te zijn, maar daarvoor in de plaats zijn subtielere vormen van seksisme gekomen. Sekseongelijkheid zit kennelijk zo diep verankerd in zoveel aspecten van ons denken en handelen dat individuele goede bedoelingen daar niet tegenop kunnen.
Dat sekseongelijkheid subtielere vormen heeft aangenomen, betekent soms ook dat oude problemen moeilijker herkenbaar zijn geworden, en soms dat er nieuwe problemen zijn ontstaan.

bredere perspectieven

Voor de relatie tussen vrouwenstudies en het bredere publiek is echter het probleem dat de veelheid aan onderzoeken die zich van de grotere complexiteit van verhoudingen tussen de seksen rekenschap geven, op dit moment een tamelijk versnipperd geheel vormen.
Er worden talloze 'casestudies' gedaan, maar die worden nauwelijks vergeleken en geïntegreerd, zodat er weinig bredere inzichten worden ontwikkeld die boven die afzonderlijke studies uitstijgen. Juist die bredere perspectieven zijn echter voor een groter publiek interessant. Zo zijn er talloze studies over vrouwen in allerlei 'mannenberoepen', maar wat leveren al die studies nu aan inzicht op over het functioneren van vrouwen in mannenberoepen in algemenere zin? Vrouwenstudies lijken hard toe aan dergelijke integrerende vragen.
Sommige feministen kunnen echter juist moeilijk afscheid nemen van de spectaculaire begintijd. Dit geldt zeker voor de aanhangers van het *differentiedenken*, dat vrouwen als fundamenteel uitgesloten uit de 'symbolische orde' (zeg: cultuur) ziet. Het lijkt deze stroming te zijn ontgaan dat de zaken ingewikkelder liggen: de vrouw en het vrouwelijke worden al lang niet meer uitgesloten uit de symbolische orde. (In deze stroming worden eveneens veel casestudies gedaan, waarin de (verstikte) vrouwelijke stem tot spreken wordt gebracht - en ook daar heerst echter een gebrek aan integratie. De vraag wat er in al die casestudies samen over het vrouwelijke wordt ontdekt blijft onbeantwoord.)
Het probleem is veeleer dat vrouwen in de 'symbolische orde' systematisch teruggebracht worden tot stereotypen als moeder, heks, madonna, hoer of kenau. De uitdaging aan het huidige feminisme en aan vrouwenstudies in het bijzonder is om die hedendaagse complexiteit te combineren met de radicaliteit en vitaliteit van het vroege feminisme.

de lange mars van de feministen door de academische wereld lijkt een doel op zichzelf geworden

voorhoede

Een andere veelgehoorde aanklacht tegen vrouwenstudies is dat het benadrukken van verschillen tussen vrouwen op gespannen voet zou staan met het feministische streven om de structurele ongelijkheid tussen de seksen aan de kaak te stellen.
Vrouwen en vrouwelijkheid, de centrale categorieën van het feminisme en vrouwenstudies, zouden dermate zijn opgesplitst in subcategorieën - zwart, wit, lesbisch, hetero, bi, jong, oud, moeders, huisvrouwen, carrièrevrouwen, gehandicapt, gezond en dan nog alle mogelijke kruisingen tussen die subcategorieën - dat er alleen nog politieke en wetenschappelijke verwarring over is gebleven. Het benadrukken van verschillen hoeft echter op zichzelf niet zo'n probleem te zijn. Het onder één noemer brengen van vrouwen of vrouwelijkheid lijkt eerder een gevangenis te zijn dan het begin van een seksismeloze samenleving - de subtiele mechanismen werken immers verschillend uit voor verschillende groepen vrouwen.
Het lijkt inderdaad op dit moment problematisch dat er geen collectief 'wij, wij vrouwen' meer bestaat. Daarachter gaat echter een ander probleem schuil, het probleem wie zich eigenlijk het recht kan toeëigenen om dit 'wij' te definiëren en namens allen die behoren tot dit 'wij' te spreken. Wellicht komt dit ook voort uit het idee dat 'de vrouw' niet meer bestaat, maar we hoeven maar naar linkse mannen te kijken om te zien dat ook daar het 'wij' een probleem is: namens welke achterhoede wordt gesproken, worden eisen gesteld? Ook daar is het 'wij' allang niet meer te definiëren als een omschreven klasse of een georganiseerde groep.
Links en het feminisme kampen nog met de gedeelde erfenis van de voorhoedegedachte, maar sinds 'wij' ons niet meer kunnen verbeelden de verlichte voorhoede van een in de duisternis van haar vals bewustzijn dolende massa te zijn, kunnen we nog slechts spreken namens ons individuele zelf en eventueel een clubje gelijkgestemden. Dat maakt echter het politieke bereik weer wat klein. Bovendien, door het volstrekte taboe op de voorhoedepositie neigen veel feministen uiteindelijk naar het standpunt dat iedereen het zelf maar moet weten, individuele keuzes moet maken. Daarmee dreigt de kwestie van sekseongelijkheid in haar geheel van de politieke agenda te worden afgevoerd.
Het 'voorhoedeprobleem' is alleen op te lossen door wat lef te tonen en door de erin besloten liggende discrepantie als gegeven te aanvaarden. Beoefenaars van vrouwenstudies krijgen te maken met drie vormen van - onuitwisbare - *discrepantie*: tussen feministen onderling; tussen feministen en andere vrouwen; tussen wat de huidige situatie is en waar je ongeveer naar toe zou willen. Je kunt beter 'schipperen' dan ontkennen dat die discrepanties er zijn. Om een voorbeeld te noemen: alleen dàn kun je bepleiten dat twee ouders daadwerkelijk de zorg voor kinderen behoren te delen en dat daartoe de noodzakelijke voorwaarden geschapen moeten worden, terwijl je tegelijkertijd de mensen die dat niet lukt of die dat niet willen, in hun waarde laat. Verschillen zijn dus op zichzelf niet problematisch; dat lijken ze slechts door het achterliggende woordvoerders- en voorhoedeprobleem.

Onconventioneel gedrag wordt in deze tijden niet gauw beloond. Toch kunnen vrouwenstudies alleen door eigenwijze maar stijlvolle volharding bestaansrecht houden - als zij ten minste meer willen zijn dan feministische kanttekeningen bij bestaande wetenschap. ▼

Evelien Tonkens

Evelien Tonkens is journalist

Foto: Katrien Mulder/HH

BOEREN, BERGER EN BUITENLUI

Het platteland bestaat niet. Het enige dat bestaat, zijn mythen over het platteland. De hardnekkigheid van de mythevorming bewijst hoe moeilijk het is om door te dringen tot de kern van het plattelandsleven. JOHN BERGER - marxist, kunstbeschouwer en filmmaker - deed een monumentale poging tot literaire verbeelding van het boerenbestaan. Slaagt hij erin de last van de stedelijkheid van zich af te schudden?

Hij woont met zijn gezin in een klein dorp, een boerengemeenschap in de Franse Alpen. We weten de naam van het dorp niet, die wordt in de flaptekst van de drie boeken zorgvuldig geheim gehouden. Het doet er misschien ook niet toe. Dit is de plaats: de Haute Savoie, een noordwesthelling op ongeveer zestienhonderd meter hoogte. Eén van de dunst bevolkte streken van Frankrijk. De lichtgele kleur op de kaart in de Bos-atlas duidt op wat wordt genoemd extensieve veeteelt. In de zomer krijgt het vee - koeien, geiten, schapen - een bel om de nek en wordt het hoog de bergen ingestuurd om te grazen in de Alpenweiden. Hier en daar staat een hut, een tijdelijk onderkomen voor de herder in de bergen die in het zomerseizoen een oogje houdt op de kuddes.
In het voorjaar veranderen de beekjes in turbulente watervallen. Als de sneeuw smelt en zich terugtrekt, geuren de weiden geleidelijk naar jong gras, naar knoflook en naar gentiaantjes. Maar de winter duurt lang en de zon scheert altijd maar zo'n beetje over de toppen langs de noordwestelijk hellingen. Het leven is aangenamer aan de andere zijde van de berg. Daar ligt Italië. Het is met de motorfiets maar een paar uur rijden als de passen open zijn.
In het Noorden aan het Meer van Genève staan diverse waterkrachtcentrale, aan de oevers van de bergrivieren staan kerncentrales, je merkt er doorgaans niets van. Hier en daar wat nijverheid, in de buurt van het dorp is nog hoogovenindustrie, er werken bijna uitsluitend mensen van buiten de streek. Mannen alleen, die wonen in barakken.

'Ik heb u uitgezonden om te maaien, hetgeen gij niet bearbeid hebt; anderen hebben het bearbeid, en gij zijt tot hun arbeid ingegaan.' Het is de taal van de Statenbijbel, het Evangelie van Johannes 4:38. Het is het overkoepelende motto dat John Berger meegaf aan de trilogie die hij schreef over het leven in de boerengemeenschap in de Franse Alpen. Het motto tekent misschien op voorhand de bescheiden erkenning van John Berger dat het niet de auteur is die de oorsprong is van de stof die in de verhalen is verwerkt. De auteur

maait en oogst de arbeid van anderen; hij is tot hun arbeid ingegaan.
Als lid van de dorpsgemeenschap nam hij deel aan de hooibouw in de korte zomer van de Alpen. Hij assisteerde bij de geboorte van jong vee, zag zich opgenomen in de cyclus van geboorte, huwelijk, dood, en schoof na gedane arbeid aan de stamtafel van The Republican Lyre voor een glas rode wijn of de al dan niet illegaal gestookte gnôle. Is dat het, ingaan tot andermans arbeid?

stedelijkheid

De verbeelding van de verhouding tussen stad en platteland is waarschijnlijk één van de krachtigste mythen van de westerse beschaving. Al hoeft niet betwist te worden dat een stedelijke beschaving pas mogelijk werd op basis van een zeker landbouwsurplus, het is tòch onzin om te beweren dat het platteland aan de stad voorafging. Zij hebben elkaar geschapen, beiden zijn het produkt van 'stedelijkheid'. Al hetgeen de één niet heeft, bezit de ander wel, ten goede en ten kwade.
De plattelandbewoners trekken naar de stad, doorgaans gedreven door zucht naar avontuur en economische nood. Er zijn niet veel stedelijke burgers die als ze twee generaties teruggaan niet stuiten op hun eigen agrarische wortels. Gefortuneerde of gedesillusioneerde stedelingen verlaten de stad om zich 'buiten' te vestigen in een door henzelf geschapen bucolisch ideaal. En van dit alles wordt weer literatuur gemaakt.

conservatisme

De mythen waarmee de verhouding tussen stad en platteland is omgeven, maken het moeilijk greep te krijgen op de bestaande agrarische werkelijkheid. EG-politiek, kleinschaligheid versus grootschaligheid, protectie of vrijhandel, het platteland dat ontvolkt, de melkplas, de boterberg en het wijnoverschot, de kampeerboerderij en de aanslagen op het milieu door mestoverschot en bestrijdingsmiddelen; de hele agrarische toestand is opgebouwd uit economische raadsels en paradoxen.
John Berger blijft erop wijzen dat boeren de grote onbegrepen klasse vormen, dat géén van de grote negentiende-eeuwse economen, oog heeft gehad voor de specifieke eigenschappen van de boeren, en dat de aftakeling van de Sovjet-Unie voor een belangrijk deel is te wijten aan een totaal verkeerde landbouwpolitiek.
In een nawoord bij *Pig Earth* doet John Berger een poging tot begripsvorming. Uitgangspunt is de economische relatie van de boer tot de rest van de samenleving. De boer en zijn gezin stellen alles in het werk om te voorzien in hun eigen levensbehoeften en in zoverre zijn er geen banden met de economie van de samenleving. Die ontstaan eerst als een deel van de opbrengst wordt toegeëigend door hen die er niet voor gewerkt hebben. De boer wacht er wel voor dit deel een 'surplus' te noemen. In de eerste plaats omdat zijn behoeften bij de afdracht nog niet totaal zijn bevredigd. In de tweede plaats omdat dikwijls dit deel werd afgenomen nog voordat de boer aan zijn eigen opbrengst toekwam. 'Anderen hebben gearbeid, en gij zijt tot hun arbeid ingegaan.' Ten derde is er de directe onbeschermde omgang met de natuur. Als geen ander is de boer direct afhankelijk van de grillen van bodemgesteldheid, weer, de nukken van het vee, de onbegrijpelijke natuur.
Deze drie factoren hebben volgens Berger, voorbijgaand aan de vele nuances in zijn verhaal, een aantal psycho-sociale gevolgen. Het tijdsbesef van de boer is cyclisch. Enerzijds conformeert zijn tijdsbegrip zich aan de loop van de seizoenen, aan de vele kringlopen die de natuur kent; anderzijds is de boer gericht op de toekomst - elk van zijn handelingen staat in het teken van een toekomstverwachting - terwijl zijn referentiepunten in het verleden liggen: de mythische staat toen de boer nog eigenaar was van alles wat zijn handen voort wisten te brengen.
De confrontatie met 's levens felheid' maakt dat de boer zich vastklampt aan vaste (religieuze) waarden en rituelen. Niet om hiervan niet af te wijken, de boer is een goed observant. Hij ziet en weet als geen ander dat alles voortdurend verandert, en zijn handelen is daarop voortdurend georiënteerd, maar voor die improvisatie is een basisstramien van waarden en riten noodzakelijk. Dit is het conservatisme van de boer. Een conservatisme dat niets te maken heeft met het behouden van verworven rechten ten koste van anderen.
Wie benijdt de boeren om hun bestaan?
Berger definieert een boer als een overlevende, iemand die doorging met leven waar anderen wegvielen. De boerenstand wordt getekend door de afnemende demografische betekenis van deze groep. Het is gegeven de moeilijkheden waar de boeren mee kampen - de onzekerheid van het bestaan, de lange werktijden - onzin om te pleiten voor behoud van traditionele agrarische samenlevingen, zegt Berger. Maar de specifieke ervaring van deze groep heeft wel degelijk relevantie voor de toekomst. En met de agrarische samenleving dreigt deze ervaring, deze vitaliteit mee ten onder te gaan.

verhalenstroom

Het doel van zijn boeken is, zo besluit Berger zijn nawoord bij *Varken Aarde*, om het onderzoek naar de betekenis en de consequenties van deze dreiging van historische eliminatie voort te zetten.
In het begin van Pig Earth stuiten we al dadelijk op een 'uitleg' die ingaat op de functie van verhalen in de dorpsgemeenschap. We zijn in de Haute Savoie, en Berger stelt dat de functie van al wat er de ronde doet, de dagelijkse mondeling overgedragen geschiedenissen, bestaat uit het scheppen van een levend zelfportret van de gemeenschap. Op basis van meningen, verhalen, ooggetuigenverslagen, legenden, commentaren en alles van-horen-zeggen wordt voortdurend 'geschilderd' aan dit portret. Dit is volgens Berger een bestaansvoorwaarde voor de gemeenschap. Zonder deze voortdurende stroom van verhalen zou de gemeenschap noodzakelijk twijfelen aan haar bestaan.
Men zou kunnen zeggen dat de mythe van de stad zich uitdrukt in teksten die in de stad de ronde doen: drukwerk, reclame op het openbaar vervoer en in neonletters, graffity op de muren, leuzen op spandoeken en getier op straat. De mythe van de dorpsgemeenschap uit zich in een stroom van verhalen. En het is de ervaring van John Berger dat de aanwezigheid van een 'vreemdeling' die stroom van verhalen geenszins stokt. Integendeel, de gemeenschap is nieuwsgierig naar de buitenstaander, is geïnteresseerd in zijn verhaal over zijn wereld, en ziet in hem een aanleiding tot een nieuwe versie van de gevestigde verhalen van de eigen gemeenschap.

de verbeelding van de verhouding tussen stad en platteland is één van de krachtigste mythen van de westerse beschaving

samensmelting

Toch ging John Berger niet naar de Haute Savoie om de boeren daar te vertellen over zijn leven als journalist in Engeland, zijn reizen door de Sovjet-Unie en Tsjechoslowakije, of over zijn opvattingen over de sociale betekenis van kunst. Evenmin ging hij de Alpen in om als antropoloog met allerlei registratieapparatuur de verhalen van de boeren op te tekenen en te conserveren voor de toekomst.
Berger is verteller, schrijver, zijn taak is een samensmelting tot stand te brengen tussen twee werelden, twee ervaringen - de zijne en de hunne. Een vertelling is 'gelukt' als het verhaal van de ene ervaring *in* de andere ervaring is opgenomen. Omdat schrijven niet aan plaats is gebonden, en omdat schrijven niets anders is dan een poging tot naderen tot de ervaring die het onderwerp van het schrijven is (ingaan tot andermans arbeid), is het de schrijver mogelijk deze taak te ondernemen.
Dit naderen, stelt John Berger, is iets anders dan het benaderen van een huis. Het is geen lineair proces, het gaat niet recht op zijn doel af. Hij vergelijkt de schrijfbeweging met de beweging van de spoel in een weefgetouw,

die heen en weer gaat door de schering op het getouw, een beweging van ingaan en teruggaan die te maken heeft met afstand en nabijheid. Maar anders dan bij het weven, is het raamwerk waarin dat schrijven beweegt niet statisch. In een interview dat ik John Berger in 1981 afnam, zei hij: 'Ik zie mijn taak als verteller in het articuleren, het onder

kunnen de ervaring en de levenskunst van de agrarische gemeenschappen voor ons van nut zijn

woorden brengen van ervaringen die anders niet onder woorden gebracht zouden zijn. Maar onder het articuleren verandert er natuurlijk iets. Neem de verhalen uit *Pig Earth*. Stel dat één van de verhalen was verteld door een man of een vrouw uit die boerengemeenschap. Het is niet waar, het is allemaal verzonnen, maar stel nu even dat het verhaal verteld werd door een boer of een boerin. Het zou een verhaal zijn over iets dat in het dorp was gebeurd, of bij voorbeeld een verhaal van een moeder die haar zoon had verloren in de oorlog. Dat verhaal zou knap, beeldend en gedetailleerd verteld kunnen worden. Maar hoe dan ook, de ervaring zou besloten blijven binnen het dorp, binnen de materiële leefomstandigheden van de boerengemeenschap; het blijft een lokaal verhaal. Als dit verhaal nu door een verteller wordt verteld kan dat verhaal verschijnen in een algemene context, dan kan het lokale karakter overstegen worden.'

zeggingskracht

In oktober 1989 hield *Cyrille Offermans* in theater De Balie in Amsterdam een lezing onder de titel *De Romanticus als Outsider*. In die lezing zegt Offermans over de Into their Labour-trilogie: 'Het is duidelijk dat Berger begaan is met het lot van zijn bergbewoners, en dat is dan nog zwak uitgedrukt. Even duidelijk is het dat hij de sociaaleconomische wetmatigheden doorziet die dat lot sturen, maar inzicht en sympathie, analyse en betrokkenheid blijven voortdurend goeddeels impliciet en juist dat maakt zijn verhalen zo indrukwekkend. Een al te drastische explicitering van een en ander zou de auteur met zijn genialiteit dan wel zijn gekweldheid andermaal in het centrum van het boek hebben geplaatst. Daardoor zou het lot van die Alpenboeren onvermijdelijk zijn geësthetiseerd, oftewel: gedegradeerd tot materiaal voor literatuur.'

sneeuwbol

'Ik heb u uitgezonden om te maaien, hetgeen gij niet bearbeid hebt; anderen hebben het bearbeid, en gij zijn tot hun arbeid ingegaan.' Het is alsof John Berger door de betrokken, tastende, bijna onderdanige wijze waarop hij deelneemt in de verhalen van de boerengemeenschap die gewelddadige toeëigening van de vrucht van hun arbeid door de markt, de stad en de economie wil compenseren. De ene wijze om in te gaan tot hun arbeid kan misschien de andere wijze een beetje te niet doen.
Ondertussen verkeert dit opstel in een moeilijk parket. De laatste opmerking van Offermans, dat een al te drastische explicitering van de betrokkenheid van Berger met de boerengemeenschap van de auteur een ijdeltuit en van de boerengemeenschap een 'sneeuwbol' maakt, zo'n stolpje met vloeistof en witte snippers dat als je het beweegt kan sneeuwen; alles wat wordt toegevoegd aan de verhalen van Berger vergroot dat gevaar. Hebben wij hier niet geprobeerd het inzicht, de betrokkenheid en de analyse van Berger te expliciteren? Probeerde misschien Adriaan van Dis niet hetzelfde in zijn vraaggesprek met de schrijver, en ontlokte dat niet aan Groene-columnist Opheffer het volgende commentaar: 'John Berger (...) die ik herkende uit de tijd dat hij nog links was en op de BBC een kunstprogramma had. Zo goser, jij bent typisch zo'n kereltje dat altijd met alle winden meewaait. Eens kijken wat je te vertellen hebt. Ik zat er niet naast: zelden heb ik zoveel clichés gehoord. De man die tegen bergen sprak - de man die accordeon voor zijn koeien speelt - de trek van het dorp naar de grote stad - de grote waarde van het platteland, het was of je een Vater Jahn Wanderer uit 1923 hoorde.'
Nu verdient een columnist zijn brood met omkering en overdrijving, zijn vakmanschap bestaat erin dat zó te doen dat de premissen voor zijn karikaturen geloofwaardig blijven en rechtstreeks uit de werkelijkheid gehaald worden. Desondanks: de valkuilen zijn legio, en ik moet de mogelijkheid openhouden dat de pogingen die hier in het werk zijn gesteld om de trilogie *Into their labour* en de auteur te naderen geïnterpreteerd worden als ronkende analyse en dwepend-romantische idealisering van een arcadisch ideaal.

overlevenden

Ter redding kan ik naar voren brengen dat tot nu toe nog niets is gezegd over de *verhalen* in de drie boeken. Al is het misschien zo dat al het voorgaande niet zonder de boeken *Pig Earth*, *Once in Europa*, en *Lilac and Flag* kan, het omgekeerde is zeker niet waar. De verhalen worden niet gestuurd door de analyses en de intenties van de auteur, of van een willekeurig interpreterende lezer. Ze dienen zich aan met hun mysterie, autonoom en koket, en zoals het een vertelling betaamt, weet zij dat haar perfectie pas bereikt is als haar inhoud en haar ervaring is versmolten met die van de lezer. En net als schrijven is lezen die tastend heen-en-weer-gaande beweging over de regels op het papier om omzichtig te naderen tot de ervaring die het object van lezen is.
De verhalen overstijgen ruimschoots het antropologische belang van de nauwkeurige beschrijving van het harde agrarische bestaan. Ze stellen in de vorm van portretten, biografieën, liefdesgeschiedenissen dikwijls het bestaan in zijn algemeenheid aan de orde. Het leven met het ritme van geboorte, huwelijk en dood, de veranderende seizoenen, mensen die gaan en verdwijnen, de tijd die voorbijgaat. Het zijn biografieën op zo een elementair niveau dat ze een buitenpsychologische en buitenwerkelijke geldigheid verkrijgen. Eens werd een mensenleven niet geschreven in termen van hypotheek, periodieke salarisverhoging, koopsompolis en levensverzekering. Maar het is een effect van algemeenheid dat wordt opgebouwd met een veelheid aan details: elke verandering in de kleur van het landschap, hoe mensen eten, slapen, opstaan, werken, feesten, slachten, poepen en piesen, wonen, geld verdienen, komen en sterven. Hun handelingen en wat ze erbij zeggen, dikwijls met vermelding van de attributen: de zeis, de koffiepot, de fles, de kar, de tractor, de mand, de kleding.
Uit de opsommingen spreekt een liefde voor de dingen die een relatie zijn aangegaan met de mensen die ermee werken. Een bijzondere plaats is daarbij weggelegd voor de muziekinstrumenten: de accordeon, de mondharmonika, de blaaskapel die op Hemelvaartsdag langs de huizen gaat en overal op een borrel wordt getrakteerd. *Play me something* heet één van de verhalen. Het is een zin die vaker wordt uitgesproken, een expliciete uitnodiging om zich met zijn gereedschap in sociaal verband uit te drukken en het verhaal van de arbeid te vertellen; speel iets voor me.
Het effect van mysterieuze algemeenheid wordt nog versterkt door het vrijwel ontbreken van concrete geografische of historische aanduidingen. Of liever, door de nadrukkelijke aanwezigheid van zeer concrete aanduidingen. Want natuurlijk is 'het jaar van de duizend mollen', het jaar dat Felix' moeder stierf, oneindig veel concreter dan een willekeurig jaartal. Het maakt duidelijk dat de tijd en de plaats van de verhalen een andere is dan de tijd en de plaats van de 'westerse openbaarheid'. De tijd van de overlevenden is een andere dan de tijd van de levenden.

vogelperspectief

Er is nòg een aspect aan enkele van de verhalen dat ik kort noemen wil. Een element in het mysterie dat een verhaal gedetailleerd, nauwkeurig doet zijn en algemeen tegelijk. Het zit in het verhaalperspectief. Er zijn verhalen waarbij dat perspectief is gaan drijven tussen het sterk identificerende 'ik'

en het auctoriale 'hij'.
De ondertitel van *Lilac and Flag* luidt: *An old wives' tale of a city*. De verteller is een oude vrouw die in de eerste persoon enkelvoud haar verhaal doet. Maar wat verbaast, is dat ze zo goed als geen mededelingen over zichzelf doet, dat ze in de concreetheid en volledigheid van haar verhaal de indruk wekt alomtegenwoordig te zijn, zowel hier als aan gene zijde van de dood, en dat ze de gebeurtenissen kan becommentariëren vanuit een standpunt waarvan wij de oorsprong slechts kunnen vermoeden. Er is een raadselachtige stem aan het woord. Wie vertelt over de drie levens van Lucie Cabrol? Eén ervan speelt trouwens na haar dood. Er is al een 'ik' voordat die aan ons is voorgesteld. Het blijkt Jean te zijn; één nacht heeft hij met haar geslapen. Hij is vijftien jaar lang in Zuid-Amerika en de Verenigde Staten geweest, vlak voor de gewelddadige dood van Lucie Cabrol (één van de vier geheimen van het dorp) ziet hij haar terug. Jean is in het verhaal een personage aan de zijlijn, een afwezige, en uitgerekend hij wordt de oorspronkelijke stem die het verhaal van Lucie Cabrol vertelt.
Doordat het evident is dat Jean uit eigen ervaring dit verhaal niet kan vertellen (zat hij niet in Zuid Amerika?) krijgt het verhaal de status van legende. Wie het ook vertelt, het is eigendom van een gemeenschap. Iedereen kan het vertellen, maar wie het doet, voegt er zijn eigen ervaring en zijn eigen relatie met Lucie Cabrol aan toe. Ik-vertellers met een algemeen perspectief, het perspectief van een vogel in de lucht. Hoe dit wordt gebruikt in het prachtige titelverhaal *Once in Europa*, verklap ik niet.

John Berger werd in 1926 in Londen geboren als zoon van een Engelse zakenman. Op zijn zestiende liep hij weg van kostschool en koos voor een opleiding aan verschillende kunstacademies. Hij werd kunstschilder. Op het hoogtepunt van de koude oorlog was hij actief in de Engelse anti-atoombeweging. Als journalist schreef hij voor de communistische partijkrant The Daily Worker en maakte hij reizen naar de Sovjet-Unie en Tsjechoslowakije. Grote bekendheid kreeg hij met de presentatie van de BBC-documentaire *Ways of Seeing*, die ook in Nederland is uitgezonden. Voor zijn roman *G.* kreeg hij in 1972 de Bookerprize. Zijn samenwerking met de Zwitserse cineast Alain Tanner leidde tot de films *Le Salamandre, Le Milieu du Monde* en *Jonas qui aura 25 ans dans l'année 2000.* Berger publiceert romans en essays over beeldende kunst, fotografie en migratie. Zijn belangrijkste, ook in het Nederlands vertaalde, publikaties zijn: *Anders Zien* (SUN), *G.* (Van Gennep, uitverkocht) en de trilogie *Het Varken Aarde, Ver Weg In Europa, Sering en Vlag* (Bezige Bij). Foto: Bob Bronshof/HH

Ik weet niet of literatuur in staat is een gemeenschap van overlevenden perspectief te geven. Ik weet niet of de ervaring en de levenskunst van de agrarische gemeenschappen ooit voor ons westerse mensen van nut zullen zijn. Ik weet dat in Moskou de prijzen van vrijwel alle goederen inclusief de primaire levensbehoeften gigantisch zijn gestegen. Er is hyperinflatie die nog wordt versterkt doordat de producenten hun goederen nog even vasthouden in de hoop op nog hogere prijzen. Op de vrije markt wordt slechts gekocht door 'pooiers, hoeren en buitenlandse correspondenten', aldus NRC-correspondent Hubert Smeets. Dat de hongersnood in Moskou nog niet is uitgebroken komt doordat vele Moskovieten de boer in zichzelf hebben teruggevonden. Zij hebben een tuintje aan de rand van de stad, ze houden kippen in de keuken, ze verzamelen, verbouwen en ruilen, ze overleven door zich te onttrekken aan de economie.
Kijkend naar de uitzendingen van de Olympische Winterspelen in Albertville, betrapte ik me erop in de marge van de wedstrijden, onder de baanvegers en het onderhouds- en bewakingspersoneel personages uit de boeken van John Berger te willen ontdekken. Het moet voor de mensen uit de Franse Alpen een mooie gelegenheid geweest zijn dichtbij huis het schrale februari-budget wat aan te vullen. ▼

Nico van Lieshout

Nico van Lieshout is neerlandicus en uitgever

DERTIG VRAGEN AAN . . .

joost swarte

Foto: Pieter van Oudheusden

Joost Swarte werd in 1947 geboren in Heemstede. In 1966 begon hij een studie aan de Academie voor Industriële Vormgeving in Eindhoven. In 1968 publiceerde hij zijn eerste stripverhalen. Zijn eigen stripblad, *Modern Papier*, richtte hij op in 1970. Vanaf 1973 publiceerde hij zijn stripverhalen in onder andere Frankrijk, België, Spanje, Duitsland en de Verenigde Staten. In Nederland kennen we hem van zijn strips in de bladen *Okki* en *Jippo*, van zijn serie *Niet Zo, Maar Zo* in *Vrij Nederland* en van zijn omslagen van de boekenbijlagen van datzelfde blad. Vanaf 1976 tekende hij tijdschriftomslagen voor onder meer het Foto Belgische *Humo*, het Franse *L'Architecture d'Aujourd'hui* en het Amerikaanse *Raw*.
In 1984 ontwierp Swarte voor de PTT een serie kinderpostzegels en een paar maanden geleden was hij de maker van de speciale december-postzegel. Hij woont in Haarlem en is op dit moment voorzitter van de Stichting Beeldverhaal Nederland, die medio mei in Haarlem de Nationale Stripdagen organiseert.
Bij uitgeverij De Harmonie/Het Raadsel zijn van hem verkrijgbaar de gebundelde strips *Moderne Kunst, Cultuur en Techniek* en *Dr.Ben Cine van A tot Z* en vijf deeltjes *Niet Zo, Maar Zo*.

Welke dag- en weekbladen lees je?
De Volkskrant; iedere maandag Liberation; iedere vrijdag en zaterdag NRC-Handelsblad; Vrij Nederland en Humo.
Wat is je favoriete vakantieland?
Ik ga het liefst ieder jaar naar een ander land, bij voorkeur rond de Middellandse Zee.
Welk gerecht maak je het liefste zelf klaar?
Pesto Genovese.
Wat is je favoriete tv-programma?
Medisch Centrum West en Bert en Ernie uit Sesamstraat.
Van welke klassieke muziek houd je?
Pianomuziek van Maurice Ravel en muziek van de componisten van de Group des Six.
Van welke popartiest heb je de meeste platen?
Jonathan Richman.
Wat is het laatste boek dat je gekocht hebt?
Zout op mijn huid van Benoîte Groult.
Waar spreek je het liefste met iemand af?
Op een terras.
In welke stad zou je het liefste wonen in het buitenland?
Barcelona.
Welke Nederlandse politicus vertrouw je het meest?
Geen een.
Wie zijn je favoriete filmacteur en -actrice?
Serge Gainsbourg en Margareth Dumont uit de films van de Marx Brothers.
Welke droom komt steeds terug?
Ik zou het niet weten, er zit geen patroon in.
Wat vind je het mooiste gebouw in Nederland?
Een kleine houten villa van Van Loghum langs het Spaarne in Haarlem.
Volg je Twin Peaks?
Ja.
Aan wat voor sport doe je?
Niets georganiseerd maar ik fiets, schaats en zwem graag in zee.
Ben je vóór aparte islamitische scholen?
Dat kan ik niet beoordelen.
Zou je zonder auto kunnen?
Ik heb geen auto.
Waar geloof je niet meer in?
De verheffing van de mens.
Aan welke grote tv-actie heb je geld gegeven?
Daar kijk ik nooit naar.
Ben je lid van een vakbond?
Nee.
Heb je weleens Groen Links gestemd?
Nee.
Wat is je duurste kledingsstuk en hoe duur was 't?
Een jack van f 1700,-.
Vind je dat je in de toekomst met minder geld toe zou kunnen?
Dat kan altijd.
Waar heb je respect voor?
Mensen die vrolijk door het leven gaan.
Wat is je favoriete kleur?
Ik heb geen favoriete kleur, het gaat om de verhouding tussen de kleuren.
Waar heb je het meeste spijt van?
Nergens.
Vind je Freek de Jonge nu beter dan twintig jaar geleden?
Ik zou het niet weten.
Wat doe je meestal op zondagmiddag?
Een museum bezoeken, werken in de tuin of naar tv kijken als er een formule 1-autorace is.
Vind je dat vakanties naar Zuid-Afrika al kunnen?
Nee.
Wat was je opvatting over de Golfoorlog en is die inmiddels veranderd?
Ik vind oorlogen altijd gek, ik begrijp er niets van. En dat is niet veranderd.

WB-BERICHTEN

ACTUEEL

libertair milieubeleid

Het wordt alsmaar duidelijker dat aan de radicale aanpak van milieuproblemen niet te ontkomen valt. De klemmende vraag is echter: moet de overheid daarin de hóófdrol spelen?
Het nieuwe boek *De contouren van een libertair milieubeleid*, uitgegeven door het Wetenschappelijk Bureau Groen Links, behelst een speurtocht naar de mogelijkheid van een libertair maar toch effectief milieubeleid. In het boek wordt libertair milieubeleid benaderd als een maatschappelijk *zoekproces*. Ecologische, economische en sociaal-culturele veranderingen moeten in dat proces gaandeweg en in onderlinge samenhang hun beslag krijgen. De overheid moet verantwoordelijkheid nemen voor het vaart geven aan sociaal-ecologische vernieuwingen zonder steeds op de eerste rang te willen zitten. Bij het aansturen op een duurzame ontwikkeling, zo wordt in het boek betoogd, zal de overheid gebruik moeten maken van een breed palet van beleidsinstrumenten. Deze instrumenten lopen uiteen van wet- en regelgeving, privaatrechtelijke aansprakelijkheid, convenanten en milieuzorgsystemen tot ecologische belastingheffing, regulerende heffingen, verhandelbare emissierechten en milieu-produktinformatie.
Het boek - geschreven door stafmedewerker *Paul Basset* - poogt zich een weg te banen door het woud van interventietechnieken op milieugebied. Het zoekt een nieuwe, werkzame balans tussen overheidsinterventie en maatschappelijke verantwoordelijkheid.

Het boek *De contouren van een libertair milieubeleid* is vanaf eind april verkrijgbaar. Prijs: f 25,- (onder voorbehoud).

seminar sociale zekerheid

Hoe kan een toekomstig stelsel van sociale zekerheid eruit zien als recht gedaan wordt aan criteria als solidariteit, betaalbaarheid, rechtvaardigheid, individualisering en eenvoud? Over die vraag organiseerde het Wetenschappelijk Bureau Groen Links op 25 januari jongstleden een seminar in Utrecht. Aan het seminar werd deelgenomen door vijfentwintig deskundigen op sociaal-economisch terrein. Er werd gediscussieerd aan de hand van twee teksten: een tekst van Kamerlid *Ina Brouwer* waarin zij de invoering van een gedeeltelijk basisinkomen - via een negatieve inkomstenbelasting - bepleit; en een tekst van *Alexander de Roo en Guido den Broeder* waarin een volledig basisinkomen wordt voorgesteld. Bij de aanwezigen overheerste de scepsis over de mogelijkheid van een volledig basisinkomen, met name waar het de financierbaarheid betrof.
Van het seminar over sociale zekerheid is een vijfentwintig pagina's tellend verslag gemaakt. Prijs: f 5,- (incl. portokosten).

schrijfgroep sociale zekerheid

Als vervolg op het seminar over sociale zekerheid is een schrijfgroep gevormd die met de resultaten ervan aan de slag gaat. Deze door het partijbestuur ingestelde schrijfgroep heeft de opdracht een discussiestuk te publiceren over de toekomst van de sociale zekerheid. Op basis van dat stuk zal het partijbestuur voorstellen doen aan het komende congres van Groen Links dat wordt gehouden op 30 en 31 oktober aanstaande.
De schrijfgroep heeft de ambitieuze taak op zich genomen om een *samenhangend pakket van maatregelen* te beschijven die realiseerbaar zijn tussen nu en 1998. Aan het ontwikkelen van ideaaltypische modellen waagt men zich niet.
Judit Klappe, stafmedewerkster van het wetenschappelijk bureau, treedt op als secretaris van de schrijfgroep.

KERNGEGEVENS

bestuur
Harry van den Berg (voorzitter), Gert Both, Jet Bussemaker, Chris de Ceuninck van Capelle (penningmeester), Hans Feddema, Joosje Lakmaker, Titia van Leeuwen (secretaris), John Steegh, Radi Suudi en Jaap Woldendorp
medewerkers
Paul Basset – milieu & bestuur en beleid
Judit Klappe – sociale economie & democratisering
Henk Krijnen – hoofdredactie De Helling
Gerrit Pas – buitenland & vrede en veiligheid
Bart Snels – project milieu en economie
Partap Bansie – project milieu en economie

PUBLIKATIES

Het Zweedse Model: sociaal-democratie en arbeidsmarktbeleid

Judit Klappe
In dit rapport wordt de mythe doorgeprikt dat het succes van het Zweedse Model berust op het met straffe jand aanpakken van werklozen
Prijs: f 25,– (rapprot, 1990, 128 pag.)

Groen en Links in de jaren negentig

Verslag van de op 15 maart 1991 gehouden conferentie over de dilemma's en perspectieven van sociaal-ecologische politiek
Prijs: f 17,50 (rapport, 1991, 80 pag.)

Het Debat

Verslag van de in januari en februari 1991 gehouden discussiecyclus over utopisme en pragmatisme, individualisering en solidariteit en milieu en economie
Prijs: f 17,50 (rapport, 1991, 64 pag.)

Conferentiebrochure Gedeelde Veiligheid 2000

Voorbereidend materiaal voor de op 28 en 29 september 1990 gehouden conferentie 'Gedeelde Veiligheid 2000'
Prijs: f 7,50 (werkboek, ook in het Engels verkrijgbaar)

Losser of vaster

Een discussietekst over arbeidsmarkt en sociale zekerheid
Prijs: f 3,– (werkboek)

Gedeelde Veiligheid 2000

Nationale en internationale deskundigen over het internationaal veiligheidsbeleid in de jaren negentig
Prijs: f 17,50 (werkboek, ook in het Engels verkrijgbaar)

Gelijke kansen op de arbeidsmarkt

Voorbereidend materiaal voor de op 1 november 1991 gehouden studiemiddag over actieve arbeidsmarktpolitiek in Nederland
Prijs f 3,– (werkboek)

Op zoek naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid

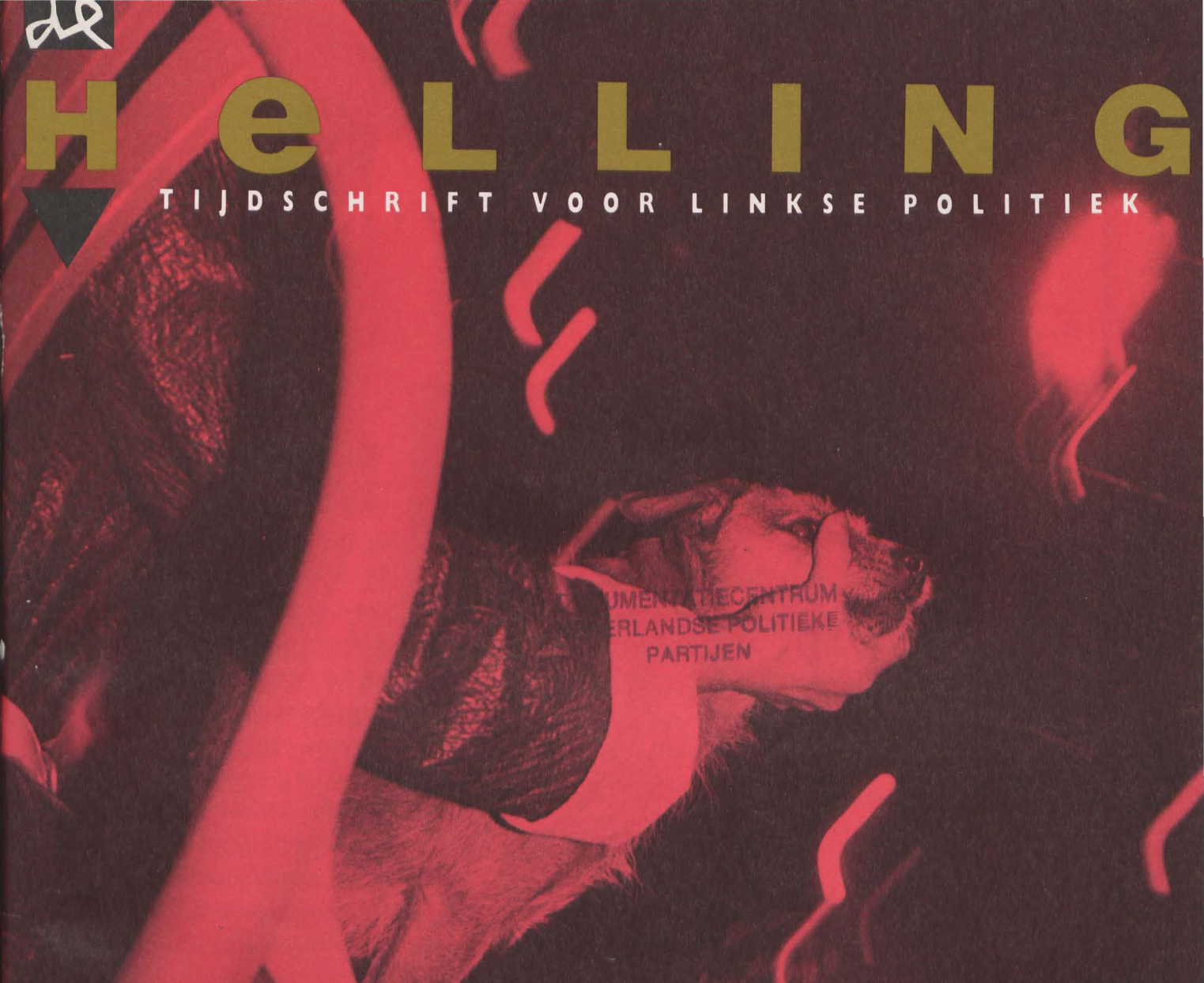
Verslag van een op 25 januari 1992 gehouden seminar
Prijs: f 5,– (werkboek)

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS – POSTBUS 700 – 1000 AS AMSTERDAM – (020) 6202212

america first !

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

DE REVIVAL VAN HET PUBLIEKE DEBAT

milieu

DE CONSUMENT OP DOOD SPOOR

portret

DE VERZORGINGSSTAAT VOLGENS KEES SCHUYT

cultuur

JUAN GOYTISOLO'S WRAAK OP SPANJE

VERSCHIJNT 4X PER JAAR – LOSSE NUMMERS F 10,– JAARGANG 5 – NUMMER 2 – ZOMER 1992

DE HELLING
verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,–
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer: 2737994
Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links (o.v.v. DE HELLING)

UITGEVER
Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links

REDACTIE
Marianne van den Boomen, Els Diekerhof, Chris Keulemans, Henk Krijnen (hoofdredacteur), Joost Lagendijk, Jos van der Lans, Hans Schoen, Radi Suudi en Tanja Veenstra

EINDREDACTIE
Henk Krijnen

ACHTERPAGINA
Tom Schreuder

OMSLAGFOTO
Theo Audenaerd/HH

VORMGEVING & ZETWERK
Richard Pollé/Ruparo, Amsterdam

DRUK
Drukkerij Raddraaier

ABONNEMENT
De abonnee verplicht zich het abonnementsgeld over te maken vóór het begin van het nieuwe kalenderjaar. Niet-opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd

ADMINISTRATIE & CORRESPONDENTIE
DE HELLING
Postbus 700; 1000 AS Amsterdam
(020) 6202212

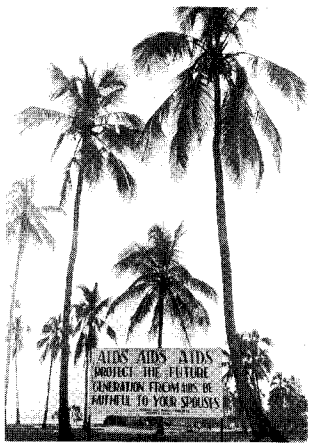
REDACTIE-SECRETARIAAT
Henk Krijnen (020) 6735184

DE HELLING is een onafhankelijk politiek tijdschrift met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. Het tijdschrift wil een algemeen medium zijn voor linkse politieke meningsvorming en wil publieke debatten beïnvloeden

ISSN 0922 - 0119

de HELLING
TIJDSCHRIFT VO

AIDS-MAFIA

'Hoe kan een virus dat slechts in minieme hoeveelheden actief aangetroffen wordt in de lichamen van zelfs de ziekste AIDS-patiënten het immuunsysteem zo verwoesten als het HIV beweerd wordt te doen? Niemand die het weet...' Voor het AIDS-establishment is zelfs de geringste twijfel aan de juistheid van de HIV-hypothese een doodzonde. De Amerikaanse journalist ELINOR BURKETT documenteert hoe de aids-elite elke vorm van dissidentie in de kiem smoort.

pagina 19

KEES SCHUYT

Een portret van verzorgingsstaat-goeroe KEES SCHUYT. 'Het kernprobleem van de verzorgingsstaat is dat de groepen die de verzorgingsstaat het meest nodig hebben er minder van profiteren dan de middengroepen waarvoor hij eigenlijk helemaal niet is bedoeld.'

pagina 9

_ I N G

R L I N K S E P O L I T I E K

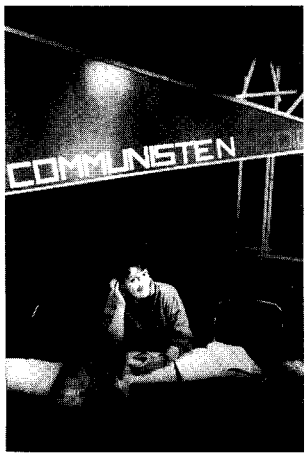
DWARSE CONSUMENT

Wetenschapsjournalist MAARTEN EVENBLIJ vraagt zich af hoe van individuele consumenten verantwoordelijke, milieubewuste burgers gemaakt kunnen worden. 'De nadruk op consumentengedrag en het roemen van het succes van de glasbak moeten verhullen dat de overheid geen greep kan of wil krijgen op de producenten.'

pagina 4

ZIELEPIJN

De CPN is maar amper opgeheven of het Grote Terugblikken is begonnen. 'De CPN heeft haar positie in de jaren zeventig en tachtig grotendeels te danken aan het voetenwerk van overijverige intellectuelen. Achteraf gezien lijkt dit schuldbewuste verlangen naar eenwording met de arbeidersklasse geen goed motief voor politieke keuze.' HANSJE GALESLOOT bespreekt de romans van KEES VAN DER PIJL en GEERT VAN DER KOLK èn de autobiografie van GIJS SCHREUDERS. Hoe serviliteit leidt tot isolement.

pagina 38

MILIEU

4 *de dwarse consument wordt een politiek probleem* ***Maarten Evenblij***

PORTRET

9 *verzorgingsstaat-goeroe Kees Schuyt wil iets terug doen* ***Joost Lagendijk / Jos van der Lans***

LITERATUUR

14 *de anti-Spanje-woede van schrijver Juan Goytisolo* ***Lidwien van den Hout***

WETENSCHAP

19 *aids-mafia houdt onderzoek op dood spoor* ***Elinor Burkett***

ESSAY

23 *half Nederland debatteert in het openbaar* ***Hans van der Loo***

REPLIEK - 1

28 *Coen Teulings' bijgeloof in de doelmatigheid van de markt* ***Frank Biesboer***

REPLIEK - 2

30 *Henk Krijnen weigert te leren van het CDA* ***Ina Brouwer***

COMMENTAAR

33 *partijvernieuwing vergt professionalisering* ***Henk Krijnen***

POLITIEK

34 *partijkader gelooft na twee jaar heilig in Groen Links* ***Gerrit Voerman***

RECENSIE

38 *schuld en boete van drie ex-communisten* ***Hansje Galesloot***

CULTUUR

42 *Amerikaanse middenklasse glijdt weg in zelfmedelijden* ***David Rieff***

COLUMN

45 ***Jantine Oldersma***

RUBRIEK

46 *berichten van het wetenschappelijk bureau*

RECTIFICATIE

In het vorige nummer (jrg. 5, nr. 1) is bij twee uit het Engels vertaalde artikelen de naam van de vertaler weggevallen. Het gaat om de artikelen van Fred Halliday en Krishan Kumar. De vertaler is: Rolf Meesters

EN DE CONSUMENT, HIJ PLOETERDE VOORT...

Een belangrijke pijler van de Nederlandse milieupolitiek is de gedragsverandering van de consument. Door hem gedetailleerd inzicht te bieden in de consequenties van zijn leefstijl hoopt men hem tot andere, meer milieuvriendelijke handelingen aan te zetten. De vraag is of dit geen valse hoop is. Intussen mikken overheid, politiek en milieubeweging gezamenlijk op een mentaliteitsverandering van de individuele consument. Vergt een zo ingrijpende ombuiging van culturele waarden en alledaagse handelingen niet een veel bredere consumentenpolitiek? MAARTEN EVENBLIJ vraagt zich af hoe van individuele consumenten verantwoordelijke burgers gemaakt kunnen worden.

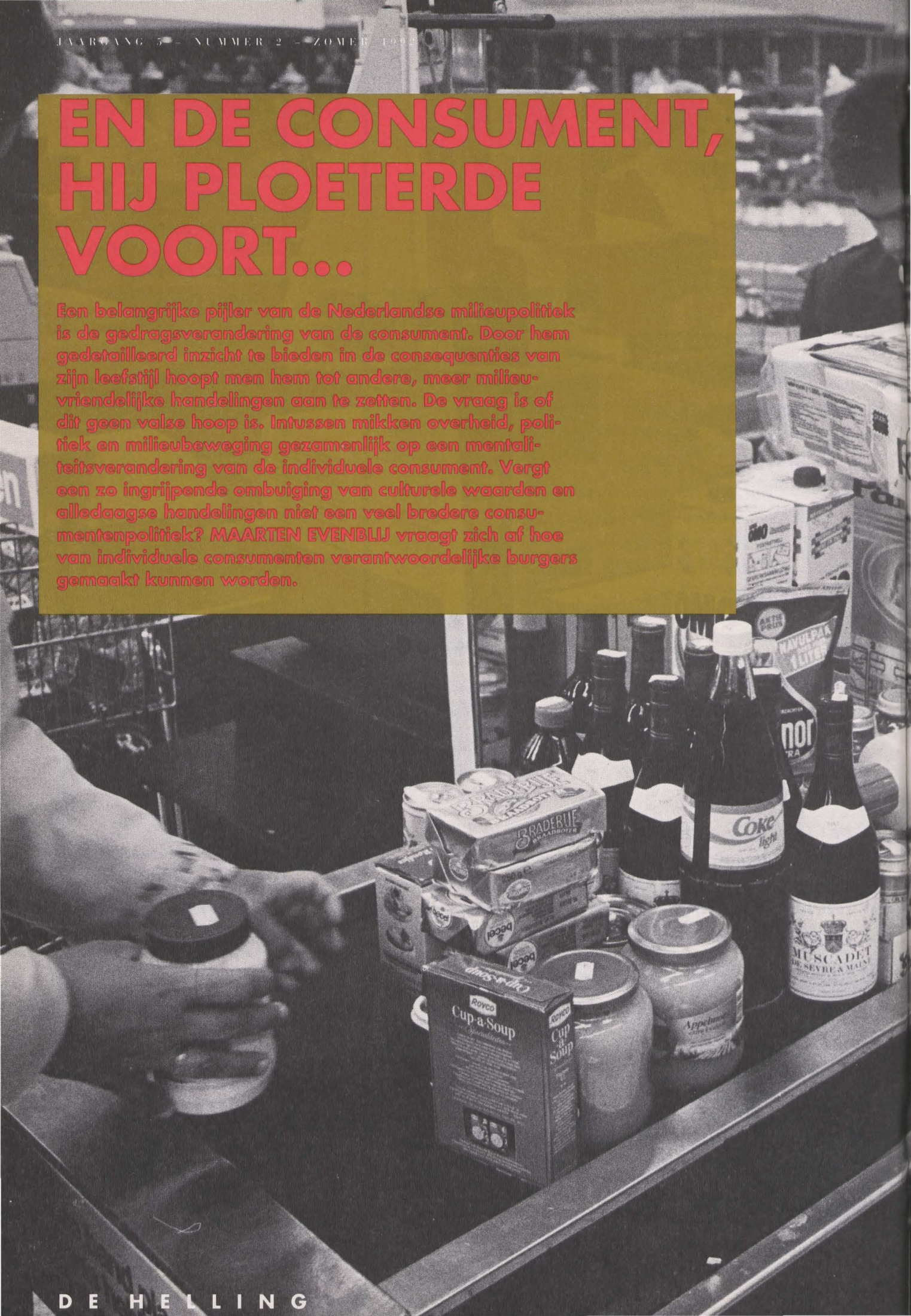

foto: Rolf Bos / HH

DE HELLING

Zwitsers doen het in twaalven. Niet alleen papier, groente-, fruit- en tuinafval en glas leveren de inwoners van Zürich apart in bij hun vuilnisman, ze scheiden ook blik van aluminium, sorteren drie soorten glas en brengen chemisch afval, batterijen, plastic en nog een handjevol andere afvalprodukten gescheiden naar inzamelpunten in hun wijk. Intensieve voorlichtingcampagnes moeten de Zwitserse burgers op het juiste spoor brengen en houden. Want 'een beter milieu begint bij jezelf!'
In Nederland is er nog geen enkele gemeente die een dergelijke kieskeurigheid van haar inwoners vereist, maar de hoeveelheid prikkels om consumenten milieubewust gedrag op te leggen wordt steeds groter. Sommige gemeentebesturen kiezen voor een peperdure vuilniszak, andere leveren een afvalcontainer met een chip zodat het aantal keren dat deze wordt buitengezet, kan worden geregistreerd. De vervuiler betaalt, is een motto dat steeds meer de consument treft.

verantwoordelijke burger

De overheid steekt veel energie in het beïnvloeden van het gedrag der consumenten. De Postbus 51-spotjes zijn niet van de lucht en ook andere campagnes moeten de burger aansporen tot het doen van een stapje terug in het auto-, gas-, licht- en watergebruik en het aanbieden van huishoudelijk afval. Bijna al het huidige sociaal-wetenschappelijk milieu-onderzoek richt zich op attitude en gedrag van individuele burgers.
'Daarmee wordt de oorzaak van milieuproblemen gereduceerd tot fout gedrag van individuen. En de mensen moeten dan dwingend worden voorgelicht', zegt *ir Wouter de Groot*, milieukundig onderzoeker bij het Centrum voor Milieukunde in Leiden. 'Maar milieuproblemen hebben ook collectieve componenten, veroorzaakt door de diepere structuren van de maatschappij. Het gaat dus ook om macht, mechanismen, geldstromen en belangengroepen. Maar de plannen die sociale wetenschappers kunnen maken, krijgen alleen geld als ze de machtsstructuren niet aantasten: dus voorlichting. Een sociale *end of pipe*-oplossing.'
Eén ding is duidelijk: in het milieubeleid ligt de nadruk veel te sterk op het beïnvloeden van het verantwoordelijkheidsgevoel van de individuele consument. Steeds vaker, niet in het minst binnen de gelederen van Groen Links, duikt de 'verantwoordelijke burger' op, die bewust en kritisch door het leven stapt. Die in de winkel uitgebreid de minuscule lettertjes van de produktinformatie leest, thuis met een gloeiende spijker de aard van plastic verpakkingen onderzoekt, weigert in een vliegtuig te stappen en brieven schrijft naar diverse bedrijven met een verzoek om meer milieuvriendelijke uitvoeringen van hun produkten.
Verantwoordelijke burgers creëer je door het geven van informatie en het bieden van alternatieven. Op dit moment staat de informatie centraal en ontbreekt het in hoge mate aan *alternatieven*. Het 'krantje en croissantje' van Maij-Weggen is zelden een reëel alternatief voor de auto en hetzelfde geldt voor de meeste produkten en gedrag die als milieu-onvriendelijk te boek staan.
De aantasting van het milieu scoort in het rijtje door de burgers als nijpend ervaren maatschappelijke kwesties hoger dan criminaliteit, werkloosheid of aids. Enquêtes onder de Nederlandse bevolking maken duidelijk dat 'het milieu' zelfs is uitgegroeid tot maatschappelijk probleem nummer één. Onderzoek naar de relatie tussen het milieubesef en het milieugedrag van de gemiddelde Nederlander stemt echter niet tot vreugde. In 1985 bleek bijna veertig procent van de ondervraagden volgens de indeling van enkele onderzoekers van de Nijmeegse Universiteit over een hoog tot zeer hoog *milieubesef* te beschikken, terwijl tien procent geen tot bijna geen milieubesef toonde. Bijna tachtig procent van de ondervraagden nam een positieve tot zeer positieve houding in tegenover het milieu.
Maar aankomend op milieu-vriendelijk *gedrag* bleek het huilen met de pet op. Twintig procent van de ondervraagden gedroeg zich min of meer milieu-vriendelijk, de rest niet of nauwelijks. Bovendien bleken de meesten hun eigen gedrag schromelijk te overschatten: bijna zeventig procent van de Nederlanders beweerde van zichzelf dat hij of zij zich vaak of altijd milieu-vriendelijk gedraagt en slechts circa één op de veertig ondervraagden zei dit nooit of zelden te doen.
Nu, ruim een half decennium later, zullen die getallen wellicht gunstiger uitpakken. Hoewel we ook daarover niet te optimistisch mogen zijn. De Nijmeegse onderzoekers vergeleken hun bevindingen uit 1985 ook met die van 1975 en moesten constateren dat de Nederlanders *minder* milieu-bewust waren dan tien jaar eerder. Andere zaken, zoals de economische recessie, traden meer op de voorgrond en zowel de houding, de offerbereidheid als de actiebereidheid waren afgenomen. 'Milieu-overwegingen lijken geen beslissende rol te spelen in de gedragskeuze', mopperden de onderzoekers in hun eindverslag van 1987. 'Volgens goed Hollands gebruik blijken andere, met name financiële, overwegingen bij de keuze van (consumptie)gedrag beslissend te zijn. Wat dat betreft heeft de Nederlander de rekening al opgemaakt!'

eigen schuld

Voor de beleidsmakers moest er iets aan de houding van de consument veranderen. Vaststond dat voorlichting daarvoor de meest aangewezen methode zou zijn. Sociaal-wetenschappelijk onderzoekers kregen daarom de opdracht te bestuderen hoe de houding van de consument het best veranderd kan worden en de kassa's van de communicatie-adviesbureaus begonnen te rinkelen.
Nog nooit kende Nederland zo'n enorm scala aan bureaus die zich specialiseren in het 'communiceren' van een boodschap: reclame buiten de sector van concrete produkten en diensten. Voorlichting is de gemakkelijkste methode om net te doen alsof je hard werkt om een probleem op te lossen. Iedereen zal immers erkennen dat het milieuprobleem *bij de basis* moet worden aangepakt: het consumentisme als levenshouding, voorlichting als duwtje in de rug van de goedwillende consument. Alleen de industrie zal een andere mening zijn toegedaan, maar kan zich (knarsetandend) vinden in voorlichting. Die heeft immers toch nauwelijks effect, tenminste als het niet goed wordt gedaan. En dat is de bestaande praktijk. Het ontbreekt de overheid niet alleen aan geld, maar vaak ook aan creativiteit.
Het veranderen van een levenshouding is immers veel moeilijker dan een consument aanzetten tot het kopen van een (aantrekkelijk) produkt. Want een goed produkt verkoopt zich bijna zèlf. De tandenborsteltjes, tekstjes die wijzen op het gevaar van roken of aankondigingen als: 'geniet gerust, maar drink met mate' - waarvan de minuscule grootte of de korte *exposuretime* het resultaat zijn van keiharde onderhandelingen - zijn wellicht niet bevorderlijk voor de verkoop van snoep, tabak en alcohol, maar wegen absoluut niet op tegen het communicatieve geweld van de reclame.
De overweldigende aandacht voor het milieuvriendelijke gedrag van de consument maakt het milieuprobleem tot iets individueels en dat past uitstekend in het straatje van de producenten die zeggen: 'de consument vraagt zèlf om die milieu-belastende produkten'. We zijn maar al te gevoelig voor zo'n argument, want niemand wil op z'n geweten hebben de vrijheid van de burger te beperken. Het spook van het voormalige Oostblok met z'n uniforme Trabi's en z'n minimale assortiment op het schap blijft levensgroot aanwezig.

bijtbereidheid

Dat de consument zou bepalen wat er in de winkels ligt, is overigens absolute onzin. Het is het *produktmanagement* van de bedrijven dat bepaalt of er een nieuw produkt komt. Niemand zal toch durven beweren dat bij voorbeeld Sony pas met een succesvolle walkman kwam *nadat* het ontelbare brieven kreeg van hunkerende consumenten. En zonder in de lach te schieten, kan men toch ook niet beweren dat stadions vol consumenten hebben gesmeekt om het veertigste nieuwe merk zeeppoeder of maandverband? De vraag wordt immers *gecreëerd* en de consumenten worden slechts getest op hun *receptieve vermogen*, zoals de bijtbereidheid van vissen kan worden uitgeprobeerd met een stukje brood of een worm aan een haakje. Dat de consument wordt ingeschakeld bij de ontwikkeling van het ontwerp zelf is al uitzonderlijk, laat staan dat hij betrokken is bij de keuzen in de stadia daarvóór!
Nieuwe produkten komen dus voort uit de breinen der ondernemers. Het is dan ook dáár dat milieuvriendelijk gedrag moet worden gepusht. Niet door voorlichtingscampagnes voor industriëlen, maar door duidelijke overheidsmaatregelen. Duidelijk zijn

foto: Guido van Dooremaalen / HH

de gebods- en verbodsbepalingen waar ook aanhangers van een 'libertair milieubeleid' - zoals sommigen binnen Groen Links - niet omheen kunnen. Uitgebreide voorschriften en regels zijn absoluut niet ongebruikelijk binnen het industriële verkeer. Alleen al het bestek van een bouwwerk zit meer dan vol met bindende regels. En wie bier op de Nederlandse markt wil brengen, dient dit in groen glas te bottelen, terwijl voor Spanje juist bruin glas moet worden gebruikt. Ook zijn er talloze voorschriften die te maken hebben met de veiligheid en de gezondheid van consumenten, waaraan producenten zich (noodgedwongen) houden. Er is zelden een bedrijf failliet gegaan door zulke maatregelen. Dus waarom geen dwingende milieuvoorschriften zouden kunnen worden gemaakt, is een volslagen raadsel.

Een andere mogelijkheid om milieuvriendelijker produktie te krijgen, zijn de veel besproken regulerende heffingen (op afval of op grondstoffen) die ervoor zorgen dat de milieukosten als reële factor in het produktieproces worden gezien. Of dergelijke heffingen op de grenzen van de onmogelijkheid stuiten en of zij tot een onrechtvaardiger inkomensverdeling leiden, zijn voor de sturing van consumentengedrag vragen van geringere importantie. Belangrijker is of een pakket van maatregelen denkbaar is dat *producenten* aanzet tot een milieuvriendelijker produktie en tot het ontwerpen van minder milieuschadelijke produkten.

Dat pakket ligt veel meer in het genereren van voorbeelden, het begeleiden van bedrijven bij het *ontwikkelen* van zulke produkten en eventueel zelfs het *subsidiëren* van milieuvriendelijke ontwikkelingen. Ons land is vergeven van de zogenaamde IOP's, de *Innovatiegerichte Onderzoeksprogramma's*, die het Nederlandse bedrijfsleven moeten meesleuren in de vaart der volkeren waar het de technologie betreft. Biotechnologie, nieuwe materialen, elektronica scoren hoog bij het verkrijgen van fondsen voor innovatief toegepassingsgericht onderzoek en krijgen vele tientallen miljoenen guldens steun. Met het IOP-milieutechnologiebeleid is het echter droevig gesteld. Het kwam pas vorig jaar van de grond en richt zich vooral op schonere produktieprocessen. Het ontwerpen van volledig andere - meer milieuvriendelijke - produkten is slechts stiefmoederlijk bedeeld.

gedragsalternatieven

Technische en technologische oplossingen voeren de boventoon. Misschien zijn het niet louter *end of pipe*-oplossingen (het opruimen en voorkomen van de vervuiling door filters en reinigers) waar men zich op richt, maar fundamenteel àndere benaderingen van de produktinnovatie komen niet *im Frage*. Werkelijk nadenken over milieuvriendelijke produktie betekent ook de vraag of het betreffende produkt wel nodig is voor het bevredigen van een bepaalde maatschappelijke behoefte. Vooral in de beginfase van de produktontwikkeling zijn er nog erg veel keuzemogelijkheden die tot milieuvriendelijker produkten kunnen leiden maar die veronachtzaamd worden door het ontbreken van een milieu-optiek. Het zou goed zijn als de overheid meer gebruik maakt van haar mogelijkheden om fundamenteel milieuvriendelijke oplossingen te creëren en kennis daarover ter beschikking te stellen aan bedrijven.

Daarvoor is niet alleen veel onderzoeksgeld nodig, maar moeten ook volledig andere disciplines betrokken en gestimuleerd worden. Het vervoer van mensenmassa's van A naar B bij voorbeeld, is immers niet louter een zaak van technici, maar óók van sociologen, psychologen en ruimtelijk wetenschappers. Het is echter duidelijk dat de overheid daar niet aan wil. Sociale experimenten, zoals de invoering van de OV-kaart voor studenten, worden uitgevoerd door technici en economen. Waar waren de sociale wetenschappers die zich konden bemoeien met de gevolgen van zo'n verplichte studentenkaart?

Het wordt tijd dat sociaal-wetenschappelijke onderzoekers worden ingeschakeld om te onderzoeken hoe het komt dat milieumaatregelen niet worden genomen. Waarom leed het invoeren van een algemene maximumsnelheid van honderd kilometer per uur schipbreuk? Omdat daarmee Nederland als transportland ter discussie stond; de angst dat onder de zakenreizigers Nederland zou worden tot het Albanië van Noord-Europa. Met een redelijke verhouding tussen milieu en tijdwinst had zo'n argument absoluut niets te maken. Harder rijden zorgt juist voor méér files: de automobilist stort zich alleen maar in een hoger tempo op de flessenhalzen. Honderd kilometer lang honderdtwintig kilometer per uur rijden in plaats van

honderd kilometer per uur (stel dat het zou kunnen) levert een tijdwinst van precies tien minuten op, terwijl de uitstoot van stikstofoxiden en het energieverbruik vele tientallen procenten hoger liggen.
Het stoort velen dat de overheid gedragsveranderingen niet wezenlijk stimuleert, anders dan met voorlichtingscampagnes. Sinds het Nationaal Milieubeleidsplan en het NMP+, die vol alarmerende boodschappen stonden, is het overheidsbeleid immers niet daadkrachtig overgekomen. In het vervoersbeleid bij voorbeeld, waar het gaat om het terugdringen van de mobiliteit en het verminderen van het autogebruik, staat de overheid voor een geweldige taak op het gebied van de ruimtelijke ordening (wonen, werken, recreëren) en infrastructurele en andere voorzieningen. 'Als je in zo'n situatie over het reiskostenforfait voor de auto gaat praten, waar ben je dan mee bezig?' vraagt menigeen zich af.
Postbus 51-spotjes zijn leuk en aardig, maar waar het werkelijk om gaat, is het stimuleren van gedrags*alternatieven*. De spotjes zijn hun tijd vooruit, want ze vragen van de burger een gedragsverandering, terwijl er nog niet zoveel reële alternatieven zijn. Als het wachten daarop te lang duurt, werkt dat demotiverend. Daarom mag de overheid best krachtiger ingrijpen.
'Het is de taak van de overheid ervoor te zorgen dat de meest milieuvriendelijke produkten op de plank staan. Je kunt de consument niet dwingen om in de winkel steeds alles af te wegen', motiveert de politicologe *drs Annette Schermer* de noodzaak dat de overheid ingrijpt in het consumptiepatroon van consumenten. Schermer schreef voor de Wiardi Beckmanstichting een rapport over consument, milieu en mentaliteit. Ze vindt de angst voor paternalisme van de overheid onterecht. 'Consumenten hebben behoefte aan duidelijkheid', denkt ze. 'Ik ben niet zo bang voor paternalisme.' Ook met een eventuele beperking van de keuzevrijheid heeft Schermer geen moeite. 'Als je prioriteit geeft aan milieubeleid en duurzame ontwikkeling heb je een bepaalde kwaliteit voor ogen. Als je als overheid vanwege die kwaliteit grenzen stelt aan de milieubelasting van produkten, blijft er voor producenten genoeg ruimte om nieuwe produkten te ontwikkelen.'

oorzaak-onderzoek

De louter technische oplossingen voor milieuproblemen gaan hun *momentum* verliezen, is de algemene verwachting. Er zal meer en meer gekeken moeten worden naar de diepere maatschappelijke mechanismen die het milieu belasten. Daarom zullen sociale wetenschappers meer bij het milieu betrokken raken, wat zal leiden tot ideeën over nieuwe mogelijkheden voor de overheid om in de maatschappij in te grijpen te behoeve van het milieu. *Social engineering* is ingewikkelder dan het uitvaardigen van een enkele corrigerende maatregel en technologische ingrepen. Er is durf voor nodig om op basis van onzekere gegevens stappen te nemen. Het ontbreekt de overheid echter aan die durf en besluitvaardigheid.
'Als je tegenwoordig zegt: wij willen twintig procent van jullie inkomen voor het maken van iets nieuws, bij voorbeeld een beter milieu, dan is dat ondenkbaar. Maar voor het onderwijs en de sociale zekerheid, kon dat indertijd wel. Dat is van bovenaf opgelegd in een tijd waarin het economisch echt niet beter ging dan nu', benadrukt de eerder genoemde Leidse milieukundige *De Groot*. Omdat de problemen zo groot en onafwendbaar zijn, pleit hij daarom in het milieubeleid voor het nemen van *autocratische* eerste stappen, met voorbijgaan aan het inerte maatschappelijke middenveld. Zoals indertijd ook met de onderwijswetgeving en de sociale zekerheid gebeurde. Pas na die eerste stappen kan het beleid weer *sociocratisch* zijn, waarbij het maatschappelijk middenveld weer wordt betrokken.
De Groot vindt het minder belangrijk om sociaal onderzoekers in te schakelen bij een betere beschrijving van de milieuproblemen, of bij het verpakken van de milieuboodschap, dan bij het zoeken van de oorzaken. Uiteindelijk is *oorzaak-onderzoek* de sleutel waar alles om draait, meent de milieukundige. 'Maar daar heeft de maatschappij niet zo veel zin in. Het zoeken naar processen die de oorzaak van milieuproblemen zijn, betekent in de praktijk het aantasten van de machtige groepen in de samenleving. En dat is niet leuk. Dat is een bedreiging van hun positie.'
Nú betaalt de individuele burger het gelag en moet hij zich verantwoordelijk voelen voor een schoon milieu. De perikelen rond de energieheffing (zowel binnen Nederland als in EG-verband) geven weinig hoop dat daar verandering in komt. Het zou veel geloofwaardiger en ongetwijfeld stukken efficiënter zijn als de overheid geld zou steken in het onderzoek naar de structuren in de samenleving die ervoor zorgen dat het effectueren van milieumaatregelen weinig verder gaat dan het opruimen van een aantal erg smerige gemorste spullen, het plaatsen van een enkele filter hier en daar en het over Nederland uitstrooien van glasbakken en voorlichtingsfolders. Het zou de moeite lonen te becijferen hoeveel geld er wordt uitgegeven aan dergelijke gescheiden inzamelsystemen en de begeleidende publiciteitscampagnes. Geld dat waarschijnlijk effectiever besteed kan worden voor de aanpak van de vervuiling bij de bron: het milieuonvriendelijke produkt.
Een andere reden om uiterst voorzichtig te zijn om het beleid te bouwen op het creëren van gedragsverandering, is de aandacht die de bevolking heeft voor milieuproblemen. De milieuhausse is al weer op haar retour. Angst voor de aantasting van de sociale zekerheid, de 'stromen asielzoekers' en de angst voor criminaliteit dreigen de zorg om het milieu te overschaduwen. Het is een verschijnsel waar sociologen een verklaring voor hebben en het betekent dat - als er geen tussentijdse 'opstekers' à la Tsjernobyl komen - het steeds moeilijker wordt om het milieu-gedrag van de individuele burger te beïnvloeden. De enige duurzame weg is het aanbieden van goede alternatieven. Zoals de afname van het biergebruik voor een belangrijk deel is te danken aan een groot aanbod van verbeterde alcoholvrije biersoorten, zo zal een milieuvriendelijker gedrag het vooral moeten hebben van een uitstekend aanbod van 'milieuvriendelijke' produkten en diensten.
Misschien lijkt dit een pleidooi voor het recht op aanrotzooien van de individuele consument, een vrijbrief voor het zich verschuilen achter een gebrek aan (gemakkelijk bereikbare) milieuvriendelijke alternatieven. Maar zo is het niet bedoeld. Consumenten hebben wel degelijk *individuele* verantwoordelijkheden ten aanzien van het milieu. En consumenten hebben hun macht in het verleden ook weten te gebruiken (via consumentenorganisaties en milieugroepen) om - marginale - milieumaatregelen voor elkaar te krijgen, zoals geen spuitbussen met CFK's, PVC-loze verpakkingen bij Albert Heijn, en (tijdelijk) minder Bintjes en Eigenheimers. Dergelijke acties kosten echter veel energie en zetten relatief weinig zoden aan de dijk.

Het punt is dat de overheid te laf is om maatregelen door te zetten die ingrijpen in de maatschappelijke structuren die verantwoordelijk zijn voor de deplorabele situatie waarin het milieu zich bevindt. De nadruk op consumentengedrag en het roemen van het succes van de glasbak moeten verhullen dat de overheid geen greep kan of wil krijgen op de producenten. Hoe kan een overheid die aan de ene kant in alles hamert op een dynamische, snelle, comfortabele en efficiënte samenleving aan de andere kant van haar individuele burgers verwachten om een stapje terug te doen? Wat verder te lopen voor een fles melk in plaats van een pak bij AH, wat vaker op de bus te wachten in plaats van de auto te nemen en even de moeite te nemen om het huishoudelijk afval in twaalf stromen uiteen te rafelen? Zoals ik ergens als milieutip las: 'Was u wat vaker met een washandje bij de kraan in plaats van een douche te nemen'. Getver! ▼

Maarten Evenblij

Maarten Evenblij is freelance wetenschapsjournalist. De citaten komen uit interviews die hij bij eerdere gelegenheden met de betrokkenen had

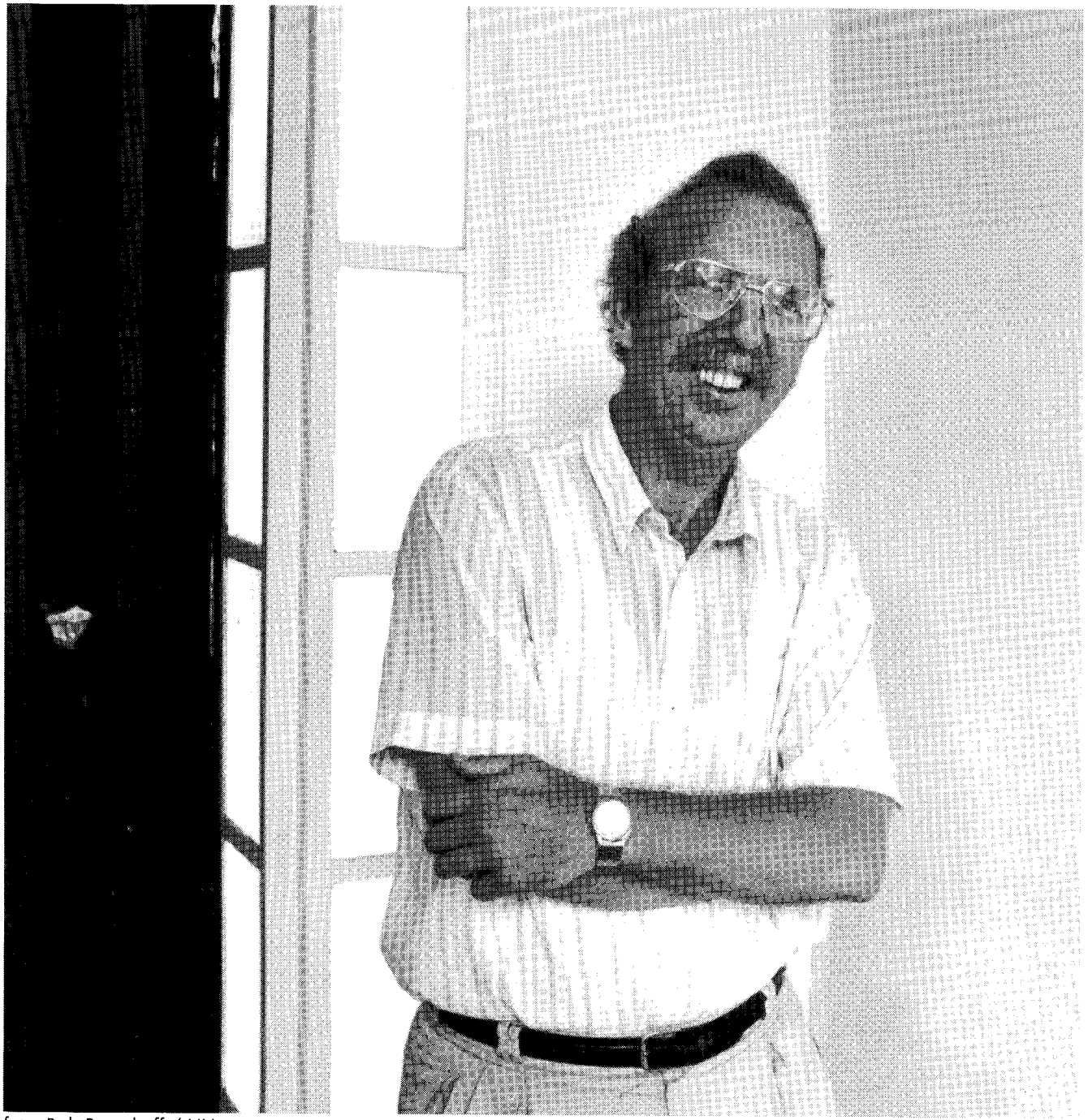

foto: Bob Bronshoff / HH

DE VERZORGINGSSTAAT VOLGENS KEES SCHUYT

Wie zich wil verdiepen in de lotgevallen van de Nederlandse verzorgingsstaat stuit al snel op de naam van KEES SCHUYT. Met name zijn recente bundel *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* is verplichte literatuur voor hen die iets willen begrijpen van die merkwaardige samenlevingsvorm die wij verzorgingsstaat zijn gaan noemen. Een portret van een gedreven maar bescheiden wetenschapper die iets terug wil doen. KEES SCHUYT - pleitbezorger en criticus ineen.

Met zijn scherpe analyses en observaties behoort *Kees Schuyt* tot de top van de Nederlandse sociologie en in die hoedanigheid is hij een veelgevraagd spreker voor congressen en symposia over al die sociale aspecten die, ook al is het zijdelings, met de verzorgingsstaat van doen hebben.
En toch is Schuyt eigenlijk bij toeval één van Nederlands bekendste sociologen. Toen hij in 1960 een keuze moest maken voor een universitaire studie wilde hij namelijk filosofie gaan studeren. Dat werd hem echter door de rector van zijn middelbare school ten strengste afgeraden; met filosofie viel immers geen droog brood te verdienen. Dus koos de jonge Schuyt voor dàt vak waarin volgens de studiegids van de Rijksuniversiteit Leiden de meeste filosofie-onderdelen zaten: sociologie.
Sociologie werd zijn vak, maar filosofie bleef zijn liefde. Over Spinoza kan hij in vervoering raken en het feit dat hij in 1991 werd gevraagd door de Spinoza-vereniging Nederland om de jaarlijkse *Spinoza-lezing* te houden beschouwt hij als één van de hoogtepunten uit zijn intellectuele bestaan. 'Daar ben ik echt trots op.'

innerlijke drang

De 49-jarige Schuyt is het levende bewijs van de opwaartse mobiliteit van de naoorlogse generatie jongeren die - afkomstig uit een lager sociaal milieu - de grotere mogelijkheden aangreep om hogerop te komen. Schuyt is niet alleen één van Nederlands meest bezielde denkers over de verzorgingsstaat, hij is in tal van opzichten er ook het *produkt* van. Hij is van onderop gekomen en hij weet welke regelingen en voorzieningen daarvoor nodig waren. In 1966 werd hij lid van de PvdA, eigenlijk vooral om de reden dat deze partij de meest uitgesproken standpunten had over een stelsel van studiefinanciering dat het voor jongeren uit de lagere sociaal-economische klassen mogelijk maakte om te gaan studeren.
Sociologie was dan wel zijn tweede keus toen hij er in 1961 aan begon, maar wèl een keuze die het mogelijk maakte om iets 'terug' te doen. Zelf omschrijft hij het als een soort innerlijke drang, misschien wel een soort morele verplichting die hem met een enorme plichtsbetrachting aan de wetenschappelijke arbeid houdt: 'Ik kom toch steeds terug op het analyseren van heel concrete zaken en verschijnselen, waar heel gewone mensen mee te maken hebben. Wat dat betreft is het goed dat de filosofie meer een hobby is gebleven, het is een steun in de rug om door de oppervlakkigheid van verschijnselen heen te kijken, maar ik zou niet alleen met Spinoza mijn brood willen verdienen. Ik moet iets terug doen. Ik voel het als een soort verplichting om niet te abstract te blijven. Om waar voor mijn geld te bieden.'

carrière

Voor Schuyt is sociologie-bedrijven een vorm van wetenschapsbeoefening die per definitie niet in een ivoren toren plaats kan vinden. Zijn werk en carrière getuigen daarvan.
In 1972 promoveerde hij in Leiden op een studie over *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid*. In datzelfde jaar verhuisde hij naar de Katholieke Universiteit Nijmegen waar hij tot 1980 hoogleraar rechtssociologie was. Uit die periode stamt zijn bekende studie over de rechtswinkels en rechtshulp.
In 1980 keerde hij weer terug naar Leiden als hoogleraar empirische sociologie. En hoewel hij samen met *J.A.A. van Doorn* al in 1976 de bundel *De stagnerende verzorgingsstaat* uitbracht, ontwikkelt hij zich in deze periode tot één van de vooraanstaande denkers over de verzorgingsstaat. Beroemd zijn zijn artikelen in *de Volkskrant* naar aanleiding van de Algemene Beschouwingen in de Tweede Kamer: uiterst kritische observaties van het maatschappelijk en politieke klimaat in Nederland. Een andere bekende studie verscheen onder de titel *Een tijd zonder werk* en handelt over de leefwereld van langdurig werklozen.
In 1990 verhuist Schuyt tamelijk onverwacht nog naar de Rijksuniversiteit Utrecht waar hij verbonden is aan de stevig aan de weg timmerende Faculteit Sociale Wetenschappen. Maar erg naar zijn zin heeft hij het daar niet en in 1992 verhuist hij naar het PDIS, het Post-Doctoraal Instituut voor de Sociale Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam waar hij de leeropdracht 'sociologie, in het bijzonder moderne maatschappelijke vraagstukken' aanvaardt. In de hele periode heeft hij een kleine vijftien boeken op zijn naam staan en nog een hele rits boeken geredigeerd. Veel van zijn gedachten en observaties heeft hij tenslotte bijeengebracht in het boek *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat* waarin hij een fascinerend verslag geeft van zijn intellectuele zoektocht naar de morele kern van de verzorgingsstaat.

slikken of stikken

Schuyt is niet alleen socioloog, maar was tot voor kort ook lid van de PvdA. 'Ik ben niet echt een politicus, iemand die er plezier in zou hebben om drie, vier avonden per week nog eens te gaan vergaderen. Die behoefte heb ik nooit gehad, ik lees dan liever een boek. Maar ik vind wèl dat je in een democratische samenleving eigenlijk lid moet zijn van een politieke partij. Toen ik nog in Nijmegen woonde, bracht ik de ledenblaadjes rond op de fiets, dat was meer iets voor mij dan helemaal in die partij kruipen. Ik fietste daarvoor de hele stad door, dan was ik weer eens buiten en zag ik tenminste gewone mensen.'
Maar die houding was toch niet in lengte van dagen vol te houden. Schuyt maakte naam als socioloog en vanuit de partij werd steeds vaker een beroep gedaan op zijn deskundigheid. Met name *Bram Peper*, waar hij in het begin van de jaren zeventig mee samenwerkte, probeerde hem met vaste regelmaat in een commissie te praten. Lange tijd hield hij de boot af. Maar uiteindelijk zwichtte hij in 1991 voor het verzoek om lid te worden van de *commissie-Van Kemenade*, de commissie die voorstellen moest doen om de cultuur en organisatie van de PvdA te vernieuwen. Het werd voor Schuyt het begin van het einde.
Schuyt: 'Eigenlijk heb ik pas achteraf begrepen waar het is misgegaan, maar die commissie was een zeer teleurstellende ervaring. Ik had een open uitwisseling van gedachten verwacht, eerst vrijuit analyseren, hardop denken, onderzoeken wat de rol en functie van een moderne politieke partij zou moeten zijn en hoe de PvdA zich daar vervolgens aan zou moeten aanpassen. Maar dat was niet wat er gebeurde. Wat gebeurde was dat er veelvuldig onderhandeld werd, dat de voorzitter een paar keer met zijn portefeuille zwaaide, dat de vergaderingen buitengewoon onaangenaam werden. Niet eerst de vrijheid krijgen om na te denken, en vervolgens kijken hoe die gedachten passen in de bestaande verhoudingen, maar meteen onderhandelen binnen de grenzen van de bestaande realiteit, vanaf het begin die sfeer van geven en nemen.'
Hoewel de commissie-Van Kemenade geen prettige ervaring was, zag Schuyt toen nog niet scherp wat hij nu zo vervelend vond. Dat inzicht brak door met het verloop van de WAO-affaire in de zomer van 1991. 'Het WAO-besluit van het kabinet was natuurlijk een buitengewoon onverstandig besluit. Een besluit dat haaks staat op de sociaal-democratische traditie, een besluit dat typisch voortkomt uit de politieke cultuur van onderhandelen en touwtrekken, waarin dan ineens een besluit moet worden genomen en waarbij de verhouding tot de realiteit er eigenlijk niet meer toe doet. Maar goed, daarover ontstond een uitgebreide discussie en voordat die discussie ergens toe had kunnen leiden stelde Kok voor dat er een partijcongres moest komen waar het om Kok of de chaos zou gaan. Stikken of slikken, die manier van opereren, die ik ook in de commissie-Van Kemenade was tegengekomen, dat is geen manier om een discussie te beslechten.'
Schuyt gaf zich niet zomaar gewonnen, hij schreef aan de vooravond van het congres een vlammend betoog in *de Volkskrant* waar hij nog eens fijntjes uit de doeken deed wat er allemaal aan willekeur in het kabinetsvoorstel om in de WAO in te grijpen geslopen was. Het mocht niet baten. Als een 'applausmachine' - zo was althans de typering van *Felix Rottenberg*, schaarden de gelederen zich achter Kok. Een week na het congres stuurde Schuyt een briefje naar het partijbestuur om zijn lidmaatschap op te zeggen.

macht en geest

- Maar is dat verhaal niet slechts een illustratie voor het feit dat wetenschap en politiek twee verschillende werelden zijn?
Schuyt: 'Natuurlijk zijn dat niet dezelfde werkelijkheden. Het is in feite het probleem van de verhouding tussen Macht en Geest.

Foto: Dolf Kruger

Op het terrein van de Macht opereren de beroepspolitici met hun eigen noodzaak tot compromissen en knopen doorhakken; op het terrein van de Geest zijn het wetenschapsbeoefenaren en intellectuelen die hun gedachten niet direct in beleid hoeven om te zetten. De kunst van een politieke partij is nu om drie elementen bijeen te houden, met elkaar te laten communiceren: de Macht, zeg maar de beroepspolitici, de partijbestuurders, de wethouders en gemeenteraadsleden; de Geest, dat wil zeggen intellectuelen, wetenschapsbeoefenaren die zich tot die partij aangetrokken voelen en ten slotte de achterban, de omvangrijke groep mensen die een notie heeft waar de partij voor staat. Het probleem van de PvdA is nu dat het WAO-besluit en de slikken-of-stikken-politiek met het congres als het ware de Macht van de rest van de verbindende elementen van de partij, de Geest en de achterban, heeft afgesneden. Feitelijk zijn alleen de beroepspolitici overgebleven. En of die ook werkelijk in staat zijn om de verbindingen weer te herstellen? Ik moet dat nog zien. Ik heb van een groot aantal collega's adhesie gekregen toen ik mijn lidmaatschap opzegde.

'Felix Rottenberg kwam - en dat was nog voor het congres - bij mij op bezoek om te praten over de vraag of hij nu wel of niet voorzitter moest worden van de PvdA. Ik deed hem mijn verhaal en ik merkte gaandeweg dat al die punten die voor mij afstotelijk waren rondom de cultuur van de macht in de PvdA hem juist boeiden. Ik heb tegen hem gezegd, dat als hij die wereld fascinerend

vond dat hij het dan ook zeker moest doen, maar dat hij zich dan wel moest realiseren dat hij voorzitter zou worden van de vierde of vijfde partij van Nederland.'
Hoewel Schuyt dus met weinig genoegen terugdenkt aan zijn ontmoetingen met de Macht binnen de PvdA, is het zeker niet zo dat de Geest per definitie machteloos is. Veel aangenamere herinneringen heeft hij aan de *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid* (WRR), waarvan hij van 1983 tot 1988 deel uitmaakte en waar hij nauw betrokken was bij adviezen over het basisinkomen en over de basisvorming in het onderwijs.
Schuyt: 'Natuurlijk gaat het ook bij de WRR om realiseerbare adviezen. Maar niet de politiek van de dag staat daar voorop, maar de behoefte om problemen te analyseren, op een wetenschappelijk verantwoorde manier te doorgronden, niet per definitie terugschrikken als het gaat om de uitvoerbaarheid, maar samen met de beleidsmakers op zoek gaan naar concrete uitwerkingen. Ik heb dat zeer fascinerend gevonden en de rapporten van de WRR zijn op deze manier toch analyses die blijven hangen, die richtinggevend zijn, niet altijd onmiddellijk, maar wel op een wat langere termijn.'

'Ik kom toch steeds terug op het analyseren van concrete zaken en verschijnselen waar heel gewone mensen mee te maken hebben'

afslanking

Wie het werk van Schuyt volgt, weet dat hij niet alleen een pleitbezorger is van de verzorgingsstaat, maar vooral ook een criticus van de schreefgroei, de misvormingen en de onbedoelde effecten die ook tot de werkelijkheid van de verzorgingsstaat behoren. Ook Schuyt is voorstander van afslanking van de verzorgingsstaat. Maar dat is een begrip dat inmiddels iedereen in de mond neemt.
- Is dat begrip te operationaliseren? Is er een methode denkbaar die voorkomt dat je maar lukraak ergens in gaat snijden?
Schuyt: 'Het kernprobleem van de verzorgingsstaat is dat de groepen die de verzorgingsstaat het meest nodig hebben er minder van profiteren dan de middengroepen waarvoor hij eigenlijk helemaal niet is bedoeld. Anders gezegd: er is sprake van *onderconsumptie* van hen die het nodig hebben en van *overconsumptie* van hen die het niet nodig hebben. Dat zie je in de sociale zekerheid, bij de huursubsidies, in de studiefinanciering, in de gezondheidszorg enzovoort, enzovoort.
'Bij de reorganisatie van de verzorgingsstaat, of zo men wil afslanking, ben ik er sterk voor om terug te keren naar de kern van de verzorgingsstaat en een onderscheid te maken tussen wat ik ooit heb genoemd wensen en noden. De twee zaken zijn in de geschiedenis van de verzorgingsstaat met elkaar vergroeid geraakt en onvoldoende uit elkaar gehouden. De verzorgingsstaat biedt voorzieningen die tegemoet komen aan noden van mensen, voorzieningen die dus noodzakelijk zijn. De verzorgingsstaat is er niet voor om alles wat misschien wenselijk is ook maar collectief te regelen.
Neem het voorbeeld van het huidige studiefinancieringsstelsel met een beurs voor iedereen boven de achttien. Dat stelsel is geboren uit de gedachten dat het *wenselijk* is dat iedereen boven de achttien onafhankelijk is van de ouders. Maar in de praktijk werkt het natuurlijk niet zo dat daarmee de gelijkheid van alle studerende achttienjarigen dichterbij komt. Integendeel, ook dit stelsel bevoordeelt de reeds bevoordeelden. De kinderen van Ruding krijgen en een beurs en een stevig zakcentje van pa.
'Voor mij is dit stelsel een extreem voorbeeld van een voorziening die misschien wel wenselijk is, maar niet nodig. Zonder aanziens des persoons of intellectuele prestaties krijgt iemand geld, ik vind dat onzinnig. Ik ben nog steeds een warm voorstander van het oude studiefinancieringssysteem, want dat systeem bood een voorziening voor een nood, een jongere uit lagere inkomensgroepen die de capaciteit had om te studeren maar daarvoor niet het geld had. In die omstandigheden is het de taak van de overheid om in deze nood te voorzien.'
- Kunt u nog meer voorbeelden noemen van voorzieningen waarbij de wens het van de nood heeft gewonnen?
Schuyt: 'Het geldt al snel voor *alle* regelingen en voorzieningen die een zeer algemeen karakter hebben en die niet erg selectief zijn in de toekenning. De huursubsidie? Is het ècht nodig dat deze als een soort administratief recht wordt toegekend, is er in alle gevallen van toekenning ook echt sprake van een ernstige nood? Ik denk het niet. De gezondheidszorg? Dat is toch een voorziening waarvan de hele financiering zich aan het zicht van de betalende individuen onttrokken heeft? Dat is toch vragen om gemakzuchtig gebruik van zo'n voorziening? Dus moet je de kosten daarvan weer zichtbaar maken, bij voorbeeld door een eigen risico van vier- of vijfhonderd gulden per gezin. Als je die drempel genomen hebt, dan betaalt daarna de collectieve verzekeringskas de kosten en dan niet in de zin van bijverzekeren naast een basispakket, maar gewoon àlles. Het gaat om een nieuw evenwicht tussen individuele verantwoordelijkheid en collectieve verzekering.
'Ik denk dat we af moeten van allerlei algemene regelingen voor grote groepen mensen, we moeten afstappen van het denken in hele grote eenheden. We moeten veel selectiever zijn in de toekenning van het recht op voorzieningen. De drempel daarvoor moet niet laag zijn, we moeten veel meer *zeven*, zodat de voorzieningen er inderdaad zijn voor hen die ze ècht nodig hebben. Dus niet veel mensen toelaten en dan die vervolgens streng controleren, maar selectief zijn in de toelating en ruimhartig zijn voor hen die al die hindernissen genomen hebben en er dan gebruik van maken.
'Dat is niet makkelijk. Want betekent dat nu dat je de cultuurconsumenten, of die nu theater, opera of iets anders consumeren, maar het volle pond in rekening moet brengen, omdat het bekend is dat de hogere milieus eigenlijk bovenmatig profiteren van de subsidies? Dat is lastig, want dan zou een kaartje voor de schouwburg al gauw honderden guldens gaan kosten en jaag je toch al snel een hele cultuursector over de kling. Dat kan dus niet. Maar dat betekent niet dat de prijzen dan maar niet omhoog moeten, dat kan wel degelijk. En moeten wij in Nederland het betaald voetbal subsidiëren als daar salarissen van meer dan één miljoen worden verdiend? Ik denk dat je daar simpel nee tegen moet zeggen. Ik zie daar de noodzaak niet van in.
'Dat is ook mijn kritiek op het rapport dat de commissie-Wolfson voor de PvdA heeft uitgebracht over de toekomst van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat wordt daarin te zeer beperkt tot de sociale zekerheid en de arbeidsparticipatie. Natuurlijk is dat belangrijk, maar als het gaat om een herijking van de verzorgingsstaat gaat het ook om andere regelingen en voorzieningen. In feite werkt het rapport van de commissie-Wolfson de lijn uit van het WRR-rapport *Een werkend perspectief*. Wolfson hoorde ook tot de samenstellers van dit rapport.'

kruisridders

Hier hapert het betoog van Schuyt even. *Een werkend perspectief* is een WRR-rapport, gemaakt na Schuyts vertrek uit de WRR onder voorzitterschap van *Hans Adriaansens*, tot voor kort collega-hoogleraar van Schuyt in de Faculteit Sociale Wetenschappen in Utrecht. Die omstandigheden hebben er voor gezorgd dat Schuyt zich altijd wat terughoudend heeft opgesteld in het becommentariëren van dit rapport, dat inmiddels als *de* arbeidsparticipatie-bijbel geldt. Duidelijk is wel dat Schuyt zo zijn bedenkingen heeft tegen dit rapport.
Schuyt: 'Laat ik twee punten noemen. Allereerst de verlaging van het minimumloon, als het middel om het aantal arbeidsplaatsen te vergroten. Ik constateer daarbij in de eerste plaats dat in vrijwel alle CAO's de laagste schalen boven de minimumlonen liggen. Dat is niet voor niets. Maar bovendien vind ik het een vorm van onbewijsbare rekenkunde om te zeggen dat er zoveel banen bij komen als je het minimumloon met dertig procent verlaagt. Dat is niet te bewijzen.
'Een tweede opmerking over het rapport is dat het pleidooi voor vergroting van de arbeidsparticipatie niet zozeer wetenschappelijk, maar eerder moreel is onderbouwd.

Hogere arbeidsparticipatie was het adagium en alle redeneringen lijken daar aan te zijn aangepast. De rapporteurs zijn een soort *morele entrepeneurs* geworden, de kruisridders van de arbeidsparticipatie. Ik geloof niet in die mode die er op uit is om iedereen per se in een baan te duwen.

'Zo vind ik een arbeidsplicht voor mensen die ouder zijn dan 55 jaar ook onwenselijk. Ik geef toe dat er veel werk blijft liggen, met name in de zorgsector, waarvoor ook in de toekomst geen geld zal zijn om daar allemaal betaalde banen van te maken. Er is iets voor te zeggen om mensen die om wat voor reden dan ook een uitkering krijgen en niet arbeidsongeschikt zijn, te verplichten een deel van hun tijd te laten steken in het verrichten van nuttig werk dat anders niet gedaan kan worden. Maar wat schiet je er nou mee op om een werkloze bouwvakarbeider van 56 te verplichten te gaan stofzuigen bij hulpbehoevende bejaarden? Die man doet dat tegen zijn wil en dat komt de kwaliteit van de zorg niet ten goede. Bovendien heeft hij al dertig tot veertig jaar gewerkt. Als hij dan niet meer wil, moet je daar niet zo moeilijk over doen.

'Bij jongeren ligt dat voor mij anders. Het is een slecht begin als je op je twintigste elke dag pas om elf uur je bed uit hoeft te komen, omdat je geen baan hebt. Om dat soort sociale ledigheid te bestrijden, heb ik er geen probleem mee als jongeren gedwongen zouden worden de handen uit de mouwen te steken. Eerst natuurlijk proberen een betaalde baan te vinden; als dat niet lukt, kan het geen kwaad om je toch op een of andere manier nuttig te maken.'

- Dus niet een verlaging van het minimumloon zoals de WRR dat voorstelt, niet een moreel offensief voor hogere arbeidsparticipatie. Maar wat dan wèl?

Schuyt: 'Ik zie veel meer heil in het verkleinen van de wig tussen brutolonen en nettolonen, in plaats van het minimumloon te verlagen, zou je kunnen denken aan het schrappen van de belastingheffingen op de allerlaagste inkomens. Eigenlijk moet het hele systeem van belastingheffing veranderen. Het lijkt mij - zeker voor de sociaal-democratie - veel raadzamer om in die richting te denken dan in de richting die de WRR is ingeslagen. *Jan Pen* heeft daar in de *Willem Drees-lezing* van 1991 hele behartigenswaardige dingen over gezegd die zo in een sociaal-democratisch programma zouden kunnen.'

Pen pleit er in zijn Drees-lezing voor om arbeid en een groot deel van de arbeidsinkomens te ontlasten en vooral belasting te gaan heffen op luxe consumptiegoederen en vervuilende activiteiten en goederen, zoals vliegreizen, verpakkingen, dure auto's, et cetera. Pen is ook vóór een beperkt basisinkomen voor alle mensen die niet kunnen of willen werken. Hij vindt dat je deze mensen zonder veel gezeur een bijstandsuitkering moet geven. Een ander onderdeel van Pens betoog is dat hij meent dat het sparen en de bezitsvorming sterk bevorderd moeten worden, omdat deze mogelijkheid tot het vormen van een vermogen een instrument is om gelijkheid tot stand te brengen.

Schuyt die het boekje dat van deze lezing gemaakt is met veel instemming in *Vrij Nederland* van 9 mei jongstleden besproken heeft, concludeert in deze recensie: 'Soberheid en gelijkheid, het zijn twee oude elementen uit de sociaal-democratische beweging die Pen in stelling brengt tegen de sociaal-democratie van Kok en Kalma, waarin de oude idealen op sterk water zijn gezet. Maar ook een alternatief voor de totale uitverkoop van de verzorgingsstaat om wille van een wereldwijd individualistisch georiënteerd consumptiekapitalisme, dat grotere ongelijkheid predikt en de natuur omwille van de ongelijkheid blijft vernietigen.'

- De sociaal-democratie is dus niet dood?

Schuyt: 'Nou laat ik het zó zeggen: de sociaal-democratische verhalen over gelijkheid blijven actueel. Alleen moet je af van de politieke vormen waarmee die tot nu toe tot stand gebracht is, bij voorbeeld door middel van een herverdeling via de staat, of met behulp van stereotype beelden over tweedeling, dat zijn voorstellingen die eigenlijk terug gaan op gedachten uit de vorige eeuw. De uitdaging is om eigentijdse vormen van gelijkheid te bedenken en om daarover een wetenschappelijk debat te voeren, in plaats van de begrippen en principes zèlf openbaar in twijfel te trekken. Het gaat er om de milieukwestie en het ideaal van gelijkheid niet tegenover elkaar te stellen, maar naast elkaar te zien, als zaken die gelijk op kunnen gaan.'

individualisering

- Is het vasthouden aan het oude principe van gelijkheid geen illusie in een samenleving waarin de individualisering, een trend die niet bepaald gelijkheidsvriendelijk is te noemen, met de dag toeneemt?

Schuyt: 'Het woord individualisering is één van de meest duistere begrippen van deze tijd aan het worden. Voor mij heeft het betekenis als het gaat om sociale zekerheid en economische zelfstandigheid. In die sfeer is het een realiteit. Maar dat wil niet zeggen dat we bezig zijn met een samenleving waarin vijftien miljoen losse individuen wonen. Als er bij voorbeeld gewezen wordt op het groeiend aantal alleenstaanden en men dat gegeven verbindt met zoiets als een culturele vorm van individualisering, dan vergeet men onder meer te vermelden dat een zeer groot deel van deze alleenstaanden bestaat uit weduwen, vaak oudere vrouwen wier man overleden is. Feit blijft dat het merendeel in sociale verbanden leeft.

'Dat mensen zaken moeten delen en niet individueel allemaal voor zich moeten realiseren, is - denk ik - van essentieel belang. Juist ook vanwege ecologische motieven zouden vormen van onderlinge betrokkenheid, van samen wonen en consumeren bevorderd moeten worden. Het is natuurlijk een heikel punt of de overheid dat mag *afdwingen*, maar ik ben er - geloof ik - toch een gematigd voorstander van dat de overheid het alleen-wonen onaantrekkelijk maakt, niet onmogelijk, maar wel minder gemakkelijk.

'Misschien mag ik een voorbeeld noemen heel dicht bij huis, namelijk mijn eigen leefsituatie. Mijn dochters zijn nu 19 en 23 en wonen beiden nog thuis. Terwijl toch over het algemeen de gedachte is dat jongeren met hun achttiende het huis uit moeten, hebben zij er bewust voor gekozen om thuis te blijven wonen. Niet als afhankelijke individuen - ze leiden hun geheel zelfstandig bestaan, maar om toch iets van saamhorigheid, iets van gezamenlijkheid in stand te houden. Is dat nu zo vreemd, een sociaal netwerk van vier volwassenen die op elkaar betrokken zijn? Ik vind het buitengewoon aangenaam. Natuurlijk het heeft nadelen. We hebben één pc en vier gebruikers daarvan, dat betekent dus soms dat we in de rij staan, maar ja een beetje rekening met elkaar houden op deze kleine schaal is natuurlijk iets wat op grote schaal de essentie van een samenleving is.' ▼

Joost Lagendijk en Jos van der Lans

bibliografische gegevens

- C.J.M. Schuyt; *Recht, Orde en Burgerlijke Ongehoorzaamheid*, Universitaire Pers Rotterdam 1972 (3e druk 1976)
- J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.); *De stagnerende verzorgingsstaat*, Boom, Meppel 1976 (3e druk 1984)
- C.J.M. Schuyt, H. Kroft, G. Engbersen, F. van Waarden, e.a.; *Een Tijd zonder Werk, de levenswereld van langdurig werklozen*, Stenfert Kroese, Leiden 1989
- C.J.M. Schuyt; *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*, Stenfert Kroese, Leiden 1991
- Jan Pen; *Gelijkheid onder mensen. Willem Drees-lezing 1991*, SDU, 's-Gravenhage 1992
- Abram de Swaan; *Zorg en de staat*, Meulenhoff, Amsterdam 1989
- Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid; *Een werkend perspectief*, SDU, 's-Gravenhage 1990
- Commissie-Wolfson; *Niemand aan de kant*, PvdA, Amsterdam 1992
- Kees Schuyt; 'Leve de zuinigheid van Willem Drees', in: *Vrij Nederland*, 9 mei 1992

'OORSPRONKELIJKHEID IS TERUGKEREN NAAR DE OORSPRONG'

JUAN GOYTISOLO is de meest gewaardeerde en vertaalde schrijver van het huidige Spanje. In de afgelopen dertig jaar heeft hij een oeuvre opgebouwd dat zich kenmerkt door een eigenzinnige fascinatie voor de Arabische wereld. In zijn meest recente, ook in het Nederlands vertaalde, roman *Gaudí in Cappadocië* legt Goytisolo hiervan indrukwekkend getuigenis af. Dat juist hij met zoveel betovering en kennis van zaken kan spreken over de voor ons vaak vreemde en onbekende Arabische cultuur, zal bij iemand die zijn werk door de jaren heen op de voet gevolgd heeft, geen verwondering wekken. Hispanist LIDWIEN VAN DEN HOUT beschrijft de literaire ontwikkelingsgang van deze ontwortelde Spanjaard die zijn haat-liefde-verhouding met zijn land van herkomst maar niet kan loslaten.

Op het moment dat iedereen in Nederland druk bezig is plannen te maken voor de naderende zomervakantie en de markt voor reisgidsen en reisverhalen optimaal is, is bij uitgeverij Meulenhoff de Nederlandse vertaling verschenen van de bundel reisessays getiteld *Gaudí in Cappadocië* van de Spaanse schrijver *Juan Goytisolo*.

Het boek dat uit zes losstaande essays of verhalen bestaat, waarvan er vier gaan over Turkije, één over Egypte en één over Marokko, wil echter méér zijn dan een bundeling van reisverhalen over de wereld van het Nabije Oosten. In elk van de verslagen wordt de beschrijving van een bepaald cultureel aspect in de eerste plaats gebruikt als inleiding of opening tot een diepgaande verhandeling over de diversiteit en rijkdom van de Arabische geschiedenis en cultuur.

De ontwikkeling van Goytisolo's liefde voor de Arabische wereld, is nauw verweven met zijn levensgeschiedenis. In 1985 schreef Goytisolo het eerste deel van zijn autobiografische geschriften die ons beter dan welke literatuurkritiek dan ook een sleutel geven tot zijn literaire werk en daarmee tot de ontwikkeling van zijn Arabische interesse. *Eigen terrein. Een jeugd in Spanje* werd in 1987 in het Nederlands vertaald en vertelt ons al in de eerste hoofdstukken: 'Evenals bij vele andere Spanjaarden van mijn generatie was de term 'Arabier' bij mij al heel vroeg geassocieerd met enkele onbestemde, verontrustende beelden van geweld en terreur. Er zou twintig jaar nodig zijn voordat ik me over deze toen ingeprente voorstelling heen kon zetten en een vruchtbare persoonlijke relatie met de Arabische wereld wist op te bouwen in zijn drievoudige dimensie van ruimte, lichaam en cultuur, een relatie die weldra een fundamentele spil van mijn leven zou worden (.....) de bron (...) die later de mudejar-inspiratie van mijn werken zou voeden'(ET82).

achterbuurtverslaving

De eerste stap in Goytisolo's groeien naar de Arabische wereld, is zijn al vroeg aanwezige 'scherpe bewustzijn van de sociale ongelijkheid in Spanje en de ongeneeslijk parasitaire decadente en slappe instelling van de wereld waartoe ik behoorde'(ET11). Op de universiteit van Barcelona, waar hij rechten en letteren gaat studeren, leest hij via een medestudent de boeken die de 'reactionaire waarden' van zijn klasse tegenspreken en wordt hij sympathisant van de clandestiene communistische partij. Door zijn afwijzende houding ten opzichte van alles wat Spaans is, heeft Goytisolo pas heel laat de Spaanse literatuur ontdekt. Pas op zijn zesentwintigste, wonend in Parijs, leest hij *Don Quichot*. De Spaanse klassieke literatuur zal hem vanaf dat moment altijd een bron van bewondering en inspiratie blijven: 'Mijn extreme leeswoede en het vaste besluit op mijn twintigste om vraagtekens te zetten bij de normen en waarden van het sociale milieu waarin ik was opgegroeid, bevatten de kiem van mijn latere breuk daarmee en een nog onduidelijk streven naar nieuwe, authentieke vormen van bestaan'(ET169).

In 1952 gaat Goytisolo naar Madrid, de eerste stap naar de vrijheid is daarmee gezet. Daar 'ontdekte ik op mijn twintigste wat een constante in mijn leven zou worden. Mijn afkeer en zelfs gruwel van open, schone, symmetrische, wanhopig lege stadsdelen en wijken met hun rechte, keurige straten, hun afgeperkte ruimtes, doorstromende verkeer, slaapwandelend bestaan (...) En aan de andere kant mijn passie voor het chaotische straatbeeld, het brutale doorschemeren van de sociale relaties, verwarring van het publieke en het persoonlijke, (...). Mijn latere verslaving aan Parijs of Istambul, New York of Marrakesh' (ET203/204). Bij terugkeer in Barcelona, zijn het de krottenwijken aan de periferie, bevolkt door Zuid-Spaanse emigranten, die hem aantrekken. Hij hoopt daar de 'intellectuele en vitale stimulans te vinden die me werd onthouden door de kleurloze gebieden waar sex en fantasie verkwijnden...'(ET219). Later, in Parijs, zal hij deze 'achterbuurtverslaving' terugzien bij de schrijver *Jean Genet*.

Arabische passie

In 1954 levert hij het manuscript voor zijn eerste roman in, *Juegos de manos* (Goochelspel) en krijgt hij een paspoort voor Parijs. Daar ontmoet Goytisolo bij uitgeverij Gallimard *Monique Lange* die zijn levenspartner zal worden en hem voorstelt aan Jean Genet. Zo ontmoet hij op één dag de twee mensen die van een beslissende invloed op zijn leven zijn geweest. Voordat Goytisolo zich permanent in Parijs vestigt, moet hij nog de militaire dienstplicht vervullen. Zijn compagnie bestaat grotendeels uit Murcianen en Andalusiërs, mannen uit het diepe Zuiden van Spanje, wat zijn liefde voor het Zuiden zal doen groeien.

In 1986 publiceert Goytisolo het tweede deel van zijn autobiografie, *Verscheurde koninkrijken. Een schrijver in Parijs* (Nederlandse vertaling 1990). Het verhaal gaat verder waar *Eigen terrein* ophoudt, bij de definitieve vestiging in Parijs, waar Goytisolo verzeild raakt in de wereld van Spaanse ballingen, die zich voornamelijk bewegen rond de

Foto: Peter Martens/HH

Partido Comunista Español. In 1957 maakt Goytisolo samen met Monique een reis naar Almería, in Zuid-Spanje, resulterend in de publikatie van een eerste reisverslag, *Campos de Níjar* (1959). Een daarop volgend bezoek aan de krottenwijk van Almería, La Chanca, levert materiaal op voor een tweede boek over het arme Zuiden, *La Chanca* (1962). Voor Goytisolo betekenen zijn reizen door Zuid-Spanje het dichterbij komen van de breuk met zijn eigen milieu en het vinden van 'het echte Spanje'.

Dit is ook de periode waarin de Cubaanse kwestie speelt en de strijd in Algerije de intellectuele gemoederen in Frankrijk nog steeds bezighoudt. Goytisolo voelt diepe betrokkenheid bij de achtervolgde Algerijnse immigranten in Parijs en met zijn groeiend internationaal gericht politiek bewustzijn, neemt zijn verbondenheid met Spanje af. Wat hij lange tijd in Zuid-Spanje nog wèl dacht te vinden, namelijk een bepaalde zuiverheid van leven, is er nu voor hem niet meer. Ook Zuid-Spanje is aangetast en verpest, onder andere door toeristen, en blijkt slechts de proloog te zijn geweest tot wat hem uiteindelijk de vervulling zal schenken die hem nu nog steeds inspireert, de Arabische wereld. Mede onder invloed van Genet, die actief ijvert voor de onafhankelijkheid van Algerije, Goytisolo's eigen sympathie voor het FLN en zijn omzwervingen door de Arabische buurten in Parijs, wordt het Noord-Afrika, waartoe Goytisolo zijn schreden richt. Zijn eerste reis naar Tanger maakt hij in 1965.

Goytisolo's betrokkenheid bij het lot van de Arabische immigranten in Parijs en zijn keuze voor de Arabische wereld, is echter niet alleen van politieke en cultuur-historische aard. Zoals Goytisolo zelf opmerkt: 'Een diep verborgen, intieme factor - je betovering door de fysieke schoonheid van de immigranten - was er nauw mee verweven (...) de mannenwereld die oogverblindend je leven binnendrong...' (VK73). Goytisolo herkent uiteindelijk zijn eigen homosexualiteit, door zijn relatie met een Arabische immigrant in Parijs, Mohamed.

Deze sexuele herkenning, zal een grote rol blijven spelen in Goytisolo's leven en werk en verweven blijven met een gevoel van persoonlijke vrijheid, slechts gevonden in de Arabische wereld. Hij leert Noord-Arabisch en later Turks 'uit een vastbesloten wil om toenadering te zoeken tot een fysiek en cultureel lichaamstype waarvan de schittering en gloed me als een vuurtoren leidden. De operatie om het stigma dat onverbrekelijk met mijn afwijking verbonden was in vruchtbare nieuwsgierigheid naar het onbekende om te zetten, werd zo een voorrecht dat onbereikbaar is voor de burger die in zijn conventionele, middelmatige universum zit vastgeroest' (VK255).

het zwervende Spanje

Een nieuwe fase in zijn literaire ontwikkeling werd in 1966 ingezet met *De identiteit* (Nederlandse vertaling 1985), eerste deel van wat Goytisolo zelf zijn *Mendiola-trilogie* noemt, naar de hoofdpersoon en alter ego, Alvaro Mendiola. Deze trilogie is de getuigenis van Goytisolo's verwijdering van Spanje en zijn groei naar de Arabische wereld.

De Identiteit beschrijft, na jaren in ballingschap te hebben geleefd in Parijs, Alvaro Mendiola's speurtocht naar zijn eigen identiteit, naar duidelijkheid over zijn eigen en tegelijkertijd het nationale verleden, maar dit zoeken naar de wortels leidt uiteindelijk naar de volledige *ont*worteling. Alvaro's

conclusie is dat de veranderingen in het Spanje van de jaren zestig, ten gevolge van het massatoerisme, slechts oppervlakkige, ogenschijnlijke vooruitgang gebracht hebben, terwijl de oude, destructieve machtsstructuren nog altijd intact zijn: 'De grond ligt er nog (...) jij bent nog altijd ver van haar (...). Het vadsige noorden liet een oogje op haar vallen, en een vunzige horde zonspeculanten (eerst waren successievelijk het goud, het zilver en de rijke ertsen van haar ingewanden; de bossen, de akkers, de weiden; de rebellie, de trots, de vrijheidsliefde van haar mannen door de vrekkige woeker van de eeuwen uitgeput) is over je gekomen (...) om te hamsteren en zich te verrijken ten koste van je laatste vrije goed (...), kolonies te stichten bungalows, snackbars, staatslogementen, ...' (DI191).
Voor Alvaro heeft het Zuiden zich laten uitbuiten. Daar komen de immigranten vandaan die hij voor het eerst in de arme volkswijken van Barcelona tegenkomt, en later op elk station in Europa. Het contact met deze mensen betekent voor Alvaro het enige echte contact met Spanje: 'Het zwervende Spanje, het Spanje van de diaspora, verving in het hart het officiële, van heren en slaven geleerde Spanje...' (DI330).
Nu hij zich niet langer meer kan identificeren met zijn land, besluit Alvaro Spanje te verlaten. Vanaf dat moment zal zijn enige band met Spanje de taal zijn en zelfs die zal hij aan het einde van de trilogie verraden, inruilen voor het Arabisch. De Arabische invloed is in deze eerste roman nog slechts zijdelings aanwezig, hoewel het verhaal al helemaal opgebouwd is rond de tegenstelling Noord-Zuid, uitbuiter-uitgebuite, die in het derde deel van de trilogie zal resulteren in de Arabische wereld als enig mogelijk toevluchtsoord.
In Alvaro's speurtocht naar zijn identiteit, stuit hij telkens weer op de periode van drie jaar burgeroorlog. Alvaro ziet de 'barbaarsheid' en 'krankzinnige broedermoord' die deze oorlog voor hem was, als een constant gegeven in de geschiedenis van Spanje. Alvaro's totale afkering van Spanje is de conclusie van *De identiteit*. Aan het slot keert hij vanaf de uitkijkpost van Montjuich in Barcelona Spanje definitief de rug toe:

'doe geen moeite ga weg
richt je blik op andere horizonten keer ons allemaal de rug toe
vergeet ons en wij zullen jou vergeten
je passie was een fout
herstel haar
SALIDA
SORTIE
EXIT
AUSGANG' (DI406)

De identiteit vormt een overgangswerk binnen het totale oeuvre van Goytisolo, een brug tussen zijn eerdere, traditionele romans, verhalen en essays en zijn grote, meer experimentele bloeiperiode. In deze roman begint hij zijn experimenteren met stilistische middelen, dat in zijn verdere werk steeds verder doorgevoerd zal worden en voortaan kenmerkend voor hem zal zijn.

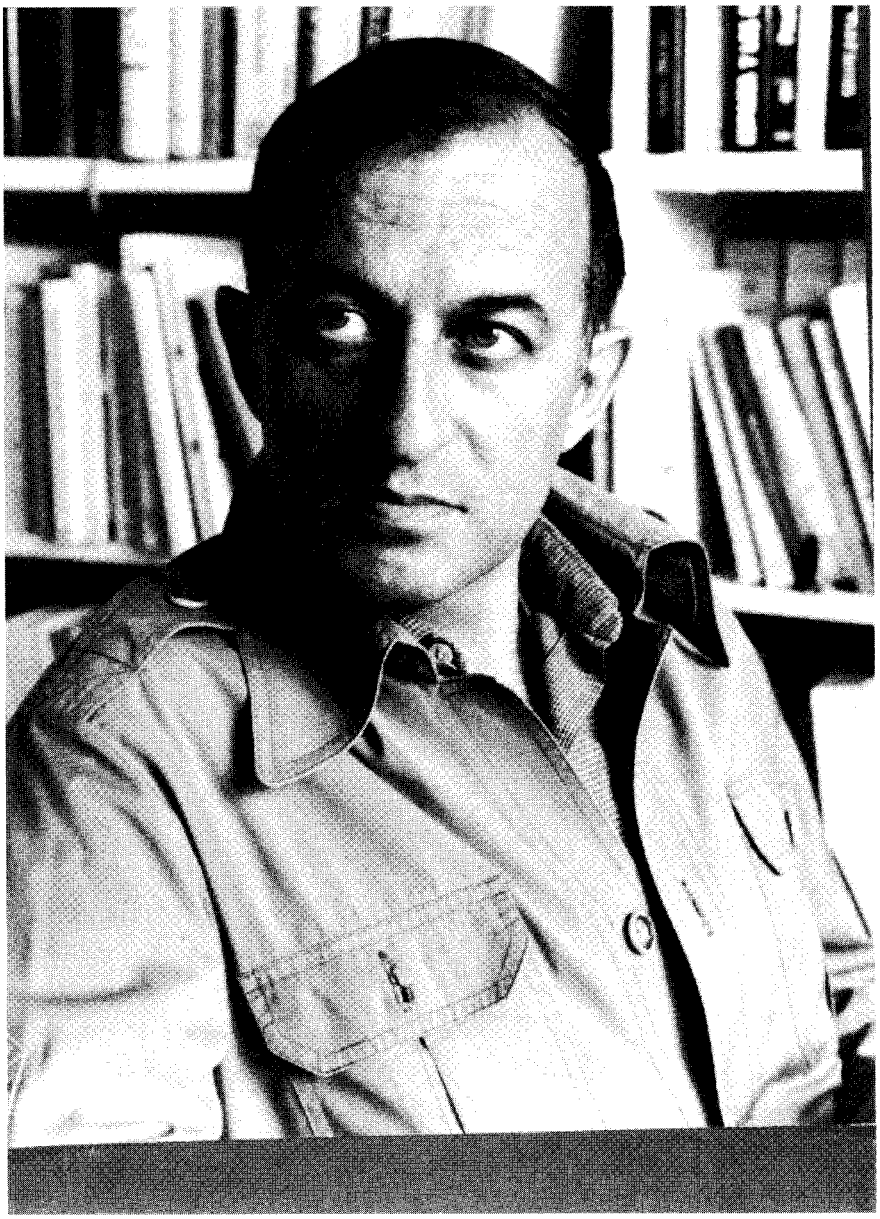

Foto: Jerry Bauer

Moorse wraak

In *De wraak van Don Julián* (1970. Nederlandse vertaling 1986) heeft Alvaro Spanje verlaten en zint hij aan de overkant van de Straat van Gibraltar op wraak op Spanje, door middel van een nieuwe, Moorse invasie. De Moorse bezetting van Spanje in 711 was volgens de overlevering het directe gevolg van het verraad van de gouverneur van Ceuta, graaf Julián, die door liefdesverdriet gedreven, Spanjes poorten openzette voor de legers van de Moorse generaal Tariq.
Was in *De identiteit* het definiëren van de essentie van Spanje het thema, wat Goytisolo in dit tweede deel door middel van zijn verteller, Alvaro, wil bereiken, is de ontmanteling van alles wat ogenschijnlijk de identiteit van Spanje bepaalt. Alle mythen van het Heilige Spanje worden één voor één onder de loep genomen en vervolgens ontmaskerd. Het heilige erfgoed, de Spaanse literatuur, zo raszuiver, zoals de Spanjaarden zo trots pochen, heeft zich in de loop der tijd ontdaan van alle vreemde, Moorse invloed, waarmee ze voor Alvaro de eerste mythe is, die ontmanteld moet worden: 'het rijke depot van historisch sediment van jullie aangeboren, nationale uitdrukkingswijze :...: werk, gelouterd en geschift door lange eeuwen van traditie : bewonderingswaardige schat :...: reeds zo door en door Spaans : zo eigen' (WDJ27). De bezoedeling van de Spaanse literaire schat wordt door de hoofdpersoon letterlijk voltrokken door, als dagelijks ritueel, in de Bibliotheek vieze dikke insecten tussen de prachtige pagina's van Spanjes literaire meesterwerken te stoppen. Alvaro droomt ervan hoe de Arabieren opnieuw Spanje zullen bezetten, zullen infiltreren in het hoogste Spaanse goed. Het gebied dat door de Arabieren bezet zal worden, is de Spaanse hoogvlakte, de Meseta en het Gredosgebergte, het gebied van de Cid

Juan Goytisolo werd in 1931 in Barcelona geboren. Hoewel zijn naam wijst op een Baskische afkomst en zijn moeders familie Catalaans is, werd hij Castiliaans sprekend opgevoed. Zijn voorouders van vaderszijde waren welvarende slavenhoudende suikerplanters in koloniaal Cuba, een gegeven dat in zijn latere werk terug zal komen. Zijn jeugd, samen met twee broers, die beiden ook schrijver zijn geworden en een zus, werd getekend door de burgeroorlog - zijn moeder werd in 1938 bij een bombardement gedood - en door de hoogtijdagen van het franquisme.
Na een mislukte rechtenstudie, publiceerde Goytisolo in 1954 zijn eerste roman *Juegos de manos*. De romans en verhalen uit zijn beginperiode die voor een groot deel in het Nederlands vertaald zijn, verraden een grote sociale betrokkenheid bij de problemen van zijn land, waardoor hij al snel in conflict kwam met het Franco-bewind en de censuur. In 1956 verliet hij Spanje definitief om zich in Parijs te vestigen, waar zijn politiek bewustzijn zich verder zou ontwikkelen, hij zijn homosexualiteit ontdekte en een verregaande fascinatie voor de Arabische wereld opvatte. Deze bewustwording, die zich ook weerspiegelt in zijn literaire ontwikkeling, is uitgebreid door Goytisolo zelf beschreven in de twee autobiografische delen *Eigen terrein* (1985) en *Verscheurde koninkrijken* (1986). Een nieuwe literaire fase werd in 1966 ingezet met de roman *De identiteit*, in 1970 gevolgd door *De wraak van Don Julián*.
In deze en de daarop volgende nog niet in het Nederlands vertaalde romans, leidt Goytisolo's persoonlijke en bittere visie op de geschiedenis en literaire traditie van Spanje tot een toenemende passie voor de Arabische wereld en cultuur. Deze passie bereikt een voorlopig hoogtepunt in *Gaudí in Cappadocië*. Merkwaardig genoeg heeft hij in eigen land nog nooit een literaire prijs of onderscheiding gekregen. De laatste jaren woont hij de ene helft van het jaar in Parijs en de andere helft in Marrakesh.

en Don Quichot.
In het derde deel van de trilogie, het nog niet in het Nederlands vertaalde *Juan sin Tierra* (Jan Zonder Land) is Alvaro niet langer de Spaanse balling in Tanger, maar noemt hij Marokko al zijn *tierra de adopción* (adoptief vaderland) en probeert hij met de Arabieren te communiceren, door middel van een eigen taal, om zich tot slot *apatriado* (statenloos) te verklaren. De breuk met Spanje gaat zelfs zo ver dat Alvaro breekt met wat hij nog in *Don Julián* zijn enige echte vaderland noemde, namelijk de taal, het Castiliaans, het enige cultuurgoed dat niet drastisch van alle Moorse invloed gezuiverd is. Deze zit vol Arabische woorden en is hiermee de enige cultuuruiting, die trouw is aan de eigen wortels. Zelfs het Spaanse woord bij uitstek *olé*, is van Arabische origine, *wa-l-lah*. De roman eindigt met laatste zinnen in een mengeling van Castiliaans en Arabisch, die voor de lezer zonder kennis van het Arabisch niet te lezen zijn.

totale vrijheid

Na *De identiteit* verlaat Goytisolo zijn speurtocht naar orde om zich voortaan over te geven aan de genietingen van de chaos, wat een steeds terugkerend motief in zijn werk wordt: de geneugten van de chaos, die een eigen wetmatigheid kent. Hier zijn mee te verbinden alle referenties aan labyrinten, Zoco's, kronkelige stadsbuurten et cetera, waar zijn werk zo vol mee zit. Maar die voorliefde voor chaos gaat verder dan beschrijvingen alleen. Zelfs tot op linguïstisch niveau werkt deze door. Vanaf *Don Julián* doorbreekt Goytisolo alle wetten van taal, genre en interpunctie, waardoor zijn latere werken meer vragen van de lezer. Zoals gezegd, eindigt *Juan sin Tierra* zelfs met een eigen gecreëerd taalmengsel. Aan het einde van de trilogie heeft Alvaro Mendiola de totale vrijheid bereikt en is de chaos compleet.
De aanvankelijke functie van de Arabische aanwezigheid in Goytisolo's werk was te provoceren. Hij manipuleert en deformeert het beeld van de Arabier om de westerse (Spaanse) verwerping uit te lokken, de chaos te creëren, om zich met recht te kunnen afzetten tegen de vreemdeling-vijandige samenleving. Hij heult als het ware met de Moorse vijand. De Arabische cultuur is de stok waarmee Alvaro/Goytisolo Spanje slaat, een land met een enorme historische aversie tegen de Arabische cultuur die eeuwen lang een indringer is geweest. Spanjes *mudejar*-kunst (voortzetting van een Arabische stijl na de herovering door de Christenen) is het resultaat van zeven eeuwen Moorse indringing. De Arabische cultuur is in de 'Mendiola-trilogie' nog in karikaturale vorm aanwezig. De Moor wordt afgeschilderd zoals de Spaanse traditie dat altijd gedaan heeft: 'de wrede Arabier zwaait juichend met zijn lans : kroesharige krijgers, volbloed bedoeïenen zullen eens het uitgestrekte, droeve Spanje overstromen, onthaald door een oorverdovend concert van pijnkreten, smeekbeden, jammerklachten :... als een nieuwe graaf don Julián een duister komplot beramen'(WDJ13). Tanger, Marokko is de spiegel die de verteller Spanje voorhoudt. Goytisolo zet hiermee tegenover zijn eigen gedeformeerde beeld van Spanje, het gedeformeerde beeld dat Spanje heeft van de Arabieren. Het is de spiegel Oost-West die in al zijn latere werk zal terugkeren, hoewel gaandeweg steeds minder deformerend.
De Arabische achtergrond in de 'Mendiola-trilogie' functioneert tevens als het terrein waar alle erotische fantasieën van de verteller zich afspelen. De bekoring van de Arabische wereld is, zoals we al hebben gezien, nauw verbonden met Goytisolo's homosexualiteit. De ontdekking van de Arabische wereld vindt niet voor niets gelijktijdig plaats met de erkenning van de schrijver homosexueel te zijn. De homosexualiteit is versluierd aanwezig in *De identiteit*. In *De wraak van Don Julián* heeft deze een duidelijke symbolische functie gekregen binnen de tekst en *Juan sin tierra* is in wezen een apologie van de homosexualiteit.

gezamenlijke wortels

In de loop van zijn literaire werk ontwikkelt het beeld van de Arabische cultuur zich verder en de boodschap waar Goytisolo uiteindelijk op uitkomt in zijn laatste boeken, is de enorme verwevenheid van de Arabische cultuur met de westerse cultuur en literatuur in het algemeen.
Goytisolo heeft hele duidelijke ideeën over literaire traditie en beïnvloeding. Hij duikt steeds verder in de gezamenlijke wortels van de Islam en Spanje. Zijn grote passie is de speurtocht naar de wortels van de 'literaire boom' (interview in Cambio 16; 20 januari 1992) en naar nieuwe manieren om deze verder te doen groeien. Niets ontstaat zonder wortels, uit het niets kan niets ontstaan. In zijn literaire ontwikkeling beschouwt Goytisolo zichzelf bij voorkeur als afstammeling van de grote Middeleeuwse en Gouden-Eeuw-schrijvers van Spanje, zoals *Arcipreste de Hita, Fernando Rojas, Cervantes, Johannes van het Kruis* en *Góngora*. Hij houdt er niet van op de lijn geplaatst te worden van de Franse *nouveau roman*-schrijvers en de grote Latijns-Amerikaanse schrijvers. Via boeken als *Makbara* (1980) en *Paisajes después de la batalla* (Landschappen na de strijd, 1982), heeft hij uiteindelijk het punt bereikt waar de Arabische cultuur het hoofdthema is geworden. Een voorbeeld is *Las virtudes del pájaro solitario* (De deugden van de eenzame vogel, 1988), de eerste ro-

man geschreven na het voltooien van zijn autobiografie. *Las virtudes* is opgebouwd rond het volledige werk van de Spaanse mystiek-schrijver Johannes van het Kruis en de Arabische soefistische poëzie. Als openingscitaten van het boek gebruikt hij, ter illustratie van de versmelting van beide mystieke stromingen, twee dichtregels, één van Johannes van het Kruis en één van de Arabische mysticus *Ibn Al Farid*, die samen een perfect geheel vormen:

'In de innerlijke wijnkelder van mijn Geliefde dronk ik
een wijn die ons bedwelmde voor het ontstaan van de wijnstok'.

Gaudí in Cappadocië

Zijn laatst verschenen roman *La cuarentena* (De Quarantaine, 1991), bouwt op deze gedachte van versmelting voort en is de uitwerking van het relaas dat in de bundel *Gaudí in Cappadocië* de titel draagt 'Dodenstad'.
Deze bundel reisessays van Goytisolo, het derde reisverslag van Goytisolo, verscheen in 1991 in het Nederlands. Het legt getuigenis af van zijn eerste reis door de wereld van het Nabije Oosten. In het openingsverhaal, 'Speurtocht naar Gaudí in Cappadocië', dat de titel aan de bundel geeft, beschrijft Goytisolo het boeiende landschap van Cappadocië in Midden-Turkije, daarbij parallellen trekkend naar de *mudejar*-stijl van de Catalaanse architekt A.Gaudí, die met zijn persoonlijke, monumentale bouwwerken, het gezicht van Barcelona bepaalt: 'Wat maakt het uit of de steenmassa's en grillige vormen van het reusachtige steenbos bij Avcilar ontstaan zijn door de werking van de aardkorst en het uitslijpen van de wind, of dat de Meester ze ontworpen heeft?'(GIC18).
In een vermenging van werkelijke en fictieve waarneming wordt de lezer vertrouwd gemaakt met zowel Cappadocië als de persoonlijkheid van Gaudí. In Gaudí projecteert en herkent Goytisolo veel van zichzelf. Ook Gaudí reisde naar Zuid-Spanje en Marokko in zijn jonge jaren en raakte onder de bekoring van wat hij daar vond. De puurheid en oorspronkelijkheid van de daar aanwezige werkelijkheid is de bron van hun beider artistieke groei. Over Gaudí zegt Goytisolo: 'Had hij niet gezegd dat het navolgen van de natuur de beste manier is om de goddelijke schepping voort te zetten? Oorspronkelijkheid, zo benadrukt hij telkens, is terugkeren naar de oorsprong'(GIC17). Die uitspraak is niet alleen de sleutel tot Gaudí's werk maar vooral tot dat van Goytisolo zèlf. Zijn hele schrijversontwikkeling is één grote speurtocht naar de oorsprong.

Zowel in het tweede verhaal als het laatste is de beschrijving van een aspect van de soefistische eredienst de inleiding tot een analyseren van de historische en culturele achtergronden van Arabische rituelen. In 'De draaiende derwisjen', het tweede essay in de bundel, is het bijwonen in Konya, West-Turkije, van een *samaa*, een rituele draaidans van *derwisjen* (leden van een mystiek-religieuze mohammedaanse broederschap), begeleid door fluitspel, muziek en zang, voor Goytisolo de reden om in te gaan op het leven van de mystieke schrijver van soefistische poëzie, *Mawlana* en uit te wijden over de theologische disputen rondom het *samaa*-ritueel, zoals dat door de *derwisjen* van Istanboel en Konya nog altijd in ere wordt gehouden. Het laatste verhaal in de bundel, 'Populaire heiligenverering binnen de Islam van Marokko', behandelt een andere religieuze ceremonie, namelijk de *musem*, de jaarlijkse bedevaart. Goytisolo beschrijft hier het karakter van de populaire bedevaartsplaatsen, meestal rond de *kubba* (grafkapel of kluis) van een *maraboet* (kluizenaar).
De verhalen hebben met elkaar gemeen dat ze verder gaan dan een beschrijving van rituele festiviteiten, door een hele uiteenzetting te geven over de oorsprong en achtergronden. Het derde verhaal ,'De kracht van een Turk', gaat over het Turks worstelen. Goytisolo woont de *yagli* bij, de worstelkampioenschappen die jaarlijks plaats vinden in Edirne, ten westen van Istanboel. Weer is de beschrijving van een fenomeen de aanleiding tot een speurtocht naar de oorsprong en parallellen in een onbekende wereld. Zo relateert Goytisolo het ambiëren van een worstelcarrière bij jonge Turken, aan de stierenvechtersdromen van Spaanse dorpsjongens.
Over 'Dodenstad', het vierde verhaal, is Goytisolo, volgens een interview in *El País* (11 november 1990), zelf het meest tevreden. Het fenomeen dat hij hier beschrijft is dan ook later door hem een van de aanleidingen geweest tot het schrijven van zijn laatste in Spanje uitgekomen roman, *La cuarentena* (1991). Het betreft een prachtige en gedetailleerde beschrijving van de 'verstedelijkte necropolis' in Caïro, waar rond de mausolea, grafkelders en paviljoens een hele stadswijk, Al Khalifa is ontstaan met meer dan een miljoen inwoners met alle bedrijvigheden van elke andere stadswijk, zoals naast de begrafenisrituelen, 'bruiloften, feesten, besnijdenissen en verlovingen, huiselijke bijeenkomsten en straatvoetbalpartijen' (pagina 76). Goytisolo gaat in zijn beschrijving van Al Khalifa uitgebreid in op het verschil tussen de rouwrituelen in de Arabische wereld en zoals wij die kennen. De loutering die hij heeft ondergaan door een nacht in een familiegraf door te brengen, heeft hem de mystieke verbondenheid tussen de heilige Johannes van het Kruis en het Islamitische soefisme doen ervaren. In het vijfde essay 'De stad als palimpsest', gaat Goytisolo, via een bezoek aan Istambul, in op een van de constanten in zijn hele werk, de stad: 'De stad, met zijn veelvormigheid en het samengaan van levensstijlen, met zijn woeste, allesverslindende, overstromende vitaliteit waardoor de reiziger wordt overvallen zodra hij er voet aan wal zet'.
In alle zes verhalen zijn de mensen, hun cultuur en geschiedenis, het hoofdthema , hun geuren ('het aroma van bloemen, kruiden of cederhout vermengd (...) met de stank van poep en huisvuil', GIC70), hun uiterlijk, hun gewoontes en rituelen. Alleen in het titelverhaal speelt de natuur een rol. Goytisolo zegt in *Verscheurde koninkrijken*: 'de drukte en bedrijvigheid van de stad: terwijl ik daar nauwelijks last heb van het geroezemoes en de herrie, leidt het zachte ritselen van een paar bladeren of het getjilp van een vogel me af, zodat ik me niet kan concentreren' (VK297).

Goytisolo zet tegenover zijn eigen gedeformeerde beeld van Spanje het gedeformeerde beeld dat Spanje heeft van de Arabieren

De betekenis van *Gaudí in Cappadocië*, en eigenlijk van het totale oeuvre van Goytisolo, is de brug die het slaat tussen onze cultuur en de Arabische. Als Spanjes laatste *mudejar*-schrijver laat hij ons zien dat we onderling veel meer verbonden zijn dan we denken. Goytisolo toont ons de Arabische wereld als een prachtige, boeiende wereld vol tolerantie, mystiek en goed leven en wil daarmee de in het Westen vaak overheersende negatieve opvattingen over de Arabische wereld ontkrachten. ▼

Lidwien van den Hout

Lidwien van den Hout is hispanist. Ze werkt aan een proefschrift over overheidsinvloed op moderne Catalaanse literatuur

Foto: Marcel Malherbe/HH

GEVESTIGDE WETENSCHAP BLOKKEERT AIDS-ONDERZOEK

Het ongeduld over het uitblijven van de waarheid over AIDS groeit met de dag. Ruim tien jaar na de eerste schokkende berichten over de dodelijke ziekte en acht jaar nadat het veroorzakende *Human Immunodeficiency Virus*, inmiddels algemeen bekend als HIV, in de laboratoria geïdentificeerd is, is de wetenschap er nog niet in geslaagd om een sluitende verklaring, laat staan een heilzame remedie te vinden. Geleidelijk neemt de scepsis over de juistheid van het HIV-paradigma toe, maar het gevestigde onderzoeks-establishment houdt vast aan het onomstotelijke eigen gelijk.

Margaret Heckler stond achter het podium in het auditorium van de Hubert H.Humphrey Building in Washington D.C. Lampen schenen in haar gezicht, camera's draaiden, verslaggevers grepen verwachtingsvol hun notitieboekjes.
'Vandaag voegen we een nieuw wonder toe aan de lange erelijst van de Amerikaanse geneeskunde en wetenschap', kondigde de secretaris van de Health and Human Services aan. 'De nu gedane ontdekking vertegenwoordigt de triomf van de wetenschap over een gevreesde ziekte. Zij die deze wetenschappelijke speurtocht hebben gekleineerd - zij die beweerden dat we niet genoeg deden - hebben niet begrepen hoe overtuigende, solide en toonaangevende medische research zich voltrekt.'
Het was 23 april 1984. Bijna tweeduizend Amerikanen waren overleden als gevolg van AIDS. Elke week werden meer dan honderd nieuwe gevallen gemeld.
Voor de eerste keer sinds de aanvang van de plaag bood de regering een vleugje hoop aan de stervenden. Het virus dat de ziekte veroorzaakt was geïsoleerd! Het einde van de nachtmerrie was in zicht! Binnen zes maanden zou een bloedtest beschikbaar zijn, beweerde Heckler. Binnen twee jaar zou een vaccin uitgetest kunnen worden...
Tijdens Hecklers dramatische optreden voor de nationale televisie zat *Dr Peter Duesberg* in zijn volgestouwde kantoor in Berkeley, Californië, totaal verbijsterd.
Duesberg is één van 's werelds meest vooraanstaande autoriteiten aangaande virussen. Hij was de eerste die alle onderscheiden genketens in kaart bracht die tezamen een retrovirus vormen, precies het type van het ingenieuze, moeilijk te bestrijden organisme dat volgens Heckler AIDS veroorzaakte.
Voor Duesberg sloeg Hecklers bekendmaking nergens op. Als haar virus inderdaad de oorzaak van AIDS was, schond het de wetten van de virologie. Hij besloot zijn applaus op te schorten en te wachten op het bewijs. Zes jaar en 90.000 doden later wacht hij nog steeds. En er is nog altijd geen vaccin...

Gevestigde Wijsheid

In de zes jaar sinds Margaret Hecklers opzienbarende aankondiging is de federale oorlog tegen AIDS een wanhopig drie-miljard-dollar-per-jaar-gevecht geworden tegen het HIV, het *Human Immunodeficiency Virus*.
In de meest intensieve strijd tegen een bepaalde ziekte in de menselijke geschiedenis hebben wetenschappers het HIV uiteengerafeld en weer aan elkaar geknoopt. Zij hebben het gekweekt, geactiveerd en in kaart gebracht. Zij hebben uitgedokterd hoe het zich reproduceert. Ze kunnen het zeer aanschouwelijk beschrijven. Maar ze missen één belangrijk stuk van de puzzel: 'We weten nog niet *hoe* het HIV-virus AIDS veroorzaakt', vertelde *Dr John Coffin* van de Tufts University, lid van de internationale commissie die het virus naam gaf, aan de deelnemers van de Zesde Internationale Conferentie over AIDS in juni 1990.
Het is die ontbrekende schakel die een groeiend aantal van 's werelds bekendste wetenschappers dwars zit. Zij zijn begonnen om een angstaanjagende verklaring te opperen: het HIV alléén is wellicht niet de oorzaak van de ziekte. Of misschien heeft het er zelfs *niets* mee te maken.
Tegen 1987, drie jaar nadat de ontdekking van het HIV was bekendgemaakt, waren de twijfels van retroviroloog Duesberg omgeslagen in de zekerheid dat er iets mis was. In de eerste plaats klopten de cijfers niet. Elk jaar sinds Hecklers bekendmaking hadden de federale Centers for Disease Control (CDC) een raming gedaan van het te verwachten aantal mensen bij wie de HIV-infectie zich openbaart. Aanvankelijk hadden de wetenschappers er vertrouwen in dat

DE WAARHEID OVER AIDS

Het uitblijven van de verlossende waarheid over AIDS is een sterk argument voor al die mensen die menen dat de gevestigde wetenschap op een doodlopend spoor is beland. De orenmafia en de kwakdenkers ruiken hun kans. Op een symposium over Alternatief AIDS-onderzoek dat midden mei in Amsterdam werd georganiseerd, waren dan ook heel wat voedingsadviezen en therapieën ter verbetering van het AIDS-ontvankelijke aura te beluisteren.
Hoofdrolspeler op dit congres was de Amerikaanse viroloog *Peter Duesberg* die bij hoog en bij laag volhoudt dat niet HIV, maar het gebruik van drugs en poppers als oorzaak van het uiteindelijk toeslaan van AIDS aangeduid moet worden. Het probleem van Duesberg is echter dat hij zich zo miskend acht door wat hij de AIDS-mafia is gaan noemen dat hij zich als een bezetene heeft vastgebeten in zijn eigen nieuwe waarheid en zich als een goedgelovige oostindisch doof toont voor welke relativering dan ook.
Maar het is te gemakkelijk om Duesberg af te doen als een soort charlatan en daarmee alle kritiek op het AIDS-onderzoek van de hand te wijzen. Want waar Duesberg van de kansel roept dat HIV een onschuldig virus is, zijn er talrijke wetenschappers, waaronder de Franse ontdekker van het virus, *Luc Montagnier*, die een meer serieuze kritiek hebben op het monopolie van het HIV-paradigma. Zij menen gegronde reden te hebben om te twijfelen aan de gedachtengang dat er één enkel virus bestaat dat verantwoordelijk is voor de totale vernietiging van het menselijk afweersysteem. Het Human Immunodeficiency Virus is weliswaar een voorwaarde, en misschien zelfs een noodzakelijke voorwaarde, maar niet een voldoende voorwaarde. Het zou zelfs kunnen zijn dat het HIV op zichzelf een onschuldig virus is dat pas in combinatie met andere factoren of organismen zijn dodelijke uitwerking krijgt.
De gedachte alleen al maakt het bestaande AIDS-bolwerk onrustig, om niet te zeggen vijandig. Scepsis is dan ook het eerste wat de woordvoerders ervan te wachten staat en met geld om deze multicausale hypothese ook daadwerkelijk te onderzoeken, is men al helemaal niet scheutig. Alles wijst er op dat hier de wetten van de wetenschapsfilosofen Lakatos en Kuhn opgaan die uitvoerig hebben gedocumenteerd dat wetenschappelijke revoluties en paradigmawisselingen bepaald geen rationeel patroon vertonen. Daarvoor staan gevestigde belangen en bestaande carrières te zeer in de weg.
Duidelijk is dat de redactie van DE HELLING daar geen boodschap aan heeft. Aan de vooravond van het grote internationale AIDS-congres dat deze zomer in Amsterdam wordt georganiseerd, brengen wij een overzichtsartikel van de Amerikaanse journaliste ELINOR BURKETT dat in december 1990 in de Miami Herald verscheen. Het artikel laat zien welke mechanismen een volwaardige discussie allemaal onmogelijk maken. De conclusie zou wel eens heel triest kunnen zijn: de waarheid over AIDS is misschien even ver weg als tien jaar geleden.

Redactie

hun schattingen accuraat zouden blijken. Ze wisten door jarenlange ervaring hoe snel een besmettelijk nieuw virus zich verspreidt in een menselijke populatie. Maar de voorspellingen bleken fout te zijn. Aan het eind van elk jaar was het CDC gedwongen zijn taxaties drastisch te verlagen. HIV wordt bij lange na niet met de snelheid verspreid die te verwachten is van een nieuw geïntroduceerd seksueel overdraagbaar virus. Waarom? Niemand weet het...

Er waren andere doorzeurende problemen met de HIV-hypothese: Twee gezonde mensen kunnen seks hebben met dezelfde HIV-geïnfecteerde persoon, en één van hen houdt er een besmetting aan over na een enkele ontmoeting, terwijl de ander haar na vijfhonderd keer nog steeds niet heeft opgelopen. Waarom? Niemand die het weet...

De grote meerderheid van degenen van wie bekend is dat zij met het HIV besmet zijn, blijven jaren lang gezond. En er is geen bewijs dat zij geen normale levensverwachting kunnen hebben. Waarom? Niemand die het weet...

Ziekten die verondersteld worden te duiden op AIDS steken de kop op bij individuen zonder enig spoor van besmetting met het HIV-virus. Waarom? Niemand die het weet...

Hoe kan een virus dat slechts in minieme hoeveelheden actief aangetroffen wordt in de lichamen van zelfs de ziekste AIDS-patiënten het immuunsysteem zo verwoesten als het HIV beweerd wordt te doen? Niemand die het weet...

non-reactie

'Er zijn teveel tekortkomingen in de theorie dat het HIV alle verschijnselen van AIDS veroorzaakt', zegt *Luc Montagnier*.

In juni 1990 toen Montagnier, een Franse AIDS-onderzoeker, zijn verwerping van de gevestigde theorie aankondigde, zou hij een sensatie teweeggebracht moeten hebben. Tenslotte ontdekte Montagnier als eerste het HIV. Montagnier gelooft nú dat het HIV een 'vreedzaam virus' is dat slechts dodelijk wordt in combinatie met een ander organisme - een organisme dat hij al geïsoleerd en geïdentificeerd heeft. Deze vondst kreeg niets van de aandacht die zijn oorspronkelijke ontdekking ten deel viel.

Op dezelfde reactie - of beter: *non-reactie* - werd Montagniers Amerikaanse mede-ontdekker van het HIV, *Robert Gallo* onthaald toen ook hij twee jaar eerder in gedrukte vorm suggereerde dat het HIV wellicht een *co-factor* nodig had om AIDS te veroorzaken. Nu praat Gallo zelfs niet eens meer over deze kwestie.

Montagnier echter houdt vol. Hij heeft ondervonden wat eerdere dissidenten door de jaren heen ondervonden: Het is geen lolletje de Gevestigde Wijsheid uit te dagen.

Twee andere dissidenten, *Robert Root-Bernstein*, winnaar van een MacArthur Genius Grant en *Shyh-Ching Lo*, directeur voor AIDS-pathologie aan het Armed Forces Institute for Pathology, zijn door belangrijke AIDS-beleidmakers beschuldigd van kwakzalverij en het in gevaar brengen van de openbare gezondheid vanwege hun volhouden dat het HIV niet de *enige* oorzaak van AIDS is.

Voor Robert Root-Bernstein, hoogleraar fysiologie aan de universiteit van de staat Michigan, is het aantal mensen met AIDS dat HIV-positief is niet zo interessant als het aantal mensen dat HIV-positief is en *geen AIDS heeft*.

Root-Bernstein werkte aan afweerverstoringen in het Jonas Salk's Laboratory toen de ontdekking van het HIV werd bekendgemaakt. Gegeven de ongelooflijke variëteit aan kwalen die inbegrepen werd in de definitie van AIDS - van diarree tot dementie - was Root-Bernstein er sceptisch over dat één enkel virus voor alles de schuld kon krijgen. Nu heeft hij een andere reden voor scepticisme: minder dan vijf procent van de met HIV-besmette Amerikanen heeft AIDS. De meeste AIDS-onderzoekers zeggen dat de rest uiteindelijk ziek zal worden. Het kost alleen tijd.

'Hoeveel tijd?' vragen Root-Bernstein en anderen. De antwoorden blijven veranderen.

Toen het HIV net ontdekt was, suggereerden wetenschappers bij de Centers for Disease Control (CDC) dat de meesten van de geïnfecteerden ziek zouden worden binnen twaalf tot achttien maanden na de besmetting. Dat deden ze niet. Dus de CDC's deden wat ze steeds weer opnieuw zouden doen: ze verhoogden de geschatte incubatietijd eerst naar vijf jaar, toen naar zeven, vervolgens naar tien en ten slotte naar vijftien jaar. 'Kijk', zegt Root-Bernstein, 'als ze in dit tempo doorgaan, hebben we straks mensen van negentig die besmet werden met het virus toen ze vijftien waren en dan beweren ze nog dat het HIV AIDS veroorzaakt.'

Maar er is een andere verstoring in de AIDS-epidemiologie die Root-Bernstein nòg verontrustender vindt: een groeiend aantal mensen dat ziek wordt door infecties die typisch zijn voor AIDS-patiënten blijkt geen HIV te hebben.

Vier leidende wetenschappers aan de Centers for Disease Control suggereerden recentelijk in *Lancet*, een Brits medisch tijdschrift, dat Kaposi's Sarcoma - een vorm van kanker die in de tijd vóór AIDS alleen gevonden werd bij oudere mannen - zich voor gaat doen bij jonge homo-mannen die ontegenzeggelijk geen HIV hebben. Zij concluderen dat KS - één van de ziekten die altijd onderdeel geweest is van de definitie van AIDS - 'misschien veroorzaakt wordt door een nog onbekend besmettelijke drager, hoofdzakelijk overgebracht door seksueel contact.'

Dit is een onthutsende ontwikkeling, omdat juist het *bestaan* van AIDS oorspronkelijk de hypothese was om te verklaren waarom jonge mannen ziekten zoals KS hadden. Als het HIV niet verantwoordelijk was voor het uitbreken van Kaposi's Sarcoma, dan moet het iets anders zijn. Wat? Niemand die het weet...

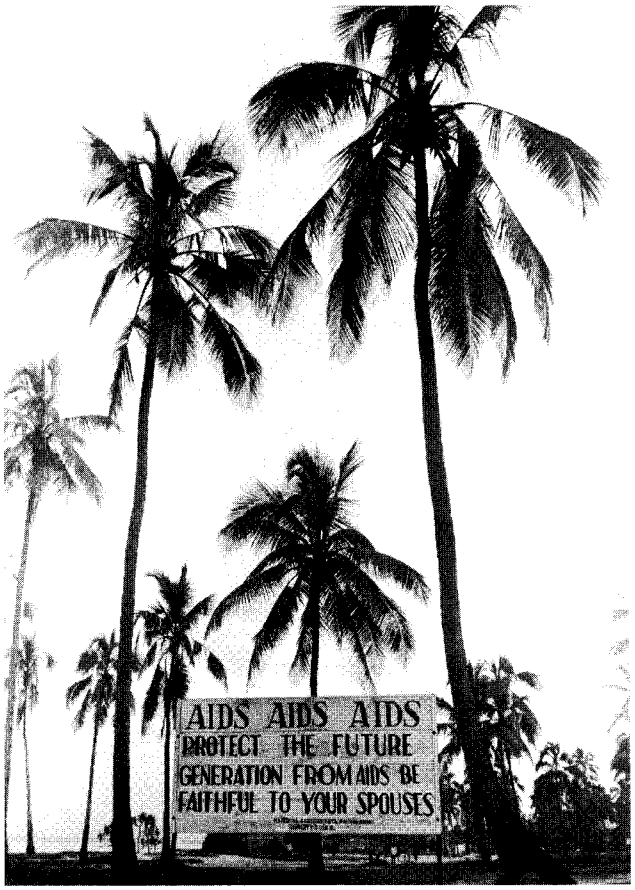

Foto: Frank Fahrner/HH

moorddadige microbe?

Elke Amerikaanse volwassene heeft in principe een klein litteken op de bovenarm of dij: een pokkenprik. Pokken waren eens een dodelijke plaag - met miljoenen slachtoffers. Vaccinaties hebben de pokken praktisch uitgeroeid. Het is een ingenieus concept: je introduceert een minuscule hoeveelheid van verzwakte of dode-ziekte-veroorzakende organismen in het menselijk systeem. Het lichaam reageert door het produceren van *antistoffen* - een natuurlijk tegengif dat de binnendringende ziektekiem neutraliseert. Wanneer je eenmaal de antistoffen hebt, ben je immuun.

Dus waarom is het zulk verpletterend nieuws als iemand positief scoort op een *HIV*-antistoffen-test?

Shyh-Ching Lo, de onderzoeker verantwoordelijk voor het AIDS-programma van het Armed Forces Institute of Pathology, gelooft niet dat het zo zou moeten zijn. Lo betwist dat de aanwezigheid van de antistoffen voor het HIV bewijst dat het lichaam in staat is met het virus om te gaan. Niemand is in staat om uit te leggen hoe de inactieve HIV-deeltjes er in slagen plotseling de antistoffen in de pan te hakken.
Lo, een obscure microbioloog, zonder subsidies of steun van het establishment, ging op zoek naar een nieuwe verklaring. In 1986 maakte hij bekend dat hij het had gevonden: een voorheen onbekend organisme dat - samen met het HIV - AIDS veroorzaakt. Gedurende bijna drie jaar werd deze theorie genegeerd. Zelfs de presentaties die hij heeft gegeven op professionele bijeenkomsten hebben hem nergens gebracht; zijn collega's komen niet eens opdagen.
Het probleem was dat Lo gebruik maakte van een complexe nieuwe - door hemzelf ontworpen - onderzoektechniek waarmee hij een revolutionaire vondst tevoorschijn toverde. Gezien de belangen was niemand bereid hem het voordeel van de twijfel te gunnen, tot in december 1989 een functionaris van het National Institute of Allergy and Infectious Desease (NIAID) besloot dat Lo's werk op z'n minst een nader onderzoek verdiende. Het instituut bracht een tiental specialisten bij elkaar om naar zijn gegevens te kijken. Experts in AIDS en andere besmettelijke ziekten vlogen naar San Antonio, Texas, in de verwachting - zo gaven zij toe - Lo in mootjes te hakken.
Lo legde al zijn kaarten op tafel. Hij had een bacterie-achtig organisme, een mycoplasma genaamd, gedetecteerd in cellen verkregen van AIDS-patiënten. Hij kon het organisme *niet* vinden in cellen van gezonde individuen. Toen hij het organisme inbracht bij vier proefapen, ontwikkelden drie ervan lage-graads koortsen. Alle vier verloren gewicht. Alle vier overleden binnen zeven tot negen maanden na de infectie. Bij de autopsie werd Lo's mycoplasma terug gevonden in de hersenen, levers en milten.
Lo rapporteerde tevens de vondst van het mycoplasma in de beschadigde weefsels van zes HIV-negatieve mensen die waren gestorven aan ongespecificeerde oorzaken na geleden te hebben aan verdacht veel op AIDS lijkende symptomen.
Lo beweerde *niet* dat zijn mycoplasma - bijgenaamd *mycoplasma incognitus* - AIDS veroorzaakt. 'Het kan wellicht een centrale co-factor zijn die ziekte bevordert in HIV-besmette individuen', zegt hij. 'Het kan een opportunistische infectie zijn die een afweer-compromis uitbuit. Of het kan de primaire oorzaak zijn van de ziekte, met het HIV wellicht als hulpje. Het enige wat ik weet, is dat het er *is* en dat het de kenmerken van het HIV verandert. Maar het is nog te vroeg om te weten hoe het werkt of wat het betekent.'
De wetenschappers ondervroegen Lo twee dagen lang. Twee dagen later had Lo het scepticisme omgezet in interesse.
'De documentatie was absoluut betrouwbaar', zegt *Joseph Tully*, hoofd van de mycoplasma-programma's van het NIAID. De deelnemers deden formeel aanbeveling voor verdere studie van het verband tussen het mycoplasma en AIDS. Een jaar later heeft het NIAID geen enkele research in die richting gefinancierd.

heiligschennis

Vijftien minuten zouden niet genoeg zijn. Luc Montagnier wist het. De bekendmaking was te controversieel, te belangrijk. Als de organisatoren van de zesde internationale conferentie over AIDS hem niet meer tijd wilden geven, zou hij wel een andere weg vinden.
Het was juni 1990 en de conferentie zou binnen een week in San Francisco geopend worden. Montagnier, de Franse ontdekker van het HIV, was van plan bekend te maken dat hij er bijna zeven jaar naast gezeten had. Hij stond op het punt een bom tot ontploffing te brengen onder een op miljarden dollars gegrondvest internationaal onderzoeks- en ontwikkelings-establishment. Montagnier had de basis voor dit establishment gelegd door de verkondiging van de rotsvaste waarheid die hij zèlf mede gecreëerd had.
Het HIV, maakte hij bekend, is een goedaardig virus dat alleen gevaarlijk wordt bij de aanwezigheid van een *tweede* organisme. Zijn kandidaat: een minuscuul, bacterie-achtig organisme, een mycoplasma geheten. In kweek is het HIV onschadelijk en passief, vertelde hij de conferentiedeelnemers. Maar wanneer je het mycoplasma toevoegt, wordt het een wrede moordenaar.
Drie maanden eerder had Montagnier in een Frans tijdschrift, *Research In Virology*, geopperd dat het HIV en zijn mysterieuze micro-organisme tezamen een reactie aangaan om de lichaamscellen te vernietigen. Nu zei hij dat in zijn reageerbuizen de vernietiging tot staan werd gebracht door tetracycline-achtige antibiotica. Het type algemene antibiotica dat mensen elke dag krijgen om hen te helpen alledaagse kwalen als longontsteking of acne te bestrijden. Als hij waar is, kan Montagniers claim opzienbarende implicaties hebben voor de behandeling van AIDS. Op z'n best kan zijn gelijk zelfs betekenen dat AIDS behandeld zou kunnen worden met *gewone antibiotica*. Toch is het zo'n complexe ziekte dat in elk geval de praktische toepassing van een dergelijke ontdekking nog jaren weg zou zijn.
Terwijl Montagnier sprak, koesterde Shyh-Ching Lo een gevoel van rehabilitatie. Montagnier, de grote man van het AIDS-virus, was op precies dezelfde microbe gestuit als Lo. De twee hadden hun gegevens niet uitgewisseld. Onafhankelijk van elkaar hadden zij dezelfde ontdekking gedaan.
Maar Lo was nagenoeg de enige in de zaal die opgewonden was. Van de twaalfduizend mensen die aan de conferentie deelnamen, hoorden slechts tweehonderd Montagniers praatje, en tegen de tijd dat hij eindigde was bijna de helft de zaal uitgelopen.
'Wie *zijn* deze mensen die zoveel wijzer zijn, zoveel slimmer dan Luc Montagnier?' vraagt *Harry Rubin*, de nestor van de Amerikaanse retrovirologie zich af.
Rubin vervolgt: 'Montagnier werd een *outlaw* zodra hij begon te zeggen dat het HIV misschien niet de enige oorzaak van AIDS is. Op het moment dat iemand suggereert dat de orthodoxie het wellicht bij het verkeerde eind heeft, begint het establishment hem als gek of kwakzalver te betitelen. De wetenschap is de nieuwe kerk van Amerika geworden en sluit alle ruimte uit voor creatieve, produktieve dissidentie.'

Wanneer wordt aangenomen dat het HIV niet de *enige* oorzaak van AIDS is, komt de totale inspanning om de ziekte te bestrijden op losse schroeven te staan. In feite zouden we niet eens weten welke ziekte - of hoeveel verschillende ziekten - we aan het *bestrijden* zijn. HIV is het cement voor een amorf syndroom van gewoonlijk algemene en niet-dodelijke kwalen die ongewone groepen treffen of op onverklaarbare wijze dodelijk worden.
Wanneer het HIV niet de enige oorzaak van AIDS is, dan hadden vijf jaar wanhopig zoeken naar een manier om het virus onschadelijk te maken bij reeds besmette mensen - een prestatie die nog nooit bereikt is met enig virus - wellicht produktiever besteed kunnen worden aan een andere richting van onderzoek.
Voor wetenschappers is het idee op dit late uur dat het HIV geen eenzame moordenaar is het slechtst denkbare nieuws. In de bars terzijde van medische conferenties en in *off-the-record*-gesprekken geven tientallen AIDS-onderzoekers toe dat zij verontrust zijn over het hardnekkig falen van de meest monumentale medische onderzoeksinspanning in de nationale geschiedenis om tevoorschijn te komen met het duidelijke bewijs dat het HIV een eenzame moordenaar is.
'Welke persoon met AIDS wil de afgrijselijke gedachte in overweging nemen dat we vijf jaar aan onderzoek hebben verspild, dat het einde misschien op geen enkele manier in zicht is?' vraagt *Robin Haueter*, een AIDS-activist uit New York City. ▼

Elinor Burkett

De integrale versie van dit bekorte artikel verscheen in december 1990 in het Amerikaanse tijdschrift Miami Herald

Elinor Burkett is redacteur van de Miami Herald
vertaling: Rolf Meesters

de zegetocht van het publieke debat

Het publieke debat is populairder dan ooit. Met name in de grote steden worden tal van gelegenheden gecreëerd waar een intellectueel, doch gemêleerd gezelschap zich kan uitleven in de 'onenigheid op niveau'. De tijden dat slechts met elkaar werd gediscussieerd in schimmige vergaderlokalen of in steriele congrescentra lijken daarmee passé. Het hedendaagse publieke debat vindt eerder plaats in de stijlvolle entourage van grand cafés of chic ogende theaters. Cultuuronderzoeker HANS VAN DER LOO verdiept zich in de achtergronden van de moderne debat-ziekte. Werkverschaffing voor de nieuwe kaste van 'info-makelaars' of verrijking van de zieltogende politieke democratie?

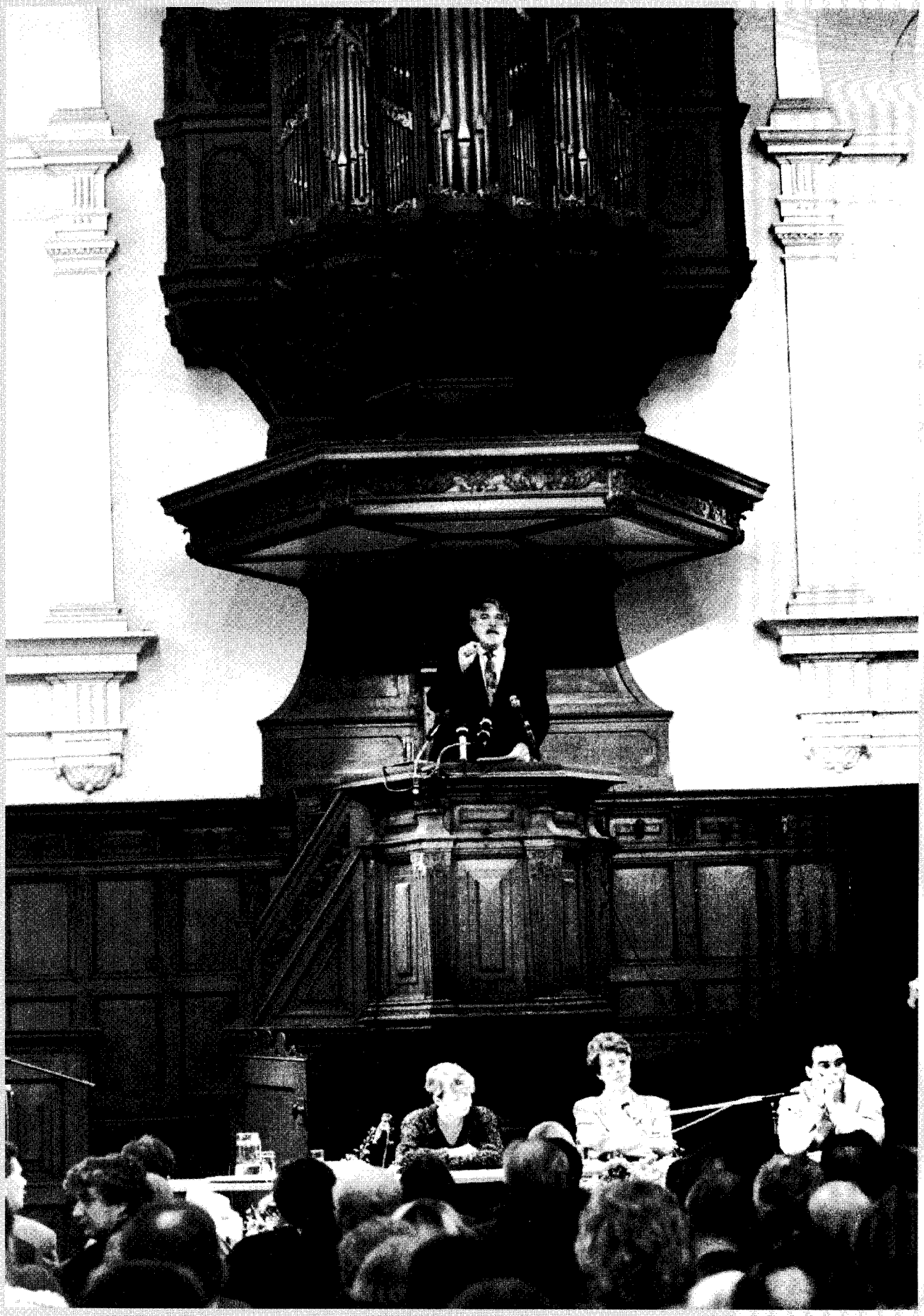
HANS VAN DER LOO

iefhebbers van het publieke debat kunnen kiezen uit een *mer à boire* aan onderwerpen: de invloed van de technologische cultuur op ons doen en laten, de implicaties van het stedelijke allure-denken, de onmacht van politieke bestuurders, de macht van multinationals, het opkomende eco-fascisme, de omgang met minderheden, de overwoekering van de leescultuur door de postmoderne beeldcultuur, de *deconfiture* van het voormalige Sovjetimperium - om maar een willekeurige greep uit het keuzemenu in een willekeurige maand te nemen.

Er is niet alleen sprake van een groeiend aanbod van mogelijkheden tot openbaar redetwisten. Ook bestaat een onmiskenbare behoefte aan dit soort manifestaties: zonder nu meteen te beweren dat de zalen altijd boordevol zitten, kan geconstateerd worden dat de belangstelling voor het publieke debat groot en hevig is. Het hoofdstedelijke centrum De Balie ontpopte zich met zijn gevarieerde programmering van actuele en tijdloze, concrete en abstracte, lokale en globale thema's in korte tijd als een landelijk werkende magneet op het geïnteresseerde publiek. Dit voorbeeld stond model voor initiatieven in andere Nederlandse steden, zoals in Utrecht, waar sinds het begin van dit jaar een samenwerkingsverband van gemeente en universiteit garant staat voor de organisatie van debatten onder de naam De Salon. Het einde lijkt vooralsnog niet in zicht. Als één van de gangmakers van het Utrechtse initiatief word ik momenteel bijna wekelijks opgebeld om ontwikkelingshulp in andere steden te verrichten. Vanwaar deze plotselinge wederopbloei van de belangstelling voor het publieke debat? Is het een teken van nieuwe intellectuele bevlogenheid in een tijd van 'nieuwe onoverzichtelijkheden'? Is er sprake van het ontstaan van een nieuwe openbaarheid die als tegenwicht van het bloedeloze feiten-fetisjisme van moderne bureaucraten en technocraten fungeert? En zo ja, welke groepen fungeren dan als de voornaamste drijvende krachten achter deze renaissance van het openbare debat?

Om de renaissance van het publieke debat te kunnen begrijpen, moet eerst gekeken worden naar de maatschappelijke achtergronden die in de Moderne Tijd tot een geleidelijke *erosie* van het publieke debat bijdroegen. Indien men de cultuursociologen mag geloven, is het in vóór-moderne tijden zo florerende publieke debat - denk aan de Griekse wijsgeren op de agora of aan de heftige discussies die zonder aanzien des persoons in de koffiehuizen van de achttiende-eeuwse metropolen werden gevoerd - de afgelopen eeuwen steeds meer naar de marge van de samenleving gedrongen. Dit wordt goeddeels toegeschreven aan een tweetal ontwikkelingen: rationalisering en individualisering.

De gevolgen van het proces van *rationalisering* zijn met name door de klassieke socioloog Max Weber aan de orde gesteld. Weber toonde aan hoe een van religie en moraal doordrenkte vóór-moderne wereld de afgelopen eeuwen geleidelijk in de greep van de zogenaamde 'doelrationaliteit' is gekomen. Dit begrip duidt erop dat mensen hun denken en handelen grotendeels of zelfs bijna exclusief afstemmen op het ontwerpen van middelen, methoden, technieken en procedures die zo effectief en efficiënt mogelijk zijn ten opzichte van gestelde doeleinden. Deze ontwikkeling had belangrijke implicaties. Enerzijds leidde zij tot een plannende en calculerende mentaliteit. De doelgerichte - we spreken in dit verband ook wel van een 'technocratische' - handelswijze is kenmerkend voor de moderne cultuur. Anderzijds leidde deze *no-nonsense*-houding ertoe dat ethische en esthetische principes gaandeweg uit het oog zijn verloren. Aan inhoudelijke discussies over

principile zaken - over wat goed en slecht, wat mooi en lelijk, wat zinloos en wat zinvol is - wordt in de moderne cultuur buitensporig weinig aandacht besteed. Doorgaans worden dergelijke discussies *nutteloos* en futiel bevonden. Men concentreert zich liever op 'concrete feiten' dan zich met 'abstracte zaken' bezig te houden. Naast de toegenomen rationalisering speelde ook de voortschrijdende *individualisering* een rol bij de erosie van het publieke debat, zoals dat uit vóór-moderne tijden aan ons bekend is. Deze erosie vond op twee manieren plaats. Allereerst door een omkering in de verhouding tussen 'het publieke' en 'het private'. Terwijl de publieke sfeer in vóór-moderne samenleving dikwijls veel hoger werd gewaardeerd dan de private sfeer - daar gold de private sfeer veelal als het rijk van arbeidsdwang en van allerhande andere sociale verplichtingen, terwijl de publieke sfeer werd gezien als het terrein van de menselijke zelfontplooiing - veranderde dit in de loop van de modernisering op radicale wijze. Voortaan zou de publieke sfeer een steeds negatievere betekenis krijgen. Niet de private, maar de publieke sfeer werd voortaan geassocieerd met de arbeidsdwang. Zij gold niet langer als de plaats van verheven intellectuele activiteiten, maar van criminaliteit, onzedelijkheid en chaos. De waardering van 'het publieke' was omgekeerd evenredig aan die van 'het private': de privé-sfeer verwierf een steeds positiever status. Zij werd voortaan gezien als het domein van vrijheid, zelfontplooiing en creativiteit.

De Amerikaanse cultuursocioloog Richard Sennett heeft dit alles in zijn boek *The Fall of Public Man* (1977) op fraaie en treffende wijze beschreven. Hij laat onder meer zien hoe het in de achttiende-eeuwse metropolen bloeiende debat, dat plaatsvond in parken, theaters of koffiehuizen, in de loop van de vorige eeuw geleidelijk van het toneel verdween. De mens keerde zich af van 'het publieke' en trok zich binnen de stenen muren van het eigen huis of de symbolische muren van de eigen subcultuur terug. Eén van de belangrijkste voorwaarden voor het voeren van publieke debatten - het bestaan van een publieke sfeer waarin men zonder aanzien des persoons over inhoudelijke zaken kan discussiëren - werd daarmee in hoge mate aangetast. Voor zover in de moderne cultuur wordt gedebatteerd, gebeurt dat in toenemende mate in de privésfeer - thuis of in de eigen kring -, en mèt uitsluiting van andersdenkenden.

Een tweede gevolg van de toegenomen individualisering betreft de geleidelijke 'verpersoonlijking' van de publieke sfeer. Hiermee wordt gedoeld op het feit dat moderne mensen bij gebrek aan traditionele en vanzelfsprekende waarden, normen en betekenissen zich steeds meer op het eigen innerlijk van gevoelens en emoties zijn gaan baseren. Enigszins overdrijvend meent Sennett dat de golf van emoties vandaag de dag zo sterk is gaan overheersen, dat de publieke sfeer gaandeweg gebukt gaat onder een 'terreur van de intimiteit'. Indien mensen elkaar in het openbaar treffen, dan zullen zij het in negen van de tien gevallen over persoonlijke belevenissen en emoties hebben.

Het publieke debat, waarbij mensen elkaar zonder aanzien des persoons met rationele argumenten tegemoet traden, is daarmee passé. Publieke debatten ontaarden òfwel in technocratische herhalingsoefeningen òfwel in een soort collectieve therapie, waarbij de gespreksleider de rol van psychiater vervult en de gasten tot zoveel mogelijk persoonlijke ontboezemingen tracht te verleiden. Voor de meesten van ons zal het niet erg moeilijk zijn de beide bovengenoemde tendensen te herkennen. In de media plaatsvindende debatten als *Den Haag Vandaag* of *Het Capitool* zijn uitgegroeid tot ware *el dorado's* van technocratische superspecialisten. Met groot gemak slagen zij er telkens weer in om binnen *no time* een zodanig rookgordijn aan cijfers, feiten en procedures op te trekken dat de verbijsterde kijker radeloos achterblijft. De momenteel op de beeldbuis zo florerende *talk shows* zijn daarentegen een goed voorbeeld van de tendens tot verpersoonlijking van de publieke sfeer. Deze shows ontlenen hun amusementswaarde vooral aan het vermogen van de presentator of presentatrice om de gasten emotioneel te *strippen*. Dergelijke shows zijn niet zozeer bedoeld om over en weer argumenten uit te wisselen, maar dienen vooral een bepaalde indruk van de deelnemers op het publiek over te brengen. Voor de uitgenodigde gast gaat het niet zozeer om de vraag 'wat heb ik te zeggen?', maar om de kwestie 'hoe kom ik over?'.

Voortdurend is men bezig bestaande mythen te ontzenuwen, taboes te doorbreken en heilige huisjes omver te werpen

Maar als het allemaal waar is wat die cultuursociologen ons vertellen, hoe komt het dan dat het publieke debat momenteel een opmerkelijke *come back* in de belevingswereld van velen doormaakt? Een simpele oplossing zou zijn, om de bovengenoemde cultuursociologische interpretaties naar het rijk der fabelen te verwijzen.

Gedeeltelijk kan men dat mijns inziens inderdaad ook doen. Zoals zovele andere cultuurcritici zijn ook Weber en Sennett in de valkuil van de *pars pro toto*-redenering gevallen: plaats- en tijdgebonden verschijnselen - het overheersen van een technocratische en bureaucratische mentaliteit in het geval van Max Weber, de voor de Amerikaanse cultuur kenmerkende oeverloze *psycho babble* in het geval van Richard Sennett (denk hierbij aan de prachtige persiflages op de Amerikaanse emotie-cultuur in Woody Allen-films) - worden dan onterecht opgeblazen tot algemene verschijnselen van 'de' moderne cultuur.

Cultuursociologen moeten dan wel een toontje lager zingen, helemaal ongelijk hebben zij natuurlijk niet met hun analyse. Een alternatieve verklaring voor de huidige *revival* van het publieke debat is dat er zich momenteel een reactie voordoet op de bovengenoemde, overheersende tendensen binnen de moderne cultuur die tot een ondermijning van de condities hebben gevoerd waaronder het voeren van een publiek mogelijk is. Enerzijds is momenteel sprake van een reactie tegen de verdergaande ondermijning van de openbare sfeer. Overal ziet men de terugkeer van openbare gelegenheden - terrasjes, flaneerboulevards en *piazza's* - waar men elkaar in het openbaar kan ontmoeten. Niet alleen horecagelegenheden, maar ook tal van culturele voorzieningen - galeries, musea, theaters - fungeren als veelvuldig gefrequenteerde ontmoetingsplaatsen. Anders dan voorheen toont het publiek niet langer uitsluitend belangstelling voor elkaars persoonlijke ontboezemingen. Ook zaken van publiek belang mogen weer aangesneden worden.

Naast het feit dat de populariteit van deze eigentijdse ontmoetingsplaatsen veel te maken heeft met de opkomst van nieuwe professionele elites, speelt ook nog een andere factor een rol. Het betreft hier een reactie tegen het dominante 'doelrationele' denken, die een gevolg is van het zichtbare onvermogen van technocraten om de vele bedreigingen om ons heen te bezweren. De bevolkingsexplosie, het broeikaseffect, de irrationaliteit van met uiterst rationele middelen gevochten oorlogen, AIDS - het zijn problemen die de aandacht blijven opeisen, zonder tot een duidelijke oplossing te komen. Het zijn ook problemen, die het voorheen vrijwel onaantastbare geloof in de almacht en onfeilbaarheid van experts aan het wankelen hebben gebracht. Of het hier een tijdelijke trend, dan wel een meer fundamentele overgang naar een nieuw 'postmodern' tijdperk betreft, moet maar in het midden blijven. Een feit blijft evenwel, dat het geloof in de universele aanspraken

van de moderne rationaliteit de laatste tijd van verschillende zijden onder vuur is genomen. De gedachte van een door technische en zakelijke criteria bepaalde *one best way* heeft plaatsgemaakt voor een vergaande relativering van technocratische denkwijzen en handelingspraktijken. De opinie van experts wordt steeds vaker als even interessant en belangwekkend beschouwd als die van anderen.
Deze ontluistering van de technocratie en de daarmee verbonden 'doelrationele' handelswijze heeft onmiskenbare invloed gehad op de herleving van het publieke debat. In de publieke debatten-nieuwe-stijl worden niet alleen bestaande conventies en clichés ter discussie gesteld, of zoals dat tegenwoordig zo fraai heet: aan 'deconstructie' onderworpen. Tegelijkertijd zijn bieden publieke debatten de mogelijkheid tot een collectieve speurtocht naar nieuwe zingevingskaders, inzichten en omgangsvormen.

Publieke debatten ontaarden òfwel in technocratische herhalingsoefeningen òfwel in een soort collectieve therapie

Hoe belangrijk deze afkeer van het bestaande en de speurtocht naar het nieuwe ook is, het betreft hier een maatschappelijke reactie die niet in het luchtledige plaatsvindt. Zij ontleent haar betekenis aan het feit dat er mensen en groepen zijn die de belangstelling voor openbare discussies stimuleren en vormgeven.
Zo'n groep heeft zich de afgelopen periode aangediend in de vorm van een nieuwe professionele elite van mensen die zich beroepsmatig met het produceren, bewerken, verwerken en verspreiden van informatie bezighouden: de *info-makelaars*. Het gaat hier om een nogal heterogene categorie van mensen die zich toeleggen op hoogwaardige dienstverlening op gebieden als mode, design, architectuur, journalistiek, management, financiële advisering, omroep, cultuur et cetera. Ondanks het feit dat men de diensten op nogal uiteenlopende terreinen aanbiedt, hebben de 'info-makelaars' een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Zo beschikt men doorgaans over een hoge deskundigheid en breed inzetbare sociale vaardigheden - men spreekt in dit verband ook wel van 'cultureel kapitaal' - die men aanwendt in de contacten met cliënten. Bepalend voor het succes van 'info-makelaars' is het vermogen om de aanwezige kennis op cruciale momenten en plaatsen in te zetten.
Deze makelaars van de informatiemaatschappij beschikken niet alleen over een zelfde type 'cultureel kapitaal', maar ook over een gezamenlijke *habitus* die zowel in de algemene oriëntatie als in de dagelijks praktijken tot uitdrukking komt. Enerzijds gaat het hierbij om een dispositie die de Duitse socioloog Helmut Schelsky ooit heeft getypeerd als *Dauerreflexion*: de neiging om alle dingen om ons heen aan permanente reflectie onderhevig te maken. Het gaat hier om een reflectie die weliswaar vele vragen, maar geen duidelijke antwoorden oplevert. Ieder mogelijk antwoord biedt immers weer gelegenheid tot het stellen van een volgende vraag, waardoor op den duur een gigantische *reflectieketen* ontstaat. De 'info-makelaars' - of althans het opinievormende gedeelte daarvan - ontlenen een belangrijk deel van hun positie aan het vermogen tot het vormgeven van een dergelijke permanente reflectie. Voortdurend is men bezig bestaande mythen te ontzenuwen, taboes te doorbreken en heilige huisjes omver te werpen. Ter vervanging creëert men dan weer nieuwe mythen, taboes en clichés die gelden *for the time being*.
Naast een neiging tot reflectie kenmerkt de habitus van 'info-makelaars' zich ook door een sterke gerichtheid op het stedelijke milieu. Dit heeft twee achtergronden. De aantrekkingskracht van steden berust allereerst op het feit dat steden fungeren als *sociale laboratoria*, waar nieuwe denkbeelden en praktijken tot ontwikkeling worden gebracht. In een tijd waarin het komen en gaan van nieuwe ideeën, modes en trends steeds sneller verloopt, is de aanwezigheid in de nabijheid van trendsettende en smaakbepalende centra voor 'info-makelaars' een absolute *must*. In de tweede plaats heeft de stedelijke aantrekkingskracht ook te maken met het feit dat steden zich steeds meer ontwikkelen tot *knooppunten* in het internationale informatie-verkeer. Niet alleen bevinden de belangrijkste institutionele voorzieningen van de informatiesamenleving - de beurzen, banken, uitgeverijen, universiteiten, media, modehuizen - zich in of nabij de stedelijke centra. Ook verspreiden nieuwe denkbeelden en praktijken zich via bestaande stedelijke netwerken in razendsnel tempo over de hele wereld. Het spreekt vanzelf dat de stedelijke 'info-makelaars' hier de hand in hebben.
Het feit dat de belangstelling voor de publieke debatten zich juist in de stedelijke centra manifesteert, is geen toeval. De debatten vervullen namelijk een belangrijke functie in het dagelijkse bestaan van 'info-makelaars' zèlf. Allereerst gaat het daarbij om beroepsmatige functies. Voor 'info-makelaars' zijn publieke debatten belangrijke werkterreinen. Zij vormen een uitgelezen mogelijkheid om nieuwe kennis op te doen, die elders mogelijkerwijze weer kan worden ingezet. Zij verschaffen tevens de mogelijkheid om nieuwe contacten te leggen en *deals* te sluiten. Tenslotte bieden zij ook alle kans tot zelfprofilering: een op de juiste wijze en op het juiste moment geplaatste interventie kan het prestige van de betreffende 'info-makelaar' tot grote hoogten opschroeven - zeker wanneer vertegenwoordigers van de media aanwezig zijn en men de volgende dag met naam en toenaam in de landelijke pers staat vermeld.
Publieke debatten vervullen echter niet alleen een beroepsmatige functie. De tweede achtergrond is dat zij ook een aantrekkelijke mogelijkheid tot vrijetijdsbesteding bieden. Als zodanig wordt er door de organisatoren van de debatten ook streng op toegekeken dat het debat niet te lang duurt, nooit saai wordt en uit een aaneenschakeling van prikkelende *statements* bestaat. De functie van het debat als hoogwaardig recreatief vermaak heeft de afgelopen jaren ook tot een toenemende interesse geleid van de zijde van lokale bestuurders die zich bezighouden met het bevorderen van het stedelijke 'ontspanningspotentieel'. Zij zijn bijzonder geïnteresseerd in het leveren van een bijdrage aan de financiering of organisatie van publieke debatten. Het publieke debat komt dan in de sfeer van de *city promotion* te liggen.

Er is nog een tweede weldoener op de markt van publieke debatten: het bedrijfsleven. Dit legt toenemende interesse aan de dag voor culturele en wetenschappelijke evenementen. Meestal liggen daaraan prestigieuze motieven ten grondslag: door de eigen naam aan allerlei culturele en wetenschappelijke manifestaties te verbinden, hoopt men het imago in een meer artistieke en intellectuele richting om te buigen.
Soms gaan de bemoeienissen echter veel verder en fungeert het publieke debat als voortzetting van de reclame met andere middelen. Zo is momenteel in Duitsland een particulier 'info-makelaarskantoor' betrokken bij het organiseren van publieke debatten over de mogelijke schadelijke effecten die de chemische industrie op het milieu heeft. De debatten worden gevoerd door tal van gerenommeerde politici, vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en milieuactivisten. De debatten trekken aardig veel belangstelling en hebben inmiddels tot menige woordenwisseling tussen voor- en tegenstanders geleid. Wat echter waarschijnlijk

Foto: Michael Ferron/HH

slechts weinige aanwezigen beseft hebben, is dat deze debatten door de chemische industrie zèlf gesponsord werden. De achterliggende motivatie hiervan was dat het voor het bedrijfsleven steeds moeilijker valt om *free publicity* te krijgen. Door zijn promotiestrategie te verpakken in een schijnbaar kritisch en belangeloos debat, hoopte men die publiciteit van de zijde van de media wèl te krijgen. Bovendien zagen de sponsors in deze debatten een welkome aangelegenheid om de argumenten van tegenstanders van de chemie-industrie te ontkrachten. Speciaal hiervoor opgeleide 'info-makelaars' moesten tijdens de debatten daartoe kritische vragen aan milieuactivisten stellen of moesten op subtiele wijze de betogen van de vertegenwoordigers van het chemiebedrijf ondersteunen...

m een lang verhaal kort te maken: er wordt momenteel méér in het openbaar gediscussieerd dan ooit. Deze ontwikkeling berust op een aantal maatschappelijke tegentrends die, in de fraaie woorden van de socioloog *Wertheim*, getypeerd kunnen worden als 'contrapunten in de leidende melodie van de modernisering'.

De *revival* van het publieke debat heeft onmiskenbaar een aantal positieve kanten: openbare discussies zijn niet eenzijdig op 'de feiten' gericht en bieden ruimte voor het aan de orde stellen van zingevingsvraagstukken. Het feit dat een groeiende groep mensen zich om zaken van publiek belang bekommert en dat in de loop der jaren dichtgeslibde instituties - met name die op het politiek-bestuurlijke terrein - momenteel concurrentie ondervinden is eveneens als positief aan te merken.

Toch is het onjuist om de huidige ontwikkeling als een verwezenlijking van bestaande toekomstvisies omtrent een *herrschaftsfreie Kommunikation* - de term stamt van *Jürgen Habermas* - te zien. Het publieke debat was en blijft een vrij exclusieve aangelegenheid. Waren het vroeger vrijgestelde filosofen of gegoede burgers die de regie in handen hebben, tegenwoordig zijn dat de stedelijke 'info-makelaars'. Deze 'info-makelaars' vervullen daarbij ten minste een dubbelrol. Enerzijds houden zij zich bezig met het verwerpen van 'het bestaande'. Tegelijkertijd rijken zij echter ook nieuwe codes en conventies aan. Op basis van hun beschikking over 'superieure' kennis en vaardigheden menen zij er bovendien aanspraak op te kunnen maken om als gids in het door henzelf geschapen, steeds chaotischer informatie-landschap te fungeren. De 'info-makelaars' in de informatiesamenleving zijn in dat opzicht te vergelijken met priesters en dominees in de door religie gedomineerde samenleving. Met enige goede wil kan het publieke debat dan ook gezien worden als een voortzetting van de vroegere kerkdienst. Het feit dat zovele debatten op de zondag plaatsvinden, geeft wat dit betreft te denken. De Fransen hebben voor zoiets een mooi spreekwoord: *plus ça change, plus c'est la même chose.* ▼

Hans van der Loo is als cultuuronderzoeker verbonden aan de Vakgroep Algemene Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht

KENWOORD

HOE DOELMATIG IS DE MARKT?

In het vorige nummer van DE HELLING beweerde COEN TEULINGS dat de verzorgingsstaat niet in staat is rechtvaardigheid en doelmatigheidheid te combineren. FRANK BIESBOER protesteert tegen de gemakzuchtige neiging om doelmatigheid en markt op één lijn te stellen. Is er nog economie buiten de markt?

Soms wil het helpen om, bij het zoeken van enig houvast, gecompliceerde problemen te versimpelen tot enkele *kenwoorden*, en deze vervolgens tot onderwerp van nadere analyse te maken. Denk bij voorbeeld aan de Golfoorlog van ruim een jaar geleden: de begrippen (westerse) hegemonie en internationale rechtsorde vormden de centrale thema's waaromheen de meeste discussies en stellingnames zich bewogen.
Het voordeel van de condensatie van de werkelijkheid in enkele kenwoorden is dat de publieke toegankelijkheid van die werkelijkheid een stuk groter wordt. Deze methode heeft uiteraard ook nadelen: zaken worden te versimpeld weergegeven, tal van achterliggende aspecten verdwijnen uit het zicht.
In zijn artikel *Het dilemma van de verzorgingsstaat* in het vorige nummer van DE HELLING hanteert *Coen Teulings* eenzelfde methode. De complexe verhoudingen tussen verzorgingsstaat en markt worden teruggebracht tot de kenwoorden *rechtvaardigheid* en *doelmatigheid*. Voor de doelmatigheid moet je naar de markt, voor de rechtvaardigheid kun je bij de staat terecht. Beide begrippen verhouden zich dialectisch tot elkaar: ze zijn elkaars tegenpool en hebben elkaar tegelijkertijd nodig. De markt kan niet functioneren zonder een rechtvaardigheidscorrectie, terwijl de rechtvaardigheid tegelijkertijd de markt ondermijnt. Omgekeerd, om iets rechtvaardig te kunnen verdelen, heb je een doelmatig functionerende markteconomie nodig, ongelimiteerde marktwerking ondermijnt de rechtvaardigheid. Ziedaar het 'dilemma' dat Coen Teulings schetst.
Mijn kritiek richt zich op de wijze waarop Teulings het woord doelmatigheid gebruikt en op zijn vereenzelviging van markt en doelmatigheid, een vereenzelviging die sinds de ineenstorting van de planeconomie onomstreden lijkt. Een viertal kanttekeningen is op zijn plaats.

economie en markt

Voorzover er sprake is van doelmatigheid van de markt geldt die slechts op een zeer specifiek (overigens best wel veelomvattend) terrein: de *gemonetariseerde economie*, dat deel van de economie waar goederen, diensten en arbeid gemonetariseerd zijn, van een geldwaarde zijn voorzien, tot een waar zijn gemaakt. Met alles wat *niet* gemonetariseerd is, houdt de markt geen rekening. In economenland wordt dat fenomeen wel de 'ongeprijsde schaarste' genoemd. Een bijkomende kwestie is dat de veelgeprezen doelmatigheid van de markt alleen geldt op de plaats en het moment van de koop en de verkoop. Gevolgen van het handelen later in de tijd of elders in de ruimte telt de markt niet mee.
Voorbeelden zijn vooral bekend uit de milieudiscussie: het gat in de ozonlaag, het broeikaseffect, de verzuring, de vernietiging van het tropisch regenwoud - de markt heeft er geen boodschap aan. Minder bekend zijn voorbeelden uit het sociale leven, zoals zorgarbeid en andere vormen van onbetaalde arbeid: de markt is volstrekt niet in staat tot een doelmatige afweging tussen die vormen van arbeid èn betaalde arbeid. Het mooie werkstuk van *Corinne Kersbergen*, dat als bijlage van hetzelfde nummer van DE HELLING verscheen, legt daar voldoende getuigenis van af. De doelmatigheid van de markt is dus doelmatigheid *op een koopje*: tal van feitelijke kosten - arbeid, gebruikswaarden - worden niet meegerekend. Pogingen om die kosten in rekening te brengen via heffingen en dergelijke - ik weet dat Coen Teulings daar een voorstander van is - kunnen dit probleem slechts *ten dele* wegnemen, om de doodeenvoudige reden dat belangen van toekomstige generaties, van ecologische en sociale diversiteit zich niet in exacte prijzen laten uitdrukken.

kapitalisme en overheid

Teulings wekt de suggestie dat de markt als *losstaande entiteit* voor doelmatigheid kan zorgen. Daar is geen sprake van. De ontwikkeling van het kapitalisme laat zien dat voor een goede werking van de markt een zeer omvangrijk geheel aan regelingen, instituties en maatschappelijke codes noodzakelijk is. De interventie in en de betrokkenheid bij de werking van de markt door de staat mogen in de ogen van sommige fanatiek-liberalen een gruwel zijn, zonder deze vormen van overheidsregulering zou de markt economisch en sociaal niet werken. De rol van de staat en tal van andere maatschappelijke instituties varieert van anti-trustbepalingen, het burgerlijk wetboek, monetaire regelingen tot interventie op het gebied van onderwijs, wetenschap, gezondheidszorg en economische infrastructuur.
Bekend is de 'kapitalisme-contra-kapitalisme'-discussie rondom de Fransman *Michel Albert*. Albert wijst op de betekenis van uitgebreide staatsbemoeienis voor het succes van de moderne kapitalistische economie, inclusief de verzorgingsstaat. Wat die discussie duidelijk maakt, is dat voorzover de markt doelmatig is ze dat - althans voor een deel - te danken heeft aan de maatschappelijke bedding waarin ze functioneert. Zonder die bedding leidt de markt tot een *graai-maar-raak-partij*, economische criminaliteit, een hoge mate van kapitaalexport en privé-verrijking, zoals deze zich nu in enkele Oosteuropese landen aftekent. Coen Teulings onderkent dit ook wel. In zijn artikel noemt hij het voorbeeld van de Betuwespoorlijn, die door de staat moet worden aangelegd omdat de markt er niet voor zorgt. Het punt is echter dat die verwevenheid op een veel breder terrein aanwezig is. Ze heeft zeker ook betrekking op tal van essentiële functies van de verzorgingsstaat. Verzorgingsstaat en markt staan dus veel *minder* tegenover elkaar dan wel wordt gesuggereerd - door Teulings en door anderen.

positionele goederen

De markt kent geen mechanisme om met schaalfactoren rekening te houden. Ik denk hierbij aan goederen waarvan de intrinsieke waarde afneemt naarmate er steeds meer van verschijnen, ook wel *positionele goederen* genoemd.
Denk bij voorbeeld aan de auto: het reclamespotje van het nieuwste type in de mooiste natuur is heel wat anders dan de werkelijkheid van de file. Natuurtoerisme is een ander voorbeeld. In je eentje is het prachtig, zodra iedereen het doet: wèg pracht en wèg natuur!

Foto: Dolf Kruger

In Amsterdam moest er een referendum aan te pas komen om iets aan deze ondoelmatigheid van de markt te doen. De omvang van het probleem is overigens veel groter dan dat van een leefbare Amsterdamse binnenstad: onze westerse welvaart als zodanig is een positioneel goed, maar het westerse model kan op wereldschaal onmogelijk nagevolgd worden. Hier schiet de markt volstrekt tekort. Rechtvaardigheid en doelmatigheid komen hier dus in een heel andere verhouding tot elkaar te staan: doelmatigheid kan bij positionele goederen alleen functioneren wanneer er een bepaalde vorm van rechtvaardigheid *dwingend* wordt opgelegd.

het nutsprincipe

Meer principieel is de kritiek op het criterium van de doelmatigheid als zodanig. Het begrip doelmatigheid komt rechtstreeks voort uit het utiliteitsdenken: economische activiteiten moeten met zo weinig mogelijk inspanning zo veel mogelijk opleveren. Dit *nutsdenken* vormt de ethische saus waarmee de materialistische groei groot kon worden en weerspiegelt het wezen van het functioneren van de markteconomie: alle waarden, elke zingeving, ethiek en moraal, worden teruggebracht tot die ene dimensie: doelmatigheid.
De gevolgen van het nutsdenken zijn veelomvattend en voor een deel beschreven in het essay van *Krishan Kumar* in hetzelfde nummer van DE HELLING. Sociale rechtvaardigheid, waarden als ontspanning, intermenselijke relaties, partnerschap met de natuur worden onder de ééndimensionaliteit van het doelmatigheidsdenken weggedrukt. Voorzover ze een rol spelen, is dat altijd *achteraf*, als correctie. Het is veelal de staat die moet opdraven om die correctie vorm te geven. De verzorgingsstaat is net zozeer een produkt van de markteconomie als hij er in de ogen van sommigen een bedreiging van vormt.
Een discussie over de verzorgingsstaat kan dus niet zonder een discussie over de vraag op welke manier andere waarden zoals rechtvaardigheid, solidariteit, zinvol leven een plaats kunnen veroveren binnen het economisch handelen. Anders gezegd: als een bedrijf aandacht geeft aan het functioneren van het personeel, aan de milieueffecten van de produktie, aan de zingeving van de arbeid zelf, hoe voorkom je dat zo'n bedrijf onmiddellijk kapot wordt geconcurreerd door het doelmatigheidsregime van de markt.

Een discussie over de verhouding tussen verzorgingsstaat en markt leidt niet tot ècht zinvolle en nieuwe antwoorden wanneer niet de vraag wordt gesteld op welke manier *andere* maatschappelijke prioriteiten dan de doelmatigheid alleen tot criteria van economisch handelen worden gemaakt. Dàt mistte ik in het verhaal van Coen Teulings. ▼

Frank Biesboer

Frank Biesboer is publicist

HET MAATSCHAPPELIJK MIDDENVELD VAN GROEN LINKS

In een commentaar in het voorjaarsnummer van DE HELLING reageert HENK KRIJNEN geïrriteerd op linkse politici die met veel omhaal van woorden flirten met 'het einde van de politieke partijen'. Doelwit van zijn aanval vormde Groen Links-Tweede-Kamerlid INA BROUWER. In dit artikel dient zij hem van repliek. Een commentaar op een commentaar.

Onder de kop *Dubbelzinnig* levert *Henk Krijnen* in het voorjaarsnummer van dit blad commentaar op een interview van mij in *Trouw* van 1 februari jongstleden met in de kop de pittige uitspraak *Hef de politieke partijen op, liever vandaag dan morgen.*
Die uitspraak was weliswaar niet van mij maar van de koppenmaker van *Trouw*, maar staat nu ook weer niet zo ver af van wat ik heb gezegd dat ik hem niet globaal voor mijn rekening wil nemen. 'De oplossing voor de politieke crisis kan alleen gevonden worden als de politieke partijen hun eigen bestaan ter discussie stellen', was mijn letterlijke tekst. Krijnen kan het niet waarderen: hij verwijt mij halfslachtig en dubbelzinnig te zijn, vergroeid met de politiek en tegelijkertijd het bestaansrecht van diezelfde politiek in twijfel trekkend. 'Schoenmaker blijf bij je leest', spreekt uit zijn woorden, 'er zijn al genoeg crisisverschijnselen in de politiek. Als nu ook nog politici de politiek in twijfel trekken, is het einde zoek'.
'Laat ze nadenken over de context waarin ze hun professie beoefenen, maar irriterend wordt het als ze - gebruikmakend van grote woorden - het bestaansrecht van hun bedrijfstak in twijfel trekken' spreekt hij op belerende toon.
Maar waarom eigenlijk niet? Hebben we behoefte aan politici die nauwlettend op hun eigen winkeltje passen zoals dat van een ambtenaar ook wordt verwacht? Kennelijk moeten ze de partij en het partijprogram verkopen en vooral ophouden met politicus te zijn als ze aan het nut ervan gaan twijfelen.
'De vraag waarom ze dan nog Tweede Kamerlid is van een politieke partij, wordt niet eens gesteld', moppert Krijnen. Kortom: mond houden of verdwijnen.

hekkesluiter

Ik geloof niet dat zo'n houding een *revival* van de partijpolitiek, en in het bijzonder van de progressieve politiek, dichterbij brengt. Als geen ander weet de bakker of er nog vraag is naar zijn brood. Zo ook weet de politicus, in het diepst van zijn ziel, wat schijn is en wat nog met de werkelijkheid te maken heeft. Gaat de schijn overheersen, dan verliest de politiek zich in wereldvreemd gedrag. Als er iets bedreigend is voor de democratie, dan is het dat wel.
Het disciplineren van je volksvertegenwoordigers bant dat probleem van de moderne politiek niet uit maar bevordert wel een selectie van politici die de crisisverschijnselen in hun eigen vak niet tot zich door laten dringen en dus evenmin een bijdrage kunnen leveren aan de oplossing ervan. Dat is de politicus die zo voorzichtig is dat hij als hekkesluiter fungeert in het publieke debat. Hij houdt daarmee op oriëntatiepunt te zijn. Want als iedereen de onmacht voelt van de huidige politiek, kan het toch niet zo zijn dat bij uitstek de politicus dat *niet* doet. Wie vertegenwoordigt de politicus nog als hij het tegendeel probeert te bewijzen? *Ik* zou juist zeggen... en dat geldt zeker voor Groen Links... hoe méér politici die zich niet prettig voelen binnen het huidige bureaucratische systeem, hoe beter dat is. Vernieuwing wordt nu eenmaal altijd vooraf gegaan door een fase van ergernis en protest. Zou die vernieuwing er niet komen en zouden de ideëen blijven steken in ergernis of het zichzelf blijvend ter discussie stellen, dan heeft Krijnen gelijk als hij zegt 'zou je niet eens opstappen en ruimte maken voor enthousiastelingen?' Die laatste groep zie ik trouwens niet in rijen van tien voor de deur van Groen Links staan wachten. Integendeel, velen kunnen zich van alles voorstellen over wat hen te doen staat maar in elk geval niet de politiek ingaan! Wat ook al een signaal is! Dat neemt niet weg dat de huidige vertegenwoordigers, en dus ook ikzelf, de plicht hebben een poging te doen de kritiek om te zetten in tastbare voorstellen voor politieke vernieuwing. Als daar de kritiek van Henk zich op had gericht, en hij had gezegd mijn alternatief nogal vaag te vinden, had hij mij behoorlijk uitgedaagd. Nu heb ik meer het gevoel dat ik beter mijn mond kan houden, wat ik overigens niet zal doen.

automatische piloot

In het interview schets ik enkele contouren van het alternatief dat ik voorsta. Dat doe ik indirect met een aantal uitstapjes, vooral naar het CDA. Henk Krijnen noemt ook dat dubbelzinnig. Hij beschouwt het als een truc. Het is 'een eenduidig positief beeld van het CDA construeren om langs die omweg kritiek op links (Groen Links?) te formuleren.'
Zo had ik het nog niet gezien. Je kunt discussies nu eenmaal op veel manieren voeren; direct en indirect, je eigen rol zelfstandig bespreken of via een beschouwing van een andere partij, je kunt blijven steken in kritiek of ook het positieve benadrukken. Kortom: ook hier geldt dat vele wegen naar Rome leiden.

Brinkman op Texel. Foto: Bert Verhoeff/HH

Met mijn positieve benadering van het CDA ga ik inderdaad in tegen een trend die heel gebruikelijk is binnen links: 'van het CDA niets dan slechts'. Profilering van links is vaak synoniem aan het zich afzetten tegen het CDA. Zijn wij voor individualisering, het CDA is voor terugkeer naar het gezin. Zijn wij voor een grote collectieve sector, het CDA is voor terugkeer van de charitas. Zijn wij voor het primaat van de parlementaire democratie, het CDA is voor het 'ouderwetse' maatschappelijk middenveld en handhaaft zo haar machtspositie.
Ik geloof dat een dergelijke houding ons niet veel verder brengt. Ten eerste zet het ons op de automatische piloot: alles wat van het CDA komt, is slecht. Met het risico dat we belangrijke nieuwe ontwikkelingen binnen de christen-democratie missen. Ten tweede nemen we de grote, lang niet altijd ouderwetse, aanhang van het CDA niet serieus omdat we ervan uitgaan dat deze aanhang zich laat kocioneren of laat inzetten in het machtsspel van de altijd regerende christen-democratie. Misschien is wel belangrijker dat het CDA breed levende gevoelens goed vertolkt. En misschien moeten we die gevoelens wat serieuzer nemen en kijken waar ze met de onze overeen komen. Ten derde kunnen we door onze profilering als tegenhanger van het CDA verbergen dat we zèlf nog worstelen met onze identiteit - met verlies op de langere termijn. Een politieke stroming vestig je nu eenmaal niet door je af te zetten tegen een andere stroming maar door je eigen politieke richting duidelijk vorm te geven.
Hoewel ik daar niet zo precies over heb nagedacht, is dat waarschijnlijk mijn belangrijkste motivatie geweest om nu eens de positieve kanten van het CDA op een rijtje te zetten, Kijken wat we ervan kunnen leren...

samenwerking

In mijn interview noem ik drie interessante aspecten van CDA-politiek: de minder centrale rol van de politieke partij; de constructieve rol in het maatschappelijk middenveld; de herwaardering van cultuurpolitieke noties.
In de christen-democratische traditie staat de politieke partij minder centraal dan in de linkse traditie. Zij is slechts één van de organisaties in het maatschappelijk veld. Echt iets tot stand brengen kan alleen in samenwerking met de mensen in het land. Politiek maken is een kwestie van netwerken vormen tussen diverse maatschappelijke organisaties.
Daarnaast gaat de verbinding in toenemende mate door identificatie via de media. Het snoerloze media-concept van Brinkman is een doordachte methode om de politicus weer een vertrouwd figuur te maken in de huiskamer. Een man of vrouw die onvoorbereid en in gewone taal met je praat over dingen die ècht belangrijk zijn. Geen voorbereide slaapverwekkende speeches, geen ingewikkelde nota's die op de arme luisteraar worden losgelaten.
Of dat nu wel of niet aansluit bij een oude traditie van de christen-democratie laat ik hier maar in het midden. (Ik vind van wel maar Krijnen meent dat de politieke partij juist het centralistische hoofd was van de zuil). Hoe het ook zij, zeker is dat *die* opvatting van politiek bedrijven in de huidige tijd veel geloofwaardiger overkomt dan te pretenderen alsof 'de politiek' het allemaal wel alleen kan regelen. De bureaucratische staat is in diskrediet; Den Haag wordt niet onterecht als een gesloten politiek bolwerk gezien. Het CDA speelt daar soepel op in met haar concept van de 'verantwoordelijke samenleving' waarin verantwoordelijkheid terug wordt gelegd bij de samenleving zèlf. Natuurlijk oefent Groen Links kritiek uit als dat concept betekent dat in harde guldens wordt bezuinigd op de gezondheidszorg of het onderwijs. Maar wat vinden we nu van het idee van die 'verantwoordelijke samenleving'?
Volgens het manifest van Groen Links is ook bij deze partij de rol van de Staat een beperkte - een beperktere dan vroeger. Maar met dit alternatief is nog geen eenduidige lijn uitgezet. In de milieuplannen van Groen Links speelt de Staat een grote rol. Iedere variant van basisinkomen betekent méér staat en minder eigen initiatief. Het plan-Simons is centralistisch maar wordt voorals nog door Groen Links ondersteund. En met goede argumenten. Is Groen Links eigenlijk wel af van de 'blauwdrukpolitiek' of wordt de sa-

menleving toch minder vertrouwd dan beweerd wordt?
De reden dat ik mezelf dit soort vragen stel, is niet de neiging om afstand te nemen van Groen Links maar om mijzelf en anderen te behoeden voor al te gemakkelijke antwoorden.

eigen middenveld

Het CDA, zo kan mijn tweede punt geformuleerd worden, is dat het CDA het niet bij woorden laat maar ook in de praktijk voortdurend bouwt aan zijn maatschappelijk middenveld. En dan moeten we niet alleen denken aan de traditionele organisaties van boeren, onderwijs of gezondheidszorg. Nee, ook milieuorganisaties, vrouwenorganisaties, organisaties van ouderen en uitkeringsgerechtigden worden in toenemende mate uitgenodigd deel te nemen aan de gedachtenvorming binnen het CDA.
Mensen in organisaties krijgen zo binnen de CDA-politiek een plek. Ze worden met respect en op een gelijkwaardige wijze behandeld. In de linkse traditie is helaas nog al eens sprake van paternalisme omdat de rol van de Staat en van de partijpolitiek werd overschat. Het wordt geregeld in Den Haag of het wordt niet geregeld! Die tijd is voorgoed voorbij.
Ook Groen Links is afhankelijk van netwerken om politieke doelstellingen te bereiken. In het interview in *Trouw* werk ik die gedachte niet verder uit maar sindsdien kom ik steeds meer tot de conclusie dat er een dieperliggende oorzaak is voor het niet concreet ontwikkelen van een Groen-Links-variant van de 'verantwoordelijke samenleving': het ontbreekt Groen Links aan een *eigen* maatschappelijk middenveld. Oftewel: de geschiedenis van het grote uiteenvallen van de linkse netwerken in het recente verleden. De oude partijen, de eigen kranten en omroepen, de woningbouwverenigingen en zangkoren, de natuurvrienden en het ingestorte apparaat van de sociaal-democratie: met hen verdwenen niet alleen verstarde organisaties uit het verleden maar ook belangrijke 'dragers' van de progressieve beweging.
En wat kwam ervoor in de plaats? Bewegingen die zich niet binden, kortstondig zijn of principieel autonoom. Het maatschappelijk middenveld dat eens de Hollandse klassenstrijd aanging, werd met de strijdbijl begraven. En daarom staat de linkse (ook de Groen-Linkse) politiek met - maatschappelijk gesproken - vrij lege handen. Moet daarom het maatschappelijk middenveld maar als slachtoffer van de machtspolitiek van het CDA beschouwd worden of is het beter zich te richten op het vormen van eigen netwerken?
Ik denk het laatste. Veel mensen zijn het met Groen Links eens als het gaat om de noodzaak van grote veranderingen. Of het nu gaat om het milieu, onze relatie tot de Derde wereld of de strijd tegen moderne armoede. Ze missen echter het kader om daaraan vorm te geven. Met alle gevolgen vandien. Vroeger breiden we voor Vietnam en fietsten we tegen de kernwapens. Maar wie collecteert er nu nog voor Joegoslavië of demonstreert nog tegen de hongersnood in Afrika? Tòch is er een sterke behoefte aan gemeenschappelijk optreden. Op een nieuwe manier maar wel in relatie tot een groter geheel.
Daar ligt een taak voor Groen Links. Het moet zich ten doel stellen op een professionele en onorthodoxe wijze aan *netwerken* te bouwen van mensen die dezelfde richting uit willen. Onderwijzers, daklozen, kunstenaars, ondernemers; het doet er niet toe. Onderweg zal van alles tegengekomen worden. Wellicht behoeft het Groen-Linkse denken bijstelling. Maar het zal de plannen realistischer maken en het optreden meer overtuigingskracht geven.
In plaats van zich af te zetten tegen het maatschappelijk middenveld van het CDA doet Groen Links er beter aan zèlf dat middenveld te betreden.

moreel initiatief

Mijn derde punt heeft betrekking op de herlevende normen- en waardendiscussie in het CDA. Het is zaak die eens preciezer te bekijken.
Behelst die nu een terugkeer naar de vijftiger jaren, de restauratie van het gezin, een opgeheven vinger tegen libertair gedrag? De *Hans Hillens* en *Gualthérie van Weezels* laten er geen twijfel over bestaan: dàt moet het zijn. Maar *is* het dat ook bij de inmiddels gelanceerde leider *Brinkman*? Of speelt hij in op de behoefte van een gefragmenteerde, vercommercialiseerde en geïndividualiseerde samenleving aan nieuwe gemeenschappelijke normen en waarden?
En *is* dat dan niet hetzelfde wat Groen Links probeert te doen door op te roepen tot een duurzame ontwikkeling, solidariteit en zorg voor de eigen omgeving? Toegegeven, voor Groen Links en de andere progressieve partijen ligt het moeilijker. Jarenlang hebben deze partijen individualisering en economische zelfstandigheid bepleit. Maar de keerzijde daarvan - vereenzaming en de slijtage van het begrip solidariteit - is te lang onbesproken gelaten. Het kan zijn dat het CDA de gemeenschap *te veel* en het individu *te weinig* benadrukt. Maar ligt het bij Groen Links na twintig jaar emancipatiestrijd niet omgekeerd?
Het is niet mijn bedoeling om het CDA nu als voorbeeld te stellen. Het is wel mijn bedoeling om te wijzen op parallel lopende ontwikkelingen in diverse politiek partijen. Theoretisch had ik de PvdA of D66 als voorbeeld kunnen nemen. Tragisch genoeg komt er echter uit die partijen niets wat lijkt op een poging tot een samenhangende visie. Doelstellingen, normen en waarden, zelfs de wijze waarop in deze partijen tegen de huidige samenleving wordt aangekeken, zijn vaag en onduidelijk. Het CDA slaagt daar wèl in en weet daarmee op verschillende niveaus het initiatief in het politieke debat naar zich toe te trekken.
Wie denkt dat het om een eenvoudige restauratie gaat van oude normen en waarden, moet vooral het boeiende artikel lezen van de directeur van het wetenschappelijk instituut van het CDA, *J.J.A.M. van Gennip* in *NRC-Handelsblad* van 21 mei jongstleden over het nieuwe program van uitgangspunten van het CDA. 'De vraag is of met begrippen als gerechtigheid en solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap de richting kan worden gewezen naar een herkenbaar antwoord en of die richting voldoende appel inhoudt voor mensen om de politiek weer zinvol te vinden. Dat - niet de macht - bepaalt de behoefte en mogelijkheden van een christen-democratisch antwoord in de komende decennia.'

Groen Links heeft de macht niet en moet het dus vooral hebben van de vraag of het met de uitgangspunten van duurzame ontwikkeling, solidariteit en gelijkwaardigheid een herkenbaar antwoord kan geven. Zó herkenbaar dat mensen daarin hun eigen idealen terug kunnen vinden en daaraan willen meewerken.
Voorlopig is het nog zoeken naar een antwoord dat èn herkenbaar èn hanteerbaar is. Het lijkt er een beetje op dat het CDA in die zoektocht bij tijd en wijle een aardige sparring-partner zal zijn. En ter geruststelling: de kritiek op de praktische politiek van het CDA hoeft daar niet onder te lijden. ▼

Ina Brouwer

Ina Brouwer is Tweede-Kamerlid van Groen Links

COMMENTAAR

PROFESSIONELE POLITIEK

Politieke partijen zijn de schandvlek van de politiek. De merkwaardige situatie doet zich voor dat de categorie die het meest om politieke partijen geeft, die armzalige viertiende procent van de Nederlandse bevolking die erin actief is, er het meest op afgeeft. Spreekwoordelijk is de verbetenheid waarmee de critici van het partijwezen naar voren brengen hoe onoverbrugbaar de kloof tussen burgers en partijen wel niet geworden is.

Het meest opvallende is evenwel niet zozeer de buitensporigheid van de kritiek alswel het onvermogen van de critici om met iets nieuws te komen. De reden is dat veel van degenen die zo gedurfd en modern het naderend einde van De Politieke Partij voorspellen in wezen conservatief zijn. Zij gaan uit van een verouderd ideaalbeeld over wat politieke partijen ***behoren*** *te zijn. Wat het debat over de levensvatbaarheid van partijen het meeste verduistert is dat de critici hun maatstaven voor zichzelf houden.*

Ik voel voor een nuchtere en meer ingehouden benadering van de problemen waar politieke partijen mee kampen. De these van de neergang van partijen kan van vele kanten aangevallen worden. De politicoloog RUUD KOOLE maakt in zijn artikel DE PERMANENTE KRITIEK OP POLITIEKE PARTIJEN (Beleid & Maatschappij, 1990-1) een onderscheid tussen de rol van partijen in het politiek systeem en het functioneren van de interne partijorganisatie. Volgens hem spelen partijen nog altijd een sleutelrol in de moderne parlementaire verhoudingen: ze zijn dominanter aanwezig dan in de periode van de pacificatie-democratie. Partijpolitieke verschillen worden aan de top minder 'weggereguleerd' juist omdat ze minder tot ontsporingen leiden. Als de figuur van de politieke partij al verbleekende is, dan moeten de oorzaken eerder in het falen van de partijorganisatie als zodanig gezocht worden.

Maar zelfs in dit opzicht is een relativerende benadering op zijn plaats. Dat de organisatiegraad van partijen in de laatste 45 jaar sterk is gedaald, van vijftien naar vier procent, en dat slechts één op de tien leden actief is, lijken alarmerende cijfers. Maar zoals altijd hangt alles van de interpretatie af. Immers, hoe èrg is het dat massapartijen kaderpartijen zijn geworden? 'Om kiezers te bereiken is een massale ledenaanhang niet meer nodig', zegt Koole. En wat is erop tegen dat partijen veel minder een vormende en culturaliserende instantie zijn dan voorheen? Koole: 'De vorming kan zich nu tot het partijkader beperken. (...) Achteruitgang van het ledental is niet zonder meer schadelijk voor de partij, mits genoeg leden overblijven om het vliegwiel van de partijmachine draaiende te houden.'

De kwestie is dat de critici van partijen zich vastbijten òf in een rusteloos zoeken naar alternatieven (die niet gevonden worden) òf in een anachronistisch terugverlangen naar de klassieke massapartij: een breed in de sociale structuur gewortelde partij gebaseerd op een min of meer homogene politieke ideologie. Bij links komt daar nog eens de norm bij dat men zich moet verbinden met sociale bewegingen.

De analyse van het op zijn laatste benen lopen van de massapartij wordt bevestigd door de COMMISSIE-VAN KEMENADE die een transformatie ziet van de 'klassieke massapartijen' in 'electoraal-professionele partijen'. De massapartij, de dominante partijporganisatie in de eerste fase van de parlementaire democratie, was het organisatorische instrument bij uitstek voor de politieke mobilisatie van achtergestelde groepen. 'Bij de massapartij heeft de nadruk van oudsher gelegen op de vrijwillige, massale en vaak nogal intensieve participatie van partijleden.'

In zijn boek DE REPUBLIEK DER WEERBAREN pleit de socioloog BAS VAN STOKKOM voor een meer open benadering van politieke partijen. 'Partijen zullen zich in sterkere mate tot communicatieve organisaties moeten ontwikkelen die zich in samenspraak met burgers en maatschappelijke organisaties richten op de controle en correctie van het openbaar bestuur en van maatschappelijke machtsinstanties.'

Het punt is dit: zijn beide functies - professionele kaderpartij en instantie voor publieke controle en debat - in de praktijk verenigbaar? Het lijkt me van wèl. Maar er is één voorwaarde aan verbonden: het kader van partijen, waar de vernieuwing uiteindelijk vandaan moet komen, moet zich weten te bevrijden van het diepgewortelde ***anti-professionalisme****. Herstel van de publieke functie van partijen wordt door het gros van het partijkader gekoppeld aan verhoging van de participatie. Professionalisering wordt als een obstakel op die weg gezien: het schrikbeeld van de bureaucratie.*

Deze afkeer is onterecht. Professionalisering, het vestigen van meer professionaliteit, is in toenemende mate een voorwaarde voor partijen om hun publieke functie waar te kunnen maken. Anders gezegd: alléén partijen die de overgang van massapartij naar kaderpartij durven te accepteren, zijn in staat hun partijorganisaties succesvol om te vormen. CEES KLOP, plaatsvervangend directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, zei op een studiedag over BURGERSCHAP EN MAATSCHAPPELIJK MIDDENVELD onlangs: 'Partijen zijn geen massaorganisaties meer, het zijn kaderpartijen geworden. Ze moeten weer hun functie hernemen als organisator van politieke debatten over het algemeen belang.' Dàt lijkt mij de juiste weg. Vergroting van professionaliteit is daarbij een belangrijk middel. Professionaliteit is in mijn ogen niets meer dan het ambachtelijke, en dus nauw luisterende, vermogen om kwaliteit te mobiliseren.

Misschien ligt het probleem van partijen niet zozeer in de omstandigheid dat zij het politieke debat te ***weinig*** *organiseren, maar dat ze het gewoonweg niet* ***goed*** *doen - niet goed genoeg. Een bijkomend probleem van linkse partijen is bovendien de angst om elitair of ondemocratisch te zijn. De grootste doodzonde die bestaat. Tenminste voor wie blijft uitgaan van het achterhaalde ideaal van de massapartij.* ▼

Henk Krijnen

Foto: Angelo Goedemondt

HET POSTNATALE EVENWICHT IN GROEN LINKS

De geboorte van GROEN LINKS verliep soepel en snel. Het was een bevalling die haar weerga in de vaderlandse partijpolitieke geschiedenis niet kent. De voortekenen wezen juist op een moeilijke bevalling. De samenstellende delen van wat tot voor kort enigszins geringschattend klein-links heette, leken gebukt te gaan onder politiek isolationisme. Voor een flink deel van het partijkader scheen de emotie van de nestwarmte belangrijker dan de ratio van de samenwerking. Maar de leden van de partijen gingen zonder mokken, ja zelfs enthousiast, akkoord met de uitkomst van de achterkamertjes-onderhandelingen van hun politieke leiders. Hóe Groen Links is Groen Links twee jaar na haar geboorte?

Wanneer de mate van verdeeldheid over de gevoelige vraag wie lijsttrekker moet worden als graadmeter kan worden beschouwd voor het welslagen van de fusie van Groen Links, dan is de éénwording van de nieuwe partijformatie ronduit een succes. Slechts acht procent van de geënquêteerde afgevaardigden op het tweede partijcongres in december 1991 vond dat de nieuwe lijstaanvoerder uit zijn of haar 'oude' partij moest komen, de rest vond dit niet relevant of was zelfs tegen. Seksetegenstellingen bleken op dit punt sterker dan de scheidslijnen tussen bloedgroepen: meer dan de helft gaf uitdrukkelijk de voorkeur aan een vrouwelijke lijsttrekker.

In *organisatorisch* opzicht lijkt de fusie van Groen Links behoorlijk geslaagd. De bloedgroepen staan elkaar niet naar het leven wat betreft de toekomstige topman of -vrouw. Bovendien menen ze aan de basis van hun partij behoorlijk tot hun recht te komen: volgens het ondervraagde kader worden leden van de 'oude' partijen zelden werden vanwege hun politieke komaf gepasseerd of weggestemd voor een functie.

eigen domein

In theorie kan worden gesteld dat een fusie een grotere kans van slagen heeft naarmate de betrokken partijen meer tot hetzelfde ideologische en sociale domein behoren. De totstandkoming van de Vrijheidsbond in 1921 voltrok zich onder ideale omstandig-

heden. De voor het grootste deel behoudend-liberale groeperingen die hierin opgingen, recruteerden hun aanhang uit de gegoede kringen. Een kwart eeuw later, bij de oprichting van de PvdA in 1946, was het gezelschap aanmerkelijk gemêleerder. De SDAP, de links-liberale VDB en de progressief-christelijke CDU waren ideologisch bepaald niet één pot nat. Ook in sociaal opzicht waren zij verre van homogeen: de SDAP organiseerde vooral arbeiders, de VDB representeerde boeren, middenstanders en intellectuelen, en onder de aanhang van de CDU waren nogal wat pachtboeren. In 1980 gingen ARP, CHU en KVP in het CDA op. De achterban was sociaal heterogeen, maar de religieuze identiteit en het confessionalisme vormden een uitstekend bindmiddel.
Evenals bij de Vrijheidsbond voltrok de fusie van Groen Links zich onder een gunstig sociaal gesternte. Aanvankelijk waren de achterban van de CPN enerzijds en van PPR en PSP anderzijds zeer uiteenlopend. Mede door de opkomst van de nieuwe middenklasse convergeerden zij echter. Werden de communistische congressen vroeger gedomineerd door de arbeidersklasse, na 1970 raakte deze overschaduwd door de witteboordenwerkers en intellectuelen. Bij de PPR en PSP waren deze groepen eveneens dominant aanwezig. Het oprichtingscongres van Groen Links in 1990 bevestigde dit patroon. Uit de toen gehouden enquête rees het beeld op van een tamelijk homogeen gezelschap van dertigers en veertigers, wonend in de Randstad en onkerkelijk.
De verschillen tussen de bloedgroepen waren bij de geboorte van Groen Links *sociaal* gezien dus te verwaarlozen. Grotendeels behoorden de congresgangers tot de nieuwe middenklasse van hoogopgeleide ambtenaren en beambten in de dienstverlenende of educatieve sector, met vaak de (semi-)overheid als werkgever. Industriearbeiders kwamen in het stuk niet meer voor; ook bij de CPN niet.
Ook in *ideologisch* opzicht waren de verschillen lange tijd groot. PSP en PPR legden de nadruk op immateriële zaken als feminisme, vrede en milieu, terwijl de stalinistische CPN vooral pal stond voor de sociaal-economische belangenbehartiging van de arbeidersklasse. In de jaren tachtig kwam er ook op het ideologische terrein toenadering op gang. Toch zijn de tegenstellingen op dit vlak nog niet geheel overbrugd, zoals in het volgende artikel in deze serie zal worden uiteengezet.

electorale averij

Ook al zijn partijen sociaal en ideologisch aan elkaar verwant, zij zullen doorgaans weinig behoefte hebben samen te gaan - tenzij zij in hun voortbestaan bedreigd worden. Met andere woorden: wanneer de kiezers, gevolgd door partijleden, hun partij in de steek laten, is de kans groot dat fusiegeluiden opklinken.
De PvdA vormt de uitzondering op deze regel: hier was de fusie vooral het produkt van de eenheidsgedachte tijdens de drukkende omstandigheden in de oorlog en de euforie van de bevrijding. Bij de totstandkoming van de Vrijheidsbond en het CDA daarentegen was zware electorale averij overduidelijk de stimulus.
Groen Links past geheel in dit rijtje van Vrijheidsbond en CDA. De traumatische verkiezingsuitslag van 1977, waarbij CPN, PSP en PPR in totaal van zestien naar zes zetels kelderen, is achteraf bezien van groot belang geweest. Voor het eerst kwam toen het gescheiden optrekken van de drie bij landelijke verkiezingen ter discussie te staan. Na een kleine opleving aan het begin van de jaren tachtig gaf het electorale rampjaar 1986 (toen CPN en EVP uit de Tweede Kamer verdwenen) de doorslag. De ondervraagde Groen-Linkse congresgangers hadden in 1991 echter de neiging om deze ijzeren electorale wet van de partijfusie te negeren. Slechts veertig procent meende dat de afnemende kiezersgunst het voortbestaan van hun partij bedreigde. De communistische bloedgroep was realistischer. Driekwart van de partijleden koesterde de vrees dat een zelfstandige CPN electoraal niet zou overleven. Uiteraard bestond voor deze bezorgdheid bij CPN'ers meer aanleiding dan bij PPR- en PSP-leden.

succesfactoren

Electoraal verval van partijen gecombineerd met sociale en ideologische verwantschap, vormt een uitstekend klimaat waarin de fusiegedachte kan gedijen. Wanneer tussen de potentiële partners ook nog op uiteenlopende niveaus samengewerkt wordt, stijgen de kansen op een uiteindelijk samengaan, al was het alleen al doordat psychologische barrières erdoor worden geslecht.
Op de PvdA na zijn aan de genoemde partijfusies supra- en sub-nationale vormen van electorale samenwerking voorafgegaan. Evenals bij het CDA was de weg naar Groen Links geplaveid met deze vormen van samenwerking. PSP en PPR sloegen in de jaren zeventig vaak de handen ineen bij gemeenteraads- en Statenverkiezingen. Vanaf 1982 deed de vernieuwde CPN hier ook aan mee. Een paar jaar later kwam het trio bij de Europese verkiezingen voor het eerst met één lijst en één program uit. De electorale samenwerking werd in 1991 inderdaad door een overgrote meerderheid van de ondervraagde congresgangers aangemerkt als een belangrijk fusiemotief. Maar liefst tweeëntachtig procent meende dat deze samenwerking de scheiding op landelijk niveau ongeloofwaardig maakte.
Het verkiezingsfront was niet de enige plaats waar partijen hun fusiepartners ontmoeten. Een niet-electorale vorm van samenwerking was bij voorbeeld regelmatig parlementair overleg, al dan niet in geïnstitutionaliseerd verband. Bij de totstandkoming van Groen Links lijken de veelvuldige contacten van de Kamerfracties van PSP, PPR, CPN en EVP in de eerste helft van de jaren tachtig zeker een rol te hebben gespeeld, ondanks de remmende invloed van PSP-fractievoorzitter *Fred van der Spek*.
Een andere vorm van niet-electorale samenwerking was de 'buitenparlementaire samenwerking'. Deze fusiebevorderende factor is niet te generaliseren. Hij is in het vaderlandse politieke spectrum vrijwel uitsluitend op Groen Links van toepassing. PPR, PSP en later CPN ontmoetten elkaar in de nieuwe sociale bewegingen, die in de jaren zeventig de wind behoorlijk in de zeilen kregen. Leden van de verschillende partijen kwamen elkaar bij demonstraties of blokkades tegen, hun besturen werkten nogal eens samen in diverse overlegorganen. Niet alleen ging van de bewegingen een *convergerende* werking uit op de programma's van PPR, PSP en CPN, maar bovendien vervaagden de onderlinge scheidslijnen sterk door de gezamenlijke acties. De congresgangers beaamden dit in groten getale: vierentachtig procent meende dat door de buitenparlementaire samenwerking veel wantrouwen was verdwenen.

faalfactoren

Per definitie roept een fusie bij de betrokken partijen centrifugale krachten op. Van de Vrijheidsbond tot en met Groen Links leidde het éénwordingsproces tot *afsplitsingen* ter linker- en ter rechterzijde.
Bij de PPR haakten de voorstanders van samenwerking met de PvdA af. De PSP zag de 'Spekkianen' vertrekken. Deze verklaarde tegenstanders van een klein-linkse alliantie richtten de PSO op, die geen lang leven beschoren was. Bij de CPN stapten de 'horizontalen' op, mede vanwege de samenwerking. Zij verenigden zich in het VCN. Voor deze enige nog bestaande oppositionele groepering kon het Groen-Linkse kader dat in december 1990 werd ondervraagd, weinig waardering opbrengen. Gevraagd naar een cijfer om de sympathie voor een bepaalde partij tot uitdrukking te brengen, kreeg het VCN maar een drie - óók van de oud-communisten. De eigen (oude) partij en het nieuwe onderkomen Groen Links werden met een negen aanmerkelijk royaler bedeeld. Ook andere mogelijke alternatieven als de SAP en De Groenen (de VTO-PSP bestond op dat moment nog niet) kregen geen voldoende (resp. 4,7 en 5,8).
In geval van een electorale mislukking van Groen Links wenste ongeveer tweederde van de respondenten tòch gewoon door te gaan met deze nieuwe formatie. Uitwijken naar een naburige partij werd in dat geval slechts door een uiterst kleine minderheid overwogen, evenals de heroprichting van de oude partij.

seismologie van fusies

De vier partijfusies hebben zich alle voorgedaan in een periode waarin de politieke constellatie door ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen uit balans was geraakt. De uitbreiding van het *kiesrecht* voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog, de *vernieuwingsgeest* van na de Tweede Wereldoorlog, de *ontzuiling* van de jaren zestig en de opkomst van de *nieuwe middenklasse*

Foto: Angelo Goedemondt

zorgden voor de schokken die het éénwordingsproces op gang brachten.
Structurele electorale achteruitgang, afkalvende machtsposities en ideologische crises vergrootten de bereidheid tot samenwerking met partijen die politiek verwant zijn en sociologisch niet al te zeer verschillen. Wanneer de samenwerking eenmaal op gang kwam, kreeg deze - mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden - een eigen dynamiek.
Alleen het fusieproces van de PvdA wijkt af van dit algemene patroon. Hadden de andere fusies vooral een verdedigend karakter, de PvdA-fusie was meer aanvallend gericht. De term 'doorbraak' geeft dat al aan. Bij de 'defensieve', meer geleidelijk verlopen fusies was er sprake van een lange incubatietijd. Jarenlang werd over de mogelijkheid van fusie gesproken of onderhandeld. Bij de 'offensieve' fusie van de PvdA ontstond het eigenlijke idee van een samengaan van SDAP, VDB en CDU pas in het najaar van 1945. Om het verschil in seismologische termen uit te drukken: de defensieve fusies waren meer *tektonisch* van aard, het gevolg van de trage beweging van aardlagen. De offensieve fusie daarentegen was *vulkanisch*: in een plotselinge eruptie smolten de betrokken partijen samen.

survival

Groen Links kan overduidelijk als een *defensieve* fusie worden getypeerd. Het kader wil daar niet aan: zoals gezegd is het electorale *survival*-motief niet populair. Meer offensieve motieven voor de fusie zoals ideologische vernieuwing en het aantrekken van meer kiezers, scoren onder de geënquêteerden aanmerkelijk hoger (resp. zeventig en zesentachtig procent).
In deze neiging om voor meer positieve drijfveren te kiezen, komt in zekere zin de *identificatie* van de congresganger met Groen Links tot uitdrukking. De nieuwe partij heeft bepaald wortel geschoten onder het middenkader, zo bleek uit de enquête van december 1991. Maar zes procent van de respondenten was nog steeds niet blij met de samensmelting (uitgesplitst naar bloedgroep: drie procent van de aanwezige oud-radicalen, zeven procent van de oud-communisten, en elf procent van de oud-pacifisten). Nu is dat lage percentage op zichzelf niet zo verwonderlijk: verstokte tegenstanders van de fusie zullen immers hoogstwaarschijnlijk ergens onderweg zijn afgehaakt.
Opvallend is evenwel de grote mate van instemming (negenenveertig procent!) die er al vóór de totstandkoming van het Groen Links Akkoord (GLA) in mei 1989 bestond vóór een volledige fusie, op een moment dat daarvan nog überhaupt geen sprake was. De communisten, die toch altijd als het meest onwillig werden beschouwd, deden hier maar weinig onder voor de andere partijen. Door de retrospectieve benadering kan hier een positieve vertekening van de uitkomsten hebben plaatsgevonden, een vorm *cognitieve dissonantie*: achteraf zal men zich niet graag negatief uitspreken over een eenmaal gemaakte keus. Ook al bestaat dit selectief herinneringsvermogen in zekere mate, dan nog mag de aanvankelijke fusiebereidheid worden beschouwd als een uitdrukking van de huidige identificatie met Groen Links.
'Het beeld van een 'overval der partijtoppen' dat aan de totstandkoming van het GLA kleefde, wordt door deze uitkomsten op geen enkele wijze bevestigd - of in ieder

geval achteraf niet zo door het kader ervaren, wat voor de aanvaarding van het samengaan natuurlijk van levensbelang is geweest.

Progressieve Volkspartij

De 'offensieve' fusie van sociaal-democraten, links-liberalen en progressieve christenen kwam tot stand in de buitengewone omstandigheden van 1945. Een herhalingsoefening van hun ideologische erfgenamen PvdA, D66 en PPR een kwart eeuw later mislukte. Het streven naar een Progressieve Volkspartij (PVP) leed schipbreuk, ondanks op gang komende samenwerking op lokaal niveau en tussen de parlementaire fracties. Voornaamste reden hiervoor was de uiteenlopende electorale ontwikkeling van het drietal. Om dezelfde reden is de kans gering op het welslagen van een samengaan van PvdA, D66 en Groen Links in de jaren negentig. Aanhoudende electorale achteruitgang maakt de PvdA rijp voor fusie, maar zolang D66 (en in mindere mate Groen Links) als een communicerend vat profiteert van de neergang van de sociaal-democraten, is het perspectief op zo'n partij wel erg klein. Bovendien wil het Groen-Linkse kader weinig weten van zo'n fusie: bijna negentig procent bleek hiervan tegenstander. Opvallend was echter dat binnen de groep van gewezen PPR-leden de sympathie voor een PVP nog het grootst was (zeventien procent). Kennelijk was het geloof der vaderen bij de jongere generatie nog niet geheel verdwenen.

Bij de vier belangrijkste partijpolitieke fusies in Nederland was doorgaans sprake van een 'winnaar'. In de Vrijheidsbond gingen de behoudend-liberalen met de buit aan de haal, de sociaal-democraten domineerden al snel de PvdA en in het CDA zouden de katholieken de lakens uitdelen.
Tot nu toe lijkt Groen Links gevrijwaard te blijven van het gezelschapsspel *Wie van de drie*, uitlatingen van Europarlementariër *Herman Verbeek* over de 'oude, stalinistische methoden van de CPN' daargelaten. Aan het einde van 1990 vonden de ondervraagde congresgangers in het algemeen dat de invloed goed over de partijen verdeeld was. Een jaar later bleek evenmin onvrede op dit punt. De sterke groei van de 'directe leden' van Groen Links met een onbevlekt partijverleden belooft wat dit betreft veel goeds.
Tòch kan het postnatale evenwicht nog verstoord worden, met name in verkiezingstijd. Het opstellen van kandidatenlijst en verkiezingsprogram, maar vooral de uitkomsten van de verkiezingen zèlf kunnen tot spanningen leiden in een gelede partij die Groen Links van origine is. We zullen tot de eerste èchte nationale electorale vuurdoop in 1994 moeten wachten om achter de werkelijke hechtheid van de partij te komen. ▼

Gerrit Voerman

Gerrit Voerman is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in Groningen

HET NUT VAN COMMUNISTISCHE ZIELEPIJN

Het opheffingscongres van de CPN in juni 1991 blonk niet uit door de diepgang van de terugblik. De kameraden die zich ten laatste male hadden verzameld, kwamen niet veel verder dan weemoed om de gestrande goede bedoelingen. Scherpzinniger en kritischer terugblikken worden geboden in een autobiografie en twee romans die begin dit jaar kort na elkaar verschenen. *Gijs Schreuders*, jarenlang hoofdredacteur van De Waarheid en partijbestuurslid, publiceerde zijn memoires onder de weinig verhullende titel *De man die faalde*. De politicoloog en schrijver *Kees van der Pijl* geeft in zijn roman *De greep naar de macht* een kleurrijke schildering van het milieu in de Amsterdamse CPN in het rampzalige jaar 1977. En *Geert van der Kolk*, historicus en schrijver, koos als hoofdpersoon voor zijn roman *Käte Jahn* een CPN-historicus die in het Oost-Berlijn van 1980 de schaduwkanten van het communistische systeem onder ogen krijgt. HANSJE GALESLOOT kijkt mee over de schouders van de drie kameraden van weleer.

Hoewel slechts één van de drie boeken, dat van *Gijs Schreuders*, de vorm van een autobiografie heeft, is het autobiografisch gehalte van de romans van *Kees van der Pijl* en *Geert van der Kolk* zo hoog, dat ze alledrie gerust in dit licht bekeken mogen worden. Van der Kolk (1954) en Van der Pijl (1947) traden in de jaren zeventig toe tot de CPN en bedankten respectievelijk in 1981 en 1983. Hun redenen waren geheel tegengesteld: Van der Kolk deed het uit woede over de gebeurtenissen in Polen rond Solidariteit, terwijl Van der Pijl opstapte vanwege kritiek op de 'verburgerlijking' van de CPN.

schandaal

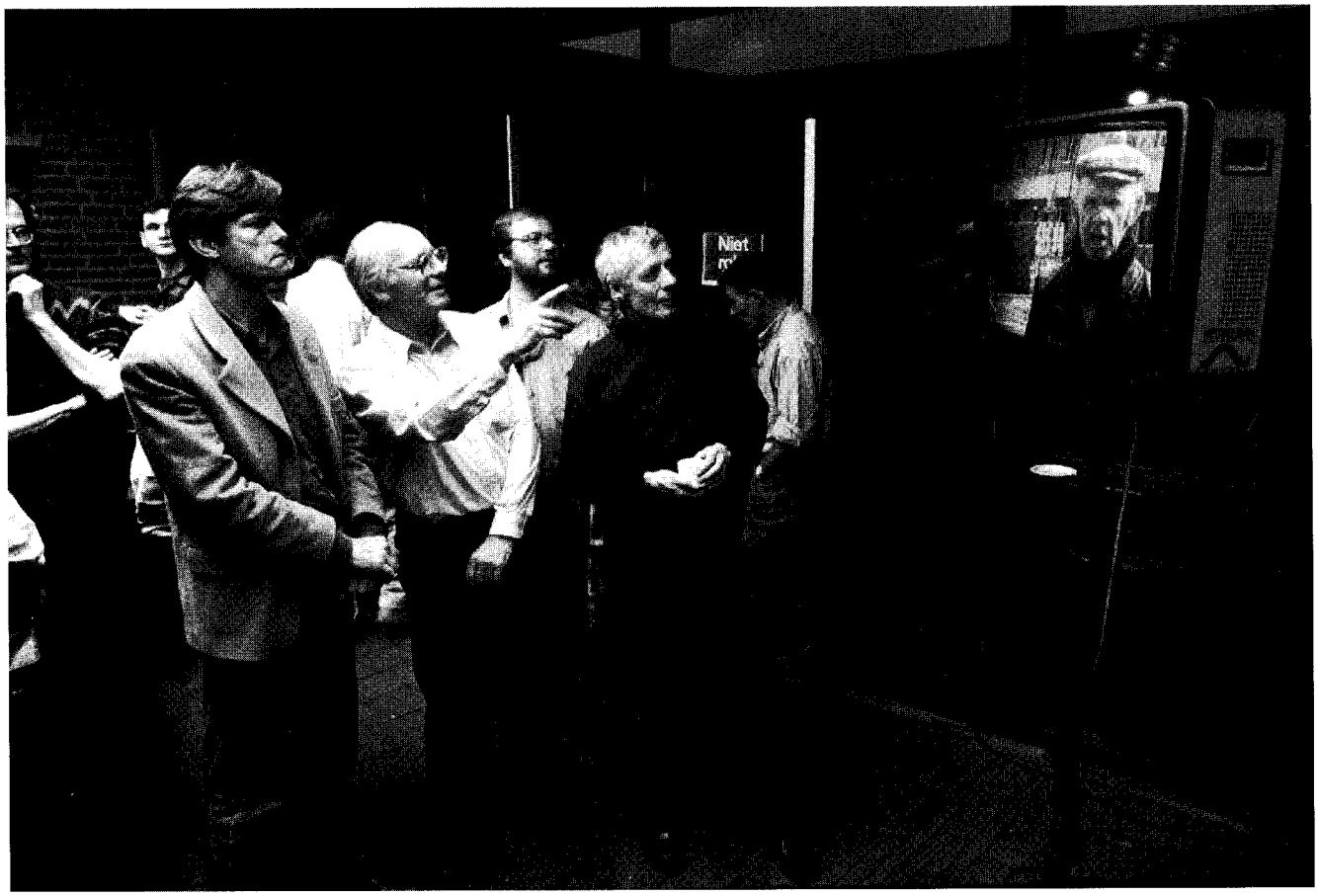
'Je bent verwikkeld geweest in een historisch schandaal, het schandaal van de eeuw.' Gijs Schreuders (1947), die als hoofdredacteur al bekend stond om de ronkende toon van zijn commentaren, schuwt ook in zijn autobiografie de theatrale bewoordingen niet. Dan nòg lijkt hij woorden te kort te komen om het echec van het communisme te beschrijven. 'Kan het niet met een beetje minder pathos?' vermaant hij zichzelf al op bladzijde negen. 'Misschien, als het niet zo schrijnend zou zijn, bijvoorbeeld voor iemand die zijn breuk met het communisme in 1921 kan dateren, toen het nog niet zoveel kwaad had gesticht. Is het soms niet werkelijk pathetisch, is het geen onmetelijk fiasco, geen gore ellende?'

Schreuders' boek is doordrenkt van schaamte en schuldbewustzijn. Schaamte: over zijn trouw aan de catechismus van *Paul de Groot* c.s., het klakkeloos geloven van andermans waarheden. Schuld: aan het historische falen van het communisme, aan de begane misdaden. 'Over miljoenen lijken zijn ze gegaan, zijn wij gegaan, ben IK gegaan.' Of kan dat alles afgedaan worden als: Stalin, de Sovjet-Unie, voorbije tijden; en is het CPN'ers van nu niet aan te rekenen? 'Allemaal uitvluchten! Het was - ook - het communisme. Iedere communist kon dat weten, moest het weten en wist het.'

Schreuders is hard voor zichzelf. Tegelijk is hij opvallend mild over andere hoofd- en bijrolspelers in het communistische drama. De momenteel veelgeplaagde *Joop Wolff* bij voorbeeld, zijn leermeester bij de krant, wordt met warmte geportretteerd. Alleen *Ina Brouwer* krijgt om onduidelijke redenen enkele stevige vegen uit de pan. Schreuders heeft zich duidelijk voorgenomen zijn persoonlijke verantwoordelijkheid niet te ontlopen en zich niet achter een vaag 'wij' (laat staan 'zij') te verschuilen. Een genadeloze zoektocht in eigen psyche naar de kern van de communistische loyaliteit loopt als een rode draad door de autobiografische beschrijving - en dringt het feitelijke levensverhaal in de tweede helft van het boek zelfs naar de achtergrond. Terwijl zijn jeugd in een communistisch arbeidersmilieu zeer boeiend wordt beschreven, vernemen we vanaf midden jaren zeventig (voor Schreuders het moment van de ommekeer) weinig meer over persoonlijke omstandigheden. Ook de ommekeer zèlf komt daardoor niet goed uit de verf. Dat heeft gedeeltelijk te maken met het *finalistische* karakter van de autobiografie: het boek is uitdrukkelijk opgezet als 'de geschiedenis van een breuk'. Al op één van de eerste bladzijden wordt gemeld dat het moment dat Schreuders de schellen van de ogen vielen in 1977 al 'vele jaren' achter hem lag, maar de enige opmerking die daar later in het boek bij aansluit, is dat hij als hoofdredacteur vanaf het midden van de jaren zeventig 'eurocommunistische stellingen geleidelijk begon aan te prijzen'. Dat is toch niet hetzelfde. Duidelijkheid over het *proces* van Schreuders' ontgoocheling krijgt de lezer niet en daarmee ontbreekt een belangrijk element in het levensverhaal.

zwaar aangezet

De pijnlijke zoektocht van Schreuders naar de wortels van de eigen politieke loyaliteit dwingt respect af en levert interessante denkstof op. Maar hij zet zijn aandeel in de ramp wel wat erg zwaar aan. Daarentegen is hij over zijn rol in de val van het Nederlandse communisme juist weer overdreven bescheiden: 'Het zakte gewoon voor mijn ogen in elkaar en de enige kunst was ze niet van ontzetting dicht te knijpen.' De vraag naar Schreuders' aandeel in het fiasco van het wereldcommunisme heeft alles te maken met de kwestie hoezeer de CPN verantwoordelijk gesteld kan worden voor de gebeurtenissen in de Sovjet-Unie en Oost-Europa. Onlangs hebben Schreuders en Brouwer - ja, die weer - daarover een vinnig debat gevoerd voor de radio. Schreuders vond het allemaal één pot nat, terwijl Brouwer een eigen Nederlands communisme onderscheidde. Weliswaar is de poging dat vorm te geven niet uit de verf gekomen, aldus Brouwer, maar iden-

Nostalgisch terugblikken tijdens het opheffingscongres van de CPN. Foto: Rob Huibers/HH

tificatie van het Nederlandse en Oosteuropese communisme zou een grove simplificatie zijn.
Schreuders noemt in zijn boek de autonomie van de CPN binnen de internationale communistische beweging een te gemakkelijke 'schulduitsluitingsgrond'. Er was geen sprake van fundamentele kritiek op het Sovjetsocialisme. 'De CPN-autonomie kwam veeleer neer op een krampachtig negeren van de verschrikkingen die de dictatuur van het proletariaat had opgeleverd. Over het kwaad van het systeem kon beter niet worden nagedacht; de verrottingsverschijnselen waren het gevolg van een afwijking, een ziekte, tegen de besmetting waarvan communisten in Nederland zich zouden kunnen beschermen door elk contact af te wijzen.'
Ik denk dat Schreuders er gelijk in heeft dat op het niveau van de analyse de verschillende 'typen communismen' (als je het zo noemen kunt) niet van elkaar te scheiden zijn. De ideologie en ook de cultuur van de Nederlandse partij hadden internationale wortels. Maar dat is nog wat anders dan de schuldvraag in het geding brengen. Zijn Nederlandse communisten medeschuldig aan de wandaden van het communisme in Oost-Europa? Of ook: zijn alle Oosteuropese communisten schuldig aan het falen van de regimes aldaar? Zijn alle Stasi-medewerkers misdadigers? Et cetera. Het lijkt mij niet bevorderlijk voor een heldere analyse om het debat zo te belasten met schuld, schaamte en schande.

Het *schuldmotief* domineert niet alleen de afrekening met het communistische verleden. In communistische gezinnen waarvan de ouders een duidelijk oorlogsverleden hebben, werd - onbedoeld - het ondergane oorlogsleed op de schouders van de tweede generatie getild: zij moesten de ouders wreken, goedmaken wat in de oorlog en in 1945 was misgegaan. Schreuders beschrijft dit bijna in termen van voorbestemming, roeping; een met religie vergelijkbare zingeving aan het bestaan. Elders spreekt hij over 'loyaliteit aan de offers'. Overigens is frappant dat dit motief ook in het boek van Kees van der Pijl voorkomt. Zijn hoofdpersoon vindt dat de oud-Spanjestrijders en andere communisten van die generatie recht hebben op voortzetting van hun strijd door de volgende generaties. Het verleden moet gewroken worden.
Schreuders noemt - mijns inziens terecht - het systematische *misbruik* van haar verzetsverleden door de CPN het hart van het naoorlogse systeem. Elke politieke wending, elk conflict in de CPN, werd teruggebracht tot de goed-foutkeuze uit de Tweede Wereldoorlog. 'De maat van "toen", van de tijd waarin de èchte strijd was geleverd, de tijd die nooit meer in te halen was voor de later geborenen.' Zo bleef Schreuders' vader door de partij achtervolgd worden met vragen over werk dat hij in de oorlog voor de Wehrmacht had verricht, waarover hij onmiddellijk verantwoording had afgelegd en spijt had betuigd. De keerzijde van het systeem was dat verzetsmensen en kampslachtoffers door de partijleiding (met name door De Groot) werden 'ingezet' om het gelijk van de leiding te staven. 'Met de politieke wijsheid, met de kennis van goed en kwaad, waren de overlevenden begiftigd; de doden moesten ze meezeulen als getuigen van hun wijsheid.' Een gruwelijk systeem, waaraan de rel rond de intrekking van het zogenaamde 'rode boekje' (het document *De CPN in de oorlog* uit 1958) een einde maakte. Voor Schreuders betekende deze beëindiging van de verzetsmythologie in 1982 onvermijdelijk ook de opheffing van de CPN. In 1983 verliet hij de Tweede Kamer, waarin hij toen een jaar zitting had voor de CPN, en een half jaar later bedankte hij voor de partij.

plicht

'De CPN waarvan ik halverwege de jaren zeventig lid werd, is voor mij nooit een bron van vreugde geweest. Het lid zijn van deze partij was echter wel een verlichting van een van de drie bronnen die Freud noemt als oorzaken van het menselijk lijden, namelijk de onvolmaaktheid van de maatschappelijke orde.'
In de vorig jaar verschenen bundel *Alles moest anders*, waarin linkse intellectuelen terugblikken op hun revolutionaire loopbaan, schrijft Kees van der Pijl deze zwaarmoedige woorden. Toch geeft hij er in zijn opstel, anders dan de meeste andere auteurs, blijk van nog steeds te geloven in een socia-

Foto: Dolf Kruger

lisme met een menselijk gezicht dat uiteindelijk op wereldschaal zal zegevieren. Want het kapitalisme, met zijn smakeloze overconsumptie, vulgaire popcultuur, verwoesting van het milieu en uitbuiting van de derde wereld, drijft onze planeet rechtstreeks de afgrond in. Strijd voor het socialisme: een kwestie van overleven.

Door dezelfde zwartgallige gedrevenheid wordt hoofdpersoon Arnold Boegman in Van der Pijls sleutelroman *De greep naar de macht* gekenmerkt. Deze rechtenstudent van gegoede komaf treedt eind 1976 toe tot de CPN, nadat hij drie jaar lang de klassieken, de partijgeschiedenis en de werken van afvalligen heeft gelezen. Met die theoretische kennis kan hij in zijn Amsterdamse partijafdeling Hoofddorppleinbuurt weinig uitrichten: colporteren, de kerstenvelop ophalen en contributies innen, dat zijn de activiteiten waar hij in de afdeling eer mee inlegt. Arnold ontwikkelt zich tot een fanatieke meeloper, die er een masochistisch genoegen in schept zich geheel dienstbaar te maken aan de partij. Als intellectueel denkt hij zijn grootste bijdrage te kunnen leveren op het vlak van de onthulling van rechtse samenzweringen tegen de partij. Kroonstuk moet de ontsluiering van het koloniaal-reactionaire complot achter de Molukse treinkaping bij De Punt en de daaropvolgende verpletterende verkiezingsnederlaag van de CPN worden. Een project dat Arnold Boegman aan de rand van de paranoïde waanzin brengt.

Als politicoloog staat Van der Pijl bekend als een ongeëvenaard *complottheoreticus*. Verrassenderwijs blijkt dit te kunnen samengaan met het schrijven van fraaie romans (eerder schreef hij een boek over het Leidse studentencorps). In *HP/De Tijd* van 28 februari 1991 vertelde Van der Pijl dat hij 'professioneel wat onbruikbaar begon te worden door een verkramping' als gevolg van het feit dat niemand zijn samenzweringsscenario's wilde geloven. Een roman biedt dan de mogelijkheid - aldus Van der Pijl - onthullingen te combineren met zelfspot en twijfel, waarna de lezer het zelf maar moet uitzoeken.

De romanpassages over het complot achter de Molukse gijzeling heeft Van der Pijl gebaseerd op onderzoek in kranten, parlementaire verslagen en BVD-materiaal. In een knap geconstrueerd, spannend zig-zagverhaal rijzen de contouren op van een zeer ingewikkeld en bizar complot, waarin Van Agt en de Indonesische geheime dienst de Molukkers voor hun karretje spannen met als voornaamste doel de verkiezingsuitslag te manipuleren. De geloofwaardigheid van het geheel wordt al meteen ondergraven, als Arnold een mislukte affaire met een afdelingsgenote op absurdistische wijze in het complot inbouwt. Terwijl zij met een vriendin naar een vrouwenkamp op een Grieks eiland is afgereisd (het is de tijd van het oprukkende feminisme in de CPN, door Van der Pijl geestig beschreven), gelooft Arnold hardnekkig in zijn fantasie dat zij in de gekaapte trein zat en is vermoord. Zo laat Van der Pijl zien dat een complottheorie ook aan psychische nood kan ontspruiten: het is prettiger in de almacht van de vijand te geloven dan eigen falen te erkennen. Waarmee het klimaat in de CPN van die dagen aardig is getypeerd.

klasseafkomst

Een belangrijk element in Arnolds loyaliteit aan de partij is zijn klasseafkomst. Vader Boegman heeft een audio-imperium opgebouwd en kan het inmiddels breed laten hangen. Juist het arbeiderskarakter van de CPN trekt Arnold aan, alsof hij iets goed te maken heeft. De wekelijkse colportage in de Amsterdamse trapportalen bevredigt een urgente behoefte, na een beschermde jeugd en een slome studietijd: 'Het contact met de werkelijke, levende mensen, met de arbeidersklasse waarover hij zoveel gelezen had. De gedachte dat deze klasse, die zich weliswaar hoofdzakelijk leek druk te maken over burengerucht en overnamekosten, niettemin op een dag als een vloedgolf de bestaande orde van haar grondvesten zou spoelen, bezielde hem met een groot vertrouwen.'

De humoristische, misschien zelfs cynische ondertoon in deze passage is kenmerkend voor de stijl van het boek. De beschrijvingen van de CPN-vergadercultuur, compleet met de speciale positie van De Groot en andere coryfeeën, zijn om te smullen. In rake typeringen van personen en groepen zet Van der Pijl de toenmalige CPN herkenbaar neer. Neem deze beschrijving: 'Twee plaatsen links van hem zat de nieuwe hoofdredacteur van de krant, Lambert Berends. Zijn rabauwenkop, het woeste haar kroezend uitstaand, alles bevestigde van dichtbij de verwachting van vele kameraden, dat hij de partijleider van de volgende generatie zou zijn. Een begenadigd spreker, een man van een onwrikbaar karakter, de reïncarnatie van Dimitrov!' Gijs Schreuders ten voeten uit.

horizonverbreding

'Als CPN-lid was je lekker bezig, je kon je overdaad aan energie kwijt. Elke avond was er wel iets te doen, vergaderingen, contribu-

tie ophalen, partijgenoten bezoeken. En bovendien kwam je als student in aanraking met andere mensen, die met beide benen in het echte leven stonden. Het verbreedde mijn horizon.'
Geen gepijnigde terugblik op zijn CPN-tijd bij Geert van der Kolk in een gesprek met *NRC-Handelsblad* op 24 januari jongstleden. Volgens eigen zeggen heeft hij datgene wat hem als geschiedenisstudent in de CPN aantrok in de hoofdpersoon van zijn roman *Käte Jahn* proberen te leggen. Van der Kolk studeerde geschiedenis in Utrecht en rolde vanuit de studentenbeweging de CPN in. Na zijn studie verhuisde hij naar Amsterdam en werd lid van de geschiedenisgroep van het IPSO (Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek, het wetenschappelijk bureau van de CPN). Geparachuteerd door *Jaap Wolff*, de directeur van het IPSO, deed hij onderzoek in de archieven van het Instituut voor Marxisme-Leninisme (IML) in Moskou en Oost-Berlijn.
De hoofdpersoon in de roman, Jan Goedkoop, is eveneens historicus en woont in de Amsterdamse Staatsliedenbuurt, waar hij als ijverig partijlid behulpzaam is bij de bedrijfsverspreiding van de krant. Daarnaast is hij actief in de 'Stichting voor Politiek Onderzoek' (lees IPSO; in deze passages, met onder meer een portret van Jaap Wolff, heeft dit boek eveneens het karakter van een sleutelroman). In het voorjaar van 1980 vertrekt ook deze Jan naar Oost-Berlijn om in de archieven van het Instituut voor Marxisme-Leninisme te snuffelen naar materiaal over het zogenaamde Amsterdamse Bureau van de Communistische Internationale (1919-1920). Jan vermoedt dat dit bureau een interessante rol heeft gespeeld in de ontstaansfase van de internationale communistische beweging. Het onderzoek leidt na lang zoeken slechts tot de conclusie dat dit Amsterdamse Bureau nauwelijks iets heeft voorgesteld. Maar ondertussen heeft Jan in Oost-Berlijn belangrijker dingen aan zijn hoofd. Hij doet contacten op in de zelfkant van de Oostberlijnse samenleving en sluit een schijnhuwelijk met de zangeres Käte Jahn om haar zo aan een uitreisvergunning voor West-Berlijn te helpen. Althans, uiteindelijk blijkt Käte het als een schijnhuwelijk op te vatten. Voor Jan lag dat heel wat minder duidelijk. Nobele motieven om een vastgelopen Oostduitse artieste te helpen vormen een ingewikkelde mix met werkelijke verliefdheid, jaloezie, avonturendrang en westers paternalisme.
Psychologisch is deze eerste roman van Van der Kolk - eerder schreef hij vier verhalenbundels - niet sterk. In dialogen blijft de hoofdpersoon steken in branieachtige opmerkingen; zijn drijfveren in de liefde èn zijn ontwikkeling als communist komen niet goed uit de verf. Duidelijk wordt alleen dat Jan, als hij na een verblijf van een paar maanden terugkeert in Amsterdam, vervreemd is van zijn onderzoek en van zijn vroegere werk voor de partij. Van der Kolk verklaarde zelf over de politieke context van zijn romanfiguren in *NRC-Handelsblad*: 'Al dat communistische gedoe is niet meer dan een achtergrond.' Dat mag dan in Van der Kolks optiek zo wezen, het boek geeft toch een interessant beeld van de DDR van die dagen en van de verrassingen waarvoor een naïeve Nederlandse communist kon komen te staan. De desinteresse in historisch onderzoek bij de leiding van het IML-archief, de alomtegenwoordigheid van de Stasi, de apathie en verloedering in artiestenkringen, de ernstige chemische vervuiling in de industriestad Merseburg, de vreemdelingenhaat - het zijn nog steeds actuele sfeerschetsen, die met een nuchtere pen zijn opgetekend.
De parallellen met Van der Kolks eigen levensloop liggen voor het oprapen. Diens verblijf in Oost-Berlijn in 1980, bedoeld om de grondslag te leggen voor een dissertatie over het Amsterdamse Bureau, leidde eveneens tot een schijnhuwelijk. Het jaar daarna verbleef Van der Kolk in Polen om daar als free-lance journalist te berichten over de opkomst van Solidariteit. Na terugkomst bedankte hij voor het lidmaatschap van de CPN en vertrok naar de Verenigde Staten, alwaar hij een *fellowship* voor een jaar had gekregen aan Princeton University. Inmiddels woont Van der Kolk in Washington en heeft zich toegelegd op het schrijven van fictie en op de zorg voor twee kinderen. De dissertatie over het Amsterdamse Bureau is er nooit gekomen.
In mijn archief trof ik een brief aan uit oktober 1981, waarin Geert van der Kolk aan de geschiedenisgroep van het IPSO uitlegt waarom hij niet meer aan de groep wil deelnemen. Hij schrijft dat hij 'het IPSO - en de partij - niet inspirerend meer vindt, zelfs oninteressant. Het materiaal over het Amsterdamse Bureau - en over het West-Europese Secretariaat dat ik in Berlijn heb verzameld - ligt voorlopig te rusten. Ik heb daarvoor nog geen concrete plannen, omdat mijn design voor het boek dat de wereld versteld zal doen staan veel algemener is,' aldus de hoogmoedige schrijver-in-de-dop. Uiteraard hebben wij de tien tussenliggende jaren verwachtingsvol doorgebracht.

schuldgevoel

In de zelfkritische reflecties van drie ex-communisten dringen twee thema's zich op, die bij uitstek relevant zijn voor de huidige politieke discussies.
Ten eerste het thema van *sociale stijging versus 'daling'* en het verband daarvan met politieke keuze. Gijs Schreuders maakte een ontwikkeling door van arbeiderskind tot intellectueel. In zijn boek karakteriseert hij het sociale milieu waaruit hij afkomstig is met veel liefde. Daaruit wordt duidelijk dat zijn loyaliteit aan de CPN in sterke mate wortelde in 'de clan' (zoals hij zijn familie noemt) en dat zijn partijtrouw ook een soort trouw aan zijn afkomst vormde - zowel politiek als sociaal. De romans van Kees van der Pijl en Geert van der Kolk daarentegen handelen om zonen uit de hogere standen, die hun geprivilegieerde sociale komaf willen 'goedmaken' door hun politieke bestaan in dienst te stellen van de arbeidersklasse. Een soort sociale 'daling', maar dan alleen in de geest.
De CPN heeft haar positie in de jaren zeventig en tachtig grotendeels te danken aan het voetenwerk van deze overijverige intellectuelen. Toch lijkt dit schuldbewuste verlangen naar eenwording met de arbeidersklasse geen goed motief voor politieke keuze. Wat dat betreft bieden de twee romans een scherpe kijk op de zaak: Arnold Boegman en Jan Goedkoop stromen beiden over van goede bedoelingen in de richting van de lagere standen, maar het 'apies kijken' dat zij beoefenen draait uit op een dienstbaarheid die eigenlijk zeer paternalistisch van karakter is. Bovendien leidt deze serviliteit alleen maar tot een isolement van de betrokkenen: zowel Arnold als Jan eindigt langs de zijlijn.
Het tweede thema dat zich opdringt is dat van *schuld en boete*. Het schuldbwustzijn over de sociale komaf is hierboven al aangestipt. In het boek van Gijs Schreuders (in de beide andere boeken eigenlijk niet) is daarnaast sprake van een welhaast extreem schuldgevoel over het anti-liberale karakter van het communisme. Op dit moment is het trendy in de toch al zo modegevoelige Nederlandse journalistiek om het CPN-lidmaatschap af te schilderen als iets schandaligs waarover de betrokkenen zich erg horen te schamen.

Na jarenlange debatten was het eindelijk zover dat de geschiedschrijving van de oorlog uit het goed-foutkader was verlost; en even zo vrolijk wordt nu een nieuw brok geschiedenis op die wijze belast. *Adriaan van Dis* deed er in een van zijn laatste programma's alles aan om de Oostduitse schrijver en ex-Stasi-medewerker *Andreas Sinakowski* tot een schuldbekentenis te dwingen. Terecht weigerde deze dat en bepleitte een *analyse* van de achtergronden van zijn Stasi-medewerking in plaats van een veroordeling. Volgens de tweedeling goed-fout is de communistische geschiedenis niet te schrijven en niet te begrijpen. ▼

Hansje Galesloot

Hansje Galesloot is historicus en hoofdredacteur van het politiek maandblad Groen Links

DE MOORD OP HET INNERLIJKE KIND

Foto: Rolf Bos/HH

Voor Amerika-watchers die uitsluitend politiek geïnteresseerd zijn, is de mededeling dat de Amerikaanse middenklasse verkeert in een opperste staat van vertwijfeling, een mededeling van dubieus allooi. Immers, het is diezèlfde middenklasse die met haar heb- en graaizucht het moderne politieke landschap in dat continent domineert. De keerzijde van het persoonlijk economisch succes is dat de *leisure class* zich in een psychologische crisis bevindt. De culturele en persoonlijke desoriëntatie is compleet. Het gevolg is een massale epidemie van verslavingsziekten.
In de zogeheten *recovery*-beweging, een beweging van zelfhulpgroepen voor tientallen verschillende categorieën slachtoffers, probeert men daar wat aan te doen. Voor elke vorm van verslaving, men kan het zo gek niet bedenken, worden aparte zelfhulpgroepen uit de grond gestampt. De meest curieuze vorm van slachtofferschap die men ontdekt heeft, heeft de naam *co-dependency* gekregen: verslaving aan de verslaafde. De Amerikaanse auteur DAVID RIEFF rafelt deze uitbarsting van zelfmedelijden onder de welgestelde klassen uiteen. Méér dan een pikant detail is dat de *recovery*-beweging sterke wortels heeft in de progressieve jaren-zestig-beweging.

Stel je een land voor waar miljoenen - ogenschijnlijk succesvolle - mensen er vast van overtuigd zijn dat ze echte verdoolde zielen zijn. In dit land zinspelen talloze volwassenen prozaïsch op hun 'innerlijke kinderen', die - zo beweren zij - gewond en hunkerend naar verlichting huizen in het wrak van hun volwassen persoonlijkheid.
Stel je voor dat dit geloof in mishandelde 'innerlijke kinderen', dat volwassen mannen en vrouwen sloopt, zo wijdverbreid is geraakt dat het aanzienlijke invloed uitoefent op het beleid van zulke - naar men aanneemt - praktische lichamen als gemeentebesturen, openbare ziekenhuizen en onderwijsinstellingen.
Stel je voor dat deze organen zich op hun beurt gedragen alsof de grootste bedreiging voor hun cliëntèle een complex is van de meest uiteenlopende soorten verslavingen en andere zelf-destructieve 'gedragingen', zoals de alomvattende verslaving die in dit land *co-dependency* heet.
Men moet zich een land inbeelden waar bijna iedereen gezien wordt - èn zichzelf ziet - als een psychologische mankepoot.
In *dit* land spreekt het vanzelf dat de schuld voor deze verslavingen en afhankelijkheden niet gelegd kan worden bij degenen die ze tentoonspreiden. Termen als 'karakter', 'zwakte' en 'individuele verantwoordelijkheid' worden niet langer geschikt geacht. Zij die teveel drinken, drugs gebruiken, of zichzelf en hun *co-dependents* op een of andere manier vernietigen, lijden in de gangbare opinie in dit land òf aan een ziekte (een verslaving) òf verkeren in moeilijkheden die het directe, onontkoombare gevolg zijn van de verkeerde opvoeding waar zij als kind aan onderworpen waren.
Opvallend is dat degenen die bevangen zijn door de idee van hun gewonde 'innerlijke kind' in redelijk goeden doen zijn. Veel van hen hebben levensverhalen die corresponderen met wat heel lang 's lands favoriete sprookje is geweest: de opgang van armoe naar rijkdom. Maar in dit land is nu een nieuwe vertelling populair: de vertelling van de mogelijkheid tot *recovery*, tot genezing van het gewonde 'innerlijke kind'. In dit land vertellen steeds meer mannen en vrouwen dit relaas over zichzelf en over anderen.
Het land dat we bedoelen zijn de Verenigde Staten van Noord-Amerika - in het begin van de jaren negentig.

selfmade man

In de *recovery*-beweging worden de aannames over de ziekte van het 'innerlijk kind' en het zelfherstellend vermogen van het volwassen individu in hun meest extreme vorm gepresenteerd. De betekenis van zelfs het geringste onderscheid tussen 'het persoonlijke' en 'het politieke' wordt door de deelnemers aan deze beweging ontkend. De *recovery*-mensen zijn alleen geïnteresseerd in hun subjectieve zelf. Wanneer zij zeggen 'het persoonlijke is politiek' menen ze het ècht.
Voorstanders van *recovery* denken niet in groepstermen. Zij claimen dat praktisch iedereen in het land in wezen een slachtoffer is; meestal van mishandelende ouders.
Het zelfhulp-ethos van de *recovery*-beweging is allesbehalve nieuw of blijft beperkt tot kleine kring. Immers, veel Amerikanen, hoe Europees zij zichzelf ook mogen vinden, leven in de overtuiging dat ze nagenoeg àlles aan zichzelf kunnen veranderen als ze het ècht willen. Voor Amerikanen is vanaf het prilste begin van de natie het *zelf-maken* de essentie van het bestaan.
De grote Amerikaanse vertellingen, van *James Fenimore Cooper* tot *Philip Roth*, gaan over jezelf vrij vechten, het vinden van een manier om de banden met familie en traditie door te snijden; niet zozeer met het doel de vrijheid om zichzelf te zijn te bevechten alswel uit de overtuiging dat alleen het daadwerkelijk de benen nemen tot achter de horizon, garandeert dat men ooit zichzelf zal *worden*.

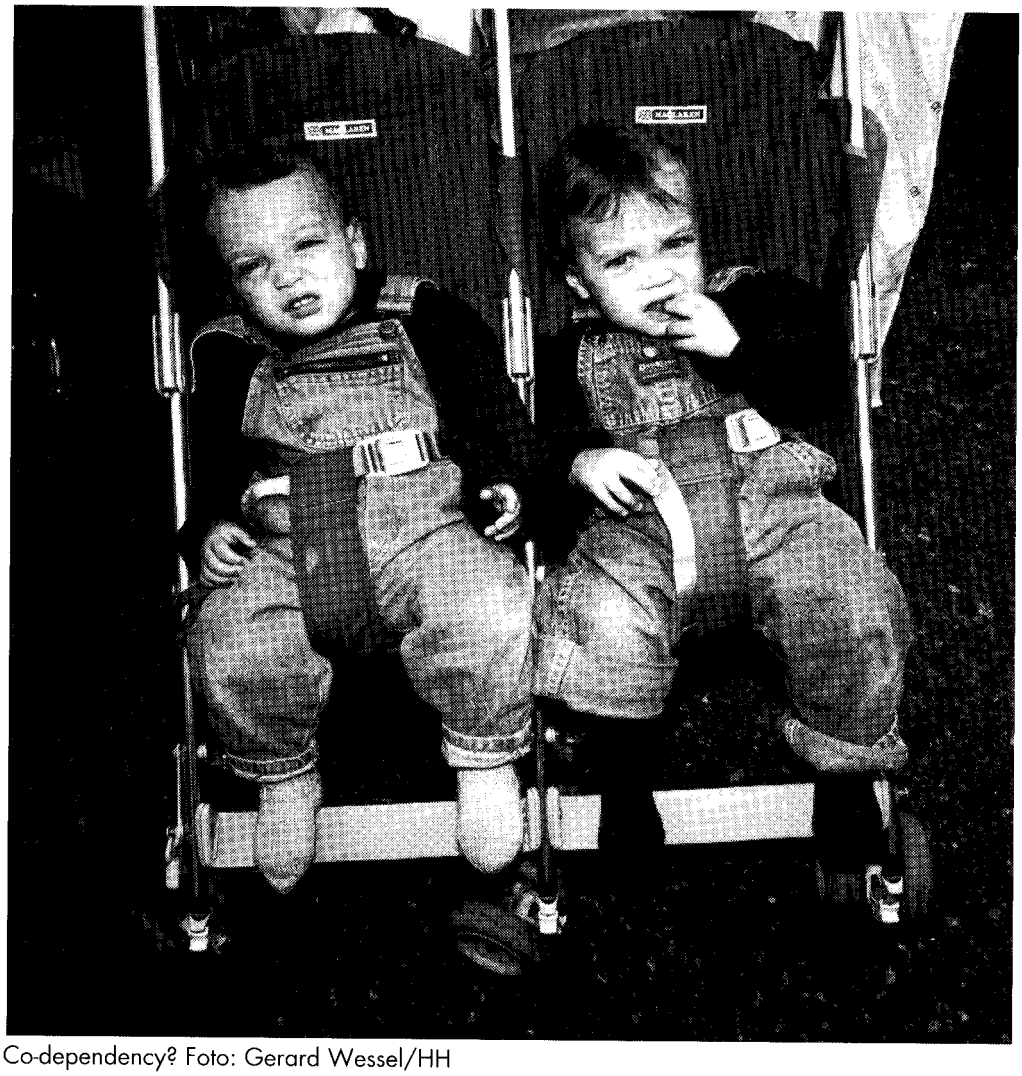
Men moet zich een land inbeelden waar bijna iedereen gezien wordt - èn zichzelf ziet - als een psychologische mankepoot

activisme zonder bodem

De oude Amerikaanse mythe van de onontgonnen gebieden speelt daarbij uiteraard een rol. Waar geestelijke zoektochten altijd als reizen beschreven zijn, heeft het ruimtelijke element zelden zo'n weerklank gevonden als in het Amerikaanse Verhaal. Maar deze 'reis-metafoor', dit geratel van spirituele huifkarren, is minder fascinerend nog dan een ander diepgeworteld Amerikaans idee: dat van de *know-how*. De kern van de zelfhulp-idee, zeker in de *recovery*-beweging, is dat de geïnteresseerde potentieel over de *middelen* beschikt voor zijn zelf-genezing. Het gaat er alleen om zich deze middelen toe te eigenen. Met het juiste gereedschap, met een *working program*, is succes verzekerd. Toegegeven wordt dat zelfherstel een afmattende bezigheid is maar de toon is meedogenloos optimistisch. De *know-how* is doorslaggevend.
Het is interessant dat veel van de pleitbezorgers van *recovery* het over hun eigen politieke betrokkenheid in de jaren zestig hebben. Feitelijk schrijven sommigen zo nostalgisch over deze periode dat het moeilijk is niet het gevoel te hebben dat zij méér op zoek zijn naar hun 'innerlijk decennium' dan naar hun 'innerlijke kinderen'.
'Voor mij', schrijft *Lucia Capacchione*, auteur van *Recovery of Your Inner Child*, 'gingen de jaren zestig over huwelijk, gezin en artistieke prestatie. Op een hoger niveau gingen ze ook over mensenrechten en ik vocht mee in Johnsons War on Poverty (oorlog aan de armoede) als Head Start-leider. Aan het eind van het decennium kwam de vrouwenbeweging tot volle bloei. Net als veel van mijn zusters jongleerde ik met een aantal rollen, zoals echtgenote, moeder, kunstenaar en pedagoog. Op een dag viel de bodem eruit. Toen begonnen de jaren zeventig.'
Voor de volgelingen van *recovery* is de les van hun activisme in de jaren zestig dat die politieke betrokkenheid, zoals een andere *recovery*-auteur *John Bradshaw* eens stelde, 'niet zuiver een gemoedsveranderende trip' was, met andere woorden dat dat engagement gewoon een vorm van *co-dependency* was, dit keer mede-afhankelijkheid van de revolutie. De meesten zouden boos ontkennen dat hun opgaan in wat zij soms 'egowerk' noemen enig afschuiven van sociale verantwoordelijkheid betekent. 'Je kunt niet aan de slag gaan in de sociale orde voordat je de wond geheeld hebt (van je innerlijke kind)', heeft *Bradshaw* gezegd.
Natuurlijk waren veel van deze ideeën ook al gemeengoed in de jaren zestig. Maar waar er in de nu vaak verguisde Sixties altijd op zijn minst een spanning was tussen de impuls om zichzelf te helen en de impuls om de wereld te helen, laat de *recovery*-beweging er geen twijfel over bestaan welke keuze de juiste is. In *recovery* verlaat men zich niet op politieke principes maar op het 'innerlijke kind', het meest persoonlijke zèlf. Hierin is *recovery* volledig het produkt van Reagans tachtiger jaren en veel minder van het decennium waarin de aanhangers jong waren. Wanneer *John Bradshaw* antwoordt op een vraag van een interviewer hoe hij aankijkt tegen de verplichtingen die volwassenen hebben tegenover hun ouder wordende ouders met botweg te beweren dat 'we niet op deze wereld zijn gekomen om te zorgen voor Pa en Ma', recapituleert hij, doelbewust of niet, de Reagan/Bush-benadering van de problemen van de zwakken en kwetsbaren in de Amerikaanse samenleving. De boodschap, psychologisch en politiek, is dat er geen burgerlijke, geen sociale verplichtingen zijn, alleen persoonlijke.

eindloze lijst

Als er één ding is waar alle *recovery*-auteurs de nadruk op leggen is het wel dat - los van het feit of een individu het zich herinnert of niet - er vroeger iets gebeurd is.
Als het resultaat geen substantiële verslaving is, zoals drinken of drugs, is het voor de *recovery*-apostellen waarschijnlijk een 'procesverslaving': een verslaving die de vorm aanneemt van òfwel teveel belang hechten aan een of andere activiteit òfwel teveel steunen op een ander mens of ding voor een eigen gevoel van identiteit - de basis voor de angstaanjagende *co-dependency*.

Co-dependency? Foto: Gerard Wessel/HH

In hun boek *Adult Children: The Secrets of Dysfunctional Families* geven *John en Linda Friel* een lijst van *recovery*-groepen. Deze lijst schetst aardig de contouren van het hedendaagse Amerikaanse verslavings- en slachtofferdom. Beginnend met de Anonieme Alcoholisten noteren de Friels verder *Al-Anon* (de organisatie gesticht als een soort damesaanvulling op de AA, om in de periode dat het allemaal mannen waren de echtgenotes - later meer oecumenisch elke geliefde - van alcoholisten te helpen), *Alateen, Al-Atot, Narcotics Anonymous, Cocaïne Anonymous, Overeaters Anonymous, Boulimie/Anorexia Anonymous, Sexaholics Anonymous, Sex Addicts Anonymous* (de recovery-beweging zit vol met mysterieus subtiele onderscheidingen), *Adult Children Anonymous, Adult Children of Alcoholics, Gamblers Anonymous, Spenders Anonymous, Smokers Anonymous, Debtors Anonymous, Fundamentalists Anonymous, Parents Anonymous, Child Abusers Anonymous, Workaholics Anonymous, Shoplifters Anonymous, Pills Anonymous* en *Emotions Anonymous*.

Whauw! En zo'n lijst is oneindig uit te breiden. Want als er echt zó weinig verschil is tussen te hard werken en je kinderen mishandelen (en de beslissing van de Friels om ze naast elkaar te zetten suggereert dat dat er in de *recovery*-optiek wèrkelijk niet is), dan kan elk gedrag waar men zich enthousiast, om niet te zeggen dwangmatig, instort - van postzegels verzamelen tot het seksverslaving - zodanig van aard kan zijn dat er vermoedelijk een *recovery*-groep omheen georganiseerd kan worden. En inderdaad schieten er telkens nieuwe categorieën uit de grond. De lijst wordt langer en langer en het is duidelijk dat het volgend decennium zal leiden tot talloze nieuwe deelverzamelingen van slachtoffers, beschadigden en verslaafden.

verbeelding aan de macht

Dat de *recovery*-theoretici volhouden dat we *allemaal* slachtoffers zijn, is nagenoeg hetzelfde als beweren dat *niemand* een slachtoffer is. Hoe dan ook: de stem des volks wordt monddood gemaakt; het is aan jou of aan mij, niet aan ons. Zo'n uitbarsting van zelfmedelijden onder de welgestelde klassen, wat *recovery* is, garandeert allesbehalve dat de èchte slachtoffers in de Amerikaanse maatschappij - zij die nooit welgesteld genoeg zullen zijn of genoeg vrije tijd zullen hebben om het gevecht met hun 'innerlijke kind' te voeren - de aandacht krijgen noodzakelijk voor enige verbetering in hùn leven.

De *recovery*-schrijvers beweren dat nagenoeg iedereen in de Verenigde Staten het slachtoffer is van een of andere vorm van kindermishandeling. Men zou denken dat wanneer een term als 'kindermishandeling' enige betekenis wil hebben, zij beperkt zou moeten worden tot varianten van seksueel geweld of aanranding. De *recovery*-beweging redeneert andersom. Zij praat over geestelijke mishandeling, over ouders die hun kinderen mishandelen door 'hun ervaringen te ontkrachten', zelfs over mishandelaars die 'de spiritualiteit van het kind blokkeren', om weer een andere *recovery*-auteur, *Charles Whitfield*, aan te halen.

Steven Farmer schrijft in zijn boek *Adult Children of Abusive Parents*: 'Hoe mishandeling ook gedefinieerd is en wat andere mensen ook mogen denken, jij bent het die het uiteindelijk bepaalt: als jij méént dat je mishandeld werd, dan wèrd je het. Als je er niet zeker van bent, dan werd je het waarschijnlijk.' Wat ertoe doet, is het verhaal waar *jij* bij uitkomt. Dus de verbeelding aan de macht, of zoals de titel van een bloemlezing van na-oorlogse vrouwelijke auteurs het uitdrukt: 'Wij zijn de verhalen die we vertellen.'

stranden des onschulds

Maar *zijn* we de verhalen die we vertellen? In de periode dat ik veel *recovery*-boeken doorploegde, bleef ik me een treffen herinneren dat ik op de televisie had gezien tussen verslaggevers en de treurende vader van één van de passagiers die gedood werd toen Sikh-terroristen in 1985 een vliegtuig van Air India opbliezen boven de Ierse Zee. De huilende vader werd getoond terwijl hij het provisorische lijkenhuis verliet dat door de Ierse politie was opgezet in een kleine kustplaats, en hij was daar ternauwernood uit of hij werd omringd door persmuskieten die hem bombardeerden met vragen. 'Wat gaat u nu doen?' schreeuwde er één. Waarop de man met een verbijsterende waardigheid antwoordde: 'Dóen? Wat verwacht je dat ik doe in deze smerige wereld?'

Het punt dat hij tussen zijn snikken door maakte, is precies het punt dat door de *recovery*-beweging angstvallig wordt ontkend. Het leven mag dan in een *recovery*-seminar èlk verhaal zijn dat je verzint, maar alleen zeer welvarende, sterk geïsoleerde mensen kunnen zichzelf overtuigen, zeker

als ze eenmaal 'thuisgekomen zijn', dat dit werkelijk is zoals de dingen zijn.
Het is een maat voor het economisch succes van de Verenigde Staten dat zoveel van zijn burgers zo beschermd kunnen worden tegen de èchte ruwheid van de wereld, dat zij hun tijd kunnen spenderen aan het anatomiseren van de staat van hun eigen gevoelens en erover kunnen speculeren, vaak tot diep in de middelbare leeftijd, of hun ouders zich nu wel of niet zo goed gedragen hebben als ze zouden moeten.
In het grootste deel van de wereld zijn 's mensen gedachten ergens anders. Aan de overzijde van onze stranden des onschulds spreekt het vanzelf dat het verleden niet altijd kenbaar is en nooit te herstellen, dat er soms *niets* gedaan kan worden, en dat de werkelijkheid zich noch schikt naar onze wensen noch naar onze schema's, psychisch of materieel. Er is toeval, noodlot en tragiek. Natuurlijk, het is waar dat er een groep in de bevolking is die dit vaak niet doorheeft. We noemen hen *kinderen*, en terwijl we hen wellicht benijden om hun onschuld, en hun geloof in de potentie van hun eigen wensen, weten we dat zij in de verkeerde veronderstelling leven. We weten ook, of behoren te weten, dat hoeveel nostalgie we ook mogen voelen voor onze jeugd, er geen terugkeer mogelijk is, geen respijt van volwassenheid. Dàt is de glorie en de pijn van het volwassen zijn, een omstandigheid waarvan we niet willen en, meer terzake, ook niet *kunnen* genezen. ▼

David Rieff

Dit artikel is een vertaalde en verkorte versie van een artikel in Harper's Magazine, oktober 1991. De oorspronkelijke titel luidt: 'Victims all? Recovery, co-dependency and the art of blaming somebody else'

vertaling: Rolf Meesters

MOTHER MARY

column

De Europese vereniging van politicologen congresseerde dit jaar in Limerick en de Ierse president *Mary Robinson* was zo vriendelijk te komen openen. Dat was een pikante gebeurtenis, alleen al omdat de verkiezing van Mary Robinson een slag was in het gezicht van iedereen die meent dat politiek bepaalde wetmatigheden kent. In Ierland verandert nooit wat zeggen de Ieren, mede dank zij de levendige patronagepraktijken in de politiek. Het presidentschap is een beloning voor oudere politici van de conservatieve grootste partij, liefst een wat joviale man die mooi kan spreken. Vrouwen komen in de Ierse politiek vrijwel niet voor.
Mary Robinson was kandidaat voor een kleine linkse coalitie. Ze was een jonge briljante professor in het recht en ze had als advocaat feministische zaken verdedigd, soms met behulp van nieuwe Europese wetgeving. Verder is ze onmiskenbaar een vrouw en heeft ze een echtgenoot en twee kinderen. Mary Robinson kon winnen doordat de gedoodverfde kandidaat in een schandaal verwikkeld raakte, maar haar eigen campagne met behulp van een door haar man gefinancierde enquête en de diensten van een gevierd mediadeskundige wordt gezien als modern, opzienbarend en briljant. Ook *Simon en Garfunkel* hebben hun steentje bijgedragen.
De Ierse president heeft geen uitvoerende macht. In de campagne is dan ook de nadruk gelegd op de vrouwelijke kwaliteiten van Mary Robinson, haar invoelingsvermogen, haar belangstelling voor de eenvoudigsten onder haar volk en haar wens om alle Ieren te vertegenwoordigen en met elkaar te verzoenen.
Van een felle, verbaal vaardige vrouw is ze door haar uitverkiezing een soort koningin geworden, ze kan zich niet permitteren controversiële uitspraken te doen.
In haar openingsrede in Limerick, maar ook in interviews, legde ze uit dat haar nieuwe positie haar anders heeft doen denken over macht. De macht van de president bestaat er in dat je zaken kunt laten zien en op de politieke agenda kunt krijgen, louter door je aanwezigheid. Door te fungeren als richtinggever van de schijnwerpers die altijd met haar mee reizen, kan de president de perceptie van de Ieren van zichzelf en de eigen problematiek beïnvloeden. Althans, dat hoopt ze.
De Europese damespoliticologen kregen onmiddellijk een demonstratie van het principe. In haar speech zei Mary Robinson dat ze zeer geïnteresseerd was in vraagstukken rond *gender* en macht en dat ze hoopte dat onze beraadslagingen daarover vruchtbaar zouden zijn. De Italiaanse voorzitter van de vereniging had - als een ware nazaat van Machiavelli - de bui al zien hangen en snel een comité ingesteld *on women*, dat hij in zijn toespraakje meteen kon introduceren.
De Ierse politicologen die ik sprak, gingen allemaal een beetje oplichten als Mary Robinson ter sprake kwam. Haar verkiezing alleen al was een wonder, maar alles wat ze zegt wordt evenzeer geïnterpreteerd als bijzonder. 'Weet je wat ze gezegd heeft?' vroeg een feministische politicologe. 'Tijdens de crisis rond het verkrachte meisje dat een abortus wilde, bezocht ze een aantal vrouwengroepen en weet je wat ze zei? Ze zei: 'We moeten moedig zijn''.
Mary Robinson kan zich niet veroorloven duidelijke uitspraken te doen, maar dat hóeft ook niet. Het verlangen van progressieve Ieren naar verandering maakt Mary Robinson tot wat ze is. Een wonder.

Jantine Oldersma

WB-BERICHTEN

ACTUEEL

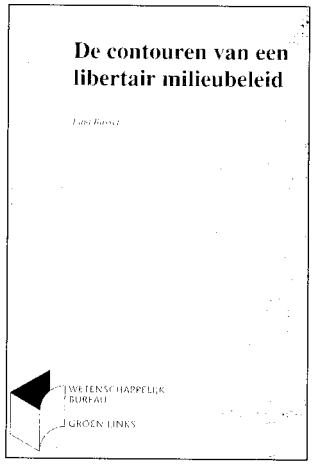
bundel nationalisme

In het kader van het lopende nationalisme-project brengt het wetenschappelijk bureau begin juli een *bundel* artikelen uit over nationalisme. Deze Engelstalige publikatie bevat onder meer bijdragen van Sonja Licht en Alexander Langer.
Sonja Licht is als onderzoekster verbonden aan het Instituut voor Europese Studies in Belgrado en een van de voorzitters van de Helsinki Citizens' Assembly. Zij signaleert in haar artikel de gevaren van de huidige ontwikkeling naar etnisch homogene, centralistische natiestaten.
Alexander Langer is afkomstig uit Zuid-Tirol (Italië) en lid van de Groene Fractie in het Europees Parlement. Hij betoogt dat in nationalistische bewegingen ook constructieve elementen te ontdekken zijn, die benut kunnen worden bij het creëren van een pan-Europese federale structuur. In de bundel is tevens een verslag opgenomen van een discussie over nationalisme, gehouden tussen vertegenwoordigers van groene partijen uit Oost- en West-Europa.
De prijs van de bundel is f 7,50.

zorgplan

Drie medewerksters van het wetenschappelijk bureau houden zich de komende tijd bezig met het ontwerpen van een *zorgplan*.
Het huidige arbeidsbestel houdt geen rekening met het feit dat mensen naast betaalde arbeid zorgtaken verrichten voor zichzelf en voor anderen: huishoudelijke arbeid, opvoeding van kinderen, zorg voor zieken en ouderen. In de praktijk wordt zorgarbeid vaak door vrouwen gedaan *zonder* betaalde baan. Nu steeds meer vrouwen zich op de arbeidsmarkt begeven en bovendien de individualisering doorzet, is het tijd dat zorg op een andere manier haar beslag krijgt. Mensen die dat willen, moeten in staat worden gesteld een betaalde baan en zorg voor anderen te *combineren*. Economische zelfstandigheid en 'zorgzelfstandigheid' zijn twee gelijkwaardige principes.
In het zorgplan worden concrete voorstellen gedaan om de zorgarbeid te verdelen over mannen en vrouwen, en om de zorgarbeid te waarderen.

PUBLIKATIES

De contouren van een libertair milieubeleid

Paul Basset
Speurtocht naar een ingrijpend milieubeleid dat niet strijdig is met libertaire uitgangspunten als minder overheidsbetutteling, minder bureaucratie, meer decentralisatie en meer zeggenschap.
Prijs: f 25,– (boek, 1992, 144 pag.)

Conferentiebrochure Gedeelde Veiligheid 2000

Voorbereidend materiaal voor de op 28 en 29 september 1990 gehouden conferentie 'Gedeelde Veiligheid 2000'
Prijs: f 7,50 (werkboek, 1990, ook in het Engels verkrijgbaar)

Losser of vaster

Een discussietekst over arbeidsmarkt en sociale zekerheid
Prijs: f 3,– (werkboek, 1990)

Gedeelde Veiligheid 2000

Nationale en internationale deskundigen over het internationaal veiligheidsbeleid in de jaren negentig
Prijs: f 17,50 (werkboek, 1991, ook in het Engels verkrijgbaar)

Individualisering en zorgpolitiek

Corinne Kersbergen
Dit essay legt de politieke dilemma's en keuzemomenten bloot bij het bepalen van de verhouding tussen zorg, individualisering en verantwoordelijkheid
Prijs: f 5,– (werkboek, 1992)

Het Zweedse Model: sociaal-democratie en arbeidsmarktbeleid

Judit Klappe
In dit rapport wordt de mythe doorgeprikt dat het succes van het Zweedse Model berust op het met straffe jand aanpakken van werklozen
Prijs: f 25,– (boek, 1990, 128 pag.)

Groen en Links in de jaren negentig

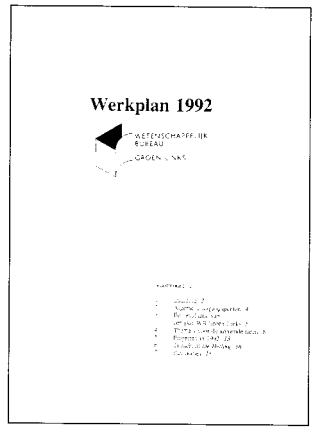
Verslag van de op 15 maart 1991 gehouden conferentie over de dilemma's en perspectieven van sociaal-ecologische politiek
Prijs: f 17,50 (boek, 1991, 80 pag.)

Het Debat

Verslag van de in januari en februari 1991 gehouden discussiecyclus over utopisme en pragmatisme, individualisering en solidariteit en milieu en economie
Prijs: f 17,50 (boek, 1991, 64 pag.)

Gelijke kansen op de arbeidsmarkt

Voorbereidend materiaal voor de op 1 november 1991 gehouden studiemiddag over actieve arbeidsmarktpolitiek in Nederland
Prijs f 3,– *(werkboek, 1991)*

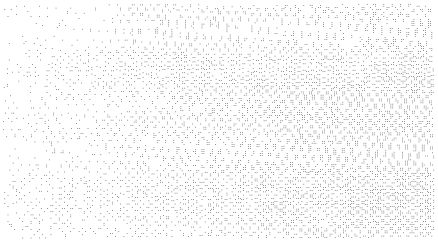

Werkplan 1992

Dit werkplan geeft een overzicht van de voor 1992 voorgenomen studies, discussiedagen en publicaties.
Prijs: gratis

Op zoek naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid

Verslag van een op 25 januari 1992 gehouden seminar
Prijs: f 5,– (werkboek, 1992)

te aanbevelingen gedaan voor een zorgpolitiek van de overheid. Gepoogd wordt de samenhang tussen zorgpolitiek enerzijds en arbeidsmarktpolitiek (verdeling van betaalde en onbetaalde arbeid) en inkomenspolitiek (financiële regelingen) anderzijds te schetsen. Het project wordt uitgevoerd door *Marian Kuijs, Corinne Kersbergen* en *Judit Klappe*.

studiemiddag libertair milieubeleid

Het wetenschappelijk bureau organiseerde op vrijdag 5 juni een studiemiddag over doelstellingen en instrumenten van milieubeleid. Aanleiding voor de studiemiddag vormde het recente verschijnen van het boek *De contouren van een libertair milieubeleid*, auteur: *Paul Basset*.

Tsjalle van den Burg stelde in zijn lezing dat milieuinvesteringen behalve goed voor het milieu uiteindelijk ook macro-economisch positief zullen uitwerken.

Hans Achterhuis vreesde dat ook dit boek de milieuproblematiek te afstandelijk en te instrumenteel benadert. Liefde voor de natuur moet als belangrijkste drijfveer voor milieubeleid gelden.

Jan Paul van Soest besprak de bruikbaarheid van de verschillende instrumenten uit de gereedschapskist van het milieubeleid. Een samengaan van ecologische belastingen op energie, water en ruimte met regulerende heffingen om specifieke stoffen en produkten uit de markt te 'pesten', is nodig.

Michiel Schwarz wees op de noodzaak van een maatschappelijk cultuurdebat. Zonder sociaal-culturele vernieuwing is het milieuvraagstuk niet op te lossen.

Ria Beckers sloot de studiemiddag af met te constateren dat ook Groen Links er niet omheen kan de beperkte macht van de overheid te accepteren. Duurzame ontwikkeling vraagt een milieubeleid dat maatschappelijke organisaties (inclusief bedrijven) en individuen tot economisch en sociaal-cultureel vernieuwen weet te verleiden.

KERNGEGEVENS

bestuur
Harry van den Berg (voorzitter), Gert Both, Jet Bussemaker, Chris de Ceuninck van Capelle (penningmeester), Hans Feddema, Joosje Lakmaker, Titia van Leeuwen (secretaris), John Steegh, Radi Suudi en Jaap Woldendorp

medewerkers
Paul Basset – milieu & bestuur en beleid
Judit Klappe – sociaal-economische vraagstukken & democratisering
Henk Krijnen – hoofdredactie De Helling
Gerrit Pas – buitenland & vrede en veiligheid
Eric Drissen – project milieu en economie
Bart Snels – project milieu en economie
Corinne Kersbergen - project zorg
Marian Kuijs - project zorg

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS – POSTBUS 700 – 1000 AS AMSTERDAM – (020) 6202212

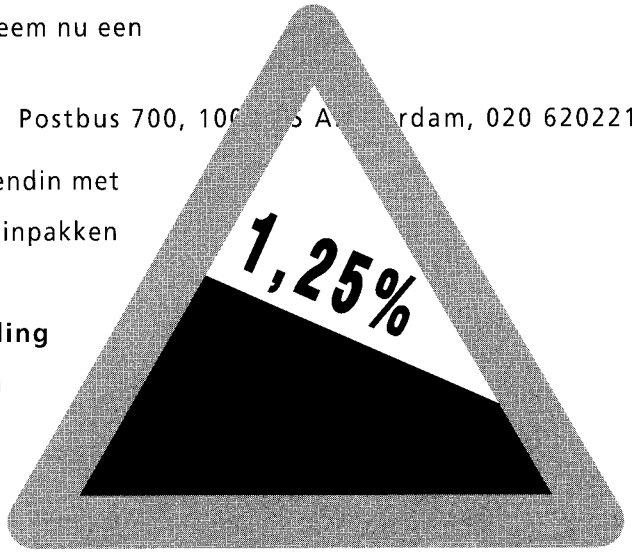
neem de **helling**proef

Zet je reserves op de **helling** en neem nu een abonnement.

Of geef een abonnement cadeau. Postbus 700, 10[illegible] A[illegible]rdam, 020 6202212

Bijvoorbeeld aan die vriend of vriendin met wie je wel graag reist, maar die bij het inpakken nooit aan de geestelijke bagage denkt.

Als welkomstgeschenk laat de **helling** je kiezen uit één van de acht reisgidsen uit de succesvolle Odyssee-reeks van de SUA. Of kies voor 'Het Debat', verslag van een Groen Linkse discussiecyclus.

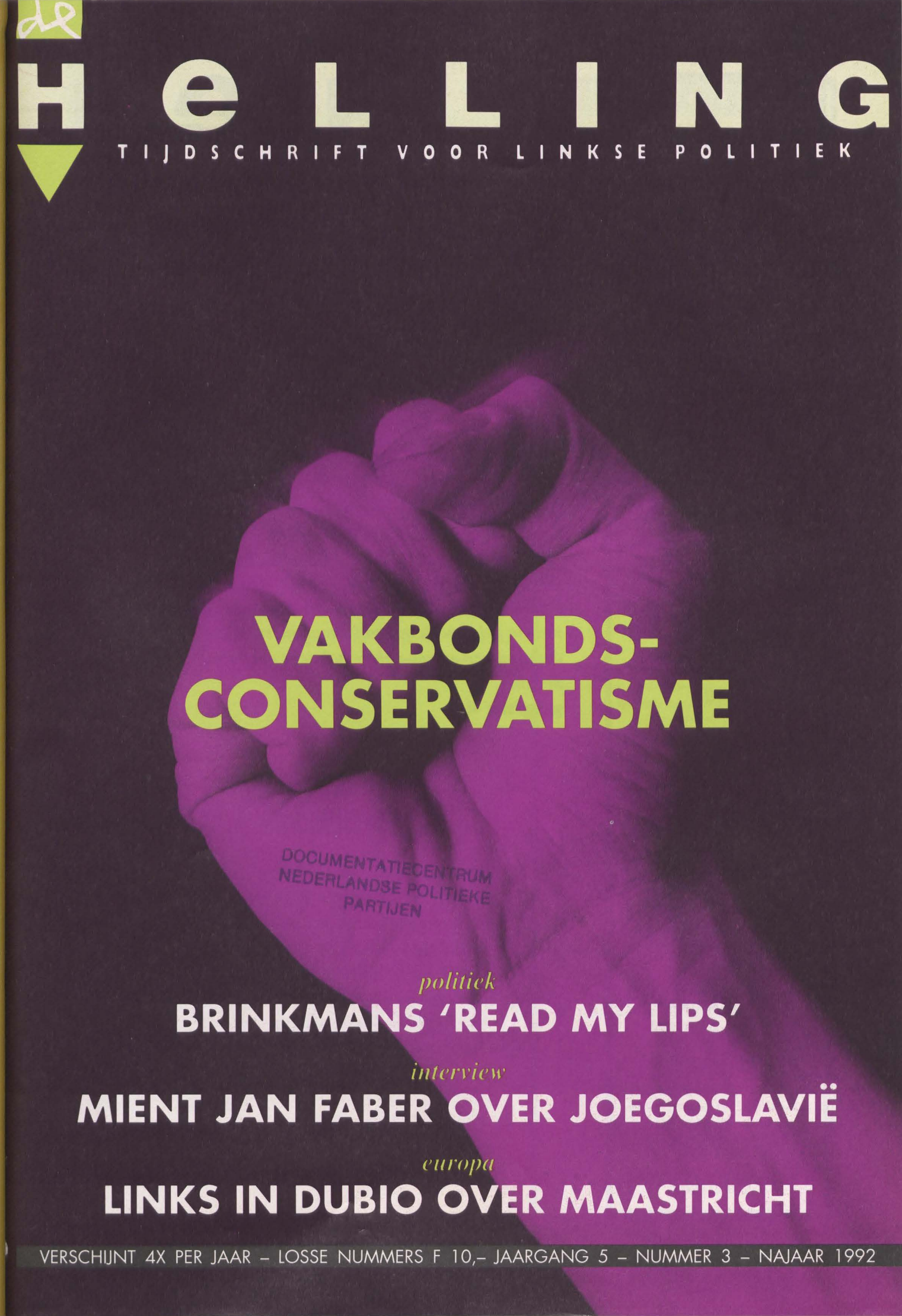

de **helling**

¿ sport ?

de HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

VAKBONDS-CONSERVATISME

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

politiek

BRINKMANS 'READ MY LIPS'

interview

MIENT JAN FABER OVER JOEGOSLAVIË

europa

LINKS IN DUBIO OVER MAASTRICHT

VERSCHIJNT 4X PER JAAR – LOSSE NUMMERS F 10,– JAARGANG 5 – NUMMER 3 – NAJAAR 1992

de HELLING

TIJDSCHRIFT

COLOFON

DE HELLING

verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,–
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer: 2737994
Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links (o.v.v. DE HELLING)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links

REDACTIE

Marianne van den Boomen, Els Diekerhof, Adriënne van Heteren, Chris Keulemans, Henk Krijnen (hoofdredacteur), Joost Lagendijk, Jos van der Lans, Hans Schoen, Radi Suudi

EINDREDACTIE

Henk Krijnen

ACHTERPAGINA

Tom Schreuder

OMSLAGFOTO

Roeland Fossen/HH

VORMGEVING & ZETWERK

Richard Pollé/Ruparo, Amsterdam

DRUK

Drukkerij Raddraaier

ABONNEMENT

De abonnee verplicht zich het abonnementsgeld over te maken vóór het begin van het nieuwe kalenderjaar. Niet-opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd

ADMINISTRATIE & CORRESPONDENTIE

DE HELLING
Postbus 700; 1000 AS Amsterdam
(020) 6202212

REDACTIE-SECRETARIAAT

Henk Krijnen (020) 6735184

DE HELLING is een onafhankelijk politiek tijdschrift met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. Het tijdschrift wil een algemeen medium zijn voor linkse politieke meningsvorming en wil publieke debatten beïnvloeden

ISSN 0922 - 0119

VAKBONDS-CONSERVATISME

'De vakbond geeft nog steeds oude antwoorden op nieuwe problemen. In het ideologisch vacuüm waarin de socialistische beweging terecht is gekomen, dreigt de vakbeweging af te glijden naar het conservatieve niveau van poenbonden voor de werkenden.' Dit schrijft journalist KEES VAN DEN BOSCH in een kleurrijke reportage waarin geharnaste vakbondsvoorzitters, hele en halve deskundigen en een enkele politicus over elkaar heen tuimelen.

pagina 4

OPGEKLOMMEN ARBEIDERSKINDEREN

'Ondanks de geleverde prestaties en bewezen capaciteiten proeven opgeklommen arbeiderskinderen bij voortduring het bestaan een andere wereld, de mysterieuze wereld van het klasseverschil', aldus HENK KRIJNEN in een beschouwing over klassen en sociale mobiliteit.

pagina 25

L I N G

VOOR LINKSE POLITIEK

FALENDE CULTUUR-POLITIEK

Als de vaderlandse kunstpauzen en cultuurjournalisten het aan het juiste eind hebben, is Hedy d'Ancona met haar Cultuurnota de sloper van de Nederlandse cultuur. Politicoloog HANS BLOKLAND rafelt de mechanismen uiteen achter het zoveelste mislukte debat over cultuurpolitiek. En de politici? Zij geven de regie uit handen.

pagina 34

READ MY LIPS

'In 1994 is het financieringstekort waarschijnlijk lager dan de economische groei. Daardoor daalt de staatsschuld in verhouding tot ons nationaal inkomen. Dat biedt ruimte voor lastenverlaging. Het 'Read my lips: no new taxes!' zal bij de verkiezingen in 1994 stevig rondzingen', zo meent econoom KEES VENDRIK. Nu Kok het Karwei van Lubbers afrondde, is het tijd voor de Klus van Brinkman.

pagina 41

INHOUD

REPORTAGE
4 *de verontrustende behoudzucht van de vakbeweging* ***Kees van den Bosch***

COLUMN
10 ***Jantine Oldersma***

INTERVIEW
11 *Miënt Jan Faber over Joegoslavië* ***Joost Lagendijk***

COMMENTAAR
13 ***Henk Krijnen***

RECENSIE
14 *drie nieuwe boeken over burgerschap* ***Hetty Vlug***

POËZIE
18 *Francis Ponge's liefde voor de dingen* ***Hans Schoen***

COLUMN
20 *Karin Spaink*

POLITIEK
21 *hoe groen is Groen Links?* ***Paul Lucardie***

ESSAY
24 *opklimmende arbeiderskinderen voorwerp van academische studie* ***Henk Krijnen***

EUROPA - 1
29 *'ja' tegen Maastricht* ***John Palmer***

EUROPA - 2
32 *'nee' tegen Maastricht* ***John Lambert***

KUNST
34 *de falende cultuurpolitiek van de overheid* ***Hans Blokland***

DERDE WERELD
39 *de spraakverwarring van Rio* ***Wilbert Willems***

DEN HAAG
41 *is de politieke kaart van 1994 reeds getekend?* ***Kees Vendrik***

DERTIG VRAGEN AAN ...
46 *Stephan Sanders*

RUBRIEK
47 *berichten van het wetenschappelijk bureau*

JAARGANG 5 – NUMMER [illegible] – NAJAAR 1992

VAKBONDSCONSERVATISME

Amper vijftien jaar geleden was de vakbeweging nog het voertuig bij uitstek voor de linkse veranderingsdrift. Nu jaagt men andere bevolkingsgroepen – treinreizigers, boeren, zuivelconsumenten, patiënten – tegen zich in het harnas. En bij logisch aandoende bedrijfsreorganisaties is onveranderlijk het klassieke 'geen man op straat' het parool. Niet alleen roepen stakingen steeds meer irritatie op, ook sluiten de winkels gewoon nog om zes uur. Intussen kalft de vakbeweging af – aan de onderkant èn aan de bovenkant. Een reportage over grijze pakken en zelfgenoegzaamheid.

JAARGANG 5 – NUMMER 3 – NAJAAR 1992

foto: Bert Verhoeff/ HH

De gebalde vuist en rode vlag zijn allang niet meer de symbolen van de arbeidersstrijd. En ook de tijd dat de arbeidersklasse nog de drager was van de progressieve, socialistische maatschappij die onvermijdelijk zou komen, is voorbij. De rode horizon is verbleekt. Het communisme is dood. De PvdA staat op dramatisch verlies. Hoe vergaat het de vakbeweging eigenlijk?

Misschien is de belangrijkste tegenstelling van dit moment die tussen insiders en outsiders op de arbeidsmarkt

In juni van dit jaar bereikte de FNV het grootste ledenaantal in haar geschiedenis: 1.082.645. Het vorige record stamt uit 1979. Na dat jaar daalde het ledental van de vakbonden gestaag. Bij de Industriebond FNV liep zelfs eenderde van de leden weg. Dat leidde tot een stroom van discussies, onderzoeken en rapporten. Maar die rapporten, onder andere het bekende *FNV 2000*, liggen inmiddels in de prullenbak. De zelfgenoegzaamheid van vakbondsbestuurders groeit weer. Het ledental stijgt toch? De druk om te veranderen is daarmee weg. Misschien is dat nog wel het grootste probleem van de vakbeweging.

Want de Nederlandse vakbeweging staat voor grote problemen. Het ledental mag dan weer groeien, de *organisatiegraad* - het aantal leden in verhouding tot de totale beroepsbevolking - is de laatste vijftien jaar gedaald van negenendertig procent in 1975 tot vijfentwintig procent nu. 'Bij de volgende economische crisis dreigen we onder de twintig procent terecht te komen', zei *Ruud Vreeman* vorig jaar toen hij nog voorzitter was van de Vervoersbond FNV. 'Een sterke vakbond is niet meer vanzelfsprekend.' De vakbeweging worstelt met het zoeken naar een antwoord op de grote veranderingen in het arbeidsproces. Misschien is de klassentegenstelling tussen arbeid en kapitaal wel verouderd en is de belangrijkste tegenstelling van dit moment die tussen insiders en outsiders op de arbeidsmarkt. De vakbond geeft nog steeds oude antwoorden op nieuwe problemen. In het ideologisch vacuüm waarin de socialistische beweging terecht is gekomen, dreigt de vakbeweging daarmee af te glijden naar het conservatieve niveau van poenbonden voor de werkenden.

vervlogen tijden

Nu is de vakbeweging nooit een toonbeeld van progressiviteit geweest. Nederland hoort in West-Europa tot de landen waar het minst gestaakt wordt, de organisatiegraad het laagst is en de vakbeweging sterk geïntegreerd is. 'De barricades van de vakbeweging staan opgesteld in de SER en de Stichting van de Arbeid', zoals *de Groene* onlangs schreef. De leiding van de vakbeweging maakt deel uit van de elite die Nederland bestuurt. De vakbondsorganisatie zelf is centralistisch en ouderwets. De leiding heeft grote invloed op het beleid en aan de basis, in de bedrijven, is de vakbeweging traditioneel erg zwak georganiseerd. Het beleid wordt op slecht bezochte ledenvergaderingen met een handvol trouwe kaderleden doorgepraat. Voor de thuisblijvers geldt dat ze alleen met hun voeten kunnen stemmen, weglopen dus. En dat hebben ze in de jaren tachtig ook in groten getale gedaan.

Toch is het allemaal wel eens anders geweest. In de jaren zeventig was *Arie Groenevelt* de schrik van ondernemend Nederland. In 1975 schreef de Industriebond NVV in de brochure *Fijn is anders* nog dat ze 'de huidige kapitalistische structuur' afwees en een 'socialistische samenleving op basis van arbeidersdemocratie' wilde. En de Voedingsbond, altijd al tot de radicale vleugel van de FNV horend, schreef in 1977 in het eerste gezamenlijke werkprogramma van de pas gefuseerde NKV- en NVV-bonden dat het doel van een onderneming niet langer moest zijn het maken van winst maar een 'mogelijkheid voor de mensen om zich te ontplooien.' 'Uiteindelijk moet alle zeggenschap in handen van de werkenden komen' en behalve het bestaande minimuminkomen zou er natuurlijk ook een 'maksimum inkomen' moeten komen. Dat is nog eens andere koek dan het inleveren van anderhalf procent loonruimte voor 'goede doelen' waarmee de FNV het komende cao-overleg in wil gaan.

Op zoek naar mensen die de kritische vakbeweging van nabij hebben meegemaakt komen we terecht bij *Stan Poppe*, één van de vaders van het eind jaren zestig opgezette bedrijvenwerk van de Industriebond NVV. Poppe, toen werkzaam op de onderzoeksafdeling van de Algemene Nederlandse Metaalbedrijfs Bond (ANMB), wijst erop dat het idee voor het bedrijvenwerk 'in eerste instantie van bovenaf door de leiding gedropt is.' De toenmalige voorzitter, *Ies Baart*, was een verklaard tegenstander van staken, een 'typisch ingroei-produkt' van de vakbeweging. De eerste voorstellen voor het bedrijvenwerk werden dan ook gelanceerd met de verwachting dat de werkgevers er wel vóór zouden zijn. Dat pakte anders uit. Achteraf is het juist het onverwacht felle verzet van de werkgevers geweest dat geleid heeft tot een fikse radicalisering van een aantal districtsbestuurders en kaderleden van de toenmalige ANMB.

'De radicale studentenbeweging uit die tijd verweet ons de totale ingroei', zegt *Poppe*. Samen met een aantal districtsbestuurders uit verschillende bonden zocht hij contact met studentenleiders zoals *Hughes Boekraad* en *Henk Sips*. Dat leidde tot een discussieweekend bij de Woodbrookers in Bentfeld met onder anderen *Herman Bode* en Arie Groenevelt. Later kwam ook de pas benoemde dagelijks bestuurder bij het NVV, *Wim Kok*, even meepraten. *Pier van Gorkum*, de radicale voorzitter van de CNV-bond voor hoger personeel, verklapte aan journalisten dat er een Nieuwe Links in de vakbeweging in de maak was. Een terugslag was het gevolg. De leiding van de bonden voelde zich genoodzaakt openlijk afstand te nemen van dit groepje. NVV-voorzitter *André Kloos* vond dat er geen sprake kon zijn van 'een bond in de bond.' Maar de *Maatschappijkritische Vakbeweging* was geboren. Opgericht in 1969 werd zij een luis in de pels van de vakbeweging die voor een democratisering van de bond streed en zich onder andere boos maakte over de manier waarop de reserves van de vakbeweging belegd waren in bedrijven die hun winsten in dictatoriaal geregeerde landen behaalden.

Scholingsmedewerker en sociologiestudent Stan Poppe formuleerde toentertijd de stelling, en hij is het daarmee nog steeds hartgrondig eens, dat de vakbeweging alleen als motor van maatschappelijke veranderingen kan fungeren als ze een drieledige strategie heeft. Ze moet stem geven aan het gerechtvaardigde arbeidersprotest, ze moet de dagelijkse belangenbehartiging niet schuwen en ook moet ze ideeën en idealen uitdragen over maatschappijvernieuwing. 'Het is juist de combinatie van deze drie die het wezen van de sociaaldemocratie uitmaakt', stelt *Poppe*, die daarmee laat zien dat hij de vakbeweging als onderdeel van de sociaaldemocratie beschouwt

planmatige ordening

De vakbonden zijn begin deze eeuw opgericht als reactie op de syndicalistische arbeidersbeweging, het NAS (Nationaal Arbeids Secretariaat), dat volgens Poppe juist die belangenbehartiging verwaarloosde en daarom ook zo weinig bereikte. De huidige vakbeweging wordt volgens Poppe gekenmerkt door precies het tegenovergestelde. Ze is een soort arbeidsmarktpartij geworden die, niet gehinderd door een ideologisch doel, met werkgevers onderhandelt over hoogte van het loon, rust- en werktijden, enzovoorts. Misschien wordt het tijd om ook de statuten van de bond daarop nog eens na te lezen. Dezer dagen verscheen juist het driejaarlijkse voorstel voor het vaststellen van de statuten van de Industriebond. In artikel zes staat: 'De produktie dient gericht te zijn op de voorziening op maatschappelijke behoeften. Daarvoor acht de bond een planmatige ordening van het gehele bedrijfsleven onmisbaar. De beschikkingsmacht over de produktiemiddelen en energiebronnen (...) dient in handen van de gemeenschap te komen.' Benieuwd of de Bondsraad in zijn vergadering van december dit jaar deze doelstelling opnieuw zal bekrachtigen. Of dat ze er weer overheen zal lezen.

Het bedrijvenwerk is overigens nooit goed van de grond gekomen. Dat bleek nog eens uit een onderzoek van *Van Vliet* in 1979. Zijn conclusie was dat zeventig procent van de bedrijfsledengroepen alleen op papier be-

stond en helemaal afhankelijk was van initiatieven van districtsbestuurders. Belangrijkste reden was dat de bedrijfsledengroepen eigenlijk geen eigen taak hadden. Het cao-circuit bleef in handen van de vakbondsbestuurders en voor het overige had je de ondernemingsraad.
Het radicale beleidsprogramma van de Voedingsbond uit 1977 is geschreven door de toenmalige voorlichter *Fred Allers*. De man achter *Cees Schelling*. Hij schaamt zich niet voor de teksten die hij vijftien jaar geleden schreef. Integendeel, hij staat er nog steeds achter. Tegenwoordig heeft hij een communicatie-adviesbureau in Utrecht, *Het Kantoor*. 'Het enige wat telt, is lol in je werk', zegt *Allers*, 'De vakbeweging gaat ten onder aan haar geweldige arbeidsethos. Daarmee maakt ze zich volledig chanteerbaar voor de werkgevers!' De oplossing die de Voedingsbond daarvoor bedacht heeft is het basisinkomen, maar daarmee is ze tot op de dag van vandaag 'een roepende in de woestijn' gebleven. En daarmee is voor Allers meteen ook verklaard waarom de kritische vakbeweging ten onder is gegaan toen de recessie inzette, de banen schaars werden en vakbondsbestuurders van de ene bedrijfssluiting naar de andere renden om een sociaal plan en een goede afvloeiingsregeling te bedingen.
Eén foto uit die tijd geeft de sfeer prachtig weer. Daarop zien we een groep arbeiders vastberaden, schouder aan schouder optrekken. Je ziet alleen de stevige armen en borstkassen. De benen worden aan het oog onttrokken door een spandoek met daarop de leus: 'Onderzeeërs, geen WW-ers.'
De kritische vakbeweging uit de zeventiger jaren is verzopen in de recessie van de jaren tachtig. PvdA-Tweede-Kamerlid *Henk Vos* was in die jaren bestuurder van de Industriebond. 'Ik heb me in die tijd wel eens gechanteerd gevoeld met banen. Het ging in die jaren over de vraag of je morgen nog werk had.' Daarmee waren de 'boeiende en interessante' discussies uit de voorgaande jaren in één klap van de baan. Een frustrerende ervaring. Het werk van alledag maakte een eind aan discussies zoals die over de vraag of *Joop den Uyl* wel links genoeg was om het NVV-congres van 1975 toe te spreken. *Henk Vos* bewaart nog een dierbare herinnering aan de beginzin van de speech van 'Joop': 'Ik ben een geboren reformist en ik schaam me er niet voor.'

redelijkheidsridders

In 1982 zette de Industriebond een nieuwe koers uit. Onder leiding van econoom *Piet Vos* (geen familie van Henk) werd toen een deel van de prijscompensatie ingeleverd in ruil voor korter werken. Dat is de koers die bonden tot op de dag van vandaag varen.
'Ze hadden allemaal achter het basisinkomen moeten gaan staan', antwoordt *Allers* op de vraag of de vakbeweging wel een keus had in de tijd van recessie. 'Dat was een antwoord op de morele en economische crisis geweest.' Allers gelooft er nog steeds in. Of het ook echt geholpen zou hebben? 'Misschien niet. Maar ik ga liever schietend ten onder.' De tweede grote fout van de vakbeweging is volgens Allers dat het zo'n 'redelijkheidsridders' zijn. *Allers* geeft een voorbeeld: 'Als mijn vriendin over een brug loopt en de brug stort in, dan word ik woedend. Dan moeten ze niet bij mij aankomen met 'Hoe zou jij die brug dan gebouwd hebben?' Dat is niet mijn verantwoordelijkheid.' In onderhandelingen met bedrijven gaan de vakbonden volgens Allers veel te veel 'vechten op het slagveld van de tegenstander.' Het is niet de taak van de vakbeweging om de bedrijven te runnen. Dat is het instrumentarium van de tegenstander. 'Ik geloof dat de vakbeweging er beter voor gestaan had als men in plaats van zakjapanners kloten had getoond.'

'Ik geloof dat de vakbeweging er beter voor gestaan had als men in plaats van zakjapanners kloten had getoond'

Communicatiedeskundige Allers heeft drie adviezen voor de vakbeweging. Alledrie zijn ze beproefd in een jarenlange praktijk in zijn werk voor Cees Schelling. Je moet zorgen dat je de taal van je leden spreekt, niet bang zijn om 'emotie te communiceren' en, ten derde, de basale eerlijkheidsvraag is belangrijker dan hoe je het technisch allemaal precies bereikt. En als de werkgevers niet luisteren? Staken! En dan niet gehinderd door de eerdergenoemde redelijkheid, nee, de zwakste bedrijven moeten het eerste plat. Staken bij een sterk bedrijf mag dan de sympathieke trek hebben dat je een bedrijf niet kapot staakt. Het heeft het nadeel dat je niet wint. Neem nu de stakingen in de zuivel van enkele maanden geleden. De Voedingsbond moest in een gesloten werkgeversfront zijn meerdere erkennen en kreeg iedereen over zich heen, inclusief FNV-voorzitter *Johan Stekelenburg*. Of ze niet iets creatievers hadden kunnen bedenken? 'Nee', zegt *Allers*, 'ze hadden de zwakste zuivelbedrijven uit moeten zoeken en alleen daar had gestaakt moeten worden.'
In principe zit het conservatisme in elke massa-organisatie ingebakken. *Allers*: 'De massa is traag. Gericht op houden wat ze heeft. Waarom dacht je anders dat al die verzekeringskantoren tot in de hemel groeien?' Mensen zijn bang om te verliezen wat ze hebben. Het is de taak van de leiding om voorop te lopen en vernieuwingen een kans te geven. Waarom is de Voedingsbond radicaal en de AbvaKabo niet? 'Bij de AbvaKabo werden al die radicale welzijnsjongens het hok in geknuppeld.' Terwijl de radicale standpunten bij de Voedingsbond in extra goede aarde vielen omdat de werkomstandigheden in de voedingsindustrie zo beroerd zijn.
Zoals elke grote organisatie kent de vakbeweging een interne stammenstrijd. Een nieuw idee wordt niet op zijn inhoud bekeken maar vooral ook beoordeeld naar de status van de bedenker. Zo heeft Ruud Vreeman wel eens plannen tot hervorming van het FNV naar buiten laten komen via voorzitter *Schuller* van de Bouw- en Houtbond. Dan werd er misschien geluisterd. Allers zelf heeft het gekonkel aan den lijve ervaren toen hij enkele jaren geleden nog eens nul dagen hoofdredacteur van het *FNV-Magazine* is geweest. 'U zoekt een hoofdredacteur? Dat werd tijd!' zo begon zijn sollicitatiebrief. Hij vond het blaadje te saai om het banderolletje ervan af te halen, en dat zei hij ook. Hij werd aangenomen. In de *Haagse Post* en *de Volkskrant* verscheen een bloemrijk verslag van de sollicitatieprocedure en van de kritiek van Allers op het blad. Die had hij niet naar buiten mogen brengen. De andere sollicitant was *Bas Linders*, hoofdredacteur van het blad van de Industriebond. Als Allers hoofdredacteur zou worden dreigde de Industriebond eruit te stappen. Het was duidelijk dat Bas Linders niet de nieuwe hoofdredacteur mocht worden, anders zou die actie teveel uitgelegd kunnen worden als vechten voor zijn eigen plek. Twee maanden later werd Bas Linders tòch de nieuwe hoofdredacteur. Hij is het nog steeds. Fred Allers laat het banderolletje er meestal maar omzitten.
Allers benadrukt dat dat op zich geen punt is. Dat soort dingen heb je altijd in grote organisaties. Daar is de vakbond niks bijzonders in. De grijze pakken die nu als tamelijk kleurloze bestuurders komen bovendrijven, zijn volgens hem de mensen van de Grootste Gemene Deler. Die kunnen door alle fracties binnen een bond geaccepteerd worden.

Toyotisme

Maartje van Putten, Europarlementariër voor de PvdA, heeft het verlies aan invloed van de vakbeweging, en van de PvdA, al jaren geleden voorspeld op basis van de veranderende internationale arbeidsverhoudingen. 'Ik denk wel eens dat als je al spreekt van een arbeidersklasse dat eerder het meisje achter de balie bij een bank is dan iemand die met een hogere beroepsopleiding en met behulp van zeer hoogwaardige technologie auto's in elkaar zet. Om het beeld maar eens te verwarren.' De *traditionele* arbeider verdwijnt. Hij sterft uit, zou je kunnen zeggen. De oudere, laaggeschoolde arbeider gaat met pensioen, komt in de WAO terecht of wordt gewoon op straat gezet. De nieuwkomers zijn hoger geschoold, herintredende vrouw of jong en flexibel inzetbaar.
De industrie herstructureert onder druk van de internationale concurrentie. Het nieuwe model wordt *Toyotisme* genoemd. Er ontstaat een tweedeling tussen een relatief kleine kern van de bedrijven met daaromheen een soort spinneweb van toeleveranciers. Van Toyota is in 1987 uitgerekend dat het

bedrijf 38.600 toeleveranciers had. Van die bedrijven leverden er tweehonderd rechtstreeks aan Toyota. *Van Putten*: 'Dat bemoeilijkt het beeld van Jan de Arbeider. Is dat de persoon in het hart van het bedrijf of is dat de thuiswerkster helemaal aan het eind van de keten?'
Het nieuwe ideaal is de 'slanke fabriek' waar zo weinig mogelijk mensen werken. Een volledig geautomatiseerd orderproces maakt het mogelijk dat het zwaartepunt in de fabriek niet langer meer ligt bij de produktieafdeling maar bij de afdeling verkoop. Er wordt gewerkt met kleine series goederen. Er wordt zo snel mogelijk gereageerd op veranderingen in de markt. Activiteiten die niet tot de kern van het bedrijf horen, worden uitbesteed. Dat geldt voor diensten als beveiliging, het schoonmaakbedrijf of de kantinevoorziening. Maar ook voor de produktie van onderdelen. Binnen het bedrijf wordt gewerk in autonome groepen die de oude hiërarchie overbodig maken en ook de taken van stafdiensten, zoals de kwaliteitscontrole, worden door de autonome groep zelf gedaan. De kerntaken vereisen over het algemeen een hoog opleidingsniveau. Voor het lager geschoolde personeel is geen plaats meer. De werkdruk neemt fors toe maar het werk wordt ook interessanter en bevredigender. 'Het werken in teamverband is over het algemeen populair bij leden van de Industriebond FNV (...) Een grotere zelfstandigheid, interessanter werk en de toegenomen sociale contacten worden gewaardeerd. Ook is er in veel gevallen uitzicht op een betere loopbaan en kwalificatiemogelijkheden, soms op meer loon', aldus een verslag over het werken in een 'slanke fabriek' in het laatste kaderblad van de Industriebond.
Om de kernbedrijven hangt een wolk van toeleveranciers die zelf ook weer gebruik maken van toeleveranciers. Hoe meer je aan de zijkant van het spinneweb zit hoe onzekerder de arbeid en hoe slechter de arbeidsvoorwaarden. Flexibilisering is het toverwoord. Meer dan een miljoen mensen in Nederland werken op basis van contracten die tien jaar geleden nauwelijks voorkwamen of helemaal niet bestonden: nul-uurcontracten, afroepcontracten, uurloonparttimers, thuiswerk, uitzendkrachten en helemaal onder aan de ladder, illegalen en thuiswerksters.

gesloten structuur

De vakbeweging loopt hijgend achter deze ontwikkelingen aan. In de traditioneel sterke sectoren zoals de industrie neemt de werkgelegenheid af. Bovendien is de vakbeweging van oudsher het sterkst in grote bedrijven. De toename van veel kleine bedrijfjes maakt het vakbondswerk veel moeilijker. Bij de 30.000 bedrijfjes in de kleinmetaal is een organisatiegraad van enkele procenten. De werkgelegenheid in de dienstensector neemt enorm toe, de organisatiegraad ligt er gemiddeld onder de vijf procent. Daar moet dus een extra inspanning geleverd worden, zou je denken. Maar niet de FNV. De Dienstenbond is een kleine, armlastige bond. De Industriebond en de Hout- en Bouwbond, samen goed voor veertig procent van de leden, beheren zeventig procent van het totale FNV-vermogen. Een flexibel bedrijf zou met deze situatie wel raad weten en mensen en middelen verplaatsen naar dat deel van de 'markt' waar winst te halen valt. Maar binnen de FNV hebben de bonden een 'kartelafspraak' die inhoudt dat ze niet op elkaars werkterrein zullen opereren. *Ruud Vreeman* wijst op het gevaar dat de hele FNV bedreigt: 'Op den duur gaan de arbeidsvoorwaarden weglekken door de zwakke positie van de bonden in de Dienstensector. Een keten is zo sterk als haar zwakste schakel. Het is voor alle bonden belangrijk dat de Dienstenbond sterker wordt.'
De nieuwe voorzitter van de Vervoersbond, *Wouter Waleson*, neemt de fakkel van Vreeman over. De Vervoersbond is zelf ook een kleine bond die financieel nog niet in staat is zichzelf te bedruipen zonder de werkgeversbijdrage per vakbondslid voor structurele uitgaven te gebruiken. Waleson pleit in navolging van Vreeman voor een totale vernieuwing. De FNV houdt dan drie grote bonden over, voor de industrie, commerciële diensten en de overheid. Een soortgelijk plan wordt momenteel ook binnenskamers besproken bij het CNV. Een sterke vakcentrale staat daarboven en coördineert het beleid.

marginaal

Van de bestaande pogingen om de FNV te reorganiseren zegt *Waleson*: 'Een voorwaarde van sommige bonden bij het FNV-2000-project was dat de structuur van de FNV niet ter discussie mocht staan. Ja, dan blijft het natuurlijk marginaal.' In plaats van onderhandelingen over opheffing van zijn eigen bond, een mogelijkheid die Waleson uitdrukkelijk open wil houden, houdt hij zich nu noodgedwongen bezig met grensconflicten binnen de FNV. Dat gaat als volgt. De PTT privatiseert. Als voormalig overheidsbedrijf zijn de vakbondsleden georganiseerd binnen de AbvaKabo. De Vervoersbond vindt dat de PTT een vervoersorganisatie is en wil de leden graag overschrijven. De PTT koopt de laatste tijd een aantal transportbedrijven op. Dat is weer reden voor de AbvaKabo om de Vervoersbond te vragen of ze die vakbondsleden niet kan overnemen. Over dit onderwerp is tot dusver een aantal brieven uitgewisseld, onderhandelingen zullen volgen. Een ander voorbeeld is het stadsvervoer. Dat privatiseert in een aantal grote steden. De vervoersbond wil de vakbondsleden dan overnemen van de AbvaKabo. Het zijn dit soort bijna gênante 'grensconflicten' waarover de bestuurders van de FNV met elkaar onderhandelen in plaats van over een nieuwe FNV-structuur.

positieve benadering

In *de Volkskrant* van 19 augustus wordt geconstateerd dat Waleson een maand eerder in *Zeggenschap*, een tijdschrift over vakbewegingsvraagstukken, voor die structuurdiscussie pleitte en dat niemand zelfs maar de moeite heeft genomen erop te reageren. Dat kranteartikel ligt op tafel bij de voorzitter van de Dienstenbond als ik hem kom interviewen. Lodewijk de Waal haalt er zijn schouders over op. Hij heeft belangrijker zaken aan zijn hoofd. *De Waal*: 'Wij zitten achter op de Titanic muziek te spelen. De eenwording van Europa komt er aan. Wij zijn in gesprek met onze zusterorganisaties in het buitenland. Hoe zal over tien jaar de Europese vakbeweging eruit zien? Dat zijn voor ons belangrijker vragen. Daarom heb ik niet gereageerd op Waleson.' Later geeft De Waal nog een andere reden. De structuurdiscussie binnen de FNV is afgerond. Het heeft geen zin weer van voren af aan te beginnen. De Waal heeft weinig zin zijn tijd te besteden aan zaken die hij toch niet voor elkaar kan krijgen.
De voorzitter van de Dienstenbond kiest voor een *positieve* benadering van de problemen. Hij is niet van plan als klein en arm neergezet te worden. Eigenlijk was hij al licht verbaasd dat we over het onderwerp vakbondsconservatisme juist met hem een interview wilden. *De Waal*: 'Wij zijn volop in beweging.' Eerder had zijn voorlichter al geïnformeerd of het misschien iets met zijn kleding te maken had. Is de vakbeweging nog links? Dat vindt hij nou typisch een hele conservatieve vraag. De Waal heeft zich aangepast aan de nieuwe tijd. Meer dan eens valt het begrip 'marketing'. Hij omschrijft de vakbeweging als 'een bedrijf dat een produkt maakt.' Ach, in de jaren zeventig zijn er wel eens andere dingen gezegd maar dat waren 'verbale verhalen'. In de praktijk is er niet zoveel veranderd aan het vakbondswerk. En Maatschappijverandering? *De Waal*: 'Misschien hebben we nu wel een grotere invloed op hoe de maatschappij eruit ziet, dan in de jaren dat we nog in de maakbaarheid geloofden.'
De structuurverandering van de FNV lost ook niet alles op. Neem nou de Industriebond, een rijke bond maar ondanks al dat geld niet in staat om in de kleinmetaal een hogere organisatiegraad te realiseren dan in de dienstensector. En een lage organisatiegraad zegt ook niet alles. Neem nou de bankcao. Een organisatiegraad van acht procent en toch is de cao niet slechter dan die in Noorwegen waar een organisatiegraad van zestig procent bestaat bij de banken. En in België, organisatiegraad vijftig procent,

'De structuurdiscussie binnen de FNV is afgerond. Het heeft geen zin weer van voren af aan te beginnen'

hebben ze zelfs een slechtere cao. Bovendien is de Dienstenbond de laatste jaren bezig met allerlei vernieuwingen in de aanpak van de leden. Het is moeilijk daarvoor geschikte medewerkers te vinden. *De Waal*: 'Een gewone bestuurder van de Industriebond of de Vervoersbond kan ik niet op mijn sector zetten. Een zak met geld zou dat probleem niet oplossen.' Mij lijkt dit allemaal een typisch staaltje van 'vakbondsredeneren': bestuurders zijn in de loop der jaren getraind om een onderhandelingsresultaat dat ver achter blijft bij de 'harde' eisen, aan een teleurgestelde achterban uit te leggen als een 'klinkende overwinning'. Maar dat verwijt houdt De Waal verre van zich.

De Waal geeft toe dat de organisatiegraad omhoog moet om op de lange duur de representativiteit van de vakbeweging te garanderen. En onder de 1,3 miljoen werknemers in de dienstensector is voor de Dienstenbond (83.000 leden) nog een wereld te winnen. Maar daarvoor moet hij eerst zijn eigen organisatie veranderen. 'Als ik soms op ledenvergaderingen kom dan ben ik blij dat onze 6.000 nieuwe leden in het winkelbedrijf daar niet naar toe gaan. Ik schaam me ervoor en denk dat ze hard weg zouden lopen.' De Waal is niet mals met kritiek op zijn eigen organisatie. Misschien is dit probleem, dat bij alle bonden wel speelt, bij zijn bond ook wel het ergste.

Het beleid van de vakbond wordt gemaakt door de bestuurders in overleg met een procentueel klein aantal kaderleden. De mensen die niet op de vergaderingen komen, hebben geen invloed. 'Maar een kaderlid is per definitie niet representatief', aldus *De Waal*, 'anders zou hij niet op de vergadering komen!' Als een caissière, die pas lid is geworden, met haar klachten op de ledenvergadering verschijnt loopt ze grote kans meteen in het afdelingsbestuur gevraagd te worden want daar is altijd een chronisch tekort aan mensen. Die komt geen tweede keer meer. De Dienstenbond experimenteert nu met enquêtes waardoor ook de opvattingen van andere leden gehoord worden. 'Onze methodes zitten heel dicht bij marketingmethodes', zegt De Waal. Voorlopig zijn schriftelijke stemmingen in de vakbond nog een taboe. Het dilemma waarmee de bond zit, is dat er eigenlijk een aantal kaderleden mee op zou moeten houden om de nieuwe organisatie een kans te geven maar dat de bond zonder die actieve kaderleden niets is.

middengroepen

Een ander probleem voor de Dienstenbond is dat de werknemers aan de bovenkant van de arbeidsmarkt de bond helemaal niet nodig hebben. Bij het gemiddelde automatiseringsbedrijf regelen de werknemers hun zaakjes zèlf wel met de werkgever. Of die praat met de Ondernemingsraad. Onlangs heeft de rechter nog toegestaan dat bij het ingenieursbureau Grabowsky de cao met de ondernemingsraad afgesloten werd. In de verzekeringsbranche wordt de beloning van de buitendienstmedewerker ook met de OR geregeld.

De omvang van dat probleem bleek onlangs uit een onderzoek van de Universiteit van Amsterdam. Bijna negen van de tien grote bedrijven regelt zelf een deel van de arbeidsvoorwaarden voor het personeel buiten de cao om. Daar hebben de vakbonden en zelfs de OR helemaal geen invloed op. De 'bedrijfseigen' regelingen worden meestal eenzijdig door de directie vastgesteld. Door ander onderzoek was al vast komen te staan dat er steeds meer loonstijgingen plaatsvinden die niet verklaard kunnen worden uit een stijging van de cao-lonen. Het gaat dan om extra beloningen die de werkgever zelf regelt met zijn personeel. Gevolg is dat de vakbeweging steeds meer haar greep verliest op de totale loonontwikkeling.

Aan de onderkant van de arbeidsmarkt verliest de vakbond ook invloed. Van de 460.000 werknemers in het winkelbedrijf, bijna tien procent van de totale werkgelegenheid, zijn er 20.000 aangesloten bij de Dienstenbond. Voor 125.000 werknemers uit het winkelbedrijf bestond tot voor kort niet eens een cao, daarvoor was de bond te zwak. Sinds eind vorig jaar is het de bond gelukt een minimale cao af te sluiten voor deze groep die voor meer dan de helft parttime werken en vaak op allerlei flexibele contracten. Vakbondswerk daar is eigenlijk pionierswerk. Bij de Bijenkorf (KBB) heeft de vakbond een hiërarchie in contracten bevochten, Dat betekent dat de uurloonparttimer kan opklimmen tot maandloonparttimer en verder, als hij of zij dat wil. 'Dat zijn hele belangrijke resultaten', volgens *De Waal*. 'Daarmee beïnvloed je de maatschappij misschien wel méér dan met al die radicale brochures uit de jaren zeventig.'

De vakbeweging is altijd een beweging van de middengroepen geweest. Het hoger personeel en de losse werklieden waren nooit de natuurlijke achterban. Maar het probleem van de vakbeweging is dat de middengroep op de arbeidsmarkt uitdunt, terwijl het zowel aan de boven- als aan de onderkant van de arbeidsmarkt steeds drukker wordt.

Je kunt de vakbeweging moeilijk verwijten dat ze de flexibilisering van de arbeidsverhoudingen niet tegen heeft gehouden. Dat was nooit gelukt en bovendien is het de vraag of die ontwikkeling niet mooi aansluit bij de voortschrijdende individualisering. Feit is wel dat de vakbeweging tamelijk machteloos toekijkt terwijl er een ware revolutie in de arbeidsverhoudingen plaatsvindt. Het gevaar bestaat dat de vakbeweging steeds meer een organisatie voor de *insiders* wordt. Degenen die nog werk hebben, en dan vooral zij die op een vast contract onder een cao werken, dat zijn de vakbonds(kader)leden. Zij zorgen voor zichzelf. Volgens de Duitse socioloog *Hohn* wordt de vakbeweging in Duitsland zelfs ondermijnd door de sterke positie van de kaderleden. Die zijn over het algemeen ook lid van de *Betriebsrat* en werken daarin mee aan een arbeidsvoorwaardenbeleid dat toegespitst is op de belangen van de werkgever. Ook *Waleson* windt er geen doekjes om: 'Je kunt natuurlijk niet eisen dat de belangen van de groep die niet georganiseerd is even zwaar wegen als de belangen van de georganiseerden. Dat is irreëel.'

Bij het gemiddelde automatiseringsbedrijf regelen de werknemers hun zaakjes zèlf wel met de werkgever

De stichting Opstand in Amsterdam werkt speciaal voor illegalen en andere groepen met een zwakke arbeidsmarktpositie. Medewerker *Hans Krikke* wijst erop dat het hier niet om randverschijnselen gaat. In de glastuinbouw, die parel van de Nederlandse economie, werkt naar zijn schatting de helft van de werknemers illegaal. Het Amsterdams confectiecentrum is de laatste jaren uitgegroeid tot het grootste van Europa terwijl het algemeen bekend is dat die bedrijfstak voor een groot deel gedragen wordt door het werk in illegale confectieateliers. Bij de schoonmaakbedrijven werken naar schatting 20.000 illegalen. Van de 140.000 schoonmakers zijn er overigens niet meer dan 6.000 lid van een vakbond. En wat doet de vakbeweging voor deze groepen? Weinig of niets. In de jaren zeventig ging de districtsbestuurder nog samen met de vreemdelingenpolitie de kassen in op illegalenjacht. Dat doet de bond niet meer. Maar volgens *Krikke* zouden illegalen lid van de bond moeten kunnen worden: 'Om de erbarmelijke werkomstandigheden te bestrijden. Daarmee wordt uiteindelijk toch ook de positie van de reguliere werknemers ondermijnd?' Volgens Krikke is het vrij eenvoudig een ledenwervingscampagne op te zetten onder illegalen in de Haagse Schilderswijk. Die werken in de kassen. Maar daarmee zou de bond publiekelijk de positie van illegalen *erkennen* terwijl het officiële beleid is om illegalen te bestrijden. *Krikke*: 'Dat noem ik conservatisme van de legale kaderleden. Het is struisvogelpolitiek die niet erkent dat de informele arbeidsmarkt een structureel onderdeel uitmaakt van de westerse economie.'

thuiswerksters

Een ander voorbeeld. Bij rubberverwerkend bedrijf Helvoet in Hellevoetsluis werkten drie jaar geleden vierhonderd werknemers en ongeveer tweehonderdvijftig thuiswerksters. Het leek districtsbestuurder *Rutger Meijer* wel iets om wat aan hun slechte arbeidsvoorwaarden te gaan doen. Hij heeft ze niet kunnen bereiken. Eerst dacht hij nog dat het voornamelijk vrouwen van de vaste werknemers waren. Dan had hij een ingang gehad. Maar dat bleek niet te kloppen. Een

rondgestuurde brief leverde tenminste niets op. In de cao-onderhandelingen voerde de directie de eisen voor de positie van de thuiswerksters het eerste van de lijst af. Op de ledenvergaderingen werd daar niet zo'n probleem van gemaakt. De leden van de Industriebond hoorden allemaal tot het vaste personeel. Het probleem heeft zich inmiddels deels opgelost omdat de directie niet tevreden was over het thuiswerk en uitbestedingsmogelijkheden heeft gevonden bij sociale werkplaatsen. 'Bovendien', aldus *Meijer*, 'als ik wel contact met ze had gekregen, hoe hadden we hun eisen kracht bij moeten zetten? Bij een staking brengt de werkgever het werk toch gewoon naar een thuiswerkcentrale?'

wishful thinking

Wordt het misschien tijd voor een nieuwe vakbeweging? Moeten de outsiders en de mensen op onzekere contracten zich verenigen om dezelfde weg te gaan als hun inmiddels gesettelde 'collega's'? 'Een vakbond van de onderkant heeft geen enkele kans', zegt *Jelle Visser*, vakbondsonderzoeker en opleider van veel van de huidige generatie vakbondsbestuurders. 'Zo'n bond heeft geen bestaansbasis omdat de mensen niet te organiseren zijn en ze geen machtsbasis kunnen ontwikkelen.' In het begin van de geschiedenis van de vakbeweging werd de bond gedragen door de geschoolde vakarbeiders. 'Het vernieuwende van de brede vakbeweging was juist dat de vakbond werd opengebroken voor de macht van de ongeschoolden. Nu hebben we wéér dat probleem. De band met de outsiders moet hersteld worden.' *Visser* geeft toe dat dit misschien wel een vorm van *wishful thinking* is van zijn kant: 'Je kunt niet iedereen aan de onderkant bereiken.'

De activiteiten van de FNV voor uitkeringsgerechtigden stellen niet veel voor. De gerichtheid op arbeid is zo heilig dat ze mensen met een uitkering weinig anders te bieden heeft dan het streven naar volledige werkgelegenheid. 'De beste sociale voorziening is een baan', zegt voorzitter *Waleson* van de Vervoersbond aan het eind van een betoog tegen het basisinkomen en voor betaald werk. *Waleson* stelt wèl: 'Volledige werkgelegenheid zonder arbeidstijdverkorting is natuurlijk een illusie. Maar we moeten blijven streven naar volledige werkgelegenheid. In die zin ben ik conservatief.'

Het gevaar van een ontwikkeling naar poenbonden is niet denkbeeldig. Voorlopig is de Nederlandse vakbeweging nog breed in vergelijking met de Verenigde Staten waar de bond openlijk alleen voor de werkenden opkomt of in Japan waar parttimers niet eens lid mogen worden van de grootste vakcentrale. In Nederland mogen ze wel lid worden maar *doen* ze het niet. De zwakte van de vakbond in de bedrijven maakt dat die brede vakbeweging vooral tot uiting komt in weinig tot de verbeelding sprekende centrale akkoorden.

De vakbeweging zal moeten wennen aan een organisatiegraad van vijfentwintig procent of lager. Dat zal mede afhangen van de tijd die de bond nodig heeft om toch tot een interne reorganisatie te komen. 'Daar zit het èchte conservatisme', zegt *Jelle Visser*. En dan zijn er altijd nog de geruststellende woorden die de penningmeester van de Industriebond eens heeft gesproken: 'Wij hebben zoveel geld, dat we ook zonder leden kunnen voortbestaan tot ver achter het jaar 2000.' ▼

Kees van den Bosch

Kees van den Bosch is free-lance journalist

TACHTIG PROCENT

column

Door omstandigheden bracht ik dit voorjaar nogal wat tijd door met de *Staatscourant*. Wat een verbluffend interessant blad laat de staat vrijwel dagelijks voor ons vervaardigen. De Staatscourant bevat niet alleen redevoeringen van ministers en staatssecretarissen, maar ook verslagen en vaak woordelijk weergegeven toespraken van deskundigen op symposia her en der in den lande.

Wat de Staatscourant vooral biedt, is dramatiek en romantiek. Wie failliet gaat, wordt met naam en toenaam vermeld, maar ook, bij voorbeeld, alle echtparen die gaan huwen onder huwelijkse voorwaarden. Er zijn scheidingen van tafel en bed en waarschuwingen: 'voor schulden aangegaan door mijn echtgenote Maria Jacoba Penningknijper-Gat in de Hand aanvaard ik geen enkele verantwoordelijkheid'. Verontrustend vond ik de 'handlichtingen'. Kinderen beneden de volwassen leeftijd kunnen toch van de overheid al toestemming krijgen een zaak te beginnen. Jongetjes van zestien beginnen dierenpensions, kereltjes van zeventien drijven loonwerkbedrijven. Moet dat allemaal maar kunnen?

Vele pagina's worden besteed aan de diverse regelingen van de overheid. Zo valt precies na te lezen welke eisen de minister stelt aan de fabricage van zure melksoorten, welke instellingen gerechtigd zijn tot het pellen van garnalen en welke delen van de gemeente Weert zullen worden onteigend. Er schijnt ook iets niet in orde te zijn met de textielplafonds, maar dat heb ik niet volledig begrepen, zodat ik ook daarover de hele zomer al rondloop met een vaag gevoel van *imminent doom*.

Een bericht dat mij bijzonder aangreep was dat van de uitbreiding van de muskusrattenvangers in de provincies Groningen en Drenthe. Er blijken twee soorten muskusrattenvangers te zijn, de zogenaamde 80%-rattenvangers en de 50%-rattenvangers. De ene soort wordt voor tachtig en de andere voor vijftig procent gefinancierd door het rijk. Elk van deze provincies heeft, omdat de situatie uit de hand dreigde te lopen, een 80%-muskusrattenvanger extra gekregen.

Zoiets zie je vanzelf voor je in de gestileerde vormen van *Jim van der Woude*.

De Groningse muskusrattenvangers zijn ontvangen op het provinciehuis en hebben de ernst van de situatie over kunnen brengen. De Commissaris van de Koningin zit in het mahoniehouten decor van de werkkamer van de minister van Binnenlandse Zaken en steekt een sigaar op. 'Het gaat... puff... puff... zo niet langer', zegt hij, en uit de groeven in zijn onderkinnen maakt zij op dat het menens is. Om desondanks onder de aandacht te brengen dat ze niet over zich laat lopen probeert de minister hem eerst nog af te schepen met een 50%-muskusrattenvanger, maar na scherpe onderhandelingen rijdt de Commissaris opgelucht in zijn BMW huiswaarts. Het is een 80%-er geworden!

In Muntendam, enige weken later, drukt *Okke Bosscher* innig gelukkig zijn geliefde aan zijn krachtige mannelijke borst. Hij heeft de baan, vanaf volgende week is hij een 80%-muskusrattenvanger. Hij kan een premiekoopwoning aanschaffen. Spoedig zal hij haar zwanger maken.

Wat is politicologie toch een opwindend vak.

Jantine Oldersma

foto: Jan Stegeman

'HERSTEL DE MULTI-ETNISCHE SAMENLEVING!'

Terwijl de roep om militair ingrijpen in het voormalige Joegoslavië nog steeds toeneemt, blijft IKV-voorman MIENT JAN FABER zijn best doen genuanceerd te blijven. Ook hij werd aanvankelijk ingedeeld bij de voorstanders van het gebruik van militair geweld. Een veel te snelle conclusie vindt hij zelf. Een interview tussen twee Balkanreizen door met de man die onderweg z'n eigenzinnigheid in ieder geval niet is kwijt geraakt.

'Toen ik begin augustus terugkwam van een bezoek aan Bosnië en Macedonië, was mijn stelling dat daar waar je mensen kunt beschermen en redden en daar waar je normale situaties weer kunt herstellen, daar moet je bescherming bieden. Het humanitaire aspect staat voorop: er moeten levens gered worden en dus is militaire bescherming nodig. Mensen in vluchtelingenkampen vragen daar ook om.

'Militaire bescherming kan echter op verschillende manieren geboden worden. Je moet op de eerste plaats proberen iets van de multi-etnische samenleving te herstellen. Vandaar dat ik al meer dan een half jaar pleit voor de instelling van zoiets als *protectoraten*. Dat betekent in een stad als Sarajevo, waar tot voor kort de verschillende bevolkingsgroepen alle niveaus prima met elkaar samenwerkten, dat als je daar als VN of EG naartoe gaat. Je moet met een aanbod komen. Wèl op een of andere manier aanwezig zijn maar op voorwaarde dat die oude bestuursvormen weer hersteld worden, wellicht met nieuwe mensen. Je zet er van buiten een autoriteit bij en die zorgt ervoor dat het normale leven zijn loop herneemt. Om zo'n afspraak ook werkelijk te kunnen effectueren, moet je je kunnen verweren tegen sluipschutters en andere mensen die zo'n stad beschieten en daarvoor heb je dus VN-militairen nodig.'

autoriteit

'Het probleem in al die voormalige Joegoslavische republieken is dat het vacuüm na Tito moet worden opgevuld. Dat gebeurt nu door terug te vallen op een soort instinctpolitiek, met een mooi woord *identity politics*. Wat nodig is, is een normaal gezag dat een tijdje van buitenaf komt meekijken. Dat is dus per definitie meer dan alleen een militaire autoriteit. Militairen kunnen hooguit bescherming bieden, meer niet. Het idee dat VN-militairen daar de macht over zouden kunnen nemen, is onzin. Je hebt militairen nodig om de burgersamenleving weer te laten functioneren. Welke militaire inzet daar voor nodig is, zal me eerlijk gezegd

worst wezen.
'Ik besef dat zo'n benadering alleen stapsgewijs kan worden doorgevoerd. Mijn hoop is dat je langzamerhand iets introduceert dat zijn eigen aantrekkingskracht krijgt. Een goed voorbeeld van hoe het *niet* moet, zijn de Servische gebieden in Kroatië die nu onder VN-controle staan. Die gebieden worden ondertussen 'gewoon' door de Serviërs gezuiverd, nota bene onder bescherming van VN-militairen. Daar moet je je dus absoluut niet voor lenen. Wat had moeten gebeuren, was dat daar een VN-autoriteit was gekomen die ervoor zorgt dat vluchtelingen weer terug kunnen naar hun huizen, dat ziekenhuizen weer open gaan, kortom dat het normale levenspatroon weer op gang komt. In januari loopt het VN-mandaat af en meneer *Tudjman* heeft nu al gezegd: weg met die VN-militairen, we gaan weer opnieuw knokken.
'Waar het om gaat is dat wij, Europeanen, de verantwoordelijkheid nemen om daar een *civil society*, een burgersamenleving op te bouwen. Wat je nodig hebt, zijn stadsbesturen, besturen van scholen en ziekenhuizen, die zeggen: wij gaan hier helpen. Daarboven heb je een autoriteit nodig die door de VN geleverd wordt. Ja, dat betekent ook dat als mensen niet mee willen werken, je zult moeten afdwingen dat ze dat tòch doen. Daar moet je niet voor terugschrikken, daarvoor is het te verschrikkelijk wat daar gebeurt.
'Mijn probleem met het houden van referenda in verschillende van die gebieden is dat het vragen om oorlog is. Dat heb je ook met het door de EG geïnitieerde referendum in Bosnië gezien, waarvan de Kroaten en de Serviërs al bij voorbaat zeiden dat ze er niet aan mee zouden doen. Dat moet een les zijn. Als je afstand doet van het idee van een multi-etnische samenleving, gaat het mis. Daar kun je geen referendum over organiseren, dat is een basisprincipe. Een referendum roept etnische zuiveringen op en lijkt me dus geen goed middel om beslissingen te nemen. De tragedie voor Bosnië is dat het nooit als zelfstandige staat heeft gefunctioneerd en nu opeens voor de leeuwen wordt gegooid. Als je Bosnië blijft beschouwen als een eenheidsstaat die hersteld moet worden, kom je geen steek verder. Dat is ook mijn kritiek op mensen als *Oostlander* van het CDA, die meneer *Izbegovic*, de president van Bosnië, beschouwt als degene die geofferd wordt en die dus verdedigd moet worden. Dat doet volstrekt geen recht aan de situatie zoals die daar is. Juist Bosnië heeft een autoriteit van buiten nodig om überhaupt te kunnen overleven als multi-etnische gemeenschap.'

burgeroorlog

'In Macedonië zie je dat er nu een brede regeringscoalitie is, waarbij de nationalistische partij in de oppositie zit en het slecht doet. De etnische spanningen zijn in Macedonië veel en veel minder dan in de rest van Joegoslavië. Tegelijkertijd zie je dat dat land kapot gaat door de boycot van Servië.
'President *Gligorov*, met wie ik uitvoerig gesproken heb, zei tegen me: 'We zijn het enige fatsoenlijke land en we worden daar door jullie streng voor gestraft doordat jullie meegaan met die Grieken en ons niet erkennen. Op die manier gaan wij eraan.' Dat is van een onrechtvaardigheid, daar zouden we ons kapot voor moeten schamen. Dat maakt voor mij duidelijk dat die hele politiek ten opzichte van de Balkan niet deugt.
In Kosovo wordt ook wel informeel gepraat tussen Serviërs en Albanezen. De Servische premier *Panic* doet daar z'n best om allerlei zaken te herstellen - scholen weer open et cetera - zonder aan de grote *issues* te komen. De Albanezen hebben daar geen zin in, die willen autonomie en niets minder. Zolang de tandem *Milosevic-Panic* aan de macht blijft, zie ik voor Kosovo heel weinig ruimte. Die ruimte voor een zelfstandige staat binnen een federatie - daar zijn de meeste Albanezen in Kosovo voorstander van - ontstaat pas als er in Servië een burgeroorlog komt. Dat is volgens mij wat er het meest dreigt, meer nog dan een escalatie in Kosovo. Een oorlog van radicalen tegen ultra-radicalen, mensen die vinden dat het duo *Milosevic-Panic* Servië ten gronde richt.
'Dat soort spanningen voel je als je door dat land reist, met name in het zuidoosten van Servië. Als dat tot een uitbarsting komt, heb je kans dat de Albanezen hun kans grijpen en zich onafhankelijk verklaren. Panic doet nu zijn best om Servië weer geaccepteerd te krijgen door de wereldgemeenschap en zijn hoop is dat als dat gebeurt, de spanning intern af zal nemen omdat er dan weer voedsel is et cetera. Het is nu een complete chaos in Servië, mensen die door het land reizen, proberen weg te komen en worden weer teruggestuurd. Die situatie is ontzettend vatbaar voor conflicten.
'De vredesbeweging in Servië zet op dit moment veel kaarten op Panic. Veel te veel mijns inziens. Ik zie Panic toch vooral als de *wederhelft* van Milosevic en steun aan Panic is op de een of andere manier toch ook steun voor de etnische zuiveringen. Voor velen is hij echter de enige hoop. De keus waar oppositionele mensen daar voor staan is: doorgaande oorlog of etnische reiniging. Wat kiest u? Omdat oorlog als het grootste kwaad beschouwd wordt - en Panic is tegen de oorlog -, kiest men in feite voor de etnische zuivering. Het is een kiezen tussen twee kwaden, dat beseffen ze ook wel, maar het maakt de discussie wel heel moeilijk, Het zijn vaak mijn beste vrienden daar die in die positie terecht zijn gekomen. Het deugt voor m'n gevoel van geen kanten. Maar wat moet je? Mijn enige hoop blijven al die mensen, op het platteland, in kampen, die met geen van die twee mee willen gaan, die willen geen oorlog en geen zuiveringen. Die moeten de basis vormen voor een nieuwe samenleving daar.

De keus waar oppositionele mensen in Joegoslavië voor staan is: doorgaande oorlog of etnische reiniging. Wat kiest u?

identity politics

'Ik kan me goed voorstellen dat er ten opzichte van al de Europese instituties een groot cynisme is ontstaan want ze hebben allemaal gefaald in Joegoslavië. Al de ontwerpen die er nu zijn in het kader van wat ik de *design-politiek* zou willen noemen - CVSE met NAVO, EG met WEU enzovoorts - verliezen op dit moment allemaal aan waarde. Daardoor krijg je het gevoel: 'wat heb je daar nu aan?'
'Mijn neiging is toch om dat nadenken over een nieuwe constellatie overeind te houden want er is één ding dat niet mag gebeuren en dat is dat de boel uit elkaar valt. Die kant moeten we absoluut niet op. Ik weet wel dat het op het moment allemaal niet mooi is en dat onderlinge competitie een grote rol speelt maar in het licht van de opkomst van die *identity politics* is het nodig dat er wat gebeurt. Ik heb niet de neiging om nu al een heel nadrukkelijke keuze te maken, er is overal wel wat voor te zeggen, maar het idee dat die landen aan elkaar gekoppeld moeten worden, dat moet overeind blijven, tegen die nationalistische tendensen in heel Europa in.' ▼

Joost Lagendijk

COMMENTAAR

PARTIJVERNIEUWING

In de brief die Felix Rottenberg *en* Ruud Vreeman *onlangs rondstuurden aan de PvdA-leden staat - na een opsomming van voorgenomen nieuwe initiatieven - de volgende sleutelzin: 'Op deze manier denken wij een professionele aanpak van het partij-apparaat te kunnen combineren met een brede vrijwilligersorganisatie.'*

Met deze zin openbaren zij in één klap zowel de twee belangrijkste vooronderstellingen alswel hun twee hoofddoelen. De ene vooronderstelling is dat de professionalisering van de PvdA noodzakelijk is om het moderne politieke spel succesvol mee te kunnen spelen. Hun tweede vooronderstelling betrekt professionaliteit en participatie op elkaar: professionalisering als voorwaarde voor een grotere participatie. Het vernis van de imponerende hoeveelheid nieuwe plannen afkrabbend, worden twee hoofddoelen zichtbaar: het vestigen van een debatcultuur in en om de PvdA èn het verfrissen van het partijleven op lokaal niveau. Voor het publieke debat staat zulke nieuwlichterij als 'kenniscentra', 'briefings', 'themamanifestaties' en 'toekomstgerichte verkenningen'. Aan de basis van de partij moeten de partijleden opnieuw aan de bak. Kristallisatiepunt vormen de nieuw op te richten 'PvdA-centra', 'in enkele tientallen plaatsen, mogelijk een honderdtal', waar 'Teams 1994' niet alleen de 'ogen' en 'oren' van de PvdA zijn maar tevens in het jaar 1994 de electorale drieslag moeten voeren. Hoewel er 'nauw samengewerkt' moet worden tussen de teams en de afdelingen, is het duidelijk dat van de huidige partijafdelingen nauwelijks vernieuwende impulsen verwacht worden.

Het spanningsveld waar de beide politieke managers zich in begeven, is de combineerbaarheid van professionalisering en participatie. Waar het professionaliseringsspoor voert naar politiek realisme, kan het participatiespoor leiden tot een verdere overvraging van het politiek systeem. Sociologisch gezien haal je bovendien zeer uiteenlopende groepen in huis waarvan het niet zeker is of deze gezamenlijk geïntegreerd kunnen worden in een partij die toch al moeite heeft om iedereen binnenboord te houden.

Een risico is dat van de 'twee snelheden'. Professionalisering in de zin van publieke activiteiten organiseren, al dan niet met een spektakelwaarde, lukt vaak nog wel en is ook het snelste te realiseren met de meest tastbare resulaten. Maar de professionalisering van het gehele partijleven, al die ingesleten en zelfrepeterende routines, combineren met het fors verhogen van de participatiegraad,is een veel moeizamer klus. Wat dat betreft, hebben Rottenberg en Vreeman de feiten tegen zich.

Naar mijn idee kenmerkt hun analyse zich op dit punt door een - wellicht bewust gekozen - naïviteit. Enerzijds is de inertie in de PvdA zó sterk dat de kans dat vernieuwende impulsen van binnenuit komen zeer gering is; anderzijds neigen zij - blijkens uitingen van met name Rottenberg in de voorafgaande jaren - ernaar om vooral de huidige politieke elites in de PvdA de schuld van de malaise te geven. Aan de gewone leden ligt het niet, hooguit aan het middenkader. Hiermee komen zij in een tricky *positie. Zij zetten hun kaarten op de professionalisering van het vrijwilligersbeleid, maar lijken daarbij in hoge mate afhankelijk van de wil en de competentie van diezelfde mensen die de PvdA jarenlang hebben laten afglijden - die elites die het allemaal fout gedaan hebben. De vraag is hoe groot het draagvlak voor de organisatievernieuwing à la Rottenberg en Vreeman op langere termijn zal zijn. Herbergt de organisatie inderdaad voldoende potenties voor het grondwerk voor de vernieuwing? Het inhuren van kennis en expertise om in publieke debatten te scoren, of om het politiek-intellectuele peil te verhogen, is een haalbare ambitie, maar een ingrijpende vernieuwing cultureel wortelen, is heel wat anders. Samenwerking juist met groepen partijleden die er - ook in de ogen van de beide voorlieden - een potje van gemaakt hebben, is link. Immers, vroeg of laat zal er een ingrijpende herschikking in personeel en budgetten moeten plaatsvinden. De weinig bevredigende afloop van de discussie over de positie van de Rooie Vrouwen is hiervan een slecht voorteken.*

Instructief in dit verband is een vergelijking tussen Groen Links en de PvdA. Onmiskenbaar heeft de PvdA in de hoedanigheid van de 'neveninstellingen' een belangrijke troefkaart in handen. Ook in de aanpak van Rottenberg en Vreeman zijn deze een belangrijke katalysator van vernieuwingen. Deze instellingen - de Wiardi Beckman Stichting, het Centrum voor Lokaal Bestuur, het Opleidingsinstituut - hebben ten opzichte van Groen Links een duidelijke voorsprong in kwaliteit en slagkracht. Daar staat tegenover dat Groen Links kortgeleden een projectenstructuur heeft ingesteld. Voor een jaar lang worden op landelijk niveau nu projecten vastgelegd waarin de verschillende geledingen op ad-hoc-basis samenwerken. Voor de PvdA is dit nog verre toekomstmuziek. Voor in de PvdA werkelijk sturing van budgetten en inhoudelijke prioriteiten kan plaatsvinden, moeten Rottenberg en Vreeman nog flink wat loswoelen. Hun klus omvat niet alleen de vernieuwing van de partijcultuur maar ook en vooral de definitieve ontzuiling *van het landelijk apparaat met al zijn min of meer zelfstandige geledingen. Het probleem voor het voorzittersduo is dat de apparaten die gestalte moeten geven aan de professionalisering en de vernieuwing eigenlijk uitsluitend perifere apparaten zijn die - het moet gezegd worden - weliswaar de expertise in huis hebben maar niet over grote politieke invloed beschikken.*

Rottenberg en Vreeman hebben nu het tij mee. Door de rust aan het landelijke politieke front tekent zich zelfs electoraal herstel af. Maar wat gebeurt er als hun acties minder snel succes opleveren en herstel uitblijft, als de electorale situatie verslechtert of als de PvdA in 1994 met de rechtse Brinkman verder moet? De tijd werkt waarschijnlijk tegen hen. Immers, de partijerosie gaat door: de afkalving van de sociale basis van boven en van onderen; de voortwoekering van de interne politieke strijd; het dwarsliggen van de zittende elites (kamerfractie, middenkader).

Rottenberg en Vreeman gokken op een wendbare professionele kaderpartij maar lopen het risico van de PvdA nog meer een partij van de intellectuelen te maken. De gehoopte combinatie van professionalisme en participatie kan stuklopen op de weerbarstige partijpraktijk. Wordt hun nieuwlichterij nog op prijs gesteld als het slecht gaat? Of zullen hun wegen zich op het uur van de waarheid scheiden? Rottenberg als de professor van de professionalisering en Vreeman als de goeroe van de participatie? Hoe dan ook: als hun expeditie strandt, dan hebben zij de mooiste politieke avonturenroman van de jaren negentig geschreven. ▼

Henk Krijnen

BURGERSCHAP: TERUG NAAR DE KERN

Burgerschap is niet meer dat besmette begrip wat het tot voor kort was. De associatie met gesundes Volksempfinden is verdrongen door een optimistisch beeld over de democratische meerwaarde van de actieve burger. Toevallig of niet, in het voorjaar verschenen nagenoeg tegelijkertijd drie academisch getinte boeken over dit onderwerp. HETTY VLUG gaat na of die iets nieuws aan het debat toevoegen.

Ruim vier jaar geleden trad ik in dienst bij het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming (NCDB). Op één van mijn eerste werkdagen bezocht ik een instructiebijeenkomst van het NCDB over het *Bij de Buren-spel*, een door de Anne Frank Stichting en het NCDB ontwikkeld spel over vooroordelen. Nog voor aanvang van de bijeenkomst was de helft van de aanwezigen het over één ding eens: de naam van het NCDB deugde niet. Burgerschap werd geassocieerd met Centrum Partij en Centrum Democraten. Zonder medewerking van de Anne Frank Stichting zouden de aanwezige vormingswerkers, leraren en buurthuismedewerkers niet aan de instructiebijeenkomst hebben deelgenomen; wie burgerschap in zijn naam draagt, kan kennelijk geen andere bedoeling hebben dan het bevestigen van vooroordelen.

Intussen is veel veranderd. Burgerschap is een begrip dat na ongeveer twee decennia van relatieve stilte - het leefde slechts voort in de naam van enkele instellingen terwijl het voor progressieve mensen een te neutrale of zelfs racistische bijsmaak had -, weer opduikt op de opiniepagina's van kranten en tijdschriften van politieke partijen. Congressen zijn aan het thema gewijd en er verschijnen in binnen- en buitenland tal van publikaties die burgerschap in hun titel voeren. In Nederland verschenen dit jaar vrijwel gelijktijdig drie publikaties die burgerschap tot onderwerp hebben: *De staat van de burger. Beschouwingen over hedendaags burgerschap* onder de redactie van J.B.D. Simonis, Anton C. Hemerijck en Percy B. Lehning (het vijfde jaarboek van het tijdschrift Beleid & Maatschappij), *De republiek der weerbaren* van Bas van Stokkom (Wiardi Beckman Stichting) en *Burgerschap & maatschappelijk middenveld* onder redactie van Henk Krijnen (Stichting TMW/Centrum voor Ingebouwde Vorming).

tegenstrijdige motieven

Voor de hernieuwde belangstelling voor burgers zowel in de wereld van de politiek als in de sfeer van beleid en wetenschap zijn verschillende redenen aan te voeren. *De staat van de burger* noemt de geringe electorale belangstelling van burgers die de verhouding tussen burgers en politici opnieuw op de agenda plaatst. Nu burgers de legitimiteit van het politieke stelsel en de gezagspositie van politici ondermijnen, zijn de goede voornemens niet van de lucht. Burgers worden 'herontdekt' als mensen met potenties en mogelijkheden die misschien wel beter weten dan zijzelf waar de schoen wringt. Bij hen kunnen oplossingen gezocht worden voor hedendaagse problemen. Leden van politieke partijen ontvangen hun politici thuis en wethouders trekken te zamen met hun ambtenaren de buurt in.

Maar deze goede voornemens voeren niet de boventoon; veel dominanter, en duidelijk in strijd met de bovenstaande opvatting, is de visie op burgers als een overvragende, veeleisende en uitgekiend calculerende partij, die niet of nauwelijks betrokken is bij de publieke zaak. Burgers hebben zich lang genoeg op hun rechten geconcentreerd, nu moeten ze hun plichten maar eens gaan nakomen, betogen politici van verschillende snit. Gepleit wordt voor een revitalisering van plichten, publieke deugden, verantwoordelijkheid en gemeenschapsbesef.

Natuurlijk, in de grote partijen krijgen deze pleidooien steeds een eigen politieke klank, maar dat neemt niet weg dat de overeenkomsten opvallend zijn. In het CDA ligt vooral de nadruk op burgerzin, op het versterken van de verantwoordelijkheid en het plichtsbesef tegenover de (eigen) gemeenschap. Ook in de VVD en de PvdA is een dergelijk moreel beroep op de burger te horen. Voor de VVD gaat het vooral om de burger als volwaardig deelnemer aan de markteconomie, waarbij de samenleving als geheel gemakshalve als een open markt wordt gezien. Binnen de PvdA ligt van oudsher meer de nadruk op realisering van burgerschap, op burgers als rechtmatige eisers van sociale rechten. Nieuw is dat de sociaal-democraten de rechtmatigheid van deze eisen tegenwoordig 'en masse' ter discussie stellen.

Dat burgers dienen te beschikken over politieke en civiele macht, daarover bestaat politieke consensus. Onder *politieke rechten* vallen bij voorbeeld het stemrecht en vrije partijvorming. *Civiele rechten* garanderen vooral individuele vrijheid (recht op meningsuiting, op eigendom, op vrij reizen) en de *sociale rechten* moeten ervoor zorgen dat burgers over voldoende materiële garanties beschikken waardoor zij van hun vrijheid gebruik kunnen maken en andere burgerschapsrechten kunnen uitoefenen. Maar juist de feitelijke realisering van die rechten stuit in toenemende mate op problemen.

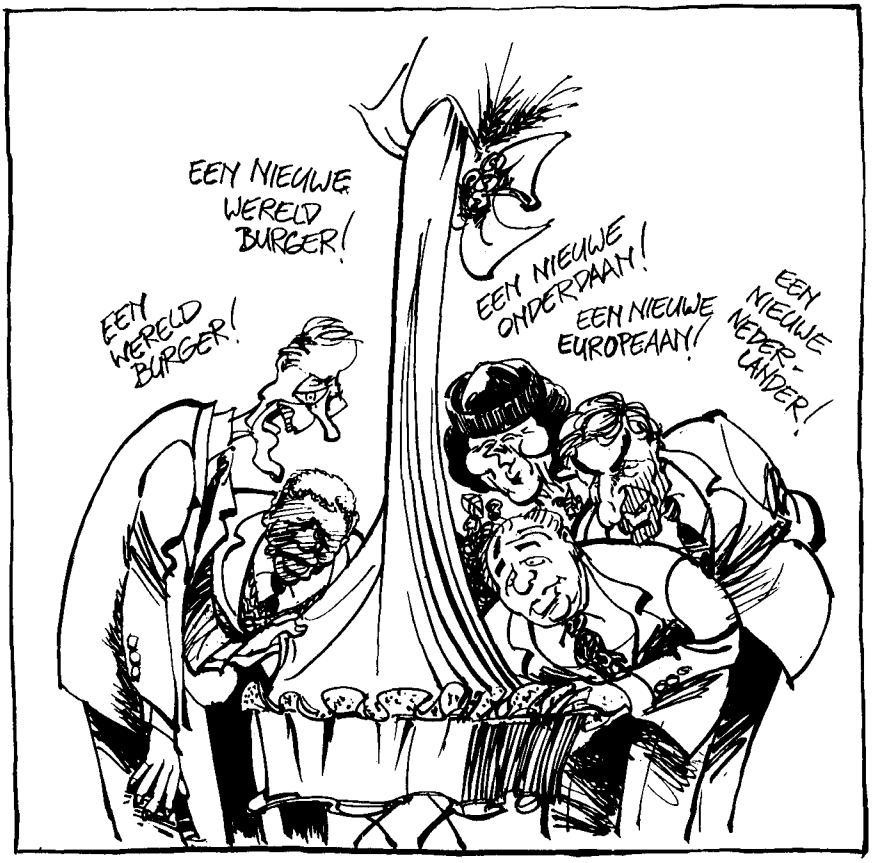
Zo kunnen èn de afkalving van de verzorgingsstaat èn de uitbouw van de verzorgingsstaat motief zijn om een appel op burgerschap te doen. *Van Stokkom* stelt in *De republiek der weerbaren* dat burgerschap vooral op de politieke agenda is gekomen vanwege het feit dat de publieke verantwoordelijkheid van burgers niet evenredig is toegenomen met hun vrijheid. Hij verklaart dit door de toegenomen anonimiteit in grootstedelijke omgevingen en de uitbouw van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat heeft ook contraproduktief gewerkt, aldus Van Stokkom, en de mogelijkheid van burgers versterkt om opportunistisch te handelen.

Van Stokkoms analyse is in de PvdA steeds meer gemeengoed geworden. Daarmee is de PvdA met haar visie steeds dichter bij het CDA komen te staan. Dat is waarschijnlijk de belangrijkste reden dat de partijen elkaar bij aanvang van het kabinet Lubbers/Kok zonder al te veel problemen konden vinden in een gezamenlijk beleid voor sociale vernieuwing. Een beleid dat voor een belangrijk deel steunt op de gedachte dat burgers zèlf verantwoordelijk moeten zijn voor de realisering van hun sociale rechten.

Maar de groeiende interesse voor burgerschap heeft niet alleen een nationale voedingsbodem. Ook veranderingen in de verhouding tussen Oost en West, de eenwording van Europa, de groeiende migratiestromen zijn redenen voor wetenschappers en beleidsmakers om zich met burgerschap bezig te houden. Het gaat in het tijdperk van de *global village* al lang niet meer alleen om burgerschap in Nederland, maar ook om een soort wereldburgerschap. En dan gaat het - om een actueel voorbeeld te noemen - om vragen als: is het terecht dat Bosnische vluchtelingen in Nederland slechts de status van ontheemden krijgen en mogen Nederlandse burgers zich met militaire middelen mengen in de oorlog op de Balkan?

neo-republikeins

Ook in de overige acht artikelen in *De staat*

tekening: Jos Colignon

van de burger staan hedendaagse vraagstukken centraal, zij het dat de internationale dimensie wat minder voor het voetlicht treedt. De samenstellers van de bundel kiezen expliciet voor een neo-republikeinse uitwerking van burgerschap als het ideaal van een zichzelf sturende politieke gemeenschap van vrije, gelijke, autonome en oordeelkundige burgers met onvervreemdbare politieke, burgerlijke en sociale rechten. Vanuit dit perspectief wordt ingegaan op vraagstukken als het tweederangs-burgerschap van vrouwen, hoe omgegaan moet worden met complexe maatschappelijke organisaties en wat internationalisering en regionalisering voor burgerschap betekenen.
De politiek-filosoof *Van Gunsteren* ziet in zijn bijdrage 'Vier concepties van burgerschap' mogelijkheden om met een neo-republikeinse visie op burgerschap hedendaagse vraagstukken te lijf te gaan. Vanuit een dergelijke visie heeft het geen zin wanneer de overheid oproept tot meer burgerzin en verantwoordelijkheid dan wel bepaalde groepen tot calculerende burgers bombardeert. De private wereld laat zich in zijn diversiteit niet kennen en burgers laten zich niet vastpinnen op hun vermeende slechte gedrag. Burgerzin ontstaat als *bijprodukt* van andere activiteiten en gebeurtenissen. De overheid kan zich beter beperken tot haar primaire taak: het creëren van de voorwaarden voor burgers om als autonome en oordeelkundige individuen in de publieke sfeer hun stem te laten horen. Ze moet er daarbij van uitgaan dat burgers noch uitsluitend gericht zijn op eigen belangen, noch uitsluitend algemene belangen willen dienen.
Ido de Haan laat in het slotartikel 'De lachspiegel van het burgerschap' zien dat het debat over burgerschap vooral opgevat moet worden als een poging om het onvermogen van de overheid te verhullen. Telkens wordt de boodschap overgebracht dat de overheid niet langer kan sturen, maar vooral dat ze dat ook niet langer moet willen. Uit het *feit* dat de overheid niet goed stuurt, komt de *waarde* naar voren dat dat ook niet móet gebeuren. Een tweede verschuiving is volgens De Haan dat de verantwoordelijke burger vooral als een passieve burger wordt afgeschilderd. De actieve, politieke rol van de burger blijft onderbelicht.
De PvdA legt meer dan andere partijen nadruk op gelijke kansen en mogelijkheden voor burgers, hetgeen nog de meeste ruimte voor een actief burgerschap lijkt te bieden. Maar of er ook sprake is van een effectief burgerschap, is voor De Haan zeer de vraag. Terecht wijst hij erop dat zeggenschap van burgers ertoe kan leiden dat er eisen op tafel komen die èn geld kosten èn sturing van de overheid noodzakelijk kunnen maken. En als dergelijke eisen worden ingewilligd door decentrale overheden, verwacht hij verzet van de centrale overheid. Dat is wellicht wat al te pessimistisch want op kleinschalig en lokaal niveau liggen meer mogelijkheden om greep te krijgen op bestaansvoorwaarden en lijken experimenten met bestuurlijke vernieuwing (referendum, volksinitiatief) de burgers meer mogelijkheden te bieden om hun stem te laten horen.

publiek debat

Een actief en effectief burgerschap is de inzet van Van Stokkom, medewerker van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Van Stokkom lijkt in korte tijd tot een 'burgerschapsautoriteit' te zijn uitgegroeid, want zijn naam prijkt in alledrie de hier besproken publikaties in de inhoudsopgave. Zijn boek *De republiek der weerbaren* geeft een helder inzicht in de historische en politieke achtergronden van burgerschap. Hij maakt duidelijk dat een publiek debat van vitaal belang is voor een goed functionerende moderne samenleving. Door debat kunnen burgers zicht krijgen op het algemeen belang. Burgers moeten dan wel hun eigen belangen plaatsen in het licht van het publieke welzijn. Het publieke debat vraagt creativiteit en vereist dat problemen van verschillende kanten worden bezien en overwogen. Dat is in theorie gemakkelijker gezegd dan gedaan want het probleem is niet alleen dat eigen belangen teveel op de voorgrond treden maar ook dat verwachtingen over wat in de publieke sfeer allemaal mogelijk moet zijn te hooggespannen zijn.
Het schoolvoorbeeld hiervan vormen de jaren zestig waarin de 'totale' democratisering werd gepredikt. Iedereen met welke achtergrond dan ook moest mee kunnen beslissen. De herinnering aan die jaren vormt voor Van Stokkom (en voor velen met hem in PvdA) een waar schrikbeeld. Zijn les is dat participatie ten enenmale niet mag leiden tot een permanente deelname aan de macht: 'in alle geledingen en op alle niveaus'. Participatie kan in zijn ogen zelfs beter helemaal niet meer leiden tot deelname aan beleidsvorming of tot machtsuitoefening maar moet correctie en controle van macht tot doel hebben. Publieke actie kan het beste vooral gebruikt worden om de onvolmaakte rechtsstaat te beschermen tegen machtsmisbruik en ondemocratische tendensen.
Weerbare en verantwoordelijke burgers zijn hiervoor noodzakelijk. Hij sluit hier aan bij de bestuurskundige *Bovens* die in zijn interessante bijdrage in *De staat van de burger* onder meer het institutioneel burgerschap uitwerkt. Dit stelt burgers in staat om ook in werktijd deel te nemen aan het publieke debat en zich te bekommeren om het algemene welzijn. Meer mogelijkheden om verlof te krijgen voor politieke activiteiten zouden de politiek ten goede komen.
De erkenning dat werknemers ook burgers zijn, maakt dat zij zich niet langer kunnen verschuilen achter de orders van hun chefs en impliceert tevens dat werkweigering op goede gronden mogelijk moet zijn. Bovendien zouden mensen die vanuit een gevoeligheid voor het publieke welzijn belastende informatie over het bedrijf of de instelling naar buiten brengen, niet de zak moeten krijgen, maar juist bescherming verdienen. Dit is in het bedrijfsleven nog lang niet geval, maar ook in niet-commerciële instellingen wordt handelen in het publiek belang

doorgaans nog maar weinig op prijs gesteld. De golf van misstanden in bij voorbeeld de jeugdhulpverlening laat zien dat 'klokkeluiders', werknemers die misstanden publiekelijk aan de kaak stellen, niet die bescherming ontvangen die ze verdienen.

gelijkheidsproject

Van Stokkom formuleert de uitdaging van het hedendaags burgerschap als een 'nieuw gelijkheidsproject' dat aandacht moet besteden aan de rechtsbescherming van kansarme groepen in de samenleving, maar vooral de zelfstandigheid van burgers moet bevorderen.
Vergroting van keuze- en controlemogelijkheden, van *exit* en *voice*, is daarvan één element. 'Exit' betekent zoveel als met de voeten (individuele) veranderingen bewerkstelligen. Bij slechte kwaliteit kunnen burgers hun waar elders halen. Ziekenhuizen en scholen zouden hun prestaties openbaar moeten maken. Van Stokkom gaat wel wat al te gemakkelijk voorbij aan de vraag of daarmee niet de voorwaarden worden geschapen om juist eerder de eigen belangen te gaan najagen dan dat het algemeen belang aan kracht wint. Want wat moet ik me voorstellen bij dit idee als het gaat om de tweedeling in het onderwijs tussen zwarte en witte scholen? Of in de gezondheidszorg als het gaat om gewone ziekenhuizen en privéklinieken? Keuzemogelijkheden vergroten is zeker van groot belang, maar het is moeilijk voldoende toegankelijke en relevante informatie te verschaffen die de keuzemogelijkheden van iedereen vergroten en juist niet een selectieproces bevorderen, waardoor groepen met minder geld, opleiding of mobiliteit buiten de boot vallen. Bovendien leidt *kunnen* kiezen al gauw tot *moeten* kiezen en het is de vraag of burgers daar altijd bij gebaat zijn, want de aanwezige keuzen hoeven beslist niet de meest wenselijke te zijn.
Naast de mogelijkheden tot het vergroten 'exit', moeten ook de mogelijkheden om de 'voice' te laten horen vergroot worden, volgens Van Stokkom. Zo moet het klachtrecht worden uitgebreid, moeten in grote organisaties ombudslieden komen en moeten er meer inspectiemogelijkheden komen die bovendien hun bevindingen in de openbaarheid brengen. Het was interessant geweest wanneer Van Stokkom bij deze praktische aanbevelingen zich rekenschap had gegeven van praktijkervaringen met klachtrecht, patiëntenvertrouwenspersonen, ombudsvrouwen, klachtenbureaus in de gezondheidszorg enzovoort. Want hoe belangrijk dergelijke zaken ook zijn, het bestaan op zich zegt weinig over de kwaliteit van de participatie. In de praktijk blijkt dat heel wat organisaties de 'voice-instanties' keurig weten te incorporeren, zonder dat er wat wezenlijk verandert. Zou het dan toch zijn dat burgerschap ook gewoon met macht te maken heeft?
Na *Schuivende panelen* en *Socialisme op sterk water* heeft de Wiardi Beckman Stichting zich met *De republiek der weerbaren* willen wapenen tegen de crisis in de PvdA. Het thema burgerschap met nadruk op rechten en plichten, vrijheid en verantwoordelijkheid leent zich daar goed voor, aldus het voorwoord van de WBS in het geschrift. Maar het gebrek aan praktische uitwerking en het gevaar van een te sterk moralisme-van-onderop lijken belangrijke redenen waarom de WBS bijzonder weinig ophef over de publikatie maakt. Het analyseren van burgerschap in de praktijk is in elk geval iets wat in het derde boek wèl gebeurt.

zelforganisaties

Burgerschap & maatschappelijk middenveld biedt een aardig beeld van de cultuur van zogeheten zelforganisaties, die gezien kunnen worden als organiserende kaders waarbinnen mensen hun burgerschap actief vormgeven. Middels twaalf 'dubbelportretten', waarin in één sfeer van de maatschappij telkens twee verschillende zelforganisaties worden belicht, krijgt de lezer een goed beeld van wat burgers beweegt om zich onder de noemer van oudere, vrouw, migrant, patiënt of het milieu te organiseren.
Het tweede deel van het boek bevat beschouwingen en hoewel de titel van de publikatie anders doet vermoeden, handelen slechts twee van de zes bijdragen direct over burgerschap en maatschappelijk middenveld of preciezer zelforganisaties.
Krijnen ziet in zijn bijdrage met name dit deel van het maatschappelijk middenveld als een goed potentieel voor de ontwikkeling van nieuwe vormen van burgerschap. In zijn betoog richt hij zich op die organisaties die door burgers zelf in het leven zijn geroepen en primair door henzelf in stand worden gehouden. Hij beperkt zich daarbinnen tot de ledenvrijwilligersorganisaties als de Bond van Plattelandsvrouwen, de Algemene Bond voor Ouderen, de nieuwe sociale bewegingen als de milieubeweging en de belangenorganisaties als die van boeren en boerinnen. Nieuwe vormen van burgerschap komen tot stand als organisaties recht doen aan het beginsel van 'zelfstandig oordelen' en het 'beginsel van gelijkheid'.
Maar de zelforganisaties vervullen volgens Krijnen pas werkelijk een rol in het proces van burgerschapsvorming wanneer ze zichzelf opvatten als een maatschappelijk verband dat bij uitstek geschikt is om te reflecteren op normatief handelen. Ze moeten zich daarbij vooral en meer richten op de publieke sfeer. Ze moeten veelvuldiger en over een breder front in contact treden met andere partijen in het maatschappelijk middenveld en dan ook met niet voor de hand liggende partners. Zo kunnen bij voorbeeld patiëntenorganisaties met woningbouwcorporaties zaken doen. Het debat moet daar een zeer vooraanstaande rol in spelen.
De andere bijdrage die op het burgerschapsdebat ingaat is - wederom - van *Van Stokkom*. Hij laat zich in de bundel *Burgerschap & maatschappelijk middenveld* vooral leiden door de vraag of in de verschillende organisaties niet teveel het eigenbelang wordt nagestreefd en niet te weinig het algemeen belang. De traditionele ledenorganisatie moet oppassen niet teveel nadruk te leggen op plichtsgetrouwheid in plaats van op kritiek en zelfstandig oordelen en zorgzaamheid moet het niet winnen van weerbaarheid. De nieuwe sociale beweging probeert, volgens Van Stokkom, de publieke opinie voor zich te winnen. Het burgerschap is daarom sterk ontwikkeld maar dit verdwijnt wanneer acties of demonstraties een te hoog spektakelgehalte ontwikkelen om nog aandacht van de media te krijgen of wanneer de organisatie zich tegen de verkeerde tegenstanders gaat richten. De strijd tegen bij voorbeeld de politie gaat dan de kern van het protest uitmaken.
Voorts kan het idealisme van de actievoerders volgens hem een reële omgang met politieke vraagstukken in de weg staan. De belangenorganisatie maakt het algemeen belang ondergeschikt aan het materiële eigenbelang. Bovendien gebruiken ze een overdosis aan strategische middelen als lobbyen, marketing en reclame. Verrassend genoeg ziet Van Stokkom goede perspectieven: 'de traditionele ledenorganisatie *democratiseert*, de sociale beweging *professionaliseert* en heeft meer aandacht voor resultaten, terwijl de belangenorganisatie haar deelbelang *relativeert*.' (p. 132) Met zijn conclusie sluit hij goed aan op de portretten uit de publikatie. Met zijn analyse gunt hij de lezer vooral zicht op een paar van zijn stokpaardjes: directe democratie deugt niet, 'eigenbelangen' zijn materieel en stel niet te hoge verwachtingen aan publieke actie. Opmerkelijk is dat Van Stokkom de individuele burger in zijn eigen boek belangrijke potenties toedicht voor een kwalitatief beter publiek debat terwijl hij in zijn bijdrage in *Burgerschap & maatschappelijk middenveld* diens organisaties negatiever beschouwt: de interne cultuur moet opener worden en het irreële utopisme moeten ze afleren. Dit is toch een bijzondere incongruentie in zijn analyse.

eigenbelang

Zien de zelforganisaties ook het belang van het publieke debat in of is het een stokpaardje van de burgerschapstheoretici? Een tipje van de sluier werd opgelicht tijdens een discussie die naar aanleiding van het verschijnen van *Burgerschap & maatschappelijk middenveld* op 3 juni in de Balie plaatsvond. Leden van zelforganisaties in de zaal erkenden meteen de functie van debat en vooral van belangrijke componenten daarvan, zoals meningsvorming, argumenteren en verbanden leren zien, maar worstelden met het publieke karakter ervan. De kloof tussen de beslotenheid en geborgenheid die de eigen organisatie hen bood en de onbekendheid van andere organisaties en locaties kwam telkens naar voren. Dat ook de overheid hen zou kunnen uitdagen en faciliteren om meer het publieke debat te (be)zoeken en te entameren, bewezen discussies achteraf en lijkt bij voorbeeld ook het enthousiasme te verklaren waarmee organisaties van ouderen, vrouwen en patiënten zich op dit moment op de discussies rond het rapport *Keu-*

foto: Ger Loeffen/HH

zen in de zorg storten. En wanneer een van de organisatoren van deze debatten burgerschap in zijn naam voert, vraagt geen van de aanwezigen zich af of de Centrum Partij hier iets mee van doen heeft, maar wordt men eerder uitgedaagd de eigenbelangen af te zetten tegen die van anderen.
Toch moet van het publieke debat ook niet alle heil worden verwacht. Zelforganisaties, en niet alleen zij, pogen hun eigen identiteit goed te bewaken en zijn vaak bevreesd om met anderen te debatteren. Evenmin laten ze zich uitdagen om over onderwerpen te spreken die niet direct hun eigen belangen raken. Zo blijkt keer op keer dat leden van patiëntenorganisaties schitteren door afwezigheid op discussies of debatten over armoede, gezondheid en WAO en over milieu en gezondheid. Maar valt dit hen te verwijten? Van Stokkom zegt 'ja' en zelf ben ik daar ook toe geneigd, maar neem eens het perspectief van een reumapatiënt die actief is in de landelijke reumavereniging of een psychiatrische patiënt die bij de Cliëntenbond is aangesloten. Moeten zij zich zo nodig storten op vraagstukken waar het publieke welzijn in het geding lijkt of hebben ze met hun eigen problematiek niet al voldoende aan hun hoofd?
Het voert misschien te ver om zoals *Van der List* naar aanleiding van het boek van Van Stokkom in *de Volkskrant* betoogde, te pleiten voor een recht op onverschilligheid, want er is op zijn minst nog steeds sprake van een recht dan wel van een noodzaak om voor het 'eigenbelang' op te komen zonder overigens de hele maatschappij omver te moeten halen. Want - om nog eens het schrikbeeld van Van Stokkom erbij te halen - was dat niet juist het probleem van de jaren zestig?

Na het lezen van deze drie recente boeken over burgerschap blijven eigenlijk nog het meest de woorden van *Ido de Haan* hangen. Hij constateert dat het huidige debat over burgerschap vrijwel niets van doen heeft met de onvolledige realisatie van burgerschap. Vluchtelingen, bannelingen en ontheemden vallen in de huidige politieke discussies onder het hoofdstuk openbare orde. En ook of mensen die formeel beschikken over burgerlijke, politieke en sociale rechten daar wel in voldoende mate over beschikken of daar feitelijk gebruik van kunnen maken, staat te weinig in de belangstelling. Zolang daaraan geen aandacht besteed wordt, dreigt het debat over burgerschap te verworden tot een *morele constateringskunde*, waarin burgers en instanties tot van alles en nog wat worden bewogen zonder dat ook echt ingegaan wordt op de feitelijke realiteit waarin een en ander gerealiseerd moet worden.
Van oudsher horen die voorwaarden tot de kern van de discussie over burgerschap en wie anno 1992 om zich heen kijkt, kan toch nog steeds weinig anders concluderen dan dat er nauwelijks reden is om daar verandering in aan te brengen. Het debat over burgerschap kan aan maatschappelijke en politieke betekenis winnen door de formele en feitelijke situatie waarin burgerschap gestalte krijgt bij voorrang op de agenda te plaatsen. ▼

Hetty Vlug

Henk Krijnen (red.), *Burgerschap & maatschappelijk middenveld*. Stichting TMW/Centrum voor Ingebouwde Vorming, Haarlem 1992
Simonis, J.B.D., Hemerijck, Anton C. en Percy Lehning, *De staat van de burger. Beschouwingen over hedendaags burgerschap*. Boom, Meppel/Amsterdam, 1992
Bas van Stokkom, *De republiek der weerbaren*. WBS-cahier, uitgegeven door Bohn, Stafleu en Van Loghum, Houten, 1992

Hetty Vlug is werkzaam bij het Nederlands Centrum voor Democratische Burgerschapsvorming te Amsterdam

EEN REIS IN DE DICHTHEID VAN DE DINGEN

In de poëzie van de Franse dichter FRANCIS PONGE staan niet de mens en het menselijke centraal maar de dingen. Over de menselijke omgeving, de voorwerpen en de levende en dode natuur, zijn de meest elementaire dingen nog ongezegd gebleven. Ponges gedichten bieden genot. Laat het hedonisme van Ponge de calvinistische soberheidsbenadering van milieuactivisten en natuurbeschermers ver achter zich?

Als de wereld vergaat vertrek ik naar Nederland, want daar gebeurt alles vijftig jaar later. Deze uitspraak - alleen in Nederland bekend - schijnt de Duitse negentiende-eeuwse dichter *Heinrich Heine* afkomstig te zijn. Of zij voor grote politieke gebeurtenissen geldt is de vraag, maar als karakteristiek van de vaderlandse poëzie heeft zij zeker voorspellende waarde. Pas aan het eind van de vorige eeuw kwam tegelijk met de doorbraak van de industriële revolutie het romantisch dichterschap met de Tachtigers bij ons tot bloei. Een halve eeuw later dan in de landen om ons heen. Na de Tweede Wereldoorlog ontplooide de erfenis van surrealisten en dadaïsten zich pas ten volle in het werk van de Vijftigers. Terwijl deze stromingen elders in Europa als reactie op de ellende van de Eerste Wereldoorlog al in de jaren twintig bloeiden. Net niet helemaal aan de Nederlandse taal voorbijgegaan door het uitzonderlijk talent van de Vlaamse dichter *Paul van Ostayen*.

De Wet van de Hollandse Traagheid werd recent weer bevestigd toen in Nederland voor het eerst twee boekjes van de Franse poëet *Francis Ponge* (1899-1988) uitkwamen: *Namens de dingen* en *Proëmia*, oorspronkelijk verschenen in achtereenvolgens 1942 en 1948. In 1973 is weliswaar het lange prozagedicht Zeep - een uitputtende tekst over het indringende leven van een stuk zeep - bij uitgeverij Tango verschenen, maar dit is van meet af aan - à f1,45 - een onopgemerkte, vrijwel eeuwigdurende winkeldochter van de firma De Slegte geweest. Ondanks een halve eeuw vertraging, sluiten de bundels van Ponge naadloos aan bij de huidige tijdgeest. Ze vallen namelijk als een steen met een forse plons in de vijver van het ecologische cultuurdebat.

Groene politieke theoretici stellen dat de milieuproblemen alleen echt op te lossen zijn als er in denken en doen in de samenleving een cultuuromslag plaats vindt. Het gaat dan om een breuk met een natuuropvatting die de mens als heerser over de natuur centraal stelt. Deze denkwijze leidt in de groene filosofie altijd tot een nuttigheidsdenken dat uiteindelijk de natuur in meer of mindere mate uitbuit. Zelfs als het om een milde vorm van rentmeesterschap gaat. Veel mensen krijgen van deze natuurdiscussie de kriebels. Ze vinden het al gauw te zweverig en zijn bang dat natuurverheerlijking tot mensvijandige daden kan leiden.

Bovendien is vaak niet zo helder wat zo'n nieuwe natuuropvatting in de praktijk van alledag betekent. Maar soms vang je een glimp op. Zoals in het onvolprezen Nationaal Milieu Beleidsplan van ons ministerie van VROM. Eén van de drie grote veranderingen die daar wordt voorgesteld, is dat de kwaliteit van de dingen beter moet. De grondstoffen moeten er minder snel doorheen gejaagd worden en niet op de afvalhoop terechtkomen. Dat betekent degelijker gebruiksvoorwerpen die langer meegaan of weinig energie gebruiken. Dat is een materiële invulling van het afremmen van ongebreidelde consumptie. Op den duur zal dat dan wel een hele andere relatie tot de dingen om ons heen vereisen. Ponges poëzie baseert zich op zo'n radicaal andere verhouding tot de buitenwereld. Zij het dat zijn zienswijze verrassend anders is dan het gangbare milieujargon.

Zoals de titel van zijn eerste bundel al aan-

DE SIGARET

Laten we eerst de atmosfeer weergeven die tegelijk nevelig en droog, warrig is, waar de sigaret vanaf het moment dat zij die onafgebroken creëert, altijd scheef insteekt.

Dan de sigaret zelf: een kleine fakkel die veel minder licht geeft dan ze geurt, waarvan in een nader te bepalen ritme een berekenbaar aantal kleine brokjes as afbreekt en valt.

Ten slotte haar passie: die gloeiende knop, die afschilfert in zilverwitte flinters, nauw omsloten door een gloeikousje, gevormd uit de meest recente.

uit: *Namens de dingen* van Francis Ponge

geeft, *Namens de dingen*, gaat hij niet uit van mensen en hun emoties maar van dingen. Dit kunnen zowel voorwerpen zijn (een sigaret, een kratje, een deur of een stuk zeep) als levende of dode natuur (een weekdier, een slak, een strandkei of regen). Voor Ponge bestaat er geen verschil tussen cultuur en natuur. In beide gevallen gaat het om dingen *buiten* de mens. Misschien is de scheiding die nu vaak tussen cultuur en natuur gelegd wordt een kunstmatige. Zeker in een zo door en door door menselijke activiteit gemaakt land als Nederland. In beide hier opgenomen teksten gaat het om een eendere manier van observeren. Het is geen lyrische of sentimentele blik die de dingen tot spiegel van de eigen menselijke gevoelens maakt. Vergelijk maar eens de sigaret van Ponge met die van zijn tijdgenoot de Dada-dichter *Kurt Schwitters*. Bij de laatste is het meer een eenakter: stervend danseresje vermomd als sigaret, terwijl het bij Ponge eerder gaat om een bijna semi-wetenschappelijke verhandeling over het geheime wezen van de sigaret. Bij Schwitters blijft het een gewone sigaret, Ponge laat ons niet kijken naar een sigaret, maar laat ons de sigaret beleven. Bij Schwitters staat de taal in dienst van de zintuigen, bij Ponge is dat omgekeerd: de zintuigen in dienst van de taal, die de dingen aftast als een zesde zintuig. Ponge noemde dit 'een reis in de dichtheid van de dingen'. Een reis die alleen mogelijk is door de oneindige hoeveelheid betekenissen die de taal met woorden kan geven.

Wie zo bezig is, zal volgens Ponge 'onmiddellijk het belang onderkennen van elk ding, en de sprakeloze smeekbede, de sprakeloze, dringende verzoeken die ze doen om hen aan te spreken, in hun eigen waarde, en omwille van henzelf - buiten hun gebruikelijke betekeniswaarde om, - zonder voorkeur en toch met mate, maar welke maat: de hunne.' Ponge vindt dan ook dat als je je concentreert op het eerste beste voorwerp, je zult merken dat niemand het ooit heeft geobserveerd en dat de meest elementaire dingen daarover nog ongezegd zijn. Hij vindt dat die dingen wel gezegd moeten worden. Niet alleen als een eerherstel van de beschreven zaken, maar vooral omdat daar een vernieuwing van de taal uit voorkomt.

Ook hier kan hij moeiteloos meedoen in het ecologische cultuurdebat. Een paar jaar gelden organiseerde de Stichting Natuur en Milieu - die zich normaal met beïnvloeding van de politiek bezighoudt - in het Studium Generale van de Universiteit van Utrecht een programma over de relatie tussen milieu & poëzie. De idee was dat milieu- en natuurbeschermers een taal gebruikten die nogal technocratisch, voorspelbaar en arm was. Misschien keken dichters wel veel creatiever tegen de problemen aan en viel er wat van hun taalspel te leren. Jammer genoeg kon Ponge niet meer uit het graf opstaan. Maar de aanwezigheid van zijn geest zou ook al dienstig geweest zijn. Behalve dat hij het onderscheid tussen cultuur en natuur de wereld uit had kunnen helpen, had hij de natuurbeschermers en milieuactivisten ook via zijn teksten kunnen wijzen op hun imitatie van de door nut en functioneel denken bepaalde maatschappelijke, economische orde. Want de beschermers van natuur en milieu leggen ook een hirarchie aan. De ene plant of het ene dier is namelijk zeldzamer dan andere of een landschap heeft een grotere ecologische waarde dan een ander. Zoals een auto meer waarde heeft als een fiets of het landschap van een goed gevulde winkeletalage meer dan een container met bouwafval langs de straat.

Bij Ponge zijn de dingen geen symbolen meer van wat voor religie dan ook. Hij is *post*-religieus. Zijn teksten zijn ontdekkingsreizen. Uitermate geschikt voor wat wel heet 'de Chinese manier van reizen'. Dat wil zeggen: zittend in een luie stoel kilometers in de geest afleggen door het avontuur van het lezen. Een uiterst milieuvriendelijke vorm van mobiliteit. Wie de teksten van Ponge 'chineest', zal merken dat het inderdaad om een nieuw genotmiddel gaat. Ponge doorbreekt de grijsheid die voorstellen voor een milieuvriendelijker leefwijze vaak uitstralen. Een cultuuromslag is leuk, maar als die alleen saaie soberheid op moet leveren of zuinigheid, dan is dat zeer onaantrekkelijk. Als het enige wat we over sigaretten horen is dat ze slecht zijn voor de gezondheid, de lucht vervuilen dan wendt de roker zich af; al of niet schuldbewust. Wat Ponge echter biedt is een vorm van genot, het plezier in de dingen. Misschien wijst hij wel het geheim aan dat een cultuuromslag succesvol doet zijn: er moet een nieuwe aantrekkelijke vorm van genieten uit voortkomen.

Ponges teksten prediken niet alleen hedonisme, uiteindelijk zit er toch een moraal in verstopt. Door goed te kijken naar de dingen om hem heen, kan de mens zijn eigen belangrijkheid relativeren. En zich bewust worden van het feit dat hij alleen maar relaties kan aangaan door het creatief gebruiken van zijn taal. Woorden zijn het menselijk produkt bij uitstek, zoals een slak slijm uitscheidt. Zo kan de poëzie leerzaam zijn voor de politiek. Want zowel dichters als politici - zij het beiden met een totaal andere inzet - zijn verstrikt in taalspelen. Tot slot rest dan nog de vraag: of Ponge zelf enige politieke bedoeling had? In ieder geval had hij literairpolitieke pretenties met zijn teksten. Hij ijvert voor niet meer of minder dan een taalrevolutie. Het is dan ook niet verwonderlijk om in zijn biografie te lezen dat hij in de jaren van het ontstaan van deze teksten lid was van de Franse communistische partij. ▼

Hans Schoen

Namens de dingen (1990) en *Proëmia* (1991), dat verklarende teksten bij 'Namens de dingen' bevat, zijn vertaald door Piet Meeuse en uitgegeven bij De Bezige Bij. Eveneens bij De Bezige Bij verscheen deze zomer een essaybundel van Piet Meeuse, *De jacht op Proteus*, waarin een verhelderend essay over het werk van Ponge

EINDE VAN EEN SIGARET

De sigaret lag in het gras,
Vertrapt en dodelijk gewond.
De wind was koud, de grond was nat,
Maar heet haar brandend rode mond.

Maagdelijk wit was eens haar lijf,
Eer men de warmte uit haar zoog
Uit wellust of voor tijdverdrijf,
En haar bestaan in rook vervloog.

Een laatste stuip, kort maar verwoed.
De peuk sist, achteloos weggesmeten,
En dooft dan stil in eigen gloed.
Een windvlaag – en zij is vergeten.

uit: Anna Bloeme en ik van Kurt Schwitters

MONSTERS

column

Horror hoorde niet. Niettemin trof ik bij mijn bezoeken aan horrorfilms in de pauze regelmatig een politieke verwant aan, die dan erg ongemakkelijk werd. Meestal gingen ze gauw iets mompelen over toch moeten weten wat de massa boeit en kritisch onderzoeken. Zo ontmoette ik in de wandelgangen van de futuristische vechtfilm *Total Recall* een doorgewinterde PSP'er, hij had nog een baard en droeg sandalen, die hevig begon te blozen en mij snel iets te drinken aanbood. Zwijgwijn kreeg ik.
Pas sinds de opkomst van de gelikte horror-thriller à la *Silence of the Lambs* neemt dat ongemak af; horror wordt zelfs een beetje chic. Maar dat horror kennelijk màg, wil niet zeggen dat daar verstandig over geschreven wordt. Neem nu *Alien*^{3}, een film waarop ik mij zeer verheugde (hij viel tegen, maar dat terzijde). De *Alien*-cyclus, die over de strijd tegen een schier onverslaanbaar parasitair organisme handelt, een zich supersonisch voortplantende draak, heeft intrigerende subplots. Eén daarvan behandelt de vraag wat een mens tot mens maakt. Is de mens die zich voor het karretje laat spannen van een internationaal concern en zijn collega's bedriegt en bedreigt nu meer of juist minder menselijk dan de androïde, de menselijk ogende robot die zijn leven in de waagschaal stelt om zijn maten tegen de Alien te beschermen? Zijn misdadigers collectief fout of zit er desondanks wellicht een mèns tussen verkrachters, moordenaars en wat dies meer zij? Aan wie heb je méér in geval van nood: aan domme en bureaucratische gevangenisbewakers, of aan loyale criminelen?
En, zoals in veel horrorfilms, is de centrale vraag hoe te handelen wanneer het gevaar onafwendbaar is. Er zijn grofweg drie opties. Pruilen of geïntimideerd raken, wat neerkomt op wachten op verlossing; hopen het op een akkoordje te gooien met de vijand, oftewel de collaboratie; of proberen te overleven door het gevecht te zoeken (wat gewoonlijk ook neerkomt op ten onder gaan, maar dan tenminste eervol want strijdend). Over de slachtoffer-optie kunnen we kort zijn. Die slaagt. Cum laude. Het monster smakt na, en maakt zich op voor de volgende ronde. De eigenbelang-optie loopt geheid spaak, omdat zich afzijdig houden niet mogelijk is en de vijand vals en onbetrouwbaar blijkt. Terugvechten, bij voorkeur samen met medestanders is het devies. *Pulp 'em or perish.*
De charme van de *Alien*-cyclus is dat het gevecht consequent geleid wordt door een dame; ze zweept de rest op alsof Rinus Michels vanaf de kleuterschool haar rolmodel is geweest, en is ingenieus als geen ander. In de rol van sergeant Ripley heeft Sigourney Weaver zich al doende een warme plaats in het hart van menig feministisch getinte kijker verworven. Ze vecht, ze vecht desnoods gemeen, ze houdt de spirit erin, ze scheldt en schreeuwt en doodt en wil per se overleven. Dat monster moet kapot. En ze wint, keer op keer. Voor Ripley geen getrut over hakken en ingescheurde nagels, en of haar haar wel goed zit.
Ripley is een vrouw. Ripley vecht, Ripley overleeft, en Ripley heeft dat aan niemand anders dan zichzelf te danken. Ripley is *her own man.*
Nu is de terugvechtende dame in horrorfilms al een jaar of tien in zwang; veel horrorfilms, en met name de *slasher movies*, danken hun plot aan een dame die het noodgedwongen opneemt tegen een monster of een maniak. Die hausse in dameshelden heeft iets te maken met het feminisme, maar evenzeer met het feit dat de ontwikkeling van voorbestemd slachtoffer naar vastberaden overlever zich in de horrorfilm makkelijker op vrouwen laat projecteren.
Filmrecensenten - door de bank genomen niet vreselijk vertrouwd met de ins & outs van horror - snappen die dameshorrorheld niet altijd zo. Vrouwen, en ze krabden zich op het hoofd, daar was iets mee, maar wat... vals vechten akkoord, maar winnen, in hun up nog wel... nee, dat deden mannen, toch? Iets met Sylvester Stallone enzo?
Die onkunde leidt tot domme vergelijkingen. Ripley wordt allerwege een vrouwelijke Rambo genoemd, wat nonsens is, want Rambo is per definitie een *loner* en Ripley probeert juist medestanders te vinden. Rambo's vechten tégen de wereld en Ripleys juist om erin te mogen blijven. Sommige interpretaties worden regelrecht bizar. In *Aliens* bindt Ripley de strijd aan met de Alien Queen Bee; een eieren leggend monster dat de oermoeder blijkt te zijn van de exemplaren die Ripley al eerder over de kling heeft gejaagd. Ripley doodt ook dit monster, en weet bovendien een klein meisje uit de klauwen van de Queen Bee te houden. En wat schrijft Joyce Roodnat in haar verwarring in het NRC: '...de strijd van Sergeant Ripley tegen het immense, slijmerige wezen is vormgegeven als een wijvengevecht op titanenniveau, met als inzet een klein meisje waar beiden hun "moederlijke" zinnen op hadden gezet. *Alien*^{3} gaat verder op dat motief. De alien haakt weer naar het moederschap en kiest een onverwachte draagmoeder voor het uitbroeden van de embryo.' Bas Heijne beschrijft, ook in het NRC, de film in termen van een gevecht tussen de ware moeder en de valse moeder, en draagt als bewijs het gegeven aan dat Ripley het monster voor *bitch* uitscheldt.
Wijvengevecht. Bitch! Ach natuurlijk, en men haalde weer opgelucht adem, Ripley vecht uit moederinstinct; éigenlijk, beste kijkertjes, is ze niets dan een leeuwin die haar welp beschermt. Ze is geen heldin, ze is gewoon maar een moeder. En alle moeders vechten solo en gewapend met vlammenwerpers tegen monsters, dat is bekend.
Echte moeders, valse moeders, draagmoeders. Als Ripley nu een meneer was geweest, zou het titanengevecht tussen Ripley en de Alien dan ook in zulke termen beschreven zijn? Een uit de hand gelopen echtscheiding, waarbij Mama Monster en Papa Held bij gebrek aan een interplanetaire rechtbank een robbertje vochten om de toewijzing van hun kleine lieve dochtertje? Zou Meneer Ripley dan draagvader zijn genoemd? Ik denk haast van niet.

Karin Spaink

foto: Rob Huibers/HH

DE GROENE TINTEN VAN GROEN LINKS

Groen Links wil graag gezien worden als een groene partij. Maar wat gaat er achter het oppervlakkige beeldmerk 'groen' schuil? PAUL LUCARDIE ziet vier groene tinten: de lichtgroene eco-opportunisten, de diepgroene eco-centristen, de roodgroene eco-socialisten en de blauwgroene eco-liberalen. Welke tint groen is kleurbepalend?

Het zal geen verbazing wekken dat het grootste deel van het partijkader van Groen Links zich op groene ideeën oriënteert. Er zullen maar weinig partijleden zijn die een afkeer hebben van het etiket 'groen', tenminste als het woord duidt op bezorgdheid over milieuvervuiling en niet op een mystiek getinte levens- en wereldbeschouwing. In deze betekenis is Groen Links zeker een 'groene partij'.

De meeste afgevaardigden op het op het tweede congres van Groen Links in december 1991, zo'n zeventig procent, toonden zich dan ook zeer bezorgd over het milieu. Voor dertig procent van de congresgangers was milieuvervuiling het meest urgente probleem in de wereld en meer dan eenderde achtte het het op één na urgentste probleem - vaak na 'armoede in de Derde Wereld', een probleem dat natuurlijk ook wel iets met milieuvervuiling te maken heeft.

eco-opportunisten

Opmerkelijk is dat toch nog bijna dertig procent van de geënquêteerden de vervuiling van het milieu op een derde of lagere plaats zette, na armoede in de Derde Wereld, werkloosheid, democratisering, gelijke rechten voor mannen en vrouwen, bewapening, discriminatie of criminaliteit. Men kan moeilijk beweren dat deze groep groen is, hooguit is ze *lichtgroen*. Deze categorie partijleden wijst dan ook de uitspraak 'Groen Links moet meer nadruk op 'groen' leggen' af.

In deze groep accepteert men de naam 'Groen Links' niet zozeer om principiële alswel om *opportunistische* redenen: de rest van de partij wilde hem nu eenmaal, de naam

zou kiezers aantrekken, Europese zusterpartijen noemen zich ook groen. Het woord 'groep' houdt overigens niet enige vorm van organisatie in: Groen Links kent geen antigroene factie of vleugel. De opportunistische groep valt evenmin samen met één 'bloedgroep', al zijn de oud-leden van de CPN er wel duidelijk oververtegenwoordigd.

diepgroen: eco-centristen

De zeventig procent van de ondervraagde kaderleden die wèl overwegend groen is, vormt nog minder één groep. Groen Links kent echter wel verschillende schakeringen 'groen': de diepgroenen, de roodgroenen en de blauwgroenen.
Slechts een minderheid van nog geen twintig procent kan tot de diepgroene of smaragdgroene *eco-centristen* gerekend worden. Eco-centristen stellen het natuurlijk milieu centraal in de politiek, ze hechten meer belang aan de natuur dan aan de mens. De mensheid maakt volgens hen maar een ondergeschikt onderdeel uit van die natuur. Krap eenvijfde van de geënquêteerde congresgangers onderschreef de stelling 'als het zou gaan tussen het voortbestaan van de natuur of het voortbestaan van de mens, kies ik voor de natuur'. Deze groep bestaat voor bijna de helft uit oud-leden van de PPR, maar nieuwe leden zijn eveneens enigszins oververtegenwoordigd.
Voor eco-centristen is herstel van een harmonische verhouding tussen mens en natuur het belangrijkste doel. Milieuvervuiling beschouwen zij vooral als een gevolg van menselijke overmoed en arrogantie ten opzichte van de natuur. Sommige ecologisten wijten die verkeerde houding aan de *Joods-Christelijke traditie* die de mens als Gods evenbeeld en heer der Schepping zou voorstellen. Eco-feministen zien het *patriarchaat* als de belangrijkste factor waarom wij 'de natuur verkrachten'. Anderen leggen de schuld bij het *wetenschappelijke en technologische denken* dat de natuur tot object van onderzoek en manipulatie zou reduceren. Weer anderen wijzen op een combinatie van factoren, waarin naast wetenschap en technologie ook het *kapitalisme* een kwalijke rol speelt. Het kapitalisme is echter ook voor de laatstgenoemde eco-centristen niet de hoofdpersoon in het complot.

roodgroen: eco-socialisten

Daarentegen is voor Groen Linkse kaderleden die *eco-socialisten* oftewel 'roodgroenen' genoemd kunnen worden het kapitalisme wèl de grote boosdoener. Deze groep kent hoge urgentie toe aan het milieuprobleem, maar wil niet de mens ondergeschikt aan de natuur maken. Het voortbestaan van de mens vereist echter radicale maatregelen, die indruisen tegen heersende economische belangen. Het kapitalisme brengt immers een voortdurend streven naar winst en kapitaalvorming met zich mee waaraan het milieu wordt opgeofferd. De macht van het kapitaal moet gebroken worden, van bovenaf door de overheid - nationalisatie en planning -, van onderop door de arbeiders - economische democratisering -, of op beide niveaus. Wellicht moet ook de grond worden genationaliseerd en het erfrecht worden afgeschaft: veel kapitalisten vergaren kapitaal meer voor hun kinderen dan voor zichzelf (omdat ze toch geen tijd hebben zèlf van hun rijkdom te genieten).
Wanneer we positieve reacties op uitspraken over afschaffing van erfrecht, nationalisatie van bedrijven en zeggenschap voor arbeiders als aanwijzingen voor socialisme beschouwen, kunnen we ongeveer eenkwart van de geënquêteerde congresgangers als eco-socialisten classificeren. Evenmin als de vorige twee categorieën mogen de eco-socialisten een echte groep genoemd worden, ook al kon men op het congres wel een zekere ontwikkeling in die richting bespeuren. Oud-PSP'ers waren oververtegenwoordigd in deze categorie, zoals te verwachten viel, maar eco-socialisten kwamen eveneens voort uit CPN, PPR en zelfs EVP.

blauwgroen: eco-liberalen

Blijft over een vierde categorie, de blauwgroenen. Deze groenen voeren milieuproblemen en het voortbestaan van de mens hoog in het vaandel maar achten andere maatschappelijke stelsels niet beter dan het kapitalisme in staat die problemen op te lossen. Binnen het bestel van de markteconomie acht men echter wel hervormingen wenselijk en mogelijk. De overheid dient krachtiger in te grijpen, vervuiling zwaarder te belasten en vervuilende bedrijven zonodig te sluiten.
Deze groep Groen Linkse kaderleden, die - bij gebrek aan betere termen - *eco-reformisten* of *eco-liberalen* genoemd kunnen worden, bestond voor bijna de helft uit ex-PPR-leden - die ongeveer eenderde van alle geënquêteerde afgevaardigden uitmaakten. Maar de eco-liberale stroming telde ook aanhangers uit CPN en PSP, ook werd zij gesteund door een belangrijk aantal nieuwe leden. Op het congres vormden de eco-reformisten, net al de andere stromingen, een zeer losse groep. Ze waren naar mijn indruk sterk vertegenwoordigd aan de top van de partij.

programmatische invloed

De vier geschetste stromingen - van opportunistisch groen tot diepgroen - lieten alle hun sporen na in het manifest dat op het laatste congres vastgesteld werd. Het eindprodukt is dan ook nogal gemengd van kleur. Het ontwerp ademde vooral een *eco-reformistische* geest, maar door een aantal radicale amendementen aan te nemen, gaf het congres de tekst uiteindelijk een meer *eco-socialistische* teneur. Bij de formulering van Groen Linkse doelstellingen kwam 'een leefbaar milieu en herstel van ecologisch evenwicht' op de tweede plaats, na 'een democratische rechtsstaat'. De huidige economische 'groeidwang' zou moeten verdwijnen, 'ecologische politiek bepaalt de grenzen van het economisch beleid' en vereist 'selectieve krimp en groei'. De door Groen Links gewenste economische orde 'staat haaks op de huidige kapitalistische markteconomie, omdat marktmechanismen een rol spelen binnen het kader van een globale planning op hoofdlijnen'. Deze economische orde onderscheidt zich echter ook van een centrale planeconomie door 'marktmechanismen en een democratische inbreng van producenten en consumenten'.
Eco-centristen zullen het manifest nog te weinig 'groen' vinden. Waarschijnlijk betreuren zij dat de allereerste versie in 1990 zo snel van tafel werd geveegd. In *Het begin van de toekomst* stond immers 'de mens is er voor de natuur, de natuur is er niet voor de mens' (pagina 8) en werd meer nadruk gelegd op 'een groene wending' in denken en handelen dan in de in 1991 vastgestelde tekst.
De *eco-opportunistische* - of liever gezegd - de niet-zo-groene stromingen in Groen Links kunnen allemaal wel iets van hun gading in het manifest vinden. Voor de *feministen* is er naast kritiek op de te strikte verdeling tussen privésfeer en openbare sfeer - die vrouwen zou beperken in hun ontplooiing - het streven naar herverdeling van onbetaalde en betaalde arbeid. Voor de *socialisten* is er de reeds vermelde afkeer van de kapitalistische markteconomie, maar zijn er ook uitspraken over herverdeling van macht, kennis, bezit, arbeid en inkomen. Voor de *liberalen* (die zich binnen Groen Links net als vroeger in de PPR liever 'libertair' noemen) valt er vrij veel te vinden over individuele vrijheid en zelfstandigheid, pluriformiteit van leefstijlen, grondrechten en individueel verantwoordelijkheidsbesef. De *ethisch-christelijke of evangelisch-radicale* stroming was onder de congresgangers weliswaar zeer zwak vertegenwoordigd, maar in het manifest toch wel herkenbaar - zij het meer impliciet dan expliciet: in de nadruk op

Voor eco-centristen is herstel van een harmonische verhouding tussen mens en natuur het belangrijkste doel. Milieuvervuiling beschouwen zij vooral als een gevolg van menselijke overmoed en arrogantie ten opzichte van de natuur

solidariteit en rechtvaardigheid, mentaliteitsverandering (overigens ook een geliefd thema bij eco-centristen), geweldloze vredespolitiek en 'verantwoordelijkheidsbesef voor het geheel' (anders dan de liberale verantwoordelijkheid voor het eigen leven). Zelfs de visie op de staat als een voorwaardenscheppende overheid die zoveel mogelijk taken toewijst aan lokale organen en maatschappelijke instellingen vertoont christelijke, of - exacter - christen-democratische trekken.

postmoderne ideologie?

Een soortgelijke mengeling van opvattingen troffen we in de reacties van de congresgangers op onze enquêtevragen aan. Zo stemde een niet te verwaarlozen minderheid - tussen achttien en dertig procent - in met liberale kritiek op overheidsbemoeienis. Herverdeling van arbeid sprak ruim tachtig procent aan, nivellering van inkomens iets minder dan vijftig procent. Ruim eenderde vond dat tegen een vreemde bezetting alleen geweldloos verzet gepleegd mocht worden. Dit ethisch pacifisme kwam niet alleen voor bij christelijke afgevaardigden - ongeveer twintig procent van de ondervraagden - maar ook bij onkerkelijken en aanhangers van andere godsdiensten.

Zo op het eerste gezicht vormen zowel het manifest als de uitkomsten van de enquête een bont palet van ideologische kleuren, die echter zelden 'vloeken'. Scherpe tegenstellingen zijn er niet, maar dat komt ook omdat de partij zich wijselijk weinig met langetermijn-beleid of utopieën inlaat maar vooral met beleid voor de korte en middellange termijn. Daarover zijn de kaderleden redelijk eensgezind. Concrete uitspraken over basisinkomen, NAVO-lidmaatschap, arbeidstijdverkorting, individualisering van belastingen en uitkeringen en milieubelasting kregen brede instemming, opklimmend van vierenzestig procent (basisinkomen) tot achtennegentig procent (ecotax).

Meer dan dit soort ideologische brokstukken of *issue-positions* kan van een postmoderne kaderpartij als Groen Links waarschijnlijk niet gevraagd worden. Ontwikkeling van een nieuwe ideologie - ecologisme bij voorbeeld - of van een eco-socialistische utopie, zou het yuppige kader niet alleen in facties en vleugels verscheuren maar ook gauw gaan vervelen.

liberale hegemonie

Volstrekt ideologie-loze politiek is echter in feite onmogelijk, politieke problemen kunnen immers niet louter zakelijk of 'technisch' opgelost worden maar vereisen telkens een keuze vóór of tegen bepaalde belangen en waarden. Een pragmatische, *issue*-gerichte politiek kan die keuze niet vermijden, hooguit verbloemen. Heersende belangen en waarden worden dan als vanzelfsprekende randvoorwaarden aanvaard en niet ter discussie gesteld. In het huidige tijdsgewricht zijn het voornamelijk liberale waarden en kapitaalsbelangen die min of meer vanzelfsprekend het politieke denken en handelen bepalen. Een eco-reformistisch of eco-liberaal beleid is dan het maximaal haalbare.

De komende tien jaar kan die liberale hegemonie weer verdwijnen en plaats maken voor een (eco-)socialistische renaissance, wanneer blijkt dat de milieuproblemen niet opgelost worden in het huidige kapitalistische bestel. Die kans lijkt me (helaas) vrij groot. Voor de eco-socialisten in Groen Links wordt die sombere, vuilere toekomst dan tenminste verguld door een toenemende invloed. In hun kielzog zullen minder groene socialisten misschien ook weer meer gehoor vinden voor hun kritiek op het kapitalisme.

Op nog iets langere termijn - in de loop van de volgende eeuw - zou een vorm van ecologisme de heersende ideologie kunnen worden, als gevolg van de rampen die bij voorbeeld Meadows c.s. in *De grenzen voorbij* ons voorspellen: uitputting van hulpbronnen, vervuiling van water en bodem, ineenstorting van landbouw en industrie op wereldschaal, massale sterfte niet alleen 'elders' maar ook 'hier'. Een mystiek getinte solidariteit met de natuur zou de mensheid in al die ellende wellicht enige troost bieden. Aan de andere kant is afkeer van de vervuilde natuur dan ook heel goed mogelijk. Daarentegen zou juist als de rampen uitblijven en de welvaart (langzaam) stijgt en geleidelijk beter verdeeld wordt, ook de *solidariteit* kunnen groeien. In de ontwikkeling van de mens zou immers een optimistisch beschouwer een gestage uitbreiding van solidariteit kunnen waarnemen, van de eigen stam of clan (in prehistorische tijden) naar de stadstaat in de oudheid, de nationale staat in de moderne periode (vanaf de Middeleeuwen in Europa en Japan, vanaf de vorige eeuw ook elders) en de mensheid als geheel in de huidige (postmoderne) tijd. Die ontwikkeling wordt vooral geleid door welvarende elites, intellectuelen en staatslieden, die hun onmiddellijke behoeften bevredigd hebben en zich de weelde van solidariteit met verre vreemden kunnen veroorloven. In een ernstige crisis vallen helaas ook zij terug in beperkte saamhorigheid met de eigen stam en moordden andere stammen uit, zoals we dagelijks op het journaal kunnen zien.

Niettemin zou na oplossing van de crises verdere ontwikkeling denkbaar zijn, in de richting van solidariteit met niet alleen de mensheid maar ook met dieren en zelfs planten. Sommige mensen zijn daar al actief mee bezig (dierenbevrijdingsfronten bij voorbeeld). Groen Links kan ook op dit punt vooroplopen - maar natuurlijk niet te vèr voorop, dan raakt de voorhoede de achterban kwijt.

Voorlopig zal de eco-centrische stroming binnen Groen Links wel een minderheid blijven (anders dan bij De Groenen, waar ze een meerderheid vormt), al spreekt ze ook een deel van de nieuwe leden aan. Groen Links zal wel geleidelijk *groener* worden, al was het alleen maar omdat de naam meer groenen aantrekt en de 'opportunisten' die nu nog uit loyaliteit, luiheid of hoop op andere tijden lid zijn gebleven tenslotte zullen afhaken of uitsterven. ▼

In het huidige tijdsgewricht zijn het voornamelijk liberale waarden en kapitaalsbelangen die min of meer vanzelfsprekend het politieke denken en handelen bepalen. Een eco-reformistisch of eco-liberaal beleid is dan het maximaal haalbare

Paul Lucardie

Paul Lucardie is wetenschappelijk medewerker van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen in Groningen

Om het opgeklommen arbeiderskind

Voor het eerst is het opgeklommen arbeiderskind onderwerp van een academisch proefschrift. De onderwijssocioloog JAN BRANDS tekende uitvoerig het levensverhaal op van zeven van hen. Voor HENK KRIJNEN vormde de verschijning van deze opmerkelijke dissertatie aanleiding tot het schrijven van een beschouwing over klassenverschillen en sociale mobiliteit. Hoe overwinnen sommige arbeiderskinderen de sociale zwaartekracht?

HENK KRIJNEN

OP DE RANGLIJST van de sociale zieligheid staat het opgeklommen arbeiderskind laaggenoteerd. In zekere zin is dat maar goed ook: doodgeknuffeld worden is een weinig benijdenswaardig lot. Aan de andere kant is het gebrek aan sociaal eerbetoon voor het opgeklommen arbeiderskind ook jammer. Over de tegengestelde krachten die aan hem trekken en zijn doen en laten bepalen, is weinig bekend. Sterker nog: de kennis over 'opwaartse sociale mobiliteit', de belofte van de moderne kapitalistische maatschappijen bij uitstek, bevindt zich - afgemeten aan de reikwijdte en omvang ervan - nog op vóórwetenschappelijk peil. Kan het anders in een zo door de cultuur van de middenklassen getekend landje als Nederland?

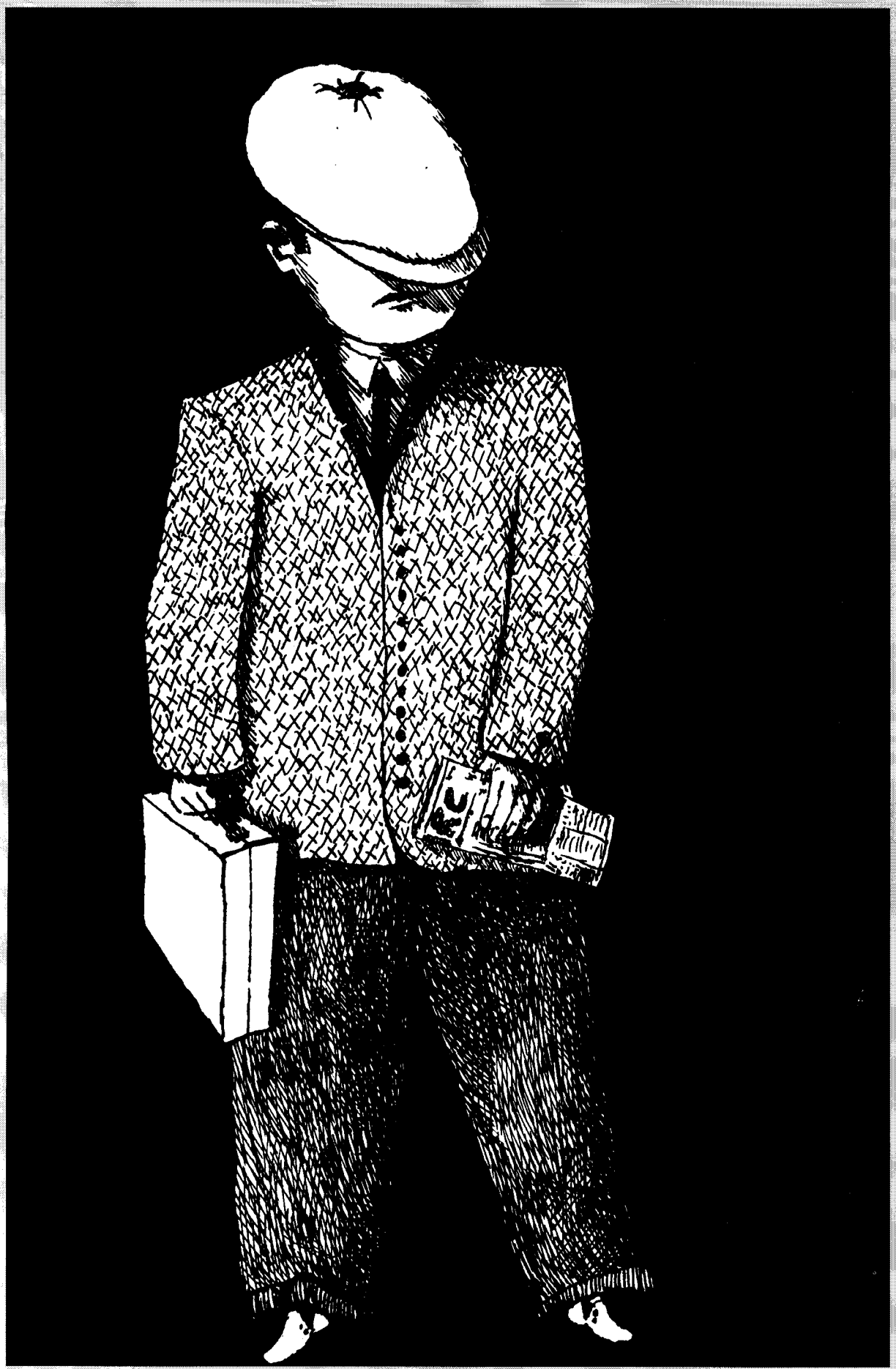
Het opgeklommen arbeiderskind bestaat niet, het kàn eenvoudigweg niet bestaan. Vlijen talloze andere 'minderheidsgroepen' zich neer onder de publieke hoogtezon, voor arbeiderskinderen die hun milieu zijn 'ontstegen', geldt dit zeker niet. Succesvolle arbeiderskinderen, want zo mogen ze gerust genoemd worden, geloven er maar al te graag in dat 'het allemaal wel goed gaat'. Bovenop de huiver en zelfs de afkeer van de betrokkenen om tot spreken te komen, stapelt zich nog eens de digitale wet van de communicatiemaatschappij: wie niet mediamiek is, bestaat niet. Het is nul of één. *Sonja Barend* en *Ursul de Geer* kunnen niks voor het opgeklommen arbeiderskind betekenen: het is niet excentriek genoeg.

Het opgeklommen arbeiderskind bevindt zich in het schemergebied van de moderne, geïndividualiseerde maatschappij, de twilight-zone tussen maatschappelijk succes en culturele non-existentie. Gezegd moet worden dat de tijdgeest niet erg meewerkt. In onze 'staccato-cultuur' - de term is van *professor Zijderveld* - is succes, en het schijnbare gemak waarmee het bereikt wordt, de maatstaf. Niet de culturele strijd en persoonlijke inspanningen die aan succes voorafgaan of het begeleiden, zijn interessant; maatgevend is de vluchtige presentie, de vlot verworven zitplaats in de maatschappelijke caroussel, de sfeer van achteloosheid waarmee 'de succesvollen' zich omhullen.

HOEWEL 'ZELFPRESENTATIE' in de Verenigde Staten een minstens even belangrijk attribuut is in het gevecht om individuele opwaartse mobiliteit als bij ons, is er in het land van de onbegrensde mogelijkheden tegelijkertijd een - zij het verwrongen - aandacht voor de sociale achtergrond van de deelnemers aan het maatschappelijk rollenspel. Amerikanen wéten dat het je allemaal niet komt aanwaaien. Die wetenschap is geworteld in een haast pathologische interesse in de sociale achtergronden van 'persoonlijk succes'. *Middle class'* is daar vaak een scheldwoord voor bekrompenheid, voor gezapigheid, voor middelmatigheid. Wie zich koestert in de geborgenheid van zijn eigen sociale klasse krijgt in dat land al gauw het stempel van 'slappeling'.

Deze vorm van 'klassenbewustzijn' ontbeert ons land ten enenmale. In het Nederlands is niet eens een redelijke vertaling van het bijvoeglijk naamwoord 'middle class' voorhanden en wie het woord 'middenklasse' gebruikt, krijgt te horen dat dè middenklasse niet bestaat en dat het 'allemaal niet zo eenduidig ligt'. In het genivelleerde Nederland heb je alleen een - afkeurenswaardige - 'maatschappelijke tweedeling', een beteurenswaardige splitsing tussen voorhoede en achterhoede. Desgevraagd zit iedereen altijd aan de goede kant van de scheidslijn, behalve de *loosers*, maar dat zijn 'de anderen', de sociaal-zwakkeren, de mensen van *Wim Kok* en *Ina Brouwer*.

Het moralisme domineert. Klassen bestaan in Nederland niet, mensen die 'uit hun klasse omhoog komen' daarom ook niet. Het woord 'klasse' betekent bij ons vooral 'kwaliteit', hoewel de laatste jaren het begrip 'onderklasse' (rechtstreeks vertaald uit het Amerikaans!) opgeld doet. Een 'onderklasse' in Nederland is er nog niet, maar - zo beweren sommigen gedurfd - zij is in opkomst. En als *underclass* geen goed woord is, dan zeggen we toch gewoon *lower class* (onvertaald weliswaar). In goed-Hollandse traditie zijn de leden van die klasse zielig (hoewel ze toch óók wel doodgeknuffeld worden). En zo pendelt de publieke opinie heen en weer tussen mededogen en tuchtbesef. De protestantse ethiek is nog springlevend - zodra het over 'klasse' gaat.

Hoe dan ook, een doodgewone arbeidersklasse, die kennen wij niet. In Engeland daarentegen is *working class'* naast heel veel slechts - de *hooligans* komen er vandaan - en heel veel triests - al die ongelukkigen die hun leven moeten slijten in al die onherbergzame arbeiderswijken - ook een geuzennaam... Een opgeklommen arbeiderskind heet een *working class hero* te zijn, in ons land is hij een anonymus die blij en tevreden hoort te zijn met wat hij heeft bereikt.
In Nederland is het sociale landschap zo plat als een dubbeltje. Egaliserende krachten als het naoorlogse wederopbouw-virus, de protestantse ethiek en de gelijke-kansen-ideologie, trokken reeds in de jaren vijftig een grauwsluier over de vaderlandse arbeidersklasse. En zo kon het gebeuren dat de Nederlandse arbeidersklasse nog wel vaders en moeders heeft (zie de nostalgische fotoboeken over de jaren dertig en vijftig die momenteel de ronde doen) - maar zonen en dochters, laat staan jonge vaders en moeders... nou nee. En zo kon één van de grootste sociologische misverstanden van na de tweede wereldoorlog postvatten: sociale stijging leidt tot geluk. In deze idee-fixe ligt dat àndere misverstand reeds besloten: mensen die 'het' gemaakt hebben, genieten van hun positie aan de 'top', hun klauterpartij is voor henzelf slechts een vage en onbetekenende reminiscentie. Ze zitten hoog en droog. Immers, zij zagen hun gevecht om 'persoonlijke ontplooiing' bekroond met een bevoorrechte maatschappelijke positie en de daarbij behorende status.

IN SOCIALISTISCHE KRINGEN, waar de arbeidersklasse nog lang in quarantaine gehouden werd, is met het op sterk water zetten van het socialisme ook meteen maar het 'einde van de klassenmaatschappij' afgekondigd. Voor het ten grave dragen van het socialisme, de klassenstrijd en het tweezijdige klassenmodel vallen plausibele argumenten aan te voeren, maar voor het overboord zetten van het klassebegrip als zodanig geldt dat toch minder. Wat een denkfout om aan de deconfiture van het socialisme en het marxisme meteen maar het 'einde van de klassen' te verbinden: het één heeft niets met het ànder van doen! Op de achtergrond speelt de afrekening met het oud-socialistische geloofsartikel van de klassenstrijd. Geen klassenstrijd meer, dan ook geen klassen meer! Toch kan niemand overtuigend aantonen dat aan het bestaan van klassen*verschillen* automatisch een zichtbare, zich op het politieke en economische niveau voltrekkende, confrontatie tussen de klassen verbonden is. Intussen is er van de bewering dat de klassenverschillen zijn vervlakt en dat klassenverhoudingen voor het maatschappelijk leven minder bepalend zijn dan vroeger, heel wat waar. Het kapitalisme heeft voor grote groepen onmiskenbaar meer welvaart en meer kansen op ontplooiing gebracht; het doet dat overigens nog steeds. Door deze ontwikkelingen is de weg geëffend voor de individualisering en de toename van de 'culturele pluriformiteit', dat nieuwe logo van de jaren tachtig en negentig. Ironisch genoeg zijn het meest levende bewijs van de 'klassennivellering' de opgeklommen arbeiderskinderen zèlf. Toch omvat het contingent arbeiderskinderen op de universiteit nog altijd slechts hooguit tien procent, bloeien de op klasseonderscheid gebaseerde corpora als nooit tevoren en kampen kinderen uit 'arbeidersmilieus' tot diep in de middelbare leeftijdsperiode met torenhoge studieschulden.
De keerzijde van de mobiliteitsbelofte - die op beperkte schaal ontegenzeggelijk wordt waargemaakt - is de *verbloeming* van klassenverschillen. Wie de moeite neemt wat nauwkeuriger te kijken naar verschillen tussen sociale groepen en speurt naar de herkomst en de tekenen van sociale ongelijkheid, kan zijn borst natmaken. Kortgeleden gingen twee Rotterdamse onderzoekers - *Bram Steijn* en *Marco de Witte* - op zoek naar klassenverschillen in vier bestaande grote ondernemingen. In hun dissertatie *De Januskop van de industriële samenleving* ontleden zij het inwendige van de moderne klassenmaatschappij. Niet alleen ontdekten zij dat er nog altijd een verband bestaat tussen klassepositie en ideeënwereld, ook bestrijden zij de met de industriële prestatiemaatschappij verbonden suggestie dat er voldoende 'ruimte aan de top' is. Zij troffen onder de werknemers met de laagste functies een 'potentieel fuiksyndroom' aan, het reële voorgevoel dat de kansen voor persoonlijke sociale stijging in de praktijk gering zijn. Dit 'syndroom' vertaalt zich in onvrede, stress en ziektes. Een 'verfijnder' zevendelig klassenschema hanterend, van 'hoger management' tot 'halfgeschoolde handarbeider', komen beide onerzoekers tot de slotsom dat de hoogste en de laagste klassen veel minder gemeen hebben dan de twee laagste. *Class still matters.*

EN WIE ONDANKS DE BEVINDINGEN van beide onderzoekers toch vasthoudt aan de idee dat in onze maatschappij factoren als mobiliteit en individualisering op grote schaal klassengrenzen uitwissen, moet eens chique kleren gaan kopen in de P.C. Hooftstraat en daarmee op een bingo-avond in een buurthuis in Osdorp verschijnen - om maar eens een plat voorbeeld te geven. Of dezelfde persoon moet eens een seizoenlang afwisselend in de ereloge van stadion De Meer en op de staantribune van hetzelfde stadion (nee niet op de F-side) plaatsnemen. Verfrissend is bovendien een dompelbad in het kampeerwezen. Ga eens niet op die o-zo-idyllische - al dan niet naturistische - camping vlakbij dat lieflijke Franse dorpje kamperen maar breng eens veertien dagen door op een gemiddelde Nederlandse of Luxemburgse camping bevolkt door landgenoten met vouwwagens en stacaravans. Waarmee ik maar wil zeggen dat - zelfs al is de 'traditionele klassenmaatschappij' geheel of gedeeltelijk verwaterd - bepaalde vormen van 'culturele apartheid' tussen klassen nog altijd bestaan. Nee, van een 'democratisering van de cultuur' in dit opzicht is geen sprake.
De tv-cultuur werkt danig mee aan de stigmatisering van 'arbeiders', die in de traditie van het naoorlogse denken steevast 'gewone mensen' worden genoemd. Arbeiders verschijnen meestal op drie manieren op de beeldbuis: als fantasieloze en kibbelende luitjes in *soaps*; als geprogrammeerd klapvee bij of houterige deelnemers aan troosteloze shows en quizzen; en - melodramatischer nog - als hakkelende arbeiders bij de poort van een met sluiting of reorganisatie bedreigd bedrijf. *Joop van den Ende* en het journaal doen hun werk grondig.
Vreemd genoeg is het juist dit negatieve beeld van de cultuurloze, hersenloze en willoze arbeider dat dat andere, positieve beeld van het opgeklommen, cultureel veredelde arbeiderskind bevestigt: de stuntelige, verbaal beperkte 'gewone man' tegenover het zelfbewuste, goed uit zijn woorden komende en *daarom* opgeklommen arbeiderskind. Nee, dat arbeiderskinderen die 'het' gemaakt hebben vaak verwikkeld zijn in een heftig cultuurconflict - dàt wil er niet zo in. (Net zo min als de gedachte dat ook arbeiders beschikken over een deel van het in de maatschappij verzamelde 'cultureel kapitaal' en dus hùn bijdrage kunnen leveren aan de 'culturele verheffing' van de samenleving als geheel.)
In dit opzicht is de verschijning van het recente boek *Die hoeft nooit meer wat te leren*, geschreven door de onderwijssocioloog *Jan Brands*, een doorbraak. Het rekent af met de mythe van het gelukkige opgeklommen arbeiderskind. In dit boek wordt een zevental arbeiderskinderen geportretteerd die 'het' gemaakt hebben, inderdaad. Ze behaalden allen een academische titel, dongen met redelijk succes mee naar een baan op de intellectuele arbeidsmarkt en verrichten naar grote tevredenheid werk met een niet geringe sociale status. Het boek levert het schijnbare bewijs voor de succesformule van de verzorgingsstaat en de welvaartsmaatschappij: voor getalenteerden en intelligenten uit de 'sociaal-zwakke milieus' blijkt opwaartse sociale mobiliteit mogelijk.
Tòch is de essentie van het boek een geheel andere: voor arbeiderskinderen, hoe succesvol ook, ontwikkelt 'het leven met verschillen' - zoals Brands dat voorzichtig noemt - zich tot het centrale thema in hun levensloop. Hun biografie kenmerkt zich door een haast onontkoombare worsteling met 'klasseverschillen', ongeacht leeftijd, status of - zelfs - maatschappelijk succes. Dat is nogal

wat: immers, in hun huidige bestaan lijkt geen aanleiding te bestaan voor het beklemtonen van verschillen. Integendeel, uit een oogpunt van 'sociaal rendement' is een teveel bezig zijn met de culturele kloof tussen heden en verleden, tussen henzelf en hun dagelijkse omgeving, niet van risico ontbloot. Kameleontisch gedrag en psychische ontkenning lonen.

IN HET 'PSYCHO-DRAMA' dat Brands omstandig registreert, komt het gevoel naar voren van het 'eeuwig tekort', de angst om op een onverhoeds moment betrapt te worden op een culturele leegte, het ontbreken van beschikkingsmacht over het, voor de midden- en hogere klassen *ogenschijnlijk* zo vanzelfsprekende, 'culturele kapitaal'. Brands ontmoette 'succesvolle arbeiderskinderen' die niet zozeer het gevoel hebben van een onvervulbaar *deficit* maar aan wie iets onbestemds knaagt, een gevoel niet helemaal op de plaats te zijn. Deze gemoedstoestand uit zich onder meer in een zekere terughoudendheid in publiek gedrag; het missen van de durf, de wil of de lust om zich - meer dan strikt nodig - in het openbaar te manifesteren. Aan de ene kant ervaren zij deze ontwijkende houding als een tekortkoming (immers in de culturele arena aan de top van de maatschappij gaat het om het vermogen zich te onderscheiden, om 'iemand te zijn') en aan de andere kant zijn zij trots op het feit dat zij dergelijk egocentrisch gedrag niet nodig hebben. Zij kijken zelfs met minachting naar de draaikonterigheid van hun meeste andere 'klassegenoten'.

Het belangrijkste 'biografisch thema' (een term van Brands) van opgeklommen arbeiderskinderen is - dunkt mij - hun dubbele 'culturele loyaliteit' en hun daaruit voortvloeiende ambivalentie, niet zozeer in de zin van 'te groot voor servet en te klein voor tafellaken' (want opgeklommen, dàt zijn ze) alswel in de zin van een onvrijwillig heen en weer geslingerd worden tussen 'twee werelden', de wereld van het milieu van herkomst en de 'nieuwe wereld', hun huidige bestaan.

In breder perspectief kan men zeggen dat deze ex-arbeiderskinderen worstelen met de bedrieglijkheid van de mobiliteitsleuze bij uitstek: 'kennis is macht'. Weerspreken kunnen zij de *meritocratische* gedachtengang niet: want juist in hun geval hebben zij door kennis te vergaren, althans door diploma's te behalen, de maatschappelijke ladder bestegen. Maar ondanks de geleverde prestaties en bewezen capaciteiten proeven zij bij voortduring het bestaan een andere wereld, de mysterieuze wereld van het klasseverschil: de wereld van de *culturele distinctie* en de *sociale distantie*. De onbereikbaarheid ervan, de onmogelijkheid om volledig in deze culturele cosmos ingewijd te raken, is voor de meesten een bittere ontdekking.

ZEKER, OPGEKLOMMEN ARBEIDERSKINDEREN zijn hoogleraren in de 'sociale intelligentie', het zijn meesters in het bespelen van de middenklassewereld, in het gebruik maken van zijn onvolkomenheden en tegenstrijdigheden. Maar deze 'compenserende gedragsvorm', hoe effectief vaak ook, geeft hen nimmer het gevoel er écht bij te horen. Het genoegen van de 'vanzelfsprekendheid van de macht' gaat aan hen voorbij. Wat zich aandient, is hoogspanning: een vaak op de toppen van het eigen kunnen laveren tussen de culturele klippen van het alledaags bestaan. Elke vorm van houvast is glibberig. Het culturele referentiekader van het ouderlijk milieu is te beperkt, de brokkelige sociale topografie van de moderne samenleving biedt weinig mogelijkheden voor identificatie en de culturele standaarden van de hogere klassen blijven onbereikbaar (en in sommige opzichten verwerpelijk).

De vraag is: behoren de arbeiderskinderen van Brands tot een 'tussengeneratie', de overgang gestalte gevend van een klassenmaatschappij met haar vertrouwde sociaal-economische ritme

naar een open maatschappij met haar kakofonie van het culturele pluralisme? Als die overgang daadwerkelijk zijn beslag heeft gekregen, dan heeft Brands onbedoeld een boek over één van de ontbindingsverschijnselen van de klassensamenleving geschreven. Als klassenverschillen er nog stéédś toe doen, dan heeft Brands - ondanks zijn begrijpelijke omzichtigheid bij het trekken van algemene conclusies - een document afgeleverd waarin een serie heimelijke maar effectieve mechanismen van de klassenmaatschappij wordt blootgelegd, dan heeft hij een soort archeologie van de produktie en reproduktie van klassenverschillen bedreven.

ÉN DING STAAT VAST: Brands' boek is een tocht in de krochten van de psyche van het opgeklommen arbeiderskind, en alleen al daarom sociologisch belangwekkend. En zelfs al bestaat de klassenmaatschappij niet meer, in oude en in nieuwe gedaante, en verloopt sociale mobiliteit in de pluriforme samenleving langs meerdere, elkaar kruisende, lijnen, dan nòg heeft Brands het begin van een theorie afgeleverd over de psychologie achter sociale mobiliteit.
Gezien de opkomst van de informatiemaatschappij is daar een grondige behoefte aan. Meer en meer wordt van belang welke sociale codes de toeëigening van 'informatie' omringen en - in het verlengde daarvan - hoe toegang tot de politieke en culturele, vaak academisch geschoolde, elite kan worden verkregen. Intellectuele en culturele mobiliteit lijkt eenvoudiger te bewerkstelligen dan economische (kennis is makkelijker te vergaren dan kapitaal), maar als puntje bij paaltje komt, blijkt de cultuur van dominante elites behoorlijk ondoordringbaar. De maatschappelijke pyramide kent een veelal verborgen en duurzame hiërarchie in 'intellectualiteit'. Het is een feit dat deze dimensie van sociale mobiliteit, en daarmee van het democratisch gehalte van de samenleving, in de politieke, sociale en - in mindere mate ook - culturele gelijkheidsdiscussie doorgaans onbesproken blijft.
Brands schiet op het *moment suprême* echter tekort. Hij heeft een onaf idee over maatschappelijk succes. Langeafstandswandelend bereiken zijn arbeiderskinderen de finish, maar wáár de finishlijn ligt, blijft in het ongewisse. Welbeschouwd is hij al tevreden met arbeiderskinderen die een academische titel behalen en ook nog een plaatsje op de arbeidsmarkt vinden.
Hoogleraar *Kees Schuyt*, gewaardeerd theoreticus van de verzorgingsstaat en zèlf een 'stijger', is wat sceptischer. In een column in *de Volkskrant* (18 april 1992) onder de titel *Sociale hoogtevrees* schrijft hij: 'Leden afkomstig uit het hogere milieu hebben niet zo gauw last van maatschappelijke hoogtevrees. Ze hebben misschien niet voldoende kennis, maar wel voldoende kennissen. Ze worden zelfs niet bang of duizelig als ze hoger stijgen dan ze eigenlijk verdienen. De eigen matige prestaties worden goed gecamoufleerd en ze weten nog steeds hoe ze naar beneden moeten kijken.' En: 'Personen uit de hoogste lagen blijven meestal kalm als ze naar beneden kijken.' Schuyts bewering roept enkele vragen op: hoe *hoog* stijgen kinderen uit lagere milieus eigenlijk èn, eenmaal beland op een 'topfunctie', hoe *onrustig* worden zij dan? Of komen zij door hun gebrek aan kalmte minder hoog dan ze 'verdienen'? Beider betoog stokt op dit punt. De onbeantwoorde vraag is: *hoe* hoog komen arbeiderskinderen eigenlijk? En in het verlengde daarvan: wat is de *maat* voor voor succes en welke *weerstanden* moeten worden overwonnen? Langeafstandswandelen, ja zelfs de marathon, beheersen de meeste doorzetters uit arbeidersmilieus wel, maar kunnen zij ook polsstokhoogspringen? Of deinzen zij terug voor de te grote aanvangshoogte?

Schuyt en Brands hebben in hun benadering ook iets gemeenschappelijks. Ze gaan beiden uit van een vrij conventioneel beeld over sociale mobiliteit: je moet klimmen om hogerop te komen. Brands - en velen met hem - zal zeggen: 'Goh, moet je eens kijken hoe hoog de meesten toch nog komen.' Schuyt zal zeggen: 'Ze komen bijna nooit helemaal bovenaan want ze kijken teveel naar beneden.'
De meeste denkers over sociale ongelijkheid gebruiken, veelal ongemerkt, de metafoor van de sociale ladder. Nu is daar erg veel voor te zeggen: onmiskenbaar is 'hoog' op de ladder in vele opzichten beter af dan 'laag' op de ladder. Maar of daarmee het hele verhaal over sociale mobiliteit, laat staan over de waarde van verschillende culturele standaarden, verteld is, moet betwijfeld worden. Grappig is dat ook Schuyt, die een open oog heeft voor de sociaalpsychologische dimensie van succes en macht, zich niet helemaal los kan maken van de zuigende werking van zijn milieu. De wet van de sociale zwaartekracht lijkt ook op hem van toepassing. Een uitspraak van Schuyt in een recent interview in DE HELLING (zomer 1992) duidt hierop: 'Ik moet iets terug doen. Ik voel het als een soort verplichting om niet te abstract te blijven. Om waar voor mijn geld te bieden.'
De 'symbolische verantwoordingsplicht', de aan zichzelf opgelegde plicht om - zij het indirect - rekening en verantwoording af te leggen, is een bekend fenomeen onder 'sociaal gestegenen', een begrijpelijke maar onvruchtbare impuls. De bijna missionaire drang om - gebruikmakend van de huidige sociale positie - iets te betekenen voor het milieu van herkomst, en meer symbolisch voor de 'onderkant van de samenleving', komt eveneens aan de orde in het boek van Brands. De slotregels van zijn boek luiden: 'Men wil problemen van anderen, welke men herkent van 'vroeger', helpen oplossen. Die inzet uit zich bijvoorbeeld in het voor gewone mensen verstaanbaar willen blijven, in het presenteren van wetenschap als een normale en principe voor eenieder toegankelijke activiteit, of in vormen van protest als anderen voor hen willen invullen hoe het bij 'gewone mensen' toegaat.'

VIER JAAR GELEDEN schreef ik in dit blad in een recensie over *Meisjes uit mijn straat*, een boek van radiojournaliste *Lieneke van Schaardenburg* over opgeklommen arbeidersmeisjes, het volgende: 'Voor mij staat als een paal boven water dat veel elementen van 'de arbeiderscultuur' voor de 'stijgers' hun waarde hebben behouden. Pas als je deze continuïteit erkent, weet op welke bodem je staat, kun je kiezen, persoonlijke besluiten nemen.'
Ik wil daar nu dit aan toevoegen: willen opgeklommen arbeiderskinderen werkelijk 'succesvol' zijn, dan moeten zij een effectieve combinatie vinden van persoonlijk levensgeluk en sociaal engagement. Zij moeten dan wèl ophouden zichzelf te plagen met de hinderlijke plicht tot verantwoording. De waarheid is deze: opgeklommen arbeiderskinderen zijn 'loners', ze kunnen niet als 'voorlopers' voor hun klasse fungeren - om één van Brands' (terechte) conclusies aan te halen.
In één opzicht, hoe van elkaar verschillend op het eerste gezicht ook, zouden de postmoderne *Einzelgänger* en het opgeklommen, op zichzelf teruggeworpen arbeiderskind op elkaar kunnen lijken: zij laten het 'sociale mysterie' dat hun bestaan omhult intact, zij 'spelen' ermee maar willen het niet volledig begrijpen of 'oplossen'. Ze doen wat hen te doen staat, stoeiend met de officiële opmaat voor succes. Deze vorm van 'culturele onverschilligheid', dit jongleren met de wetten van de sociale logica, staat niet op gespannen voet met een beter begrip voor de inhoud van hun sociale stijging: ze is er, zo is mijn stellige overtuiging, zelfs een voorwaarde voor.
Het is tijd voor een boek over succesvolle arbeiderskinderen. ▼

Henk Krijnen

Jan Brands, *Die hoeft nooit meer wat te leren*; SUN, Nijmegen, 1992

JAARGANG 5 – NUMMER 3 – NAJAAR 1992

MAASTRICHT

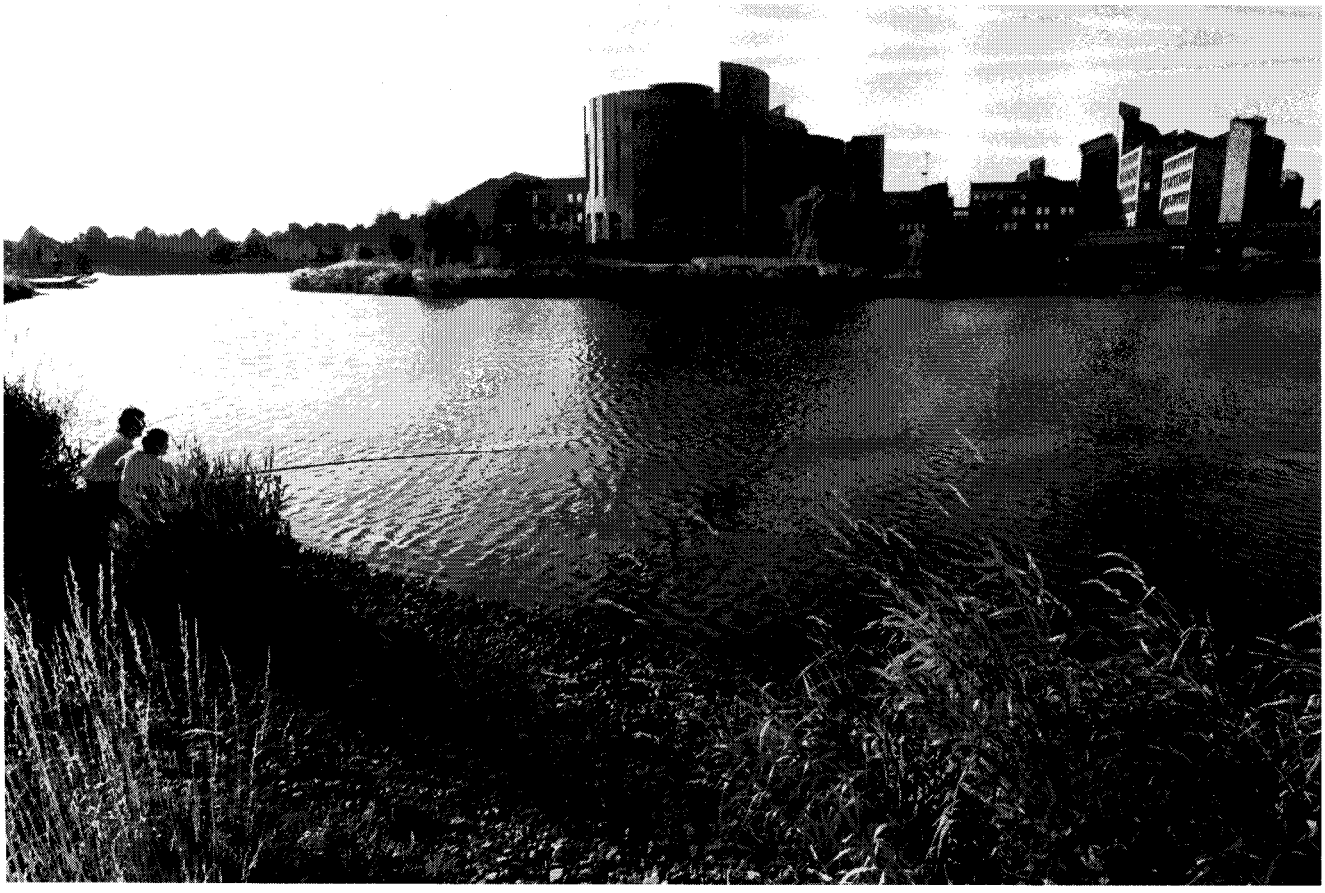

foto: Chris Keulen/HH

Het Europa-debat zit in de kritische zone. Ook na de voor de Euro-fanaten gunstige uitslag van het Franse referendum. De tijd van vrijblijvend wikken en wegen is voorbij. Sinds de Euro-top in Maastricht vliegen voor- en tegenstanders van het aldaar gesloten verdrag elkaar in de haren. De breuklijnen lopen dwars door de politieke partijen heen. Zo ook in de merkwaardige smeltkroes die de groen-linkse fractie in het Europese Parlement is. DE HELLING laat twee combattanten aan het woord. JOHN PALMER, voor wie een 'nee' tegen 'Maastricht' een fatale vergissing is, en JOHN LAMBERT, voor wie het nog veel te vroeg is om 'ja' te zeggen.

EEN ONDUBBELZINNIG 'JA' TEGEN 'MAASTRICHT'

Wie nu 'nee' zegt, zorgt dat het ideaal van een democratisch en federaal Europa nog verder in het slop raakt.

Toen *Jens-Peter Bonde*, een Deense linksradicaal en tegenstander van 'Maastricht', recentelijk in het Europese Parlement sprak over zijn redenen om 'nee' te stemmen bij het referendum, werd hij alleen bijgevallen door Franse en Duitse fascisten en door een gezelschap rechtse Franse gaullisten en Britse thatcheristen.
De toestand bij links - ook bij vele groenlinksen - aangaande 'Maastricht' is er een van verwarring. Men gedraagt zich obstinaat en gewoon pervers. Nergens gaat dat meer op dan in Engeland waar veel linkse Labourleden en andere socialisten, die beter zouden moeten weten, 'Maastricht' wraken als de belichaming van 'Europees federalisme'. Niets is minder waar. De overeenkomst van Maastricht, aangegaan door de regeringen van de twaalf EG-lidstaten, zou juist aangevallen moeten worden omdat hij *niet* federalistisch is.

democratisch vijgeblad

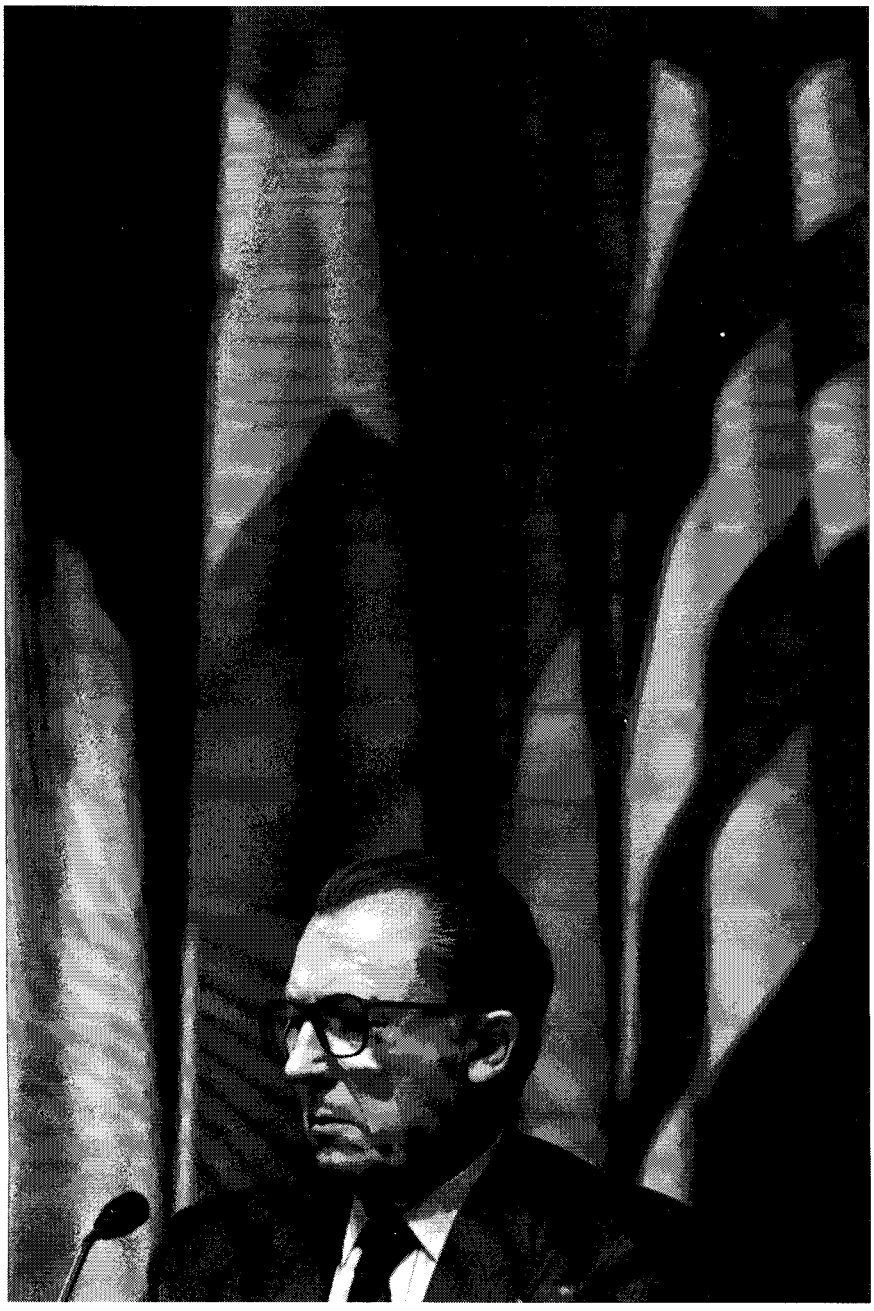
Federalisme is inderdaad de uiteindelijke inspiratiebron voor iedereen die een democratische Europese Politieke Unie wil. De democratische wetgevende macht moet bij de gekozen leden van het Europese Parlement komen te berusten. Het is dit lichaam - niet de Raad van Ministers of de Europese Commissie - die wetten zou moeten aanvaarden. Tegelijkertijd staat het federalisme een verdeling van macht voor ogen tussen de Europese, de 'nationale', de regionale en de lokale bestuursniveaus.
In zekere zin is federalisme *radicale burgerdemocratie*. Het alternatief is een 'intergouvernementeel Europa' waar de werkelijke macht in handen is van nationale regeringen, die opereren achter een steeds dikker wordende sluier van geheimhouding en onaanspreekbaarheid. Hun machtsinstrument is de Raad van Ministers en hun democratisch vijgeblad is de 'verdediging van de nationale soevereiniteit' en de rechten van de nationale parlementen. Beide motieven zijn *volledig* vals sedert de nationale parlementen besluiten van de Raad niet kunnen verwerpen of zelfs maar amenderen en de Raad als geheel niet naar huis kunnen sturen.
Er kan geen sprake zijn van een consistente linkse of groen-socialistische strategie tegenover de uitdaging van een Europese integratie als die niet voor honderd procent geïnspireerd is op het federalisme. Alle geklets over een groen-socialistisch Verenigd Europa is zonder betekenis als het niet federalistisch is. Zonder een op federale leest geschoeide herverdeling van de welvaart van de rijkere naar de armere delen van de Gemeenschap, is praten over een gedecentraliseerd Europa zinloos. Elke Europese Unie die niet federalistisch is, kan niet eens voldoen aan de normen van een parlementaire democratie.

centralisme

We zetten enkele basale feiten op een rijtje. De meest centraliserende kracht die in Europa, in de hele hedendaagse wereld, werkzaam is, is zeker niet *Jacques Delors* of de Europese Commissie (die tussen twee haakjes aanzienlijk kleiner is dan een gemiddeld provinciebestuur). De centraliserende dynamiek vloeit voort uit de enorme uitbreiding van de *gezamenlijke Europese markt*. Het kapitaal heeft zich geïntegreerd, is zich aan het integreren en zal zich in toenemende mate in heel Europa integreren; deels vanwege de trend tot wereldwijde integratie, deels om zich voor te bereiden op de interregionale economische en handelsconflicten tussen de blokken in de jaren negentig.
Het zijn niet alleen de handel en het geld die transnationaal zijn, maar ook de produktie zèlf. Een auto van Ford bij voorbeeld wordt vandaag de dag samengesteld uit onderdelen die in drie of vier verschillende landen worden gefabriceerd. Dat is overigens een reden waarom nationale muntdevaluaties in feite niet meer werken. Geen enkele grote multinational zal zijn overzeese filialen benadelen door te snijden in de prijzen in een land waar de munt devalueert.
De op één na sterkst centraliserende kracht komt van de *nationale staten* van de Europese Gemeenschap. Zij *zijn* een embryonale Europese Staat aan het scheppen waarin de nationale bureaucratieën de coördinatie in handen hebben van het buitenlandse, veiligheids-, defensie-, politie-, justitie- en immigratie-beleid en van een reeks andere beleidsterreinen en zij doen dat *buiten* het verdrag van Rome op een wijze die zich typeert door geheimhouding en onaanraakbaarheid.
De politieke strijd in Maastricht vorig jaar werd gevoerd tussen onverhulde pleitbezorgers van een intergouvernementele Europese Gemeenschap, waarin de besluitvormers aan *niemand* verantwoording verschuldigd zijn, en verdedigers van een schuchter Eurofederalisme. Geleid door de Britse Tories werden de federalisten echter gedwongen een verdrag aan te vallen dat een bespottelijke macht toedeelde aan het direct gekozen Europese Parlement, wat de rol en de rechten van zelfbesturende regio's inperkte en wat de club van nationale staten in de Raad van Ministers vrijliet om te doen en laten wat haar beliefde. De uitkomst was een gecompliceerd compromis wat noch de federalisten noch de nationalisten tevreden stelde.
Gepraat over de superstaat-achtige macht van de Europese Commissie - het EG-apparaat - getuigt van onnozelheid. De werkelijke macht ligt bij de Raad van Ministers (die de nationale staten vertegenwoordigen). Deze vaardigt wetten uit voor 350 miljoen EG-burgers. De Raad doet dat achter gesloten deuren en zonder aanspreekbaar te zijn door de nationale parlementen en het Europese Parlement.
Wat Delors en de Euro-hervormers wilden, was een marginale uitbreiding van de politieke verantwoordingsplicht van de Raad van Ministers en iets meer nadruk voor sociale, ecologische en burgerrechten als compensatie voor de overweldigende dynamiek van de gezamenlijke Europese kapitalistische markt. Zij maakten een fout door in het Maastrichtse proces te ver te gaan in het sluiten van een compromis met de verdedigers van het establishment van de 'nationale staten'.
De linkse kritiek op 'Maastricht' had daarom over het tegenovergestelde moeten gaan: over het *recht* op federalisme, op democratie, op regionaal zelfbestuur. Men had moeten pleiten voor de uitbreiding van rechten en ideeën moeten inbrengen over de richting van het buitenlands-, veiligheids- en defensiebeleid. In plaats daarvan heeft links in Engeland, Denemarken en Ierland zich verbonden met anti-immigratie-elementen, anti-abortus-fanaten en *little Englanders*. De rest van Europees links gaat zich te buiten aan een onduidelijke populistische aanval op het verdrag van Maastricht.

zonder illusies

Zou links tòch tegen 'Maastricht' moeten stemmen - ook al heeft het andere redenen dan rechts? Dit is voor een deel een kwestie van welke inschatting men maakt van de huidige balans van politieke krachten in Europa. Als een nederlaag voor 'Maastricht' ons dichter bij een democratische federale unie zou brengen dan zou mijn antwoord 'ja' zijn geweest.
Maar zo zit de wereld niet in elkaar. Een nederlaag voor 'Maastricht' te elfder ure zal betekenen *minder* democratie, *meer* intergouvernementalisme, *minder* macht voor het Europese Parlement en de regio's, *minder* prioriteit voor sociale en burgerrechten,

Jacques Delors; foto: Leo Erken/HH

minder bescherming van het milieu, *minder* invloed van de vakbonden, *meer* ongecontroleerde macht voor hen die het politie-, immigratie- en veiligheidsbeleid bepalen en *onbeperkte* prioriteit voor de interne markt. Daarom zou ik geen seconde aarzelen om 'ja' te stemmen. Uiteraard zou het een 'ratificatie zonder illusies' zijn. Links in Europa moet zich nu concentreren op het opzetten van de grootst mogelijke publieke campagne voor èchte federale democratie. Deze moet het wetgevende primaat van het Europese Parlement benadrukken, maar moet ook eisen omvatten over het regionaliseren van de besluitvorming *beneden* het niveau van de nationale staat.

Uiteraard is dit slechts *één* prioriteit voor links Europa. De strijd voor uitbreiding van de sociale, milieu- en burgerrechten blijft essentieel. De macht van de centrale banken in de EG zou onder de directe invloed van de nationale parlementen en het Europese Parlement moeten komen. Gezamenlijk zouden de vakbonden en de nieuwe sociale bewegingen (zoals de ouderen, de vrouwen, de migranten) zich moeten inzetten om het concept van een sociaal Europa uit te breiden; *ver voorbij* alles wat in Maastricht voorzien is.

Andere kwesties vragen dringend om onderzoek zoals de samenstelling van een Europees programma voor economisch herstel en volledige werkgelegenheid. Maar ze moeten ook de oppositie omvatten tegen de politiek van een *blank Europees Lager*, inclusief immigratiecontrole, tegen nieuwe vormen van transnationale bevolkingsplanning en tegen Europees openbaar bezit (het heeft geen zin het casco van een Ford te nationaliseren als de andere delen 'privébezit' blijven).

We hebben dringend behoefte aan geïntegreerde Europese vakbonden, organisaties zoals het Europees Ouderen Parlement en vele andere om de sociale bewegingen te verenigen. We zullen ook een linkse politieke partij voor heel Europa nodig hebben.

Dit alles zal essentieel zijn in een Europese Unie van twaalf staten: in een Unie van twintig of dertig landen binnen een paar jaar zullen al deze zaken onontkoombaar zijn; of het antwoord op 'Maastricht' nu 'ja' of 'nee' is. Maar het politieke klimaat voor links Europa zal onvergelijkbaar moeilijker worden als de Le Pens, de Republikaner, het Vlaams Blok, de thatcheristen en de andere werkelijke leiders van de 'anti-Maastricht-beweging' overwinnen. ▼

John Palmer

John Palmer is correspondent van The Guardian in Brussel en lid van de Socialist Society in Engeland

EEN BESLIST 'NEE' TEGEN 'MAASTRICHT'

Door een simpel ja-knikken, worden de nationale politieke partijen tot slippendragers van de Eurotechnocraten.

Uitmaken welke lijn gevolgd moet worden aanzien van het verdrag van Maastricht is een nuttige politieke exercitie, die behulpzaam kan zijn bij het verduidelijken van een algehele stellingname in het 'Europa-debat'. Dat debat zal van nu af aan permanent ons deel zijn. Wat er ook gebeurt in het Franse referendum, hetzelfde dilemma zal steeds terugkeren: zijn we vóór of tegen het Europa dat geconstrueerd wordt door de grote coalitie van sociaaldemocraten en christendemocraten, van *Kohl* en *Mitterand, Major, Gonzales* en *Lubbers*, en aangeboden als de 'graag of niet'-formule voor de toekomst van Europa?
Dankzij hun referendum hebben de volkeren van Denemarken, Ierland en Frankrijk een reële kans voor zichzelf te beslissen over Maastricht en heronderhandelingen te forceren. In de andere lidstaten waar het Verdrag door de parlementen geratificeerd zal worden, zal het publieke debat, hoewel voorafgegaan door de conclusie, ons een eerste reële mogelijkheid bieden om voor de zaak te pleiten van een democratisch, federaal Europa, met andere doelen en prioriteiten.

democratie en inhoud

Een 'ja of nee'-referendum is onbevredigend voor elke kiezer, en voor elke partij die een standpunt in moet nemen - te meer waar het niet een enkel onderwerp betreft maar een lange reeks van opties, waarvan elk haar eigen importantie heeft. In dit geval moet zorgvuldig onderscheid gemaakt worden tussen het vraagstuk van de *democratie* - hoe het Verdrag van Maastricht werd opgesteld en hoe het bedoeld was aangenomen te worden: met een minimum aan debat - en kwesties aangaande de *politieke inhoud*.
De argumenten tegen de ondemocratische procedure zijn op zichzelf al genoeg reden om tegenstander te zijn van de uitvoering van 'Maastricht'. In de beste 'Europese' traditie werd over het Verdrag onderhandeld achter gesloten deuren, met een minimum aan informatie en praktisch zonder publiek debat. Daarna werd het voorgelegd aan de parlementen (en in drie gevallen aan de bevolking) zonder de mogelijkheid tot amendering. Er werd van uitgegaan dat het antwoord overal een eenstemmig 'ja' zou zijn - getuige het feit dat er niet eens is gedacht aan een procedure in het geval van een enkele afwijzing. Als we de democratie serieus nemen, kan zeker niet geaccepteerd worden dat de Euro-staat waarvoor Maastricht de blauwdruk is, gebaseerd is op zo'n ondemocratische benadering.
Er is het tactische argument opgeworpen dat geen 'nee' gestemd moet worden om te voorkomen in hetzelfde kamp terecht te komen als de ergste vijanden (Jens-Peter Bonde, drijvende kracht achter de anti-Maastrichtse Deense Volks Beweging en een eeuwige linksradicaal, aangemoedigd in het Europese Parlement door Le Pen en zijn soort). Het is een argument dat niet weerlegd hoeft te worden: als het tot een botsing zou komen om de Gemeenschap democratischer te maken en progressiever in sociale, milieu en Derde-Wereld-kwesties, hoeft niemand te betwijfelen aan wiens kant wij staan.
Serieuzer is het argument dat we op moeten passen niet in de kaart te spelen van het heropkomend extreem-rechts nationalisme, waarvan de basis ligt in de nationale staat. Een nee-stem die de lang verwachte vooruitgang naar een sterke Europese eenheid blokkeert, zou de nationalistische en racistische krachten die alleen effectief bestreden kunnen worden door een economisch gezonde en democratische Gemeenschap bevoordelen.
Het hangt er in deze kwestie maar vanaf welke inschatting men maakt van de aard van de terugval die mogelijk het gevolg zal zijn van het Deense 'nee' en meer nog van een Frans 'non'.
Het dramatische 'non-scenario' leidt tot een volledige stagnatie van het eenwordingsproces en een uiteenvallen van de Gemeenschap, het mislukken van de voltooiing van de gemeenschappelijke markt.

heroverweging

In feite is het hoogst onwaarschijnlijk dat het eenwordingsproces in belangrijke mate losgelaten wordt. Tenslotte zat de Gemeenschap weer in de lift vooral omdat de grote industrie dat zo wilde; omdat het hele establishment van de Gemeenschap overtuigd was dat zij een recept vormt voor economische groei; en omdat Kohl en Mitterand schouder aan schouder aan het roer stonden. Duitsland had de steun nodig van een sterke Gemeenschap met het oog op het opslokken van de DDR, en Mitterand moest laten zien dat Frankrijk de bevoorrechte partner was bij de opbouw van Europa. Deze verschillende motivaties blijven allemaal gelden, en worden versterkt door de waarschuwingssignalen uit Denemarken en Frankrijk. Alle regeringen zullen een maximum van 'Maastricht' moeten veilig stellen om hun geloofwaardigheid te herstellen, en zullen waarschijnlijk de gelederen sluiten ter voorkoming van een heroverweging van 'Maastricht'. Het is een scenario waarin degenen die zich uitspraken tegen Maastricht vanwege de inhoud en de democratie, de kans krijgen om hun stem te laten horen.
De centrale kwestie is in dat geval eenduidig: welke lijn volgen we over de *inhoud* van het Verdrag. Als wij ervan overtuigd zijn, zoals velen aan de Groene Linkerkant, dat de huidige doelen, plannen en prioriteiten van de Gemeenschap zodanig zijn dat we er fundamenteel ontevreden over zijn, en als we serieuze politieke redenen hebben om specifieke delen van de tekst van Maastricht af te wijzen, waarom zouden we dan vóór stemmen? Is een oppositie die niet van uiterst rechts komt maar een democratisch, federaal Europa eist, niet precies wat de Gemeenschap nodig heeft? We moeten zeker niet aan extreem rechts het monopolie laten om 'Maastricht' te bekritiseren.

doorgedrukt

Wat zijn de belangrijke thema's die een neestemmen rechtvaardigen? Als eerste de kwestie van de *economische en monetaire unie*. Deze kan Europa helpen overeind te blijven in de strijd met de VS en Japan. Maar zoals het voorgesteld wordt, is zij een recept voor een Gemeenschap van twee snelheden: van landen met een economie die sterk genoeg is om zich het derde stadium in te wringen en één munt en één centrale bank te accepteren; en van landen die achter blijven met magere vooruitzichten om nog bij te raken.
Zwaardere concurrentie, gepaard aan vermindering van de publieke uitgaven, zal een toenemende werkloosheid betekenen en een verder groeiende kloof tussen regio's. Een monetaire politiek volgens het Duitse model zal de overhand krijgen en de nationale regeringen zullen het grootste deel van de marges om te manoeuvreren verliezen. De omzichtige deflatoire beleidslijnen van de Bundesbank, voorgesteld als Gemeenschapsbeleid, vormen niet noodzakelijkerwijs het juiste politieke recept voor een land dat met massale werkloosheid en regionaal verval kampt.
De tweede kwestie betreft het *veiligheids- en defensiebeleid*. De afgelopen maanden hebben aangetoond dat twaalf ministers geen werkbare formule voor een buitenlands beleid van de Gemeenschap hebben kunnen vinden. Het is de fundamentele zwakte van 'Maastricht': de weigering om de noodzaak

foto: Leo Erken/HH

te erkennen van een echt federaal systeem op bepaalde afgeperkte terreinen. Het grote obstakel in deze is de feitelijke onmogelijkheid voor politici uit de gecentraliseerde, middelgrote naties (Frankrijk en Groot-Brittannië) om het wezen van een federalistische benadering te aanvaarden: de samenvoeging van sleutelfuncties en de overdracht ervan naar het federale niveau.
Tegelijkertijd hebben de landen die ook deel uitmaken van de West Europese Unie (WEU) het idee erdoor gedrukt deze organisatie te gebruiken als een militaire arm van de Gemeenschap; plannen makend en ze uitvoerend - zonder onderworpen te zijn aan enige effectieve democratische controle. Is dat iets wat we kunnen aanvaarden, zelfs als deze optie vergezeld gaat van een bindende toezegging deze strijdkracht in essentie te gebruiken voor vredesstichting en vredesbewaking, binnen Europa en voor de Verenigde Naties? Welke garantie is er dat Engeland en Frankrijk niet geneigd zullen blijven om blindelings de Verenigde Staten als 'wereldpolitieagent' te volgen?
Laten we kort een drietal andere thema's behandelen. *Binnenlandse zaken*. De overdracht van de verantwoordelijkheid voor samenwerking met betrekking tot immigratiebeleid, internationale fraude, terrorisme en drugshandel aan een intergouvernementeel machtsapparaat, zonder democratische controle, zal waakzaamheid vragen tegen de potentiële bedreiging van burgerlijke vrijheden. Het *Europees Parlement*. Het Verdrag van Maastricht omschrijft nauwkeurig een lange en complexe procedure die het Parlement de mogelijkheid zou geven van een veto over beslissingen van de Raad op bepaalde gebieden. Maar het vetorecht zal ondoorzichtig en onhanteerbaar zijn en voorspelt zeker geen toename van de betekenis van het Parlement. *De regio's*. Grotere autonomie voor regionale autoriteiten bij het economisch beleid zou een belangrijke bijdrage kunnen vormen om te voorkomen dat de achterstanden zich vergroten. De vorming van een Commissie voor de Regio's met een vergelijkbaar ineffectieve status als de bestaande Commissie voor Economische en Sociale Zaken toont de vijandigheid van de lidstaten tegenover elke werkende schakel tussen de regio's en de Gemeenschap.

Tenslotte is er nog een argument van een andere orde ten gunste van een 'nee' tegen Maastricht. Het scenario dat de voorkeur heeft van 'Europeanen' van de harde kern als Delors, is altijd geweest dat de Twaalf de regels zouden vaststellen voor het volgende stadium (de tekst van Maastricht), en nieuwe leden te verplichten deze regels te accepteren zonder een komma te veranderen. De angst bestond dat de nieuwkomers zich bij de Britten zouden scharen om een lossere, intergouvernementele Gemeenschap te bewerkstelligen. Deze benadering had altijd al iets verregaand ondemocratisch. Met deze uitbreiding in het verschiet zou een afgedwongen heronderhandeling van het Verdrag van Maastricht het nú mogelijk maken de nieuwe landen, die krachtige democratische tradities hebben (en in het Zwitserse geval een grondig begrip van federalisme) te betrekken bij de heroverweging van de toekomstige structuur en politiek van de vergrote Gemeenschap.
Als dat zou gebeuren, zouden de Denen die 'nee' gestemd hebben Europa een grote dienst hebben bewezen. ▼

John Lambert

John Lambert is mede-initiatiefnemer van AGENOR, een groen-links Europees netwerk. Tussen 1984 en 1989 was hij coördinator van de groen-alternatieve fractie in het Europees Parlement. Momenteel is hij als beleidsmedewerker verbonden aan dezelfde fractie.

EEN FALEND DEBAT OVER CULTUURPOLITIEK

Vlak voor de zomer werd het weinig fraaie debat over de Cultuurnota van Hedy d'Ancona afgesloten. Opvallend was de gemeenschappelijke verontwaardiging bij alle partijen: de kunstwereld, de politiek, de media. Terugkerend punt is telkens de angst over de aantasting van de vermeende autonomie van de cultuur en haar producenten. HANS BLOKLAND probeert te achterhalen welke factoren een zinnig publiek debat verhinderen. Zit de cultuurpolitiek in Nederland op een dood spoor?

De overheidsbemoeienis op het gebied van de cultuur heeft altijd, zeker voordat de nieuwe wijze van planning werd ingevoerd, een sterk 'incrementalistisch' karakter gehad. Het beleid met betrekking tot musea, monumenten, archieven, bibliotheken, letteren, beeldende kunst, media, vormgeving en bouwkunst, toneel en mime, muziek en dans, amateuristische kunstbeoefening, en kunstzinnige vorming is stukje voor stukje tot stand gekomen in een continu proces van onderhandelingen tussen belanghebbenden uit de desbetreffende kunstenwereld, de bureaucratie, adviesraden en politici. Het initiatief tot subsidiëring van bepaalde voorzieningen werd en wordt veelal genomen door krachtige lobby's uit de samenleving. De toekenning geschiedde vooral op ad-hocbasis: zelden was er sprake van afwegingen binnen en tussen de verschillende sectoren (bij voorbeeld: symfonische tegen kamerorkesten, en muziek tegen film) en van afwegingen tussen gevestigde instellingen en nieuwe initiatieven. De publieke discussie over dit onderwerp, stelde de cultuursocioloog *Zijderveld* in zijn boek *De culturele factor*, gaat bovendien mank aan substantiële of waarde rationaliteit, met als gevolg dat 'het cultuurbeleid niet in een duidelijk cultuurpolitiek kader staat en zich tamelijk onsystematisch op allerlei cultuurproblemen stort.'

In het algemeen kenmerkt het overheidsbeleid zich vandaag de dag vaak door immobilisme, verkokering, stuur- en richtingloosheid, kortzichtige particularistische belangenbehartiging, gebrek aan maatschappelijke legitimiteit en beperkte instrumentele rationaliteit. Het cultuurbeleid is echter bij uitstek vatbaar gebleken voor deze feilen van het politieke bestel.

nieuwe aanpak

In theorie zijn de voordelen van de nieuwe planningsmethodiek groot. Een voordeel voor de instellingen is dat hen nu in principe vier jaar, of zelfs structureel, financile zekerheid wordt geboden. Dit schept de mogelijkheid een lange-termijnbeleid te ontwikkelen en daarin meer artistieke risico's te nemen. Ten tweede heeft het plan mogelijk gemaakt dat er een afweging gemaakt kan worden tussen het bestaande, gevestigde aanbod en wat zich nieuw aandient. Het spreekwoordelijke conservatisme van gevestigde, geïnstitutionaliseerde belangen kan zo worden bestreden en historisch gegroeide onevenwichtigheden kunnen worden bestreden. Een derde voordeel is dat er nu veel beter dan vroeger een afweging gemaakt kan worden, en verschuivingen aangebracht kunnen worden, *tussen* de verschillende disciplines. Dankzij deze twee laatste voordelen kunnen het immobilisme en de verkokering worden tegengegaan.

Daar komt bij dat met name dankzij het algemene cultuurpolitieke deel van de Cultuurnota de besluitvorming in beginsel fundamenteler, overzichtelijker en openlijker is. Zij is daarmee beter politiek te controleren en te benvloeden. Regering en volksvertegenwoordiging krijgen meer gelegenheid zich met de grote lijnen, de achterliggende visie, van het beleid bezig te houden. De voorwaarde tot de vorming van een brede maatschappelijke discussie en consensus inzake de instrumenten en doeleinden van het beleid, is hierdoor beter vervuld. Het beleid kan meer richting en samenhang krijgen en aan legitimiteit winnen. Tot slot kan de permanente overvraging en overbelasting van de overheid worden bestreden, omdat dankzij het publieke debat over de doeleinden van het beleid deelbelangen tegen elkaar kunnen worden afgewogen. Er is aldus minder ruimte voor het najagen van particuliere korte-termijn-belangen.

Een onvolkomenheid van de huidige besluitvormingsprocedure is dat de geldigheidsduur van de plannen niet synchroon loopt met de zittingsperioden van de achtereenvolgende kabinetten. Zoals bekend kan een kabinet somtijds voortijdig vallen. Een plan kan echter niet halverwege eenzijdig door een nieuwe minister worden herzien: het heeft de vorm van een contract tussen de overheid en de betrokken instellingen. Bijgevolg is een minister vaak gedwongen om voornamelijk het beleid uit te voeren dat door zijn voorganger is vastgesteld. Dit komt de politieke helderheid niet ten goede.

de media

Om de tekortkomingen van veel hedendaags beleid te ondervangen, is een fundamentele discussie over de waarden en doeleinden van het betreffende beleid van cruciaal belang. Wat is hier in dit geval van terechtgekomen? In de Cultuurnota zet de minister zijn *cultuurpolitieke visie* uiteen op basis waarvan het Kunstenplan wordt opgesteld. In de nota zijn algemene beschouwingen gewijd aan, onder meer, enige ontwikkelingen in de cultuur (mondialisering en mede hierdoor uniformering; herontdekking van culturele tradities als tegenbeweging; opkomst van audiovisuele media en gevolgen hiervan voor het lezen en het podiumkunstenaanbod; trends in actieve en receptieve cultuurparticipatie). Verder bevat de nota een terugblik op het gevoerde beleid en worden de kernbegrippen (kwaliteit en verscheidenheid) en de

foto: Bert Verhoeff/HH

belangrijkste beleidsthema's (bevorderen van met name de cultuurdeelname en van een hoogwaardig pluriform aanbod) aangeduid. Van de oorspronkelijk door de Tweede Kamer gevraagde koppelingen met andere beleidsterreinen - men denke met name aan onderwijs en volkshuisvesting (architectonische kwaliteit van de bebouwde omgeving) - of van een cultuurpolitieke visie op de fundamentele waarden en doeleinden van onze samenleving, is in deze nota niet of nauwelijks sprake. De minister blijkt zich liever te beperken tot de hem vertrouwde beleidsterreinen die onder zijn strikte verantwoordelijkheid vallen.

Zeker vanaf het moment dat de Raad voor de kunst in maart 1992 zijn 1040 pagina's tellend advies publiceerde over de 316 ingediende subsidie-aanvragen, is de publieke discussie in de diverse media volledig gedomineerd geweest door de instellingen die hun aanvraag niet of onvolledig gehonoreerd dreigden te zien. De berichtgeving over cultuurpolitiek en -beleid beperkt zich in Nederland bijna volledig tot spektakelnieuws inzake met een korting op hun subsidie bedreigde instellingen.

Het zijn doorgaans slechts de bedreigde belanghebbenden zijn die aan het woord worden gelaten. Van de cultuurpolitieke overwegingen die aan bepaalde beslissingen ten grondslag zouden kunnen liggen, verneemt de gemiddelde burger weinig. [voetnoot 2] Al met al wekt het dan ook nauwelijks verbazing dat er in de media niet of nauwelijks een verslaggeving, laat staan een algemene cultuurpolitieke discussie, heeft plaatsgevonden.

de politiek

Waarover debatteerden de politici tijdens de parlementaire behandeling van de Nota Cultuurbeleid? Op 15 juni 1992 jongstleden vergaderde de Vaste Commissie voor Welzijn en Cultuur. Deze vergadering besloeg ongeveer acht uur en had de algemene cultuurpolitieke beschouwingen van de Cultuurnota en de zogenaamde 'sectornota kunsten' (podiumkunsten, beeldende kunst, bouwkunst, vormgeving, film, amateurkunst en kunsteducatie) tot onderwerp.

Op *algemene* cultuurpolitieke ontwikkelingen en doeleinden werd door de leden van de Tweede Kamer en de minister in de betreffende vergadering niet of nauwelijks ingegaan. In de meeste gevallen complimenteerde men de minister voor zijn beschouwingen, onderschreef zijn visie of maakte plichtmatig een kanttekening. Vervolgens ging men over tot de orde van de dag.

Uit een kleine eigen berekening op basis van de Handelingen blijkt, dat de woordvoerder van het CDA circa vijftien procent van zijn spreektijd in de eerste termijn besteedde aan het algemene deel van de nota, twintig procent aan de voorgenomen bezuinigingen in de regio, tien procent aan de pogingen van de minister de instellingen meer op eigen verdiensten en minder op overheidssteun te laten leunen en vijfentwintig procent aan de subsidies die individuele instellingen al dan niet waren toegezegd. De percentages voor de woordvoerder van de PvdA zijn ongeveer vergelijkbaar. Nog meer dan zijn collega ging hij echter in op de, naar zijn mening, onterechte afwijzing van subsidie-aanvragen van specifieke instellingen en kunstenaars.

De woordvoerder van D66 stelde in een reactie op dergelijke pleidooien, dat hierdoor de indruk werd gewekt, dat de betrokken pleitbezorger *alle* subsidie-aanvragers tegen het licht had gehouden. Omdat dit onwaarschijnlijk is, lijkt het, suggereerde hij, alsof de instelling die het eenvoudigst toegang heeft tot een bepaalde parlementariër, het kundigst lobbyt, de grootste kans op subsidiring heeft. Inderdaad is het opvallend dat sommige kamerleden sterk geporteerd bleken te zijn voor juist die kunstproducenten die afkomstig waren uit dezelfde provincie waar zij zelf domicilie hielden.

Ook de woordvoerders van de verschillende oppositiepartijen blonken in hun eerste termijn niet uit in diepgravende cultuurpolitieke overwegingen. Zij beperkten zich tot een aantal voorgenomen concrete beleidsmaatregelen (reorganisatie van het orkestenbestel in de regio; korting op de podiumkunstensubsidies) en de chaotische laatste fase

van de Kunstenplanprocedure. De minister trachtte hierin, na door enkele succesvolle lobby's uit de regio tot forse additionele uitgaven te zijn gedwongen, zijn begroting alsnog sluitend te maken. Dit geschiedde door overijld een ongedifferentieerde, extra korting op de subsidies in de podiumkunstensector door te voeren. Bijkans alle oppositiepartijen hielden voorts een pleidooi voor een vergroting van het kunstenbudget, óók de VVD, die toen zij nog zelf regeringsverantwoordelijkheid droeg, juist fors op dit budget wilde bezuinigen.
De eerste termijn van de minister stond bijna volledig in het teken van de concrete maatregelen uit het Kunstenplan. Omdat hij hierin reageert op de gemaakte opmerkingen is dit ook voorspelbaar. Bijna de helft van zijn spreektijd ging op aan de voorgenomen reorganisatie van het orkestenbestel in de regio, en ruim eenkwart aan de maatregel waarbij de instellingen gedwongen worden hun eigen inkomsten te vergroten.
In de tweede termijn van de kamerleden en de minister werden de beschouwingen nog meer gericht op individuele instellingen en specifieke incrementele beleidsmaatregelen. Grote thema's kwamen niet meer aan de orde.
Van een publieke of politieke discussie over algemene culturele ontwikkelingen in de samenleving en over de doeleinden van het cultuurbeleid is kortom vooralsnog weinig terecht gekomen. Mede hierdoor openbaarde zich geen werkbare consensus over verreikende cultuurpolitieke instrumenten en doeleinden. Dit had weer tot gevolg dat de claims van de vele belanghebbenden slechts moeizaam tegen elkaar konden worden afgewogen en dat de feilen van een vanouds sterk incrementalistisch beleid zich opnieuw manifesteerden: richtingloosheid, gebrek aan publieke legitimiteit, overbelasting van de overheid, verkokering van de diverse sectoren, immobilisme, et cetera.

foto: Ton Poortvliet/HH

onvermoede talenten

Naast het toenemende onvermogen in westerse democratieën om een fundamentele politieke discussie te voeren, is er een aantal specifieke oorzaken van het falende cultuurpolitieke debat.
Een deel van de verklaring van de beperkte publieke discussie ligt wellicht in de omstandigheid dat het vak van kunstenaars bestaat uit het bespelen van publiek. Zeker wanneer hun beroepsmogelijkheden op het spel staan, worden alle registers opengetrokken en onvermoede talenten getoond. In het laten horen van hun stem worden zij bovendien flink geholpen door de dikwijls uitstekende relaties met de pers. De betrokken journalisten hebben veelal een artistieke achtergrond en identificeren zich sterk met (de belangen van) de kunstenwereld.
Bovendien beseffen journalisten in de regel onvoldoende dat het waarderen en bekritiseren van een integraal kunst*beleid* een andere invalshoek en competentie vergt dan het recenseren van individuele kunstuitingen, hun normale bezigheid. Het gevolg is dat het ongenoegen van een bepaalde kunstproducent enorm wordt uitvergroot en een buitenproportionele rol gaat spelen in de discussie. Gaat de buitenstaander af op de gehanteerde terminologie en kwalificaties, dan zal hij alras de indruk krijgen dat niets minder dan het voortbestaan van de Nederlandse cultuur op het spel staat. Al met al bestaat er in de Nederlandse samenleving waarschijnlijk geen pressiegroep die er zozeer in slaagt de indruk te wekken, dat zij voortdurend hulpeloos moet toezien hoe zij door de politiek op een schandalige manier wordt gemangeld, en die tegelijkertijd zo'n machtspotentieel weet te ontwikkelen.
Gelobbyd wordt er niet alleen via de pers. Ambtenaren, kamerleden, de minister(s) en andere beleidsmakers en gezagsdragers worden ook rechtstreeks - per persoonlijk onderhoud, telefoon, brief, fax, petitie, manifestatie, demonstratie - en al dan niet in georganiseerd verband op de hoogte gebracht van de 'desastreuze' gevolgen van bepaalde subsidie-afwijzingen. De betrokken politici blijken sterk gevoelig voor de berichtgeving in de pers en voor deze lobbypraktijken met als gevolg dat de discussie en de besluitvorming in hoge mate door de eisen en verlangens van de kunstproducenten worden bepaald. Door incidenten derhalve: de grote lijnen verdwijnen voortdurend uit het zicht. Dit wordt nog versterkt door het feit dat de kunstenwereld in Nederland een kleine wereld is, waarin men elkaar al snel persoonlijk kent, posities en functies geregeld wisselen en de onderlinge afhankelijkheden groot zijn. De vervlechting van staat en maatschappij is bijzonder sterk waardoor de politieke speelruimte om vergaande beleidswijzigingen door te voeren betrekkelijk gering is.
Dit blijkt bij voorbeeld uit de praktische

foto: Jan Lankveld/HH

onhaalbaarheid om subsidies van de ene kunstsector naar de andere over te hevelen, iets wat de integrale afweging binnen het Kunstenplan juist mogelijk had moeten maken. Zo is het een historisch gegroeide omstandigheid dat de symfonische orkesten in Nederland een onevenredig groot beslag leggen op het kunstenbudget. In een reeds bijna twee decennia durende poging tot reorganisatie van het orkestenbestel tracht men op deze orkesten te bezuinigen ten faveure van opkomende kunstvormen als film, bouwkunst en kamermuziek. Dit probeert men vooral te doen in de regio, met als motief dat de desbetreffende regionale orkesten in vergelijking met vermaarde gezelschappen als het Concertgebouworkest en het Rotterdams Philharmonisch Orkest kwalitatief minder hoogstaand zijn, en dat stedelijke gebieden vanzelfsprekend eerder broeinesten van kunsten vormen dan dorpen en buitenplaatsen. 'Jullie hebben natuur, wij cultuur', zo kan ook het advies van de Raad voor de Kunst worden samengevat. Deze pogingen tot reorganisatie en integrale afweging tussen verschillende kunstdisciplines lopen echter iedere keer stuk op de krachtige, vooral door sentimenten en materiële belangen gevoede, lobby's die de regionale gezelschappen, in eendrachtige samenwerking met uit de regio afkomstige parlementariërs, met plaatselijke politici en met de pers, weten te genereren. De verkokering van het beleid blijft dus intact.

uitweg

Een panacee voor het tekortschietende publieke debat over de waarden en doeleinden van het beleid is er vanzelfsprekend niet. Gezocht kan worden in de volgende richtingen. Ten eerste zal het debat gediend zijn met *meer vakbekwame en afstandelijke journalisten*. De media zullen zich sterker moeten realiseren dat kunstrecensenten niet zonder meer oordeelkundig zijn op het gebied van het cultuurbeleid. De schrijver van de tuin-rubriek laat men tenslotte ook niet het landbouwbeleid van de Europese Gemeenschap recenseren. Daarnaast is een *minder vanzelfsprekende identificatie* met de belangen van de kunstenwereld gewenst. Engagement is in het algemeen toe te juichen, maar de kunst en de cultuur zijn niet geholpen wanneer dit eenzijdig wordt gericht op particuliere, korte-termijn belangen.

Ook is het debat gebaat bij *betere politici*. De gebrekkige recrutering en kwaliteit van politici wordt in Nederland in het algemeen als een probleem gezien maar met betrekking tot de cultuurpolitiek is een bijkomend probleem dat dit terrein vaak wordt toebedeeld aan politici die het vak nog moeten leren, juist hun carrière aan het afbouwen zijn of in het algemeen niet voldoende capabel worden geacht om 'zware' onderwerpen als financiën, onderwijs en buitenlandse politiek in hun portefeuille te hebben. Terwijl deze materie zich bij uitstek lijkt te lenen voor verreikende ideologische controverses, wordt cultuurpolitiek als betrekkelijk onbelangrijk en ongevaarlijk gezien. Wellicht laat dit zich mede verklaren door de relatief geringe hoeveelheid geld die ermee gemoeid is.

De belangrijkste en eenvoudigst te realiseren wijziging betreft waarschijnlijk een verbetering van de organisatie van de cultuurpolitieke discussie. Het debat moet *beter geregisseerd* worden zodat de betrokken belanghebbenden uit de kunstensector pas de mogelijkheid hebben de discussie met hun particuliere claims te monopoliseren nádat de algemene thema's aan de orde zijn geweest. Is eenmaal een werkbare consensus bereikt over de waarden en doeleinden van het beleid, dan is het eenvoudiger om al deze claims (tegen elkaar) af te wegen. Omdat men aan het eerste nauwelijks aandacht besteedt, hebben de lobby's vrij spel. Het kunnen regisseren van een debat is overigens een uiterst belangrijke, vaak veronachtzaamde, kwaliteit van politici. Juist op dit punt moet worden geconstateerd, dat de ambtelijke en politieke top van het Ministerie van WVC bij de behandeling van de Cultuurnota volledig heeft gefaald. Dit niet alleen vanwege een verkeerde volgorde in de planning, maar ook vanwege een volstrekt onjuiste inschatting van de politieke haalbaarheid van diverse, plotseling voorgestelde en ondoordachte maatregelen in de laatste fase van het Cultuurnota-traject. Door deze 'crisisbesluitvorming' raakte men de beheersing over het debat volledig kwijt en was veel van de, gedurende de eerdere fasen van het traject verrichte, conscintieuze arbeid voor niets geweest.

De belangrijkste onvolkomenheid van de gevolgde orde in de huidige besluitvorming is dat de totstandkoming en de publikatie van het Kunstenplan goedbeschouwd *voorafgaat* aan het debat in de Kamer over de

HET TRAJECT VAN DE CULTUURNOTA

De minister van WVC stelt op verzoek van de Tweede Kamer sinds 1988 een vierjaarlijkse *Cultuurnota* op. In de Cultuurnota worden de cultuurpolitieke uitgangspunten neergelegd die ten grondslag liggen aan het, in de nota opgenomen en evenzo vierjaarlijkse, *Kunstenplan*. *Hierin* wordt aangegeven welke instellingen, gezelschappen en kunstenaars hoeveel subsidie ontvangen.
In de Memorie van Toelichting van de desbetreffende Wet op het Cultuurbeleid wordt de minister uitdrukkelijk uitgenodigd zijn, in de Cultuurnota geëxpliciteerde, cultuurpolitieke visie verder te laten reiken dan de beleidsterreinen die onder zijn departement vallen. De Tweede Kamer wenst met de Cultuurnota een cultuurpolitiek debat te entameren over de culturele ontwikkelingen in onze samenleving.
Het Cultuurnota-traject ziet er als volgt uit. Anderhalf jaar voordat het plan in werking treedt, moeten de organisaties en instellingen die in aanmerking wensen te komen voor overheidssteun een beleidsplan bij het ministerie indienen. Zij dienen hierin aan te geven welke doelen zij in de komende periode van vier jaar met welke middelen wensen te realiseren. Het ministerie vraagt vervolgens advies aan de Raad voor de Kunst. De Raad wordt verzocht rekening te houden met de door de minister geformuleerde algemene cultuurpolitieke visie. Voorafgaand aan het eindadvies brengt de Raad op eigen initiatief een 'vooradvies' uit waarin de eigen cultuurpolitieke opvattingen worden verwoord. De minister kan hierop in zijn adviesaanvraag reageren, hetgeen ook gebeurde in de aanvraag van 1992.
De subsidieverzoeken van de verschillende kunstproducenten speelt de Raad vervolgens door naar zijn gespecialiseerde, met deskundigen uit het betreffende sector bemande, commissies. Deze deskundigen baseren zich in hun advies vooral op de beleidsplannen van de verschillende instellingen en op de tussentijdse rapportages over hun artistieke prestaties die door de Raad in de voorafgaande jaren zijn gemaakt. Het advies inzake het totale Kunstenplan, waarin onder meer ook afwegingen *tussen* verschillende sectoren (muziek tegen film, et cetera) worden gemaakt, baseert de Raad op het beleidskader, dat door de minister is aangegeven in zijn adviesaanvraag, en op zijn eigen opvattingen, zoals weergegeven in zijn vooradvies.
Met het advies van de Raad als uitgangspunt dient de minister, zijn, in meer of mindere mate aangepaste, plan in bij het parlement. Hier wordt het plan uiteindelijk, zo is de opzet, in het kader van een brede cultuurpolitieke discussie op basis van de algemene Cultuurnota definitief vastgesteld.

algemene Cultuurnota. Werkelijke planning vereist echter dat men *eerst* met de Kamer overlegt over de (lange-termijn-) doeleinden die men met het cultuurbeleid wil realiseren. Pas nadat hier enige overeenstemming over bereikt, zou men de benodigde beleidsinstrumenten kunnen onderzoeken en het Kunstenplan vaststellen. Omdat deze volgorde niet wordt gehanteerd, ontstaat de indruk dat de Cultuurnota vooral dient ter rechtvaardiging-achteraf van een beleid dat *zonder* deze nota ook wel tot stand was gekomen. Daar komt bij dat men nu, zoals gesteld, allerlei belangengroeperingen, die zich door het Kunstenplan benadeeld zien, de gelegenheid biedt een onevenredige invloed uit te oefenen op de cultuurpolitieke discussie.
Een andere tekortkoming van de bestaande systematiek is dat de instellingen niet in beroep kunnen gaan bij de Raad voor de Kunst nadat hun prestaties en beleidsplannen door hem zijn beoordeeld. Het resultaat is dat de benadeelde gezelschappen dit goedbeschouwd pogen te doen bij de Tweede Kamer, met alle, reeds besproken, gevolgen vandien. De overbelasting van de betrokken politici en de neiging zich vooral bezig te houden met de details van het beleid, zullen overigens slechts versterkt worden, indien, zoals door een kamerlid werd voorgesteld, de dossiers die de Raad heeft gemaakt over de prestaties van de gesubsidieerde instellingen, óók in de beschouwingen worden betrokken. Daarnaast zou men zich verder verwijderen van het motto van de negentiende-eeuwse liberale staatsman *Thorbecke*, dat 'de regering geen oordelaar is van kunst en wetenschap'. Kamerleden die het werk van de Raad voor de Kunst gaan overdoen, verworden de facto tot Rijkskunstmeesters.
De politiek dient zich juist zoveel mogelijk van de besluitvorming over specifieke instellingen en over incrementele maatregelen af te houden en zich te concentreren op het vaststellen van de kaders waarbinnen deze besluitvorming dient plaats te vinden. Alleen zo kan een volwaardige vorm van planning worden gerealiseerd.

Het bestaande politieke bestel wordt vaak bekritiseerd vanwege de vervlechting van staat en maatschappij, de grote macht van de belangengroeperingen, en het immobilisme, de verkokering en de onbeheersbaarheid van het overheidsbeleid. Een probleem dat hieraan ten grondslag ligt is het gebrek aan consensus over de definitie van het algemeen belang en de taken van de staat. Dit leidt tot een permanente overvraging en overbelasting van de overheid en een afneming van haar legitimiteit. Ter oplossing van deze problemen wordt veelal een publiek, substantieel-rationeel, debat aanbevolen over de waarden en doeleinden van het overheidsbeleid.
Juist de cultuurpolitiek leent zich bij uitstek voor fundamentele publieke discussie. In de praktijk komt echter nauwelijks iets van een dergelijk debat terecht. De discussie in de pers en in het parlement gaat hoofdzakelijk over in hun subsidie bedreigde instellingen en over incrementele beleidsmaatregelen en -wijzigingen. Mede hierdoor blijft het beleid, ook al is er wel degelijk vooruitgang geboekt, de gebruikelijke feilen vertonen. Een vervolmaking van de bestaande beleidscyclus moet vooral worden gezocht in een betere regie van het debat, een delegatie van taken van het parlement naar de Raad voor de Kunst (het door kunstinstellingen in beroep kunnen gaan op beoordelingen) en een betere timing inzake de publikatie en behandeling van de Cultuurnota en het Kunstenplan.
Het entameren en realiseren van een fundamenteel publiek debat over waarden vergt een langdurig leerproces. Zelfs in een sector die niet zelden pretendeert *het morele geweten* van de samenleving te zijn. ▼

Hans Blokland

Hans Blokland is politicoloog en verbonden aan de Vakgroep Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Met zijn proefschrift Vrijheid, autonomie, emancipatie (Eburon, Delft, 1991) won hij de Pieter de la Court-prijs en de Politicologenprijs 1991-1992.

HET TRAGISCH MISVERSTAND VAN RIO

De verbetering van de Noord-Zuid-verhoudingen staat onder de zware hypotheek van het westers schuldbesef. Dat maakt het - zoals de UNCED-conferentie in Rio aantoonde - voor de Rijke Landen lastig om universele ecologische eisen te stellen. Toch zal dat moeten gebeuren, beseft ook Groen Links-parlementariër WILBERT WILLEMS. Het wordt hoog tijd de Noord-Zuid-dialoog om te draaien.

Een week na de grote milieuconferentie in Rio de Janeiro wijdde de Tweede Kamer een kort debat aan de resultaten van de UNCED. Alom klonk er optimisme, zowel vanuit de fracties als vanachter de regeringstafel. Mijn bijdrage was heel wat pessimistischer getoonzet: 'Wordt er over een half jaar nog over Rio gepraat, of heeft dan alles weer zijn gewone loop genomen?' Vrijwel alle belangrijke besluiten werden vooruitgeschoven: over de financiering zijn geen afspraken gemaakt, de status van de in te stellen VN-commissie voor Milieu en Ontwikkeling werd achteraf tijdens een algemene vergadering van de VN vastgesteld, de afgesloten verdragen zijn vooral procedureel van aard en de opstelling van een echt Handvest van de Aarde komt op zijn vroegst in 1995 aan de orde. Met een verdrag over de bossen en dat over de verwoestijning moet zelfs nog begonnen worden. Voorwaar geen 'belangrijke kleine stap voorwaarts', zoals de ministers *Alders* en *Pronk* ons willen doen geloven. De meeste commentaren wijzen erop dat de samenhang tussen milieu en ontwikkeling nu werkelijk op de internationale agenda zijn geplaatst. Ik betwijfel dat.

Niet alleen vóór maar ook tijdens de UNCED bleek een grote kloof tussen de verwachtingen van de rijke landen, de G7 met aanhang, en de ontwikkelingslanden, gemakshalve vaak aangeduid met de G77 plus China. Hun speeches lieten daarover weinig twijfel. Zo presteerde de Amerikaanse president *George Bush* het om in zijn toespraak het woord Ontwikkeling niet eens te noemen, hij beperkte zich tot trotse op-de-borstklopperij over het Amerikaanse milieubeleid. De EG had noch op milieugebied noch over de internationale armoedebestrijding iets wezenlijks te melden. Aan de andere kant maakten prominente Derde-Wereld-sprekers zoals *Fidel Castro* en de Maleisische eerste minister *Mohamad* duidelijk dat het hen om geld te doen was. Zonder geld voor de bestrijding van de armoede hoeven wij ook geen moeite te doen voor de vogels en de planten. Ook de kreet 'wij blijven de baas over onze eigen grondstoffen' vormde een bindende kracht tussen oliestaten, houtexporteurs en Afrikaanse landen, al moest aan die laatsten daarvoor wel de concessie worden gedaan dat men zou meewerken aan een verdrag tegen de verwoestijning. Als je wilt, kun je dat nog als een positief punt noteren: de bestaande kloof tussen Noord en Zuid werd zelden zo zichtbaar gedemonstreerd als in Rio. Decennia lang was die tegenstelling weggemoffeld onder de Oost-West-controverse, nu vond er een nieuwe, directe confrontatie plaats waar de Oosteuropese landen ('economies in transition') nauwelijks in geïnteresseerd leken. De benadering van de noordelijke en zuidelijke NGO's (Non-Governemental Organisations) was niet wezenlijk anders dan die van hun regeringen. NGO-woordvoerders uit Kenya, Nigeria en Maleisië hamerden op hetzelfde item: 'Poverty is the biggest cause of environmental degradation in the south' terwijl de milieu-, vredes- en vrouwengroepen uit Europa en Amerika de bestrijding van mondiale ecologische bedreigingen centraal bleven stellen. En beiden hadden en hebben gelijk. Het ging er nu juist om die twee aspecten aan elkaar te verbinden: geen ontwikkeling zonder duurzaamheid; geen duurzaamheid zonder armoedebestrijding. De sleutel daarvoor blijft wel bij het rijke deel van de wereld liggen want de rijke landen bedreigen door hun handelsbeleid de economische ontwikkeling van het zuiden maar zijn ook door hun energieconsumptie en verspillings-welvaart verantwoordelijk voor de uitputting van de aarde.

zak geld

Hoe komt het dan toch dat ik zo mismoedig werd van de beschuldigende toon van de meeste Derde-Wereld-sprekers in Rio? Ze hadden toch gelijk? Ik erken toch ook dat het Rijke Noorden het roer om moet gooien, zowel in het eigen economisch handelen als in het internationale verkeer? Ook voor ons zijn mensen toch belangrijker dan planten of dieren? Ook wij vinden toch dat volkeren recht hebben op hun eigen grondstoffen en bodemschatten om die ten volle te gelde te maken in een marktconform handelssysteem zij het onder ecologisch verantwoorde condities? De scepsis bleef knagen. Tot ik gegrepen werd door de speech van een woordvoerder van de inheemse volkeren, de enige die niet van een papiertje de volle vergadering toesprak. Tot ik kennisgemaakt had met de oneindig grote tegenstellingen in Rio zelf tussen arm en rijk. Tot ik schrok van een artikel in de *Herald Tribune* dat China in het komende decennium verantwoordelijk zal zijn voor de op een na grootste CO2-uitstoot van alle landen. Zou de sleutel voor een betere wereld toch ook niet voor een groot deel in handen van de ontwikkelingslanden zèlf liggen? Is hun 'ontwikkeling' wel een kwestie van een onvoorwaardelijke zak geld die het Westen moet neertellen? Zijn de milieuproblemen wel zo ondergeschikt aan de ontwikkelingsvraagstukken? Zijn de leiders in de Derde Wereld wèrkelijk zo begaan met de armoede en honger in eigen land, zoals hun speeches ons willen doen geloven? Meer en meer dringt bij mij zich de vergelijking op met het negentiende-eeuwse Europa. Een snel toenemende arbeidsdeling, verscherping van de tegenstellingen tussen arm en rijk, verwaarlozing van grondstoffen, natuur en gezondheid, een groeiend arbeidersproletariaat en een nog sterker groeiend sub-proletariaat van arbeids- en bezitslozen waar pas in de twintigste eeuw voorzieningen voor kwamen. En dat alles onder het motto dat het noodzakelijk was voor economische groei en uiteindelijk welvaart voor iedereen. Een weg die werd gedicteerd door de macht van het geld. Vooral de *new industrializing countries* lijken eenzelfde geloof in hun toekomst te hebben, daarbij geholpen door multinationals en westerse 'ontwikkelingshulp' via Wereldbank en IMF. Moet onze solidariteit zo ver gaan dat we deze pleidooien vanuit de ontwikkelingslanden steunen, omdat ze anders niet bereid zijn om mee te denken over de voorkoming van ecologische rampen.

uitputtingsslag

Het past mij niet om hoogmoedig te zijn en nog minder om het vingertje op te steken. Daarvoor schaam ik me te veel voor de uitbuitingsstrategie die consequent door de rijke landen is uitgezet via GATT, OESO, EG en Wereldbank. Al heb ik op hun beleid veelal dezelfde kritiek geuit als de zuidelijke landen. En over het gebrekkige milieubeleid elders in de wereld past mij ook terughoudendheid omdat de westerse landen daarvoor teveel boter op hun hoofd hebben. Zèlf ben ik toch ook een westerling die objectief gezien mede-verantwoordelijk is voor dat

beleid?! Mijn luxe hier is er niet minder om omdat ik er wellicht minder van geniet. Mijn enige recht van spreken - en denken - ontleen ik aan mijn gezonde verstand. Waarom zou ik de politiek van de arme landen accepteren terwijl ik eenzelfde beleid van mijn eigen regering heftig bestrijd? Dat zou niet consequent zijn. En bovendien is daar niemand mee geholpen: de onderklasse in de Derde Wereld niet evenmin als de *have-nots* in het rijkere deel van de wereld. Ze zijn beiden slachtoffer van een economische en ecologische uitputtingsslag.

De toespraak van *Marcos Terema*, woordvoerder van het Comité Intertribunal, de verzamelde inheemse volkeren zonder staat, klonk in de oren van veel toehoorders in Rio waarschijnlijk utopisch en idealistisch, maar bevatte een harde kern van waarheid. 'Wij hoeven geen geld voor duurzame ontwikkeling. Liever niet zelfs.' Zij kunnen ons leren hoe je duurzaam met de natuur om moet gaan zodat toekomstige generaties tenminste evenveel middelen van bestaan hebben als de huidige. Ze vroegen slechts om rechten en ruimte om hun duurzame manier van leven te kunnen voortzetten. Laten we hun hun bossen, viswateren, frisse lucht dan kunnen ze het nog eeuwen volhouden. Met zo'n verhaal kunnen de inwoners van de Stille Zuidzee-eilanden niet meer aankomen evenmin als de bewoners van de sloppenwijken in Latijns-Amerika, Afrika en Azië. Die zijn al veel te afhankelijk geworden van hulp en geld om het nog op eigen kracht te kunnen redden. Maar in wezen geldt voor hen hetzelfde: hun strijd zal op de eerste plaats gericht moeten zijn op de onrechtvaardige structuren en verdelingen in de eigen regio. Hulp van buiten is per definitie niet van structurele aard, zij vergroot gemakkelijk de onmacht en afhankelijkheid. En zij laat bovendien de heersende elites buiten schot. Ik beweer niet dat die hulp niet wenselijk zou zijn, iedere verlichting van doffe ellende is welkom. Maar ze is niet automatisch een bijdrage aan een duurzame ontwikkeling. 'Ook het beleid van onze regeringen in de ontwikkelingslanden wordt in veel gevallen gekenmerkt door fouten, corruptie, mismanagement en ecologische verwaarlozing', erkende *Martin Khor*, directeur van het Third World Network uit Maleisië, tijdens één van de voorbereidende UNCED-conferenties. 'Dat pleit het Westen echter geenszins vrij', voeg ik daar met Khor aan toe.

andere tegenstelling

Een wereldwijde coalitie van NGO's in Noord en Zuid die in strategische coalities de economische en ecologische wanprestaties van hun 'eigen' bedrijven, regeringen en elites bestrijden, zou de westerse milieu- en ontwikkelingsorganisaties kunnen afhelpen van hun schuldgevoel tegenover de Derde Wereld. Daar dient wel een gemeenschappelijke analyse aan ten grondslag te liggen. Er is in wezen niet zoveel verschil in de manier waarop een kapitalistisch systeem omgaat met mensen of met het milieu. Beiden gelden als goedkope produktiefactoren waarvan de prijs op de markt wordt bepaald. Nu het socialistisch model zijn aantrekkingskracht heeft verloren, wordt het tijd om samen naar een Derde Weg te zoeken waarin mensen, dieren en planten en het hele ecosysteem eenzelfde bescherming verdienen tegen uitbuiting en vernietiging. In dat opzicht vecht de Vierde Wereld in het Westen eenzelfde strijd als de ontheemden in de Derde Wereld en kunnen ze elkaar veel leren. Misschien dat tijdens een volgende UNCED de belangrijkste tegenstelling *niet* meer is die tussen het Noorden en het Zuiden maar die tussen regeringen en bedrijven aan de ene kant en NGO's en inheemse volkeren aan de andere kant. ▼

Wilbert Willems

Wilbert Willems is Tweede-Kamerlid voor Groen Links. Hij was lid van de Nederlandse parlementaire delegatie op de UNCED-conferentie

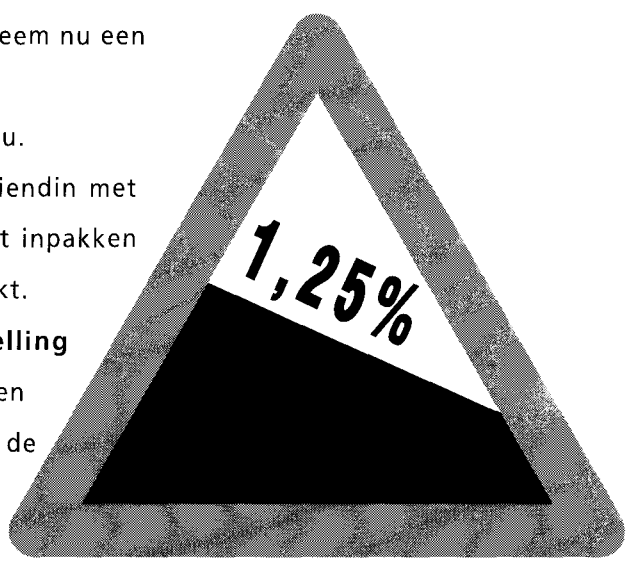
neem de **helling**proef

Zet je reserves op de **helling** en neem nu een abonnement.

Of geef een abonnement cadeau.

Bijvoorbeeld aan die vriend of vriendin met wie je wel graag reist, maar die bij het inpakken nooit aan de geestelijke bagage denkt.

Als welkomstgeschenk laat de **helling** je kiezen uit één van de acht reisgidsen uit de succesvolle Odyssee-reeks van de SUA. Of kies voor 'Het Debat', verslag van een Groen Linkse discussiecyclus.

de **helling** ▼ Postbus 700, 1000 AS Amsterdam, 020 6202212

READ MY LIPS

foto: Michiel Sablerolle/HH

Den Haag heeft een nieuw politiek toverwoord: lastenverlichting. Kok heeft het Karwei van Lubbers - forse terugdringing van het financieringstekort - amper geklaard, of een nieuwe krachtproef wacht: verlaging van de collectieve lastendruk. Brinkman heeft gesproken. Of de rest van Nederland maar wil volgen. KEES VENDRIK vraagt zich af of de politieke kaart van 1994 reeds is getekend.

Handig zijn ze, die Haagse heren van de Centraal Economische Commissie. Onder voorzitterschap van *Geelhoed*, secretaris-generaal van Economische Zaken, komt dit selecte gezelschap van topambtenaren regelmatig bijeen. Doel: het opstellen van ambtelijke adviezen over het financiële beleid.

De laatste jaren tracht deze machtigste club uit de Vierde macht steevast het kabinet op het spoor te zetten van *lastenverlichting* - dat nieuwe toverwoord van het financieel-economisch beleid. De adviezen van de commissie staan bol van zorg over de hoge belastingen en premies in Nederland èn vooral over de negatieve gevolgen daarvan voor de werkgelegenheid en internationale concurrentiepositie. De boodschap is duidelijk: na tien jaar bezuinigingspolitiek moeten de Nederlanders niet denken dat ze er zijn. Het *financieringstekort*, het sleutelwoord van de jaren zeventig en tachtig, mag

dan in 1994 op een keurige 3,25 procent van het Nationaal Inkomen uitkomen, de lasten zijn nog steeds veel te hoog - zo wordt gezegd. De bezuinigingen moeten doorgaan, nu om verlaging van belastingen en premies mogelijk te maken. De [accent] verdere verlaging van het financieringstekort wordt omgeruild voor verlaging van de lastendruk. Dat is een duidelijke omslag in het debat. Met verreikende consequenties.
De strategie van de Centraal Economische Commissie (CEC) heeft vruchten afgeworpen. In een recent artikel in het *CDA-jaarboek 1992-1993* zet *Elco Brinkman* de toon voor de komende jaren. Niet alleen moet volgens de beoogde nieuwe voorman van het CDA het financieringstekort nog verder terug, maar ook en vooral moet de collectieve lastendruk jaarlijks met een half procent worden verminderd. Dit vergt een nieuwe reeks van besparingen op de collectieve sector in de orde van 17 miljard gulden. Dat het mèt de PvdA in de regering ook kan, bewijst de recente verlaging van de BTW met 1 procent. Deze verlaging kost de schatkist bijna twee miljard in 1993, mede te betalen door gedeeltelijke ontkoppeling van de uitkeringen. *Felix Rottenberg* kan tevreden zijn. Het wordt inderdaad met de dag duidelijker wat de PvdA in dit kabinet te zoeken heeft.
De stemming zit er na Prinsjesdag dus al goed in, maar in 1994 wordt het pas ècht kermis. Dan kiezen alle partijen voor vier jaar een nieuw financieel kader en zal het lastenverlichtings-virus genadeloos toeslaan.

schokvast verhaal

Wat móet links? Opnieuw heeft rechts het initiatief; beter gezegd: rechts *behoudt* het initiatief. Begin jaren tachtig was het de depressie, waarmee iedereen die van de overheid en uitkeringen hield in de verdediging werd gedrukt. Nu zijn het Europa, de calculerende burger en de toenemende internationale concurrentiestrijd die hetzelfde doen. *Toen* ging het om het financieringstekort, *nu* gaat het om de collectieve lasten. De middelen zijn dezelfde: ombuigen, kaasschaaf, ontkoppeling, loonmatiging. Moet links gaan pleiten voor linkse lastenverlaging, zoals PvdA-Kamerlid *Willem Vermeend* onlangs in een boek deed? Beter van niet, denk ik.
Blijft staan de vraag welke politieke positie links moet innemen in het debat over de collectieve lasten. Het belangrijkste is dat links zich nu eens ten volle de inzichten van de economische wetenschap eigen maakt. Daarbij hoeft zeker niet volledig gecapituleerd te worden voor de nieuwe toverformule: het terugbrengen van de collectieve lastendruk.
Nee, voor links moet het idee van lasten*verschuiving* vooropstaan. Laat de markt het werk doen door in te grijpen in de prijzen van arbeid, kapitaal en grondstoffen. Dat is goed voor het milieu, de werkgelegenheid en - mits handig aangepakt - ook voor een eerlijker inkomensverdeling. En - als het moet -

foto: Michiel Sablerolle/HH

mogen de lasten beperkt *stijgen* met een beroep op de (inter)nationale sociale noden. Daar valt een schokvast verhaal van te maken. Laat links in ieder geval niet meehobbelen in de heersende kritiek op de collectieve lasten. De kritiek is daarvoor teveel ideologie en te weinig gebaseerd op feiten. Links kan beter een breed politieke debat over de collectieve financiën aanzwengelen. Daar valt een wereld te winnen. Voorwaarde is wèl dat de kritiek op de collectieve lasten serieus wordt genomen.

de workmate van Den Uyl

Hoe zit het nu met die collectieve lasten? Toen het vooruitstrevende kabinet-Den Uyl in 1973 werd overvallen door een economische recessie wilde het met behulp van extra overheidsuitgaven nieuwe werkgelegenheid creëren, hetgeen mislukte. Negen topondernemers nagelden het kabinet vervolgens publiekelijk aan de schandpaal vanwege het scheppen van een ondernemersonvriendelijk klimaat. Twee medewerkers van het Centraal Planbureau, *Den Hartog* en *Tjan*, voorzagen het protest tegen de oprukkende en belastende overheid van een intellectuele basis door het schrijven van een invloedrijk artikel over de stijgende arbeidskosten in Nederland. Deze waren te fors gestegen, méér dan door de stijging van de arbeidsproduktiviteit was gerechtvaardigd - zo vonden zij. De gevolgen waren naar hun inzicht een slechtere concurrentiepositie, uitholling van winsten en versnelde uitstoot van arbeid. De overheid had mede schuld.

De looneisen waren te hoog opgeschroefd om de stijgende lasten te compenseren.
Eind jaren zeventig deden de heren *F. Jacobse* en *Tedje van Es* het nog eens dunnetjes over. Ze wisten met grote instemming te melden dat de belastingdruk 'de spuigaten uitliep'. De vrije jongens zaten massaal met hun achterste 'fiscèl in de workmate geklem'.
De heren stonden model voor een nieuw politiek fenomeen: de *calculerende burger*. Deze economische agent streeft naar eigen voordeel en zal voortdurend trachten stijgende premies en belastingen te ontwijken of op anderen af te wentelen. Zo ook de bedrijven, die proberen de prijzen te verhogen. Moraal van het verhaal: hoe hoger de lasten, hoe meer ontduiking en afwenteling. En dàt, zo wil de theorie, kost economische groei, werkgelegenheid en leidt tot inflatie. De overheid kan dus maar beter de handen afhouden van de portemonnee van de berekenende Nederlanders. Of beter nog: belastingen en premies laten dalen, zodat stijgende prijzen en lonen de kop worden ingedrukt.
Kan links wat van leren van de dominante kritiek op de hoge collectieve lasten? Jazeker, maar dan moet een onderscheid gemaakt worden tussen de kritiek op de - internationaal gezien - *hoge* collectieve lasten en de kritiek op de - sterk - *stijgende* collectieve lasten. Voor het vasthouden aan een 'hoge' collectieve lastendruk valt wel iets te zeggen, voor een sterke stijging ervan niet.

produktief

Het *eerste argument* dat tegen hoge collectieve lasten naar vormen wordt gebracht, is fundamenteel van aard. Markten zijn volgens de neo-klassieke handboeken effectiever dan overheden in het produceren en distribueren van goederen en diensten. In deze visie produceert de markt en eigent de overheid zich een deel van dit produkt toe om het te verdelen onder de burgers. De marktsector vormt het draagvlak voor de collectieve financiën.
Hierachter schuilt de opvatting dat de collectieve sector niet produktief is. Dat is een onjuist idee, want hij produceert wel degelijk. Alleen geschiedt de betaling voor zijn diensten niet via een stukprijs, zoals in de marktsector, maar via belastingen. Zijn diensten - zoals de sociale verzekeringen, de infrastructuur, het onderwijs - zijn essentieel voor de Nederlandse samenleving en voor een onbelemmerd functioneren van de marktsector. De tegenstelling tussen staat en markt is voornamelijk kunstmatig; in de praktijk vullen staat en markt elkaar doorgaans naadloos aan. Bovendien zijn er nogal wat taken die de overheid beter kan uitvoeren dan de markt. Denk aan de spoorwegen. Niet zonder reden heeft *minister De Vries* van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in 1987 dan ook een norm voor de collectieve uitgaven voorgesteld, in het politieke spraakgebruik de *Bert-norm*. Deze norm ligt op 60 procent (in 1992 zitten we op 63,2 procent) wordt algemeen beschouwd als een politieke erkenning van het belang van een omvangrijke collectieve sector.
Men trekt graag internationale vergelijkingen. Nederland is steevast de koploper in het 'landenklassement collectieve lastendruk'. Een forse relativering is op haar plaats. Niet alleen is de formule van Nederland-Lastenland gebaseerd op een kromme vergelijking, ook is er nog geen enkel onderzoek geweest dat enig overtuigend verband heeft aangetoond tussen *hoge* collectieve lastendruk en *negatieve* economische prestaties. Het lijkt soms eerder andersom: hoe hoger de collectieve lastendruk, hoe beter het economisch functioneren. Wanneer men de hoogte van de collectieve lastendruk in de diverse landen bij voorbeeld vergelijkt met het werkloosheids- en inflatiecijfer, dan blijkt dat hoge lastenlanden een relatief lage inflatie en werkloosheid kennen. Ook internationale vergelijkingen van loonkosten per uur laten zien dat Nederland een bescheiden positie inneemt.

Felix Rottenberg kan tevreden zijn. Het wordt inderdaad met de dag duidelijker wat de PvdA in dit kabinet te zoeken heeft

werkloosheid

Een *tweede argument* tegen hoge collectieve lasten is dat deze leiden tot hoge loonkosten voor de werkgever, waardoor de factor arbeid zichzelf uit de markt prijst. Dit leidt tot een verlaging van de werkgelegenheid, zo luidt de redenering.
Dit is een vreemd argument. Waar het bij de werkgelegenheid vooral om gaat is de verdeling van de lasten, de hoogte van de lasten is van minder belang. Doorslaggevend is hoe de lasten over de factoren arbeid, kapitaal en milieu worden uitgesmeerd. Arbeid in Nederland is relatief zwaar belast en dàt is niet goed voor de werkgelegenheid. Daarom zijn een ecologisering van de belastingheffing en een wijziging van de premieheffing voor de sociale verzekeringen in de richting van een zwaardere belasting van kapitaal en milieu, een effectieve remedie tegen daling van de werkgelegenheid. Andere prijsverhoudingen van produktiefactoren kunnen spectaculaire werkgelegenheidsresultaten opleveren *zonder* dat de collectieve lastendruk behoeft te dalen.

te grote wig

Het *derde argument* dat tegen hoge collectieve lasten ingebracht wordt, zijn de vermeende nadelen van een te grote wig tussen bruto- en netto-inkomen voor de werknemer. De kloof tussen 'bruto' en 'netto' zou de werking van de arbeidsmarkt verstoren. De betaald werkenden worden getroffen door een hoge 'marginale druk': van elke gulden die méér wordt verdiend, zouden zij weinig of niets overhouden, een marginale druk van bijna 100 procent dus.
De hoogte van de marginale druk hangt echter niet zo nauw samen met de hoogte van de belasting- en premietarieven als vaak wordt aangenomen. De marginale belasting- en premiedruk komt in Nederland niet boven de 60 procent uit. Het is vooral het wegvallen van inkomensafhankelijke regelingen - huursubsidie en dergelijke - dat de marginale druk kan opvoeren tot 100 procent of meer. Hetzelfde kan zich voordoen bij uitkeringsgerechtigden en partners zonder eigen inkomen. Als de uitkering stopt of kostwinnersvoordelen verdwijnen, kan de marginale druk plotseling fors stijgen. Dat mag een probleem zijn maar de oorzaak moet zeker niet gezocht worden in de sfeer van verlaging van belasting- en premietarieven. Een verlaging met pakweg 10 procent verandert de marginale druk in deze gevallen nauwelijks. Als bijstandsmoeders en WAO'ers al geprikkeld moeten worden, is vergroting van de afstand tussen lonen en uitkeringen een betere keuze.

zwart circuit

Een *vierde argument* tegen te hoge collectieve lasten is dat een hoge wig fraude en zwart werk bevordert. Dat argument snijdt houdt. De vraag is echter of verlaging van belasting- en premiedruk beide kwalen oplost. Het feit dat er hoe dan ook belasting en premie moeten worden afgedragen, is waarschijnlijk belangrijker dan de hoogte van premies en tarieven. Zo is nog niet vernomen dat de belastingverlaging van Oort heeft geleid tot minder fraude.
Als men al een pleidooi voor lastenverlichting op de negatieve effecten van een hoge wig en hoge marginale druk wil funderen, zou deze vooral ten goede moeten komen aan de inkomens tot modaal, omdat daar de problemen het sterkst spelen. Hier rammelt het verhaal, omdat noch 'Oort' noch de ingevoerde BTW-verlaging deze inkomens speciaal bevoordelen. Integendeel, vooral de hogere inkomens profiteren ervan.
Het is bovendien een misvatting dat een hoge collectieve lastendruk tot een hoge wig en marginale druk leidt. Het is maar welke belasting-mix je verkiest. Zo hoeft ook een verlaging van de loon- en inkomstenbelasting niet te een lagere lastendruk op te leveren. Invoering van een stelsel van groentax daarentegen kan miljarden opleveren. Deze gelden kunnen worden aangewend voor verkleining van de wig door verlaging van de arbeidskosten. Bij de lastenverschuiving van arbeid naar milieu

daalt de collectieve lastendruk niet.

stijgende collectieve lasten

De kritiek op een *hoge* collectieve lastendruk, zo moet vastgesteld worden, is weinig steekhoudend. Links zou dat meer dan nu het geval

resulteren in uitholling van winsten met lagere investeringen als gevolg.
Het belang van loonkosten voor de internationale concurrentiepositie en werkgelegenheid wordt in deze visie wel heel sterk benadrukt. Het lijkt wel of de vakbeweging als enige verantwoordelijk is voor een goede concurrentiepositie van het Nederlandse

Kan links wat van leren van de dominante kritiek op de hoge collectieve lasten?

is moeten benadrukken. Dat ligt anders bij de kwestie van de *stijgende* collectieve lasten.
Stijgende lasten in de vorm van hogere belastingen en premies worden (deels) afgewenteld door burgers via hogere lonen en door bedrijven via hogere prijzen (inflatie). Die hogere prijzen lokken weer hogere lonen uit en de hogere lonen kunnen op hun beurt weer leiden tot hogere prijzen. Zo ontstaat een loon-prijsspiraal. Hierdoor dalen de winsten en drogen investeringsfondsen op. De concurrentiekracht van het (exporterende) bedrijfsleven wordt verder verzwakt. Dat tikt in een open economie als de Nederlandse nogal aan. De helft van het Nationaal Inkomen verdienen we immers in het buitenland.
Deze effecten kunnen niet ontkend worden en vragen om een gedifferentieerde benadering. Ten aanzien van de afwenteling door de georganiseerde *werknemers* kan men stellen dat de Nederlandse vakbonden zich de afgelopen tien jaar bescheiden hebben opgesteld. Ze hebben zich zelfs keer op keer bereid verklaard lastenstijgingen voor hogere uitkeringen niet te willen verhalen op werkgevers. Maatgevend voor loononderhandelingen is voor hen vooral de beschikbare loonruimte in de sector en de machtspositie die zij daar innemen en niet zozeer de stijging van belastingen en premies, die moeten worden verhaald. Volgens het Centraal Planbureau (CPB) wordt van elke gulden extra belasting 36 procent afgewenteld via hogere looneisen. De *werkgevers en zelfstandigen* zullen de lasten afwentelen, als de markt dat toelaat. Wat dat betreft kan links niet hard genoeg pleiten voor een efficiënte werking van de markt van goederen en diensten. Dat voorkomt machtsconcentraties aan de aanbodkant, zodat prijsstijgingen door de concurrentie de kop worden ingedrukt. Ook het feit dat het Nederlandse bedrijfsleven gevoelig is voor buitenlandse concurrentie, zal het afwentelen van belastingen in prijsstijgingen beperken. De mate van afwenteling varieert per sector. Bovendien wil het werkgevers ook nog wel eens lukken om de stijgende lasten deels weer af te wentelen op de werknemers (lagere loonstijging).
De genoemde afwentelingsspiraal zou de groei, werkgelegenheid en concurrentiekracht in gevaar brengen. Als werkgevers en zelfstandigen door zware concurrentie de lastenstijging niet kunnen afwentelen, zal dit bedrijfsleven. Niets is minder waar. Wat te denken van de spijkerharde gulden die Nederlandse produkten in het buitenland duur maakt? De kapitaalkosten (renteniveau) zijn minstens zo belangrijk. Ook factoren als infrastructuur, aanwezigheid van geschoold personeel en rustige arbeidsverhoudingen zijn van doorslaggevender belang.
Een andere nuancerende factor is de *snelheid* van de stijging. Hoe meer de lastenstijging wordt uitgesmeerd over meerdere jaren, des te minder worden deze lasten afgewenteld. Afwenteling ontstaat vooral bij grote lastenverzwaringen ineens.
Kortom, de *hoogte* van de collectieve lastendruk is voor een gedegen financiële politiek weinig relevant. Bovendien is het cijfer technisch niet betrouwbaar en zit in de internationale statistieken teveel ruis. Het gevaar van afwenteling van *sterk stijgende* collectieve lasten is wèl reëel, maar geen rechtvaardiging voor een betrekkelijk rigide norm voor de collectieve lastendruk zoals nu gehanteerd wordt.

linkse profilering

Links moet zich goed rekenschap geven van de breed gedragen kritiek op de hoogte van de lastendruk. Men kan de lastenverlichtingsgedachte als onzinnig en niet relevant terzijde schuiven en blijven pleiten voor hogere belastingen en premies. Dat biedt weliswaar een zeer duidelijke profilering, maar men staat inhoudelijk zwak en snijdt zich tevens in de eigen vingers. Een onbeperkte stijging van de belastingen voor overheidsinvesteringen getuigt van een vulgair-Keynesiaansme uit vervlogen tijden. De prijs van een dergelijke politiek is hoger dan de opbrengst.
Links, en daar kiest de PvdA tegenwoordig voor, kan ook haar eisen flink matigen, geen verhoging van de lastendruk toestaan en desnoods de lasten verlagen. Het gangbare ABC van de collectieve lastendruk is echter net iets teveel ideologie. Zomaar aanschuiven bij de heren van de CEC en volledig delen in hun zorgen over de hoge collectieve lasten, is onverstandig. Los van het gebrek aan politieke profilering dat deze keuze met zich meebrengt, rammelt de kritiek op de hoge collectieve lastendruk en blinkt ze uit in eenzijdigheid. Niet vergeten moet worden dat achter de kritiek op de hoge collectieve lastendruk vaak een scherpe aanval schuilgaat op principes als inkomensgelijkheid en solidariteit - vergelijk de belastinghervorming à la Oort en de ingrepen in de AWW en de WAO. Een dergelijke *low profile*-strategie wordt bovendien ingegeven door angst niet serieus genomen te worden. Angst is ook in dit geval een slechte raadgever. Er zijn al genoeg politici en economen die grijze pleidooien voor verlaging van lasten houden.
Daar komt bij dat de populaire stelling dat lasten*verlaging* automatisch leidt tot loonmatiging, lagere prijzen, meer werk en hogere winst nogal dubieus is. Vakbonden, werknemers en bedrijven zijn georiënteerd op de markt waarop zij opereren en stemmen hun beleid nauwelijks af op een mogelijke lastenverlaging. Vakbonden laten niet snel loonruimte zitten als er belastingverlaging komt en ondernemers zullen prijzen zeker niet verlagen als het niet hoeft. Lastenverlaging op zich is wegsmijten van geld en het is eigenlijk onbegrijpelijk dat *Wim Kok* en de PvdA hiermee kritiekloos akkoord gaan. Selectieve lastenverlaging heeft alleen zin als zij samengaat met een doelbewust streven naar behoud van koopkracht van bepaalde groepen.

lastenverschuiving

Als belangrijkste politieke inzet bij de verkiezingen in 1994 moet tegenover het thema van de lastenverlaging de idee van lasten*verschuiving* centraal staan. Lastenverschuiving betekent het veranderen van prijsverhoudingen. Door lastenverlaging wordt arbeid goedkoper, door heffingen wordt het gebruik van milieu, kapitaal en grondstoffen duurder. De macht van de markt wordt ingezet ten behoeve van milieu en werkgelegenheid.
Links moet af van de misvatting dat overheidsbeleid pas deugt als het leidt tot meer uitgaven, meer ambtenaren en hogere belastingen. De markt moet niet op haar nek gezeten worden door overheidsplanning. Regulering via prijzen is een uitstekend middel om de gestelde doelen van milieu en werkgelegenheid dichterbij te brengen. Zij werkt beter dan welke planning ook. De kracht en het effect van de marktwerking zijn aanzienlijk. Bovendien is er alles voor te zeggen een marktconform instrument als de regulerende milieuheffing centraal te stellen en met de opbrengsten ervan de lasten op arbeid te verlagen. Dat is pas een vernieuwing van financieel-economische politiek.

herverdeling

Ook de politiek van het corrigeren van de scheve inkomensverhoudingen is aan vernieuwing toe. Men moet niet krampachtig vasthouden aan het oude vertrouwde 'verhoging van alle uitkeringen en hogere belastingen voor de hoogste inkomens'. Rechtvaardiger inkomensverhoudingen komen ook tot stand via verdeling van betaalde en

onbetaalde arbeid. Arbeidsduurverkorting is hard nodig en houdt de collectieve sector betaalbaar. Daartoe is dringend een sociaal akkoord met werkgevers en werknemers nodig, waarbij een flink deel van de loonruimte voor arbeidsduurverkorting wordt bestemd.
Willen de sociale partners niet meewerken, dan zou eens hardop nagedacht moeten worden over een Wet op de Gedeeltelijke Loonmaatregel. Niet populair binnen *vakbondsminded* links, maar waarschijnlijk wel nodig. In de jaren tachtig mochten de bestaande uitkeringsgerechtigden financieel opdraaien voor de nieuwelingen: ontkoppeling, verlaging van uitkeringen en beperking van rechten. Het zou links sieren dat principe in de jaren negentig *om te draaien* door de betaald werkenden plaats te laten maken voor nieuwkomers op de arbeidmarkt en zo de bestaande rechten van uitkeringsgerechtigden te beschermen. Door zo'n loonmaatregelwet kunnen sociale partners verplicht worden een gedeelte van de loonruimte te besteden aan arbeidsduurverkorting en plaats te maken voor de nieuwkomers. Ook het inleveren van loon ten behoeve van arbeidsduurverkorting hoeft geen taboe te zijn.
Inkomenspolitiek omvat veel meer dan de kwestie van hoge versus lage inkomens. Het gaat ook om leefvormen en individualisering. Lastenverlichting voor de laagste inkomens in het kader van een groentax-operatie verbetert óók de inkomensverhoudingen. En wat te denken van de scheve vermogensverhoudingen? Is de aanpak daarvan eigenlijk niet veel belangrijker, zoals de econoom *Jan Pen* ons zo vaak voorhoudt?
Nodig is een grondige verbouwing van de verzorgingsstaat, waarbij ook de subsidies en gevestigde uitvoeringsorganen niet heilig zijn. Met een politiek van lastenverschuiving en herverdeling kom je een heel eind. Als de overheid dan meer geld nodig heeft, is een beperkte en gerichte stijging van de collectieve lastendruk met enkele procenten mogelijk en goed verdedigbaar. Het is heel wel denkbaar dat een pleidooi voor een goede collectieve sector bij een deel van het electoraat juist goed zal vallen.

de Klus van Brinkman

In 1994 is het financieringstekort waarschijnlijk lager dan de economische groei. Daardoor daalt de staatsschuld in verhouding tot ons nationaal inkomen. Dat biedt ruimte voor lastenverlaging. Het *Read my lips: no new taxes!* zal bij de verkiezingen in 1994 stevig rondzingen. De VVD zal moeite genoeg hebben om haar onbetwiste positie als de kampioen van de lastenverlaging en denivellering te behouden. Het CDA timmert al flink aan de weg en Wim Kok is met de WAO en de BTW druk bezig zijn partij een tweede doorbraak te bezorgen. In 1994 kan de erfenis van Den Uyl definitief begraven worden. D66 is niet meer dan een voetnoot bij het politieke debat over de collectieve lasten, overmand door twijfel over de juiste koers. Zo ontstaat - geïnspireerd door nieuwe modellen van het Centraal Planbureau met hogere afwentelingscoëfficiënten - een breed front voor lastenverlaging. In toenemende mate zal de politieke discussie draaien om de vraag *hoeveel* lastenverlaging er *aan wie* geboden moet worden.
In het voorjaar heeft *minister Andriessen* van Economische Zaken - gesouffleerd door de heren van de CEC - al vast voorgesteld om de collectieve lastendruk in de kabinetsperiode 1995-1998 jaarlijks met een half procent te verlagen. Brinkman heeft de hint begrepen en heeft, zoals gezegd, zijn naam verbonden aan stapsgewijze verlaging van de collectieve lastendruk.
In een eerste reactie vond een woordvoerder van de PvdA het voorstel van Brinkman 'een prima idee'. *Wim Kok* zei de dag na Prinsjesdag over Brinkmans suggestie: 'In onze lijn zit veel gemeenschappelijks'. Ook de boodschap van *professor Willem Vermeend* is niet mis te verstaan: de PvdA moet ophouden zich te verzetten tegen lastenverlagingen en denivellering van inkomensverschillen. Werken moet méér beloond worden, door lastenverlaging en door het vergroten van het verschil tussen inkomens en uitkeringen. Alleen Felix Rottenberg stribbelde nog wat tegen.
De PvdA heeft haar initiërende en vooruitstrevende rol in het financieel-economische debat dus prijsgegeven en hobbelt meer en meer aan achter het CDA, de CEC en het CPB. Wellicht heeft dit kabinet met de PvdA zelfs nog een lastenverlichting in 1994 achter de hand, nu de rijksuitgaven klemvast zitten en de groei en dus de belastinginkomsten gaan toenemen. Dat is leuk voor de verkiezingen.
Is hiermee de politieke landkaart van 1994 getekend? Het lijkt van wèl. Opnieuw staat de Haagse politiek voor een krachtproef. Bezuinigen op de uitgaven (Brinkman: 17 miljard) blijft het hoofddoel maar is één belangrijk verschil: nu Kok het 'karwei van Lubbers' (verlaging van het financieringstekort) naar behoren afmaakt, lijkt de tijd aangebroken voor de 'Klus van Brinkman': verlaging van de collectieve lasten.
Dat is een politiek antwoord, maar op welke vraag eigenlijk? De kritiek op de hoge belastingen en premies is deels terecht en iedereen, inclusief links, moet uitkijken voor stijgende belastingen en premies. Maar dat hoeft niet te leiden tot lagere *collectieve* lasten. En zeker niet tot denivellering en beperking van uitkeringsgerechtigden. Bovendien zal de anti-lasten-coalitie snel gaan merken dat de collectieve uitgaven per saldo een hoge toegevoegde waarde hebben voor het functioneren van 's lands economie. Het zou de PvdA sieren zich dat opnieuw te realiseren.

Links heeft snel een eigentijdse agenda nodig voor de modernisering van de verzorgingsstaat in de jaren negentig. Laat Groen Links dat gat opvullen. Met forse lastenverschuiving, nieuwe vormen van herverdeling en een aanval op de verstikkende bureaucratie en regelzucht, kan een nieuwe financieel-economische politiek gestalte krijgen en wordt het ideaal van een libertaire sociaal-ecologische samenleving in een modern jasje gestoken. Dan valt er nog wat te kiezen in 1994. ▼

De PvdA heeft haar initiërende en vooruitstrevende rol in het financieel-economische debat prijsgegeven

Kees Vendrik

Kees Vendrik is econoom en als beleidsmedewerker verbonden aan de Tweede-Kamerfractie van Groen Links

DERTIG VRAGEN AAN . . .

stephan sanders

Stephan Sanders werd in 1961 geboren in Haarlem. In Amsterdam studeerde hij filosofie en politicologie. Sinds 1988 is hij redacteur van *De Groene Amsterdammer*. Over de Rushdie-affaire publiceerde hij in 1989 de brochure *Gemengde ervaringen, gemengde gevoelens*. Met *Ai, Jamaica* debuteerde hij in 1991 als schrijver van literaire fictie.

**Dit najaar verschijnt bij de Bezige Bij van zijn hand *Conny Francis, of de onschuld van Amerika*. Tevens werkt hij mee aan een boek over Malcolm X dat eind dit jaar bij de SUA verschijnt.
Het afgelopen jaar bracht hij als 'writer in residence' door op de University of Minnesota in de VS. Over dat verblijf publiceerde hij wekelijks in *de Volkskrant* en verzorgde hij een radiocolumn bij de AVRO-radio.**

Wat zijn je favoriete Amerikaanse kranten en tijdschriften?
De Star Tribune (de plaatselijke krant in Minneapolis), de New York Review of Books en het weekblad Mother Jones.
Welke Amerikaanse gewoonte zou je willen importeren in Nederland?
Wellevendheid in het openbare verkeer.
En welke Nederlandse in de VS?
Discussiëren in het café met mes en fles op tafel.
Welk gerecht maak je zelf het liefste klaar?
Saroma instant pudding.
Wat was je favoriete tv-programma in de VS?
Weather Channel, waar je het weer in de hele VS kunt volgen.
Van welke klassieke muziek houd je?
Bach, Strawinsky en Schat.
Van welke popartiest heb je de meeste platen/cd's?
The Marvelettes.
Waar spreek je het liefste met iemand af in Amsterdam?
Moorelang op de Keizersgracht.
In welke stad zou je het liefste willen wonen in de VS?
New Orleans.
Heb je een voorkeur voor Jesse Jackson boven Bill Clinton?
Nee, ik wantrouw Jackson nog veel meer dan Clinton.
Wie zijn je favoriete filmacteur en -actrice?
Angelica Huston en River Phoenix.
Welke droom komt steeds terug?
Een nachtmerrie waarin ik praat maar niemand me verstaat.
Wat vind je het mooiste gebouw in Nederland en wat in de VS?
In Nederland schiet me vooral het lelijkste gebouw te binnen: dat ding van Dam op de Dam. In de VS vind ik het Garden-district in New Orleans prachtig.
Heb je de film JFK gezien en zo ja, ben je het eens met Oliver Stone?
Ja. Historisch wellicht onjuist maar filosofisch en dramatisch een meesterwerk.
Welke typisch Amerikaanse sport fascineert je het meest?
Het stichten van neurotische gezinnen.
Ben je voorstander van ecologische heffingen op energiegebruik?
Nee.
Kun je zonder auto in de VS?
Alleen in New York.
Waar geloof je niet meer in?
In de gelijkwaardige liefde.
Aan welke grote tv-actie heb je wel eens geld gegeven?
Aan allemaal.
Wie is je favoriete Amerikaanse schrijver?
Truman Capote.
Heb je wel eens Groen Links gestemd?
Nee.
Wat is je duurste kledingstuk en hoe duur was 't?
Een paar cowboylaarzen van f 1900,-.
Vind je dat je in de toekomst met minder geld toe zou kunnen?
Nee, dat lukt me nu al niet.
Waar heb je respect voor?
Voor alle goede musici, vooral zangers.
Wat is je favoriete kleur?
Groen-blauw.
Waar heb je het meeste spijt van?
Slordigheid in vriendschappen.
Vind je dat bedrijven gedwongen moeten worden meer allochtonen in dienst te nemen?
Nee.
Wat doe je meestal op zondagmiddag?
Schrijven.
Ben je voorstander van militair ingrijpen in het voormalige Joegoslavië?
Ja.
Wie wordt de nieuwe president van de VS?
Bill Clinton.

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS

WB-BERICHTEN

ACTUEEL

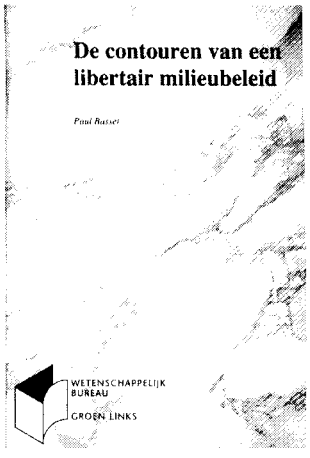
boek energieheffing

Het project *Milieu en economie* heeft geresulteerd in een eerste publikatie. Auteur van het vijftig pagina's tellend boekje is *Bart Snels*. Titel: *De economie van de energieheffing*. Snels bekritiseert de vooronderstellingen en berekeningen van het Centraal Planbureau (CPB) dien ten grondslag liggen aan het rapport van de Stuurgroep Energieheffingen, beter bekend als het rapport van de commissie-Wolfson. Ook plaatst hij forse kanttekeningen bij de manier waarop het CPB gewoon is de resultaten van zijn rekenwerk te presenteren.
Snels toont dat er, ook volgens de berekeningen van het CPB zelf, ruimte is voor een forse energieheffing zonder dat er economische rampen zullen optreden. Tegelijkertijd wordt betoogd dat de gevolgen voor sommige bedrijfssectoren wel aanzienlijk kunnen zijn.
Opmerkelijk is het pleidooi om de grootverbruikers positief te discrimineren: zij hoeven *minder* energieheffing te betalen dan de kleinverbruikers, veelal de gewone consument. Snels wil op die manier de concurrentiekracht van de grote bedrijven beschermen. Hoewel de precieze consequenties van hogere energieheffingen voor de inkomensverhoudingen moeilijk zijn te becijferen, kan een deel van de extra heffingsopbrengsten worden gebruikt om de negatieve gevolgen voor de lagere inkomens te compenseren.
Het boekje kost vijftien gulden en is leverbaar vanaf begin oktober.

KERNGEGEVENS

bestuur
Harry van den Berg (voorzitter), Gert Both, Jet Bussemaker, Chris de Ceuninck van Capelle (penningmeester), Hans Feddema, Joosje Lakmaker, Titia van Leeuwen (secretaris), John Steegh, Radi Suudi en Jaap Woldendorp
medewerkers
Paul Basset – milieu & bestuur en beleid
Judit Klappe – sociaal-economische vraagstukken & democratisering
Henk Krijnen – hoofdredactie De Helling
Gerrit Pas – buitenland & vrede en veiligheid
Eric Drissen – project milieu en economie
Bart Snels – project milieu en economie

PUBLIKATIES

De contouren van een libertair milieubeleid

Paul Basset
Speurtocht naar een ingrijpend milieubeleid dat niet strijdig is met libertaire uitgangspunten als minder overheidsbetutteling, minder bureaucratie, meer decentralisatie en meer zeggenschap.
Prijs: f 25,– (boek, 1992, 144 pag.)

Individualisering en zorgpolitiek

Corinne Kersbergen
Dit essay legt de politieke dilemma's en keuzemomenten bloot bij het bepalen van de verhouding tussen zorg, individualisering en verantwoordelijkheid
Prijs: f 5,– (werkboek, 1992)

Op zoek naar een nieuw stelsel van sociale zekerheid

Verslag van een op 25 januari 1992 gehouden seminar
Prijs: f 5,– (werkboek, 1992)

Werkplan 1992

Dit werkplan geeft een overzicht van de voor 1992 voorgenomen studies, discussiedagen en publicaties.
Prijs: gratis

Gelijke kansen op de arbeidsmarkt

Voorbereidend materiaal voor de op 1 november 1991 gehouden studiemiddag over actieve arbeidsmarktpolitiek in Nederland
Prijs f 3,– (werkboek, 1991)

Groen en Links in de jaren negentig

Verslag van de op 15 maart 1991 gehouden conferentie over de dilemma's en perspectieven van sociaal-ecologische politiek
Prijs: f 17,50 (boek, 1991, 80 pag.)

Het Debat

Verslag van de in januari en februari 1991 gehouden discussiecyclus over utopisme en pragmatisme, individualisering en solidariteit en milieu en economie
Prijs: f 17,50 (boek, 1991, 64 pag.)

Losser of vaster

Een discussietekst over arbeidsmarkt en sociale zekerheid
Prijs: f 3,– (werkboek, 1990)

Gedeelde Veiligheid 2000

Nationale en internationale deskundigen over het internationaal veiligheidsbeleid in de jaren negentig
Prijs: f 17,50 (werkboek, 1991, ook in het Engels verkrijgbaar)

Conferentiebrochure Gedeelde Veiligheid 2000

Voorbereidend materiaal voor de op 28 en 29 september 1990 gehouden conferentie 'Gedeelde Veiligheid 2000'
Prijs: f 7,50 (werkboek, 1990, ook in het Engels verkrijgbaar)

Het Zweedse Model: sociaal-democratie en arbeidsmarktbeleid

Judit Klappe
In dit rapport wordt de mythe doorgeprikt dat het succes van het Zweedse Model berust op het met straffe hand aanpakken van werklozen
Prijs: f 25,– (boek, 1990, 128 pag.)

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS – POSTBUS 700 – 1000 AS AMSTERDAM – (020) 6202212

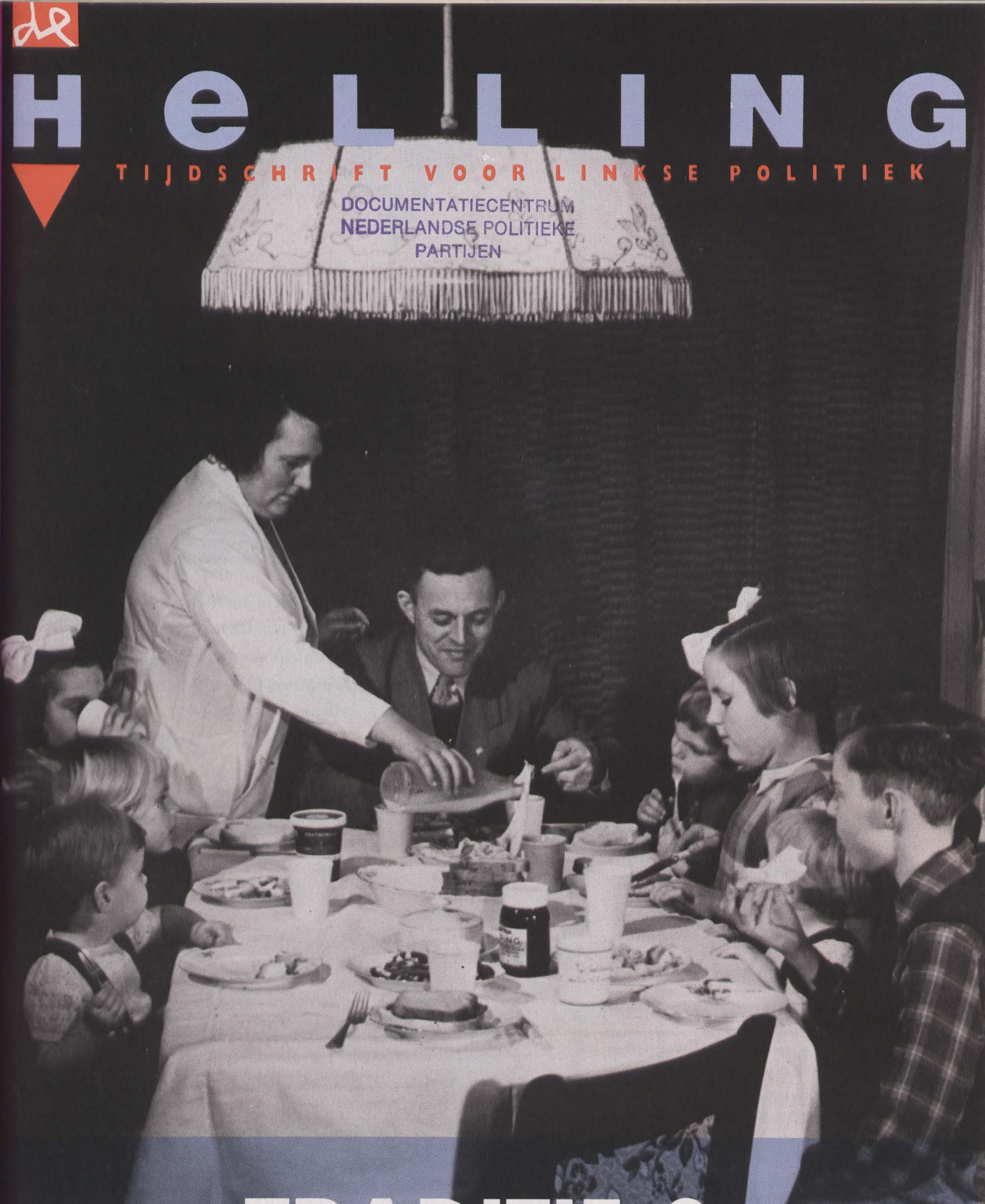
THE UNITED STATES OF AMERICA
THIS NOTE IS LEGAL TENDER
FOR ALL DEBTS, PUBLIC AND PRIV
F47584573F
F47584573F
ONE DOLLAR

markering

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

TRADITIE & VERNIEUWING

VERSCHIJNT 4X PER JAAR – LOSSE NUMMERS F 10,– JAARGANG 5 – NUMMER 4 – WINTER '92/'93

DE HELLING

TIJDSCHRIFT

DE HELLING

verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,–
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer: 2737994
Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links (o.v.v. DE HELLING)

UITGEVER

Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links

REDACTIE

Marianne van den Boomen, Els Diekerhof, Adrienne van Heteren, Chris Keulemans, Henk Krijnen (hoofdredacteur), Joost Lagendijk, Jos van der Lans, Hans Schoen, Radi Suudi

EINDREDACTIE

Henk Krijnen

ACHTERPAGINA

Tom Schreuder

OMSLAGFOTO

Spaarnestad-fotoarchief

VORMGEVING & ZETWERK

Richard Pollé/Ruparo, Amsterdam

DRUK

Drukkerij Raddraaier

ABONNEMENT

De abonnee verplicht zich het abonnementsgeld over te maken vóór het begin van het nieuwe kalenderjaar. Niet-opgezegde abonnementen worden automatisch voor één jaar verlengd

ADMINISTRATIE & CORRESPONDENTIE

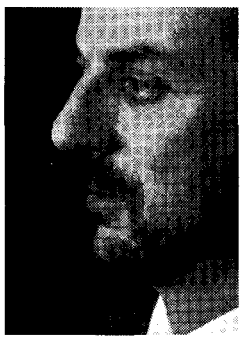
DE HELLING
Postbus 700; 1000 AS Amsterdam
(020) 6202212

REDACTIE-SECRETARIAAT

Henk Krijnen (020) 6735184

DE HELLING is een onafhankelijk politiek tijdschrift met belangstelling voor ontwikkelingen op het sociale en culturele vlak. Het tijdschrift wil een algemeen medium zijn voor linkse politieke meningsvorming en wil publieke debatten beïnvloeden

ISSN 0922 - 0119

DE GROTE VERANDERINGEN

"De naïviteit van de verzorgingsstaat is dat hij tradities niet als sociale prestaties maar als vanzelfsprekendheden heeft gezien."

Vraaggesprek met PAUL SCHNABEL, socioloog, hoogleraar klinische psychologie en decaan van de nieuwe Netherlands School of Public Health en medewerker van het NRC Handelsblad over Verlichting, Vernieuwing en Verzorgingsstaat.

pagina 8

EETCULTUUR

"Traditie is het je bij de geboorte toegewezen plekje aan tafel. Waarboven eerst een zwerk van moedermelk brak en je vervolgens vanuit alle mogelijke richtingen werd bestookt met Ligakoek, klonten griesmeelpap en **the odd banana.** ***Zoiets gaat een poosje goed tot onverhoeds het tijdperk van de*** **acquired taste** ***aanbreekt, waar je allerminst klaar voor bent."***

Dit is een fragment uit een kort verhaal dat culinair literator PHILIP MECHANICUS speciaal voor DE HELLING schreef.

pagina 14

L I N G

VOOR LINKSE POLITIEK

POLITIEKE PARTIJEN

"Politieke partijen hebben zich zeer lange tijd gedragen als beschermheiligen van de democratie. Ironisch genoeg hebben zij daardoor zelf mede de huidige ondergangsstemming in de hand gewerkt. Doordat de 'democratische mythologie' die partijen rondom zichzelf sponnen geleidelijk haar betoverende werking verloor, zijn zij het voorwerp van collectieve spot geworden", aldus HENK KRIJNEN in een beschouwing over de nieuwe uitdagingen aan het adres van politieke partijen.

pagina 48

NIEUWE OPVOEDING

Journaliste MIRRE BOTS weegt de uitkomsten van de recente debatten over opvoeding, ouderlijke verantwoordelijkheid en professionele kinderopvang. "Ouderschap is in onze tijd een vak geworden, een psychologisch project, een mogelijkheid ook tot zelfrealisatie van de ouders. En dat terwijl er in diezelfde tijd veel meer moeders zijn gaan werken." Een verslag van de driepartijenstrijd tussen vader, moeder en kind.

pagina 16

INHOUD

REDACTIONEEL

5 *traditie & vernieuwing*

CULTURELE TRENDS

INTERVIEW MET PAUL SCHNABEL

8 *elke traditie heeft haar prijs* ***Jos van der Lans***

ETEN

KORT VERHAAL

14 *tafeltaferelen*
Philip Mechanicus

ZORG EN GEZIN

REPORTAGE

16 *het kind als kwaliteitsprodukt*
Mirre Bots

COLUMN

22 *de koffie is klaar* ***Karin Spaink***

DE STAD

TWEE VRAAGGESPREKKEN

23 *de oplossing van de stad*
Reinout Koperdraat

FOTOKATERN

FOTO'S OVER TRADITIE & VERNIEUWING

27 ***Uit het Spaarnestad-fotoarchief en van Bob Bronshoff***

MIGRANTEN

INTERVIEW MET ANIL RAMDAS

43 *het metaforische heimwee van de migrant*
Marianne van den Boomen

POLITIEK

ESSAY

48 *van politieke partij naar publiek debat*
Henk Krijnen

INTERVIEW MET JAN WILLEM DUYVENDAK

Joost Lagendijk

RELATIES

DUBBELINTERVIEW

58 *de tango der geslachten*
Els Diekerhof / Henk Krijnen

COLUMN

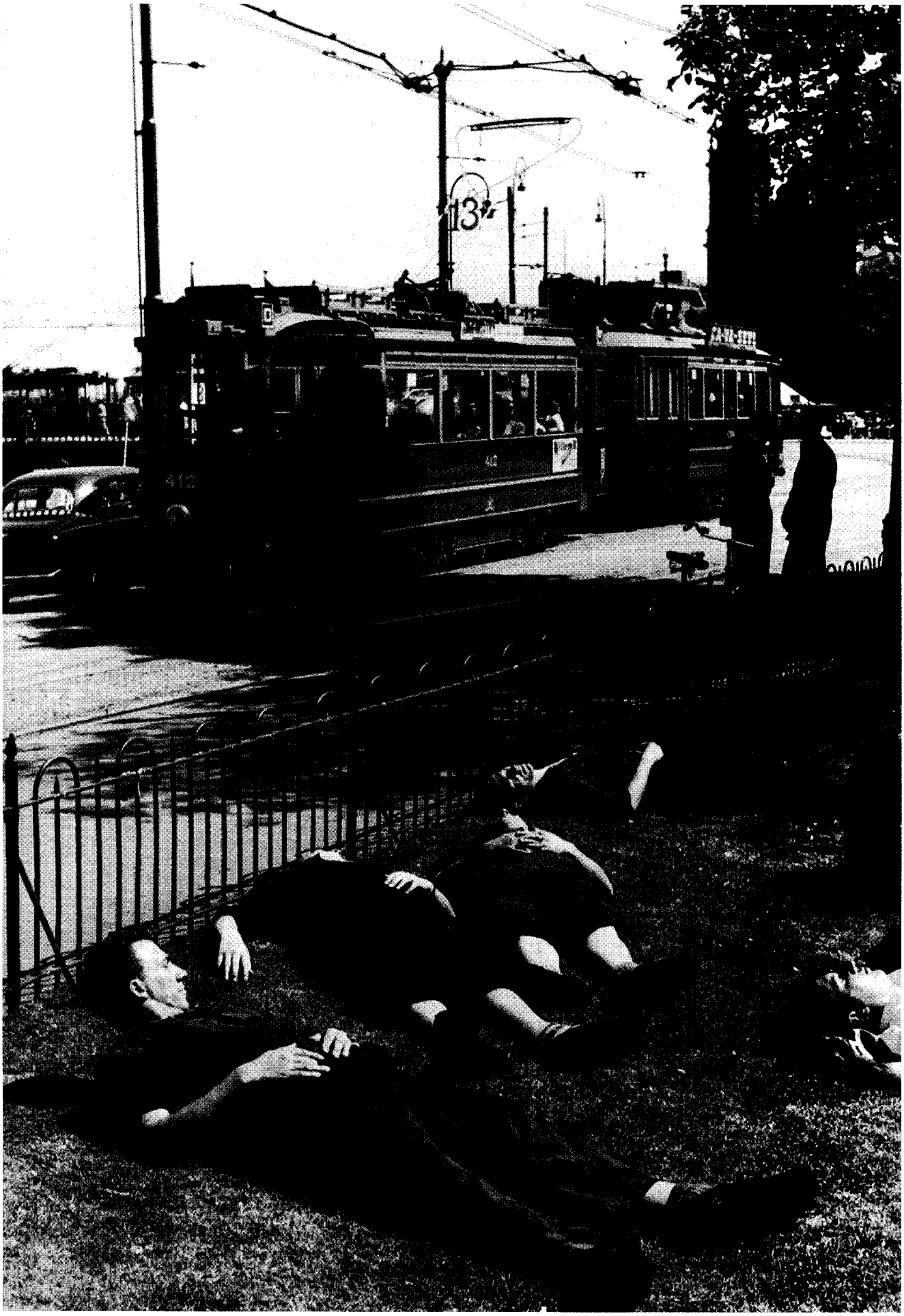
62 *paringsrituelen* ***Jantine Oldersma***

HET WERK

REPORTAGE

63 *van taylorisme naar toyotisme*
Kees van den Bosch

JAARGANG 5 – NUMMER 4 – WINTER '92/'93

DE HELLING

TRADITIE

VERNIEUWING

De tragiek van de Progressieve Beweging is waarschijnlijk geweest dat het verlangen om de drie V's van Vooruitgang, Verandering en Vernieuwing te realiseren, de Wereldverbeteraars altijd blind heeft gemaakt voor de verborgen weerstanden die in de gang van de geschiedenis lagen opgesloten. Traditie & Verandering, Verleden & Toekomst stonden zodoende altijd op gespannen voet, als twee gezworen vijanden, die eigenlijk nooit begrepen dat ze zonder elkaar geen reden tot bestaan hadden.

•••

Deze tragiek heeft niet alleen Links gevangen gehouden, maar is zelfs een wezenskenmerk geworden van de moderne cultuur. Permanent moet worden afgerekend met het verleden en de ene na de andere nieuwigheid ontrolt zich voor de ogen van de verbaasde wereldburger. Nooit hebben de veranderingen elkaar zo snel opgevolgd als in de laatste vijftig jaar, nooit is er in de tijdspanne van nog geen generatie zoveel als ouderwets en achterhaald bestempeld. We leven in een tijdperk, waarin - of het nu gaat over de wereldpolitiek of over het dagelijkse wel en wee van individuen - de vooruitgang en de aanhoudende turbulentie definitief aan de winnende hand lijken te zijn. Het verleden begint alweer vandaag.

•••

De westerse wereld is in een relatief kort tijdsbestek massaal in de ban geraakt van een nieuw soort geloof, waar alle vertrouwde ideologieën - of wat daar vandaag de dag nog van over is - ondergeschikt aan zijn geworden. Dat geloof heeft geen God, geen hogepriesters, geen sturende instituties en al helemaal geen bijbel. Het staat juist los van al deze ouderwetse folklore en daarin ligt zijn grote kracht. Het vloeit voort uit de ratio, de wetenschap, de techniek en zijn zegeningen verschijnen aan ons in ziekenhuizen, op beeldschermen, op de snelwegen, in de stedelijke bebouwing, op de televisie, in de winkels, et cetera. Dat geloof-zonder-god heeft geen eigennaam, het is slechts als een onstuitbaar voortwoekerend proces te begrijpen, waar nog het beste een sociologische aanduiding op van toepassing is: Modernisering.

•••

Natuurlijk, bij dat geloof-zonder-god hoort ook een nieuw type gelovige. Een gelovige die zijn lot niet meer afhankelijk stelt van hogere en onzichtbare machten, maar in eigen handen neemt. Een burger die in zichzelf gelooft. Mondig, zelfstandig, ontwikkeld, onafhankelijk, doortastend, berekenend, flexibel, ruimdenkend - kortom: een modern geïndividualiseerd mens. Niet iedereen voldoet in dezelfde mate aan al die kenmerken van de nieuwe religie, maar dàt is een verschijnsel van alle tijden. Niet alle gelovigen kunnen heilig zijn. Het volstaat als ze ernaar streven, of tenminste het ideaalbeeld voortdurend in hun achterhoofd meetorsen.

•••

Modernisering & Individualisering zijn twee kanten van één medaille. Theoretisch vertegenwoordigt de ene kant - modernisering - de werkelijkheid van de maatschappij, terwijl de andere kant - individualisering - iets zegt over de psychologische staat van de burgers. Maar dat is slechts theorie. In de praktijk van de werkvloer, de buurt, de straat, de staat zijn die twee elementen geheel met elkaar verstrengeld. Een modernisering van arbeidsorganisaties, een proces dat al enige tijd gaande is, kan alleen succesvol zijn als deze gedragen wordt door een modern type - zelfstandig denkend en

functionerend - werknemer. Een modernisering van de gezondheidszorg - om maar een heel ander langlopend project te noemen - vereist bewust handelende professionals en bewust kiezende cliënten. Dat gaat niet in één keer, dat is kneden, duwen, stapje voor stapje, beetje voor beetje, alsmaar onderhandelen, maar het gaat voort. Inderdaad, modernisering is niet iets eindigs, ze is eerder - zoals God - iets eeuwigs.

•••

Literator en kunstcriticus John Berger schreef ooit dat de intensiteit waarmee wij geconfronteerd raken met slecht nieuws in de media slechts tot onverschilligheid bij de waarnemer kan leiden. Een analoge redenering gaat op voor de manier waarop moderne burgers zich verhouden tot de permanente modernisering van hun leefomgeving. Wellicht is de intensiteit van de (pogingen tot) veranderingen echter zo groot dat deze misschien niet zozeer tot onverschilligheid heeft geleid, alswel dat veranderen een vanzelfsprekende werkelijkheid is geworden. De dynamiek van de moderne samenleving is iets waar niemand zich meer echt over verbaast.

•••

Hoezeer alles ànders is geworden, blijkt als we weer eens wat beelden van zo'n ouderwets Polygoon-journaal zien, of het onsterfelijke liedje van Wim Sonneveld horen over een ansichtkaart van zijn geboortedorp. Dat zijn de stemmen en de beelden van het verleden, niets eens zo lang geleden, maar tòch... andere tijden, die achter ons liggen. We kijken en luisteren er een beetje weemoedig en tegelijk meewarig naar. In feite onderstreept deze meewarigheid het superioriteitsgevoel van de moderne burger. 'We gaan vooruit', denkt hij.

•••

Maar afdoen kunnen we het verleden toch ook weer niet. Voortdurend steekt het de kop op. Soms in de vorm van commerciële uitbating, die zichtbaar wordt in curieuze winkeltjes waar gegrossierd wordt in plastic Philips radio's, old-fashioned asbakken, roodgeel gekleurde boekenrekjes en Brabants bont-gekleurde kopjes en schoteltjes. Voor al deze moderne hebbedingetjes hebben onze ouders in de jaren vijftig langdurig gespaard en ze worden nu ineens van de schroothoop van de geschiedenis gehaald om voor forse bedragen over de toonbank te gaan. Soms duikt de nostalgie op in de politieke retoriek, waarin gemijmerd wordt over het herstel van de gemeenschapszin. Dan weer in de vorm van nationalistische gevoelens die door de moderne tijd overwoekerd leken, maar die in Oost-Europa onder het communistische onkruid te voorschijn zijn gekomen en in West-Europa plotseling als schild gebruikt worden tegen de verbleking van de moderne samenleving.

•••

Nee, het verleden is nog lang geen dode geschiedenis. Maar wie zich in onze samenleving beroept op de waarden en normen uit het verleden, op de Traditie, zoals Brinkman en Hirsch Ballin bij tijd en wijle doen, kan in moderne ruimdenkende kring niet echt op sympathie rekenen. De wereld waarin het natuurlijke gezag gold van Huisarts, Onderwijzer en Politie-agent is een gruwel in de ogen van de moderne burger, want dat is óók de wereld van de verzuiling, van de sociale controle en van de benepenheid. Het is de wereld van Reve's De Avonden, waaruit elke hedendaagse ontwikkelde burger zich heeft bevrijd. Dat nooit weer, denkt de moderne burger. Dat er over die wereld iets positiefs te melden valt, is uitgesloten. In dat opzicht is het modernisme een totalitaire ideologie geworden. Het maakt van het verleden een meewarig reservaat, het heeft geen oog voor waardevolle overblijfselen, geen oog voor uit het verleden voortkomende reële behoeften, sterker: het gunt de geschiedenis geen toekomst.

•••

Zou het ook anders kunnen? Dat vroeg de redactie van DE HELLING zich af toen ze zich bezon over een Thema voor een Jubileumnummer ter gelegenheid van het Vijfjarig Bestaan. Is er een manier van analyseren, van denken, van politiek bedrijven mogelijk waarin tradities niet per definitie afgeschreven worden en vernieuwing niet per definitie alle - progressieve - sympathie krijgt? Wordt het niet eens tijd de culturele a priori's van het moderne vooruitgangsdenken op de helling te zetten?

•••

Het spel van Traditie & Vernieuwing. Het lijkt een schimmenspel van woorden en metaforen, maar feitelijk is de politieke en culturele relevantie ervan dagelijks zichtbaar. Worstelt niet elk gemeentebestuur in dit land met de vraag hoe de traditie van sociale controle weer greep kan krijgen op de vernieuwing, in dit geval anonimisering, van de openbare ruimte? Stuit niet elk buurtbeheerproject op de opgave om de traditie van gemeenschapszin weer te herstellen in een vernieuwde - lees: geïndividualiseerde - buurt? Refereert niet elke vorm van milieubeleid aan een traditie van soberheid en spaarzaamheid die heroverd moet worden op de nieuwe, moderne consumptiemaatschappij? En is er een modern vertoog over zorgzaamheid denkbaar zonder dat dit uitsluitend opgehangen wordt aan persoonlijke deugden als naastenliefde en opofferingsgezindheid?

•••

Aan vragen geen gebrek. Maar wie zich waagt aan het beantwoorden van dit soort vragen stelt zich geen gemakkelijke taak. Hoongelach uit ruimdenkende, progressieve kring zal zeker zijn deel zijn. Daar staat tegenover dat in de moderne geïndividualiseerde samenleving het gemis aan sociale tradities zich steeds vaker doet voelen. De kwestie is dat in de moderne cultuur Traditie & Vernieuwing vaak tegen elkaar worden uitgespeeld. Daarom besloten we op zoek te gaan naar tradities die verdwenen of in een kwaad daglicht kwamen te staan maar tòch de moeite van het behouden waard zijn. En we gingen op zoek naar vernieuwingen die te ver doorschoten. Deze dubbele speurtocht ondernamen we niet om de Restauratie te prediken maar om progressieve vernieuwingsdrang meer grond te geven.

•••

Pragmatisme, ook zo'n geloofsartikel van het modernisme, dreef ons ertoe Het Thema op te knippen in herkenbare aspecten van de alledaagse cultuur. Zo ontstonden de volgende noemers: Eten, Zorg & Gezin, De Stad, Migranten, Politiek, Relaties, Het Werk. Wij serveren de culturele trends graag voor u uit. Voor wat wij in concreto aan artikelen en andere mooie dingen te bieden hebben, verwijzen wij graag naar de inhoud en de inhoudsopgave van dit nummer. Maar één mededeling willen we u niet onthouden: we vieren ons vijfjarig bestaan ook in het ècht, met een heus symposium. Traditioneel hè?

de redactie

DE HELLING BESTAAT VIJF JAAR

SYMPOSIUM TRADITIE & VERNIEUWING

lezingen, tweegesprek, column, donderspeech, voordrachten, paneldiscussie & muziek

DE MORAAL IS IN, DE POLITIEK IS UIT

Sinds de jaren zestig heeft Nederland een ander cultureel aanzien gekregen. Emancipatoire waarden & normen drongen door in het dagelijks leven en de individualisering rukte op.
In een moordend tempo werden oude morele vanzelfsprekendheden op de helling gezet. Vele tradities werden achteloos terzijde geschoven.

Op het politieke vlak daarentegen is de verwachte grote doorbraak uitgebleven. De golf van modernisering & vernieuwing ging aan de politiek voorbij. De politiek had er part noch deel aan.

In het symposium dat DE HELLING ter gelegenheid van haar vijfjarig bestaan organiseert, staan daarom twee brandende kwesties centraal:

* Hoe kan de balans tussen TRADITIE & VERNIEUWING hersteld worden?

* Moet een nieuwe verbinding tussen POLITIEK & MORAAL tot stand komen?

MET MEDEWERKING VAN:

Mieke Aerts, Jan Willem Duyvendak, Paul Kapteyn, Ruud Koole, Jos van der Lans, Geert Mak, Arie Oostlander, Paul Scheffer & Herman Vuysje

vrijdag 29 januari 1993
van 13 uur tot 17 uur (na afloop borrel & hapjes)
De Rode Hoed, Keizersgracht 102, Amsterdam

entreeprijs *f* 7,50
telefonisch & schriftelijk reserveren tot 23 januari a.s.

De Helling, Postbus 700, 1000 AS Amsterdam
(020) 620 22 12

JAARGANG 5 – NUMMER 4 – WINTER '92/'93

8

DE HELLING

JAARGANG 5 – NUMMER 4 – WINTER '92/'93

ELKE TRADITIE HEEFT HAAR PRIJS

"De naïviteit van de verzorgingsstaat is dat hij tradities niet als sociale prestaties maar als vanzelfsprekendheden heeft gezien." PAUL SCHNABEL, socioloog, hoogleraar klinische psychologie en decaan van de nieuwe Netherlands School of Public Health en medewerker van het *NRC Handelsblad* over Verlichting, Vernieuwing en Verzorgingsstaat. "Je zou ook kunnen zeggen dat al die veranderingen bijkleuringen zijn van bestaande tradities."

foto: Robbert Bodegraven / H

Op de gevel van het statige pand aan de Maliebaan in Utrecht prijkt nog geen bordje. Binnen hangt onder de hoge plafonds een wat vreemde stilte. De vloerbedekking ligt er al, uit het universiteitsmuseum zijn wat oude meubels aangesleept voor een senaatachtige vergaderzaal en een medewerker van de PTT legt de laatste hand aan het telefoonnet. Alles in het gebouw ademt de geur van nieuwigheid.

Begin 1993 moet dit nu nog holle gebouw het bruisende hoofdkwartier worden van de Netherlands School of Public Health, een nieuwe post-doctorale opleiding die nauw aansluit bij wat vroeger gewoon sociale geneeskunde heette. Het gaat daarbij om al die aspecten van gezondheid en gezondheidszorg die binnen de specialismen van de academische ziekenhuizen niet aan de orde komen. Zaken als epidemiologisch onderzoek, gezondheidsbevordering, ziektepreventie, gezondheidszorgbeleid, et cetera. Public Health is dat deel van de gezondheidszorg waar het niet om individuele aandoeningen gaat, maar om collectieve zorgproblemen en dus over de collectieve verantwoordelijkheid om deze problemen tegemoet te treden. Inderdaad: publieke gezondheid en de zorg daarvoor, maar in het Engels maakt het toch wat meer indruk.

Achter een groot wit bureau in een hoekkamer op de eerste etage zetelt *Paul Schnabel*. Schnabel is voor drie dagen per week decaan van de School of Public Health, wat er op neer komt dat hij eindeloos vergadert om de betrokken Rotterdamse en Utrechtse universiteiten en andere instanties, zoals het ministerie van WVC, op één lijn te krijgen over de inhoud en organisatie van het onderwijs- en onderzoeksprogramma dat in 1993 van start moet gaan. Schnabel combineert deze baan met het hoogleraarschap klinische psychologie en gezondheid aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

De 44-jarige Schnabel is met zijn overgang naar de School for Public Health aan een nieuwe fase in zijn carrière begonnen. Daarvoor was hij vijftien jaar verbonden aan het Nederlands centrum Geestelijke volksgezondheid (NcGv), het toonaangevende onderzoeksinstituut op het terrein van de geestelijke gezondheidszorg. Daar heeft Schnabel, van huis uit socioloog, naam gemaakt als wetenschapper. Tevens publiceert Schnabel regelmatig over alle mogelijke sociaal-wetenschappelijke onderwerpen in *NRC Handelsblad*.

In zijn vijftien NcGv-jaren heeft hij een ongekende reeks van rapporten, onderzoeken en literatuuroverzichten samengesteld dan wel langs zien komen. En op de een of andere manier lijkt het alsof al die gegevens ergens in zijn hoofd een plaatsje hebben gevonden. Er is geen onderwerp te verzinnen op het terrein van de geestelijke gezondheid of psychiatrie of Paul Schnabel is op de hoogte. Er kon dan ook geen congres of symposium meer voorbijgaan op dit terrein of Schnabel stond op de sprekerslijst of was daarvoor tenminste gevraagd. Helemaal vreemd mag zijn vertrek dan ook niet genoemd worden. Terwijl zijn ogen even rust houden bij de herfstige bomen van de Utrechtse Maliebaan die vanuit het raam van zijn kamer goed zichtbaar zijn, zegt hij: "Ik was na die vijftien jaar wel aan iets nieuws toe."

"Het uitbreiden van de idealen van de Verlichting naar steeds nieuwe groepen is een permanent decor van de moderne geschiedenis."

Verlichting

Juist zijn uitgebreide kennis van de sociaal-culturele en psychologische staalkaart van wat we maar even aanduiden als de Samenleving Nederland en de wijze waarop de kleuren van deze staalkaart de afgelopen decennia verschoten zijn, maakt Schnabel tot een geschikte gesprekspartner over het onderwerp traditie en vernieuwing. *Wat zijn - in grote lijnen - vanuit een sociaal-cultureel perspectief de Grote Veranderingen in de Samenleving Nederland? Zijn dat veranderingen die ten koste zijn gegaan van Oude Tradities of zijn ze op één of andere manier daar toch een voortvloeisel van?*

Zo gesteld lijken het abstracte vragen. Zonder een zekere mate van sociologische fantasie zijn dit soort vragen niet te beantwoorden. Gelukkig is dat type fantasie bij Schnabel in ruime mate ontwikkeld. "Misschien is het goed", begint hij, "om eerst een heel ruim perspectief te nemen van wat die veranderingen eigenlijk zijn. en laten we dat perspectief dan eens niet met een woord als 'modernisering' aanduiden, omdat dat woord het verloop van de geschiedenis meteen voorstelt als een soort *opruimingsoperatie* van het verouderde verleden. Je kunt de geschiedenis van de moderne samenleving ook beschrijven in termen van voortdurend verder om zich heen grijpende Verlichtingsidealen - Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Feitelijk is de geschiedenis sindsdien een aaneenschakeling van groepen die kwamen melden dat deze idealen ook op hun betrekking hadden. Aanvankelijk was de Verlichting alleen maar bedoeld voor volwassen, ontwikkelde en welvaren mannelijke burgers. Echte burgers, de bourgeois, dàt was vanzelfsprekend. Heel geleidelijk is dat project verruimd, zijn de idealen uitgeklapt naar steeds grotere groepen en vervolgens naar groepen-binnen-groepen, die meenden dat ten onrechte hun vrijheid en gelijkheid werd onthouden. Dat was niet vanaf het begin de bedoeling, maar het kon niet voorkomen worden, omdat het principe in feite universeel of op zijn minst algemeen is. Elke groep die zich meldt met de constatering dat in het principe niet staat dat zij buitengesloten mogen worden, heeft het morele gelijk aan haar kant, en de andere partij - de Gevestigden - moeten dan maar aantonen dat de algemene regel voor de nieuwe groep - de Buitenstaanders - niet opgaat. De Verlichtingsidealen gaven voeding aan steeds nieuwe morele claims, waar men wel moeilijk over kon doen maar zich moeilijk tegen kon keren.

Zo uitgedrukt is dat allemaal natuurlijk een versimpeling, maar het uitbreiden van de idealen van de Verlichting naar steeds nieuwe groepen is wèl een rode lijn, of een permanent decor van de moderne geschiedenis. Het ontstaan van de verzorgingsstaat past heel goed binnen dat project. Deze staat is een vorm van broederschap die mensen behoedt voor de willekeur van het lot die niet te rijmen is met het idee van gelijkheid van kansen en mogelijkheden. Maar tegelijkertijd vormt de verzorgingsstaat ook weer het decor voor steeds verdere *nuanceringen* van het Verlichtingsproject, steeds nieuwere categorieën die melden ten onrechte buitengesloten of benadeeld te worden, die een moreel beroep doen op het principe, niet eens zozeer om er beter, maar vooral om er vrijer van te worden."

consensus-samenleving

"En in dat almaar uitdijende project van de Verlichting past ook de overgang - zoals Abram de Swaan dat heel treffend heeft geformuleerd - van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding. Van een situatie waarin de posities vastlagen en bepaalde mensen het gezag hadden naar een situatie waarin het niet is toegestaan om die macht *onverkort* in te zetten. In een samenleving waarin steeds meer groepen aanspraak maken op gelijkheid, moet meer onderhandeld worden, moet de macht zich legitimeren, gaan de wetten op van overreding en overtuiging, van eindeloos praten. Het is niet zo dat macht wèg is, maar het brute gebruik ervan is wèg. Dat heeft geen legitimatiebasis meer.

Op het snijvlak van de openbare en de particuliere sfeer is de discussie over seksueel misbruik daar een voorbeeld van. Het feit dat iemand hoofd van het gezin is (of beter gezegd: wàs), geeft hem nog niet het recht om over het lichaam en ook over de persoonlijkheid van ieder gezinslid te beschikken. Seksueel misbruik mocht natuurlijk nooit, maar pas de laatste decennia is naar buiten gekomen hoe vaak het voorkomt, hoe schadelijk het is en hoe weinig er altijd aan gedaan is. Het slachtoffer leek meer schuldig dan de dader. Dat is veranderd, seksueel misbruik is in de openbaarheid gekomen en wordt in het openbaar als een zware overtreding, ook in morele en psychologische zin, gebrandmerkt. Vroeger toen de posities vastlagen werd het gewoon weggestopt of simpelweg ontkend."

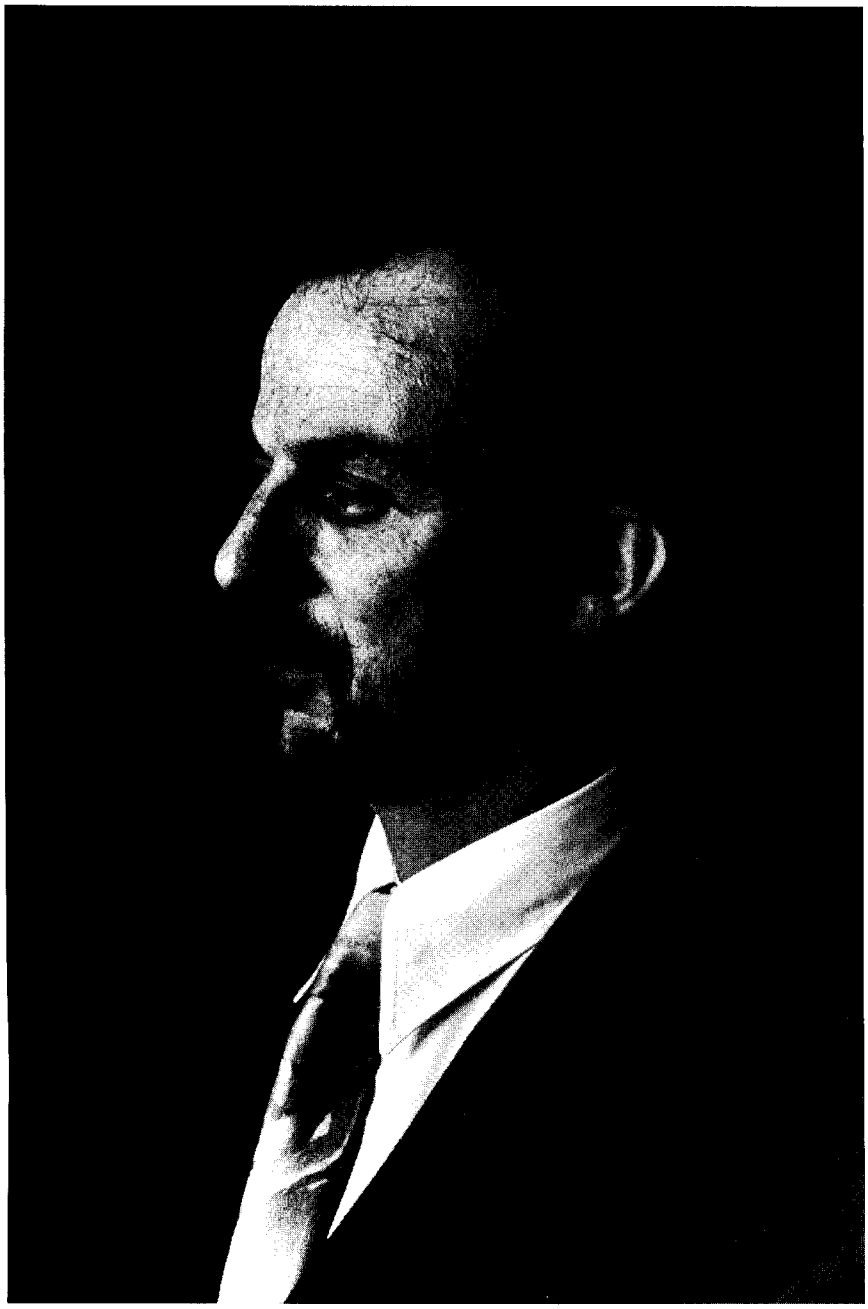

foto: Rob Huibers / HH

"Je ziet dat ook in het bedrijfsleven zaken die men vroeger heeft afgewezen als soft gepraat helemaal onderdeel zijn geworden van de bedrijfsvoering en bedrijfscultuur."

"In dat soort ontwikkelingen komt tot uitdrukking hoeveel er veranderd is in hoe mensen naar zichzelf kijken, hoe ze hun identiteit, hun rollen beschrijven en beleven. Over het algemeen geldt dat mensen niet meer in *vastliggende* posities kunnen stappen. Vroeger viel iemands persoon, en ten dele zijn persoonlijkheid, vrijwel geheel samen met zijn maatschappelijke positie en zijn sociale rol. Nu is het eerder omgekeerd. Een rol - of dat nu van een of andere gezagsdrager is, of van vader, of van ambtenaar - is niet meer losgekoppeld van de persoon. Je moet er zelf wat van maken, "iets in kwijt kunnen". Zelfs van een ambtenaar wordt vandaag de dag niet meer verwacht dat hij slechts de regeltjes uitvoert.
Mensen zijn meer naar zichzelf gaan kijken en hebben hun taal daaraan aangepast. Het psychologiserende taalgebruik is een verschijnsel dat zich in dertig jaar enorm heeft verbreed. Elke voetbaltrainer praat in psychologische termen, maar ook de voetballer zelf gebruikt begrippen als stress, en meldt dat er spanningen zijn dat ie zich onzeker voelt en te weinig erkenning krijgt, en de steun van het publiek. Er wordt niet meer over gepraat in wedstrijdtermen, maar in psychologische termen. En de voetbaljournalisten blijven daarin niet achter.
Je ziet dat ook in het bedrijfsleven, dat zaken die men vroeger heeft afgewezen als *soft gepraat*, dat die helemaal onderdeel zijn geworden van de bedrijfsvoering en bedrijfscultuur, dat is verplichte kost voor bedrijfsmanagers in opleiding, dat zie je terug in conferenties en seminars. De psychologiserende taal en omgangsvormen zijn ook in arbeidsrelaties vanzelfsprekendheden geworden.
Ik vind zelfs dat je het ziet daar waar je zou zeggen dat het eigenlijk weer teruggrijpen op of instandhouden van een traditie is. Bijvoorbeeld in typische vormen van geloofsbeleving zoals die in de sfeer van de Evangelische Omroep plaatsvindt, dat is niet iets uit het verleden wat in stand wordt gehouden, dat is hoogst modern wat daar gebeurt. Dat is de psychologisering van het christelijk denken, het gaat over jouw relatie met Christus, hoe je Christus voelt, in je hart beleeft, het is metaforisch taalgebruik, maar als je die metaforen eraf zou halen, dan is het pure psychologie en helemaal geen transcendente geloofsbeleving.
Ik denk dat die lijn van psychologisering, van het verschijnsel dat mensen hun eigen gevoelsleven centraal zetten een van de hoofdtrends van het moderne individuele en individualiserende denken is. Dat is nog niet afgelopen, dat zet zich steeds verder door, ook daar waar men zich er schijnbaar tegen keert."

bijkleuringen

Goed, dat is dus het hoofdstuk Verandering, althans in sociaal-culturele en psychologische zin. Maar nu wil het verhaal van de moderne geschiedenis dat al deze moderne veranderingen een verwoestende uitwerking hadden op oude, bestaande Tradities. De buurtgemeenschappen, die kapot geslagen zijn, de onderlinge betrokkenheid, de solidariteit die door de individualisering weggeslagen zou zijn, de zingeving die door de ontzuiling en deconfessionalisering in een vacuüm terecht gekomen is.
- Het gangbare beeld van moderne veranderingen is dat deze een vernietigend cultureel spoor hebben getrokken. Vele waardevolle tradities zijn uitgewist. Geldt die vernietigende werking ook voor de veranderingen die u zojuist heeft beschreven?
Even valt er een stilte na deze vraag. Dan start Schnabel zijn antwoord met een aarzelende openingszet - "Ik weet het niet" - die zeker gezien het daarop volgende verhaal wat al te bescheiden over komt. Want daarna steekt hij onmiddellijk van wal: "Je zou ook heel goed het tegenovergestelde kunnen beweren, namelijk dat al die veranderingen *bijkleuringen*, andere versies van bestaande tradities zijn. Was de onderhandelingssamenleving wezensvreemd voor Nederland? Nee, Nederland heeft meer dan andere landen altijd een samenlevingstraditie van onderhandelen gekend. Tot een vergelijk komen, dat hoorde bij Nederland als handelsnatie, en misschien nog wel meer bij een land dat altijd een verscheidenheid en pluriformiteit aan stromingen en groepen heeft

gekend. Daar moest wel naar een balans gezocht worden, waarbij de partijen niet helemaal dwars op elkaar kunnen komen te staan.
Dat was in het verleden natuurlijk beperkt tot het niveau van de regenten, maar dat gedrag is als het ware sociaal gedaald. In de jaren zestig leek het er even op dat die sfeer van consensus definitief doorbroken zou worden, maar achteraf zie je dat het juist meer groepen aan tafel heeft gebracht. En de laatste tien jaar is men juist weer bezig om dat beeld van die *consensus-samenleving* te versterken. Wèl op een nieuwe grondslag, een minder elitaire overlegsamenleving. Dat is denk ik een lange Nederlandse traditie."

"De lijn van psychologisering, van het centraal zetten van het eigen gevoelsleven, is één van de hoofdtrends van het moderne individuele en individualiserende denken."

veiligheid

"En dan de verdwenen solidariteit... Wat waar is, is dat de bijna vaak afgedwongen solidariteit die op terreinen als de buurt, de parochie, de vakvereniging bestond, dat die vorm is verdwenen, is afgebrokkeld. Mensen willen *die* vorm van solidariteit niet meer. Maar is daarmee een traditie vernietigd? Ik denk dat mensen nog steeds zéér solidair zijn ten opzichte van de mensen die zij in hun directe omgeving als vrienden beleven, dat is voor een deel familie, maar dat hoeft niet. Mensen bepalen zèlf tegenwoordig wat tussen aanhalingstekens hun familie is. Familie die geen vriend is, is geen familie meer. Alles wat als vriend, als dichtbij wordt beschouwd, daar wordt heel veel voor gedaan. Vroeger was het onderscheid heel stringent, je was familie of geen familie. Mensen van boven de zeventig hebben bijna geen vrienden, die hebben *kennissen*, waar ze nog vaak meneer of mevrouw tegen zeggen.
Jongere mensen maken kringen om zich heen van vrienden en daar hoeft de familie in de strikte zin niet meer bij te horen. Als die niet aardig of niet interessant wordt gevonden, dan valt dat deel eruit. Maar met vriendenkringen zijn mensen vaak zeer solidair en dat gaat heel ver. Zeker als er kinderen zijn en als er gezorgd moet worden, is het opvallend hoeveel er over en weer wordt gedaan. Dat wordt vaak onderschat, misschien juist wel door het CDA als dat klaagt dat mensen weinig voor elkaar over hebben. Er wordt in Nederland nog heel veel voor elkaar gedaan. Alleen lang niet meer altijd langs de lijnen van familieverwantschap.
En ook al die andere vormen van solidariteit bestaan nog steeds. Ja, alleen heeft er een *abstrahering* van de solidariteit plaatsgevonden. De collectebus uit de kerk is vervangen door de giro. Er wordt nog ontzettend veel betaald. Daar wordt vaak cynisch over gedaan, maar dat is natuurlijk niet terecht. Dat is niet anders dan vroeger, mensen zijn bereid om iets te doen, om geld te geven, zonder dat zij daar enig belang bij hebben. Natuurlijk heeft het zin als mensen geld overmaken aan Greenpeace, of aan Artsen zonder grenzen. Het is echt onzin om dat het afkopen van het geweten te noemen.
En dan heb je nog de verplichte solidariteit via de inkomensafdracht. Die vorm van financiële solidariteit is relatief nieuw en grijpt pas echt in in de portemonnee. Maar keer op keer zie je dat daarvoor het draagvlak nog steeds aanwezig is. Niet voor alles en iedereen, maar het is er. Dat is niet weg. Dat is zelfs heel fascinerend. Als je naar de Amerikaanse samenleving kijkt, dan is zo'n draagvlak er onder een heel groot deel van de bevolking helemaal niet. Die traditie heeft men daar ook nooit gekend. Er is daar altijd veel vrijwillige vrijgevigheid geweest, maar een verantwoordelijkheid *voor de gemeenschap als geheel* is daar nooit gevoeld. Bij ons wèl."
"Dat wil niet zeggen dat er geen tradities zijn die zijn prijsgegeven. Het naïeve van de maakbaarheidsgedachte die vanaf de jaren zestig om zich heen greep en waarvan het kabinet-Den Uyl de meest duidelijke representant was, is geweest dat men normatieve tradities als arbeidsethos, fatsoen, eerlijkheid, respect voor een ander en zijn eigendom, deugdzaamheid, et cetera niet als moeizaam verworven en in stand gehouden *sociale prestaties* heeft gezien, maar als vanzelfsprekendheden.
Zo zijn mensen, of in ieder geval Nederlanders, en dan hoeven er dus geen conducteurs meer op de tram, hoeven sociale uitkeringen zich niet financieel ongunstig te onderscheiden van arbeidsinkomens, hoeven tegenover rechten geen plichten meer te staan. Er was eenvoudigweg te weinig oog voor het feit dat een geciviliseerde samenleving constant toezicht vergt, toezicht zowel in de zin van bewaking als van onderhoud. Doe je dat niet dan geef je niet alleen vrij spel aan de *free riders*, maar wordt uiteindelijk iedereen *free rider* en profiteur van dat systeem. Dat type naïviteit is tekenend voor de verzorgingsstaat, de nare aspecten daarvan werden aanvankelijk ontkend, niet gezien, weggestopt. Veiligheid is ook zo'n thema waar lange tijd niet over gezeurd mocht worden. Wie de afnemende veiligheid ter sprake bracht, was Rechts. Maar daarmee wordt totaal geen recht gedaan aan het feit dat het gevoel van veilig-zijn in je huis, en op straat, gedurende driehonderd jaar een van de meest karakteristieke kenmerken van de Nederlandse samenleving is geweest. Nederland was één van de eerst *gepacificeerde* samenlevingen in de wereld. Een samenleving waar de straten veilig waren, waar je veilig kon reizen, waar de huizen niet gebarricadeerd hoefden te worden. De huizenbouw hier is buitengewoon open, dat kon omdat het een samenleving was waarin de sociale controle sterk was en waarin nauwelijks gevaar te duchten was. Ga maar in Italië kijken of in Frankrijk, zodra je iets hebt, zorg je dat een ander daar niet meer bij kan, achter grote deuren, hoge muren en conciërges. In ons soort samenleving is dat niet gebeurd. In Engeland en in Nederland zal je dat nauwelijks vinden.
Maar toen aan *die* traditie langzaam maar zeker getornd werd, toen de criminaliteit toenam, de insluipingen, de groezeligheid, werd veiligheid lange tijd als irrelevant of schijn weggewoven. Veiligheid stond voor een burgerlijke waarde, wie zich er zorgen over maakte leed aan burgerlijke opvattingen. Maar veiligheid is veel minder een feit dan een *gevoel* en nu komen we toch op een punt dat we moeten zeggen dat het voor een samenleving een heel elementair gevoel is. Het waarborgen van dat gevoel vereist een adequaat en duidelijk optreden van het gezag, van de politie. Dat is nu eenmaal de prijs die daarvoor betaald moet worden, maar dat hebben we lange tijd ontkend. *We begrepen niet dat elke traditie haar prijs kent.* En de vraag is of we daarmee dus niet een heel kostbare traditie verspeeld hebben, hebben prijsgegeven.

gezondheid

- Is Het Geloof ook zo'n verdwenen traditie? De ontzuiling en de deconfessionalisering zijn niet te weerspreken feiten. Is het geloven daarmee verdwenen of heeft het nieuwe verschijningsvormen gevonden?
Schnabel, dit keer zonder aarzeling: "We zijn *in onszelf* gaan geloven, of nauwkeuriger uitgedrukt: in ons lichaam, onze gezondheid is de nieuwe god geworden. Gezondheid is de plaatsvervanger van de religieuze praktijk. Dat kun je ook zien aan de hand van de onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau, waar men de ontwikkeling goed in kaart kan brengen. De waardering van de gezondheid is enorm toegenomen en komt ook steeds meer op eenzame hoogte te staan. Ons hele leven staat zo langzamerhand in het teken van overwegingen van gezondheid. Waarom is er zoveel aandacht voor het milieu, maar zeer ten dele vanwege de problemen die er met de natuur zijn. Het bedreigt ons geloof, de angst die er is dat het onze gezondheid aantast. Dat is - voor de meeste mensen - een belangrijker overweging dan dat er een schildpad uitsterft.
Op alle fronten is ons leven onder een *gezondheidsregime* gekomen, wij hebben zelfs nauwelijks in de gaten hoe veelomvattend dat is. Dat merk je pas als je in de landen komt waar dat niet zo is. In het Oostblok bijvoorbeeld, of in landen waar gezondheid iets is om te overleven, maar waar je niet leeft om gezond te zijn en gezond te blijven. In die landen is gezondheid 'slechts' een levensvoorwaarde, voor ons is ze een overtuiging, een leefwijze. Het roken is een mooi

foto: Mark Kohn / HH

bewijs hoe gezondheidsbeleving veranderd is. Het is onwaarschijnlijk hoe snel het roken van een totale acceptatie als genotsmiddel verworden is tot een bezigheid die op grond van gezondheidsoverwegingen totaal verwerpelijk is. Gezondheidsoverwegingen kennen we en delen wij allemaal, je hebt kleinere en grotere gezondheidszondaars, maar dat en wanneer we zondigen dat weten we allemaal donders goed.
Kijk zingeving, of zin zoeken, is natuurlijk van alle tijden. Maar wat echt een belangrijke verandering is, is dat het niet meer uit een perspectief hoeft te komen. In het traditionele christelijke denkers was er een centraal principe waar alles uit verklaard kan worden, een centraal zinprincipe. Die vorm van denken zijn we inderdaad aan het afleren. De zingeving is *gecompartimentaliseerd*. Alles hoeft niet met alles te rijmen, leven volgens een of ander evangelie is onbestaanbaar. De manier waarop je naar je eigen persoonlijke leven kijkt, kan heel anders zijn dan de manier waarop je naar de samenleving kijkt. Die vorm van *praktisch postmodernisme*, van gefragmenteerde zingeving is vanuit het traditionele christelijke denken, of wat daar nog van over is, moeilijk te begrijpen en te accepteren. Mensen denken niet meer in universele waarheden, in coherente gehelen, en dat betekent dat het ook niet allemaal meer hoeft te kloppen; tegenstrijdigheden kunnen heel goed naast elkaar bestaan zolang ze niet onder één noemer gebracht hoeven te worden. Wie die ene noemer blijft eisen, komt in problemen. Want waarom zou er zoiets moeten zijn? Er is helemaal geen reden waarom die ene noemer zou moeten, de meeste mensen missen eigenlijk niks bij het ontbreken van de Grote Verhalen."

onvermijdelijk

- Is het 'praktisch postmodernisme', zoals u dat noemt, een onvermijdelijke consequentie van een zich individualiserende samenleving?
Bij het horen van het woord 'onvermijdelijk' betrekt het gezicht van Schnabel even. Dat is een zwaar woord. Hij zucht en tast nog even met zijn ogen langs het herfstgroen van de Maliebaan. "Tja... Het is misschien een van de gevolgen die niet voorzien zijn. En dan doel ik met name op beleid dat sociale verandering en vernieuwing hoog in het vaandel heeft staan. Je kunt niet emancipatie, mondigheid, weerbaarheid en autonomie bevorderen zonder daarvoor een prijs te moeten betalen in termen van afnemende sociale integratie, toenemende secularisering en grotere individuele onzekerheid.
Als het je lukt om de klassentegenstellingen voor een groot deel op te heffen, moet je niet verbaasd zijn dat mensen zich gaan organiseren, een identiteit gaan zoeken, op basis van kenmerken die zich daar nooit zo voor leken te lenen: geslacht, seksuele voorkeur, leeftijd, leefstijl en dergelijke. Bij individualisering hoort nu eenmaal dat je de bindende elementen in jezelf gaat zoeken, dat mensen zich op basis daarvan weer tot groepen gaan vormen, of in elkaar iets herkennen."

Schnabels ogen tasten nog één keer het Utrechtse herfstgebladerte af: "Als er *iets* onvermijdelijk is gebleken, dan is het dit: de verspreiding van de Verlichtingsidealen over de samenleving mòest op den duur wel op gespannen voet komen te staan met de fundamenten van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat is gebaseerd op het principe van het *kwantitatief* individualisme, de gelijkheid van iedereen. De wens in de samenleving is echter in toenemende mate veranderd in *kwalitatief* individualisme. Dat wil zeggen: erkend worden in je bijzonderheid en precies dàt kan de staat niet doen, want dan is het geen rechtsstaat meer maar een privilegesysteem.
Daarom hóudt ook niemand van de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat kan nooit zeggen 'jij bent mijn liefste kind'. De verzorgingsstaat moet dus altijd een rechtvaardige vader blijven en kan nooit een warme moeder worden." ▼

Jos van der Lans

Jos van der Lans is redacteur van de Volkskrant *en lid van* DE HELLING-*redactie*

foto: Philip Mechanicus

KORT VERHAAL

TAFELTAFERELEN

Jongens ga je mee naar school, krijg je een bordje rooie kool, Rooie kool met krenten, kost maar zeven centen!

Traditie heeft geen begin, alleen maar een eind. In geen enkel kookboek voor de Haagsche, Amsterdamse of Emmercompascumse huishoudschool staat het recept voor die rooie kool nog beschreven.

Traditie is het je bij de geboorte toegewezen plekje aan tafel. Waarboven eerst een zwerk van moedermelk brak en je vervolgens vanuit alle mogelijke richtingen werd bestookt met Ligakoek, klonten griesmeelpap en *the odd banana*. Zoiets gaat een poosje goed tot onverhoeds het tijdperk van de *acquired taste* aanbreekt, waar je allerminst klaar voor bent. Het vertrouwde moederzoet krijgt pas weer de kans als je het van je eigen zakgeld kan betalen, voorlopig is het de tijd van spinazie vol ijzer, bitter witlof en spruitjes die naar al te oud hooi ruiken.

Bloemkool gaat nog wel, daarin zit voornamelijk veel lucht die naar niets smaakt.

Tenslotte slaag je erin de andijviestamppot op te eten zonder er een kasteel met slotgracht van te bouwen. Je slaat een eerste glas bier achterover, ook al geen pretje. Je ouders nemen je een keer mee uit eten bij 'de Chinees', en dan ben je volwassen. Maar wat moet je eten als je er zelf over mag beslissen? Dan maar een opinie erop nagehouden en daarom laat je door publiek en pers je nek volspugen met zilvervliesrijst, sojabonen en rechtsdraaiende yoghurt. Je wordt geen vegetariër, alhoewel de termieten van ethiek en twijfel je voetzolen afgrazen. Terloops leer je je eerste vrouw behoorlijke uiensoep maken want vanuit alle windrichtingen blijven honger en dorst aanrollen, elke dag weer.

Zo zou het moeten gaan, maar het gaat ook anders.

Ik heb een gelukkige jeugd gehad, alhoewel ik mijn eerste banaan na de oorlog nooit heb gekregen. Die mij toch

echt beloofd is door mijnheer Goudeket, de groenteman wiens oermoeder ongelukkigerwijs geboren was in het land van melk en honing.

Met een ook op onze gracht wonende al bijna volwassen zoon van een visser, die een met restjes wol omwikkelde stalen brilletje op z'n vettige neusvleugels had hangen, ga ik bij de zwarthandelaars op de Zeedijk een brood kopen. Niets dan een dikke, zwarte steenharde korst, voor vijfenveertig piek.

Een paar keer in de week belt een jochie met een hoofdje als een doodskop aan, en vraagt om soep voor zijn zusje. De goudsmid naast ons bracht wel eens een half pond tarwe. Gemalen in de koffiemolen tussen je knieën levert dat met water en gist, waar anderen toch maar jenever van stoken, op de uiterste rand van de kachel gebakken, stevige naar iets heel onbekends smakende broodjes op. Van de moeder van Rinus en Maartje op nummer 59, die een Chinees als oorlogsminnaar had, kreeg ik een bord vol brokken donkerbruin dierlijk weefsel, spartelend in kruidige jus. De honden in de buurt raakten op, iedereen wist dat, behalve ik.

Dat soort tradities hielden wij hoog, in het centrum van Amsterdam.

Maar het zal eind Mei'45 geweest zijn toen er een mooie geallieerde soldaat in de keuken stond. Zijn plunjezak explodeerde op de keukentafel. Bommen en granaten van chocola en tot harde uitwerpselen samengeperste, gedroogde vruchten. Kale blikken waar *pork* op staat gedrukt, kauwgummi en koekjes spatten naar alle kanten. Dit was de echte bevrijding, zoveel begreep ik er ook nog wel van.

In plaats van de banaan krijg ik een pinda. Van mijn zuster, via een Indische collega, die evenals zij in dienst is bij de 'censuur', waar de post uit Indië werd gezuiverd van staatsgevaarlijke mededelingen. Ik eet hem voorlopig niet op, er zijn op dat moment in heel Nederland waarschijnlijk evenveel pinda's als provincies.

De kleine Jozef wilde, voordat wij ons aan gevaarlijk spel bij de waterkant zouden wagen, eerst naar huis want hij had honger. Ik kon gerust meegaan. Hij woonde aan de voet van de korte, kordate Montelbaanstoren waar we een hoge stoep beklommen, vervolgens drie trappen en toen in de keuken van de familie kwamen. Het wat muf ruikende huis scheen verlaten. Jozef stapte op het gasstel af, lichtte het deksel van een grote pan en stak er een lepel in die hij vol met een stevige stamppot van wat duidelijk rode kool was, weer omhoog haalde. Zonder gebruik te maken van tafel, stoel, bord of vork begon hij met smaak te eten en gaat ermee door tot hij genoeg heeft. Inmiddels is een van zijn broers binnengekomen. Die neemt de lepel van Jozef over en laadt zich op zijn beurt vol. Kwart over vier 's middags, ik was ontsteld.

Dit is zijn 'middageten', een woord dat ik nog nooit had gehoord. Avondeten kende ik wel, om zes uur, eerst soep met een lepel. Daarna kwamen vork en mes aan de beurt. Nooit om vijf óver zes en zeker niet om vijf vóór zes.

Mijn moeder was een goede kokkin. Als Duits dienstmeisje, voortgekomen uit de tijd dat de nette dochters van de nette vrouwen zelf de keuken in moesten en daar niet wisten wat te doen, omdat de keukenmeiden zelf de keuken in moesten en daar niet wisten wat te doen, omdat de keukenmeiden zelf die plek verlaten hadden om naaister of winkelmeisje te worden.

Met haar gedegen scholing opgedaan op het Saksische platteland kon zij zich in no time de van haar gevraagde Joodse keukenvoering bij een familie in Den Haag eigen maken. Een surplus dat ons gezin later de meest voorbeeldige kippesoep, kremseliesj, kugel met peren en matzeballen bezorgt, naast de gewone Hollandse sperziebonen, postelein, hutspot of capucijners met spek en wat daarbij hoort. Haar oorspronkelijke Duitse achtergrond kwam tot uiting in de beste bruine bonensoep, wij aten door haarzelf ingemaakte panharing, en mierikswortel dat het een lust was. Uiteraard kweekte ze haar eigen bieslook en knoflook was iets heel gewoons waar geen woord Frans aan te pas kwam.

Er kwam veel vis op tafel. Naar Duitse gewoonte en niet gehinderd door distributiebonnen of gebrek aan oven bakte ze de meest succulente *Apfelstrudel* maar blonk vooral hoog boven alles uit door haar bereiding van dikke runderspieren die zij 'pa-lappen' noemde en bij de christenen later bekend werden als draadjesvlees. De koshere runderkookworst haalde ze in de Hoogstraat, zout en vet.

Een vervelende bijwerking van haar hang naar kwaliteit was dat ze regelmatig ruzie had met de groenteboer. Omdat ze elke ui en elk takje peterselie zelf wenste te inspecteren, daarin tegengewerkt door haar leveranciers, die waren ingesteld op dociele Hollandse huisvrouwen, gewend om alles aan te pakken en zeker nooit terugkomend met een klacht over voze radijs of paddestoelen waarin een worm woonde.

Mijn moeder kon een eend braden. Waar ze die in 1951 midden in een volksbuurt vandaan haalde, weet ik niet maar hij was erg lekker. En op zondag aten wij lamsvlees met (jawel!) rode kool.

Zo ging het een tijd goed, tot mijn zuster en zwager op de motor uit het zuiden terugkwamen. Met wijn en Franse kaas, en ze hadden stokbrood gegeten. Ik geloof nog steeds dat zij het waren die iedereen in dit land aan de landwijn en de Camembert hebben gebracht.

Nederland viel om, van zijn eigen bord af, en de *bullimia xenofilia* was niet meer af te wenden. Vergeten waren meiraapje en bospeen, groene linzen en pronkboon, pastinaak en kliswortel.

Opeens gingen de slakken als zoute drop over de toonbank, *steakhouses* swingden onritmisch de pan uit en in Amsterdam werd het eerste Spaanse restaurant geopend. Voor je het wist zat je vlees van Turkse stokjes te knabbelen, terzijde van de Spaarndammerstraat.

De echte koks kregen ook iets door, vergaten hun Russische eieren en ossestaartsoep omringd door gipsen randen van aardappelpu, en spoedden zich naar Parijs en Lyon. Kwamen terug met *terrines*, *fumets*, *suprêmes*, *épigrammes*, *assiettes* en gingen het opeens *à la minute* doen. Alom stonden naast de Nieuwe Keuken de nieuwe *gastro's* op, per dag werd er een nog nooit geziene mosterd ontdekt of een opzienbarende azijn onthuld. Het lijkt wel of ze roze peper in hun achterste hebben, zo lopen ze achter de versere pasta's en oudste aardappelrassen aan. De truffel viert opnieuw triomfen, naast koude kreeft en zwoele zwijnenbuik. Alleen de zongedroogde ontbijtkoek schijnt het maar niet te halen. Laten we eerlijk zijn: de nieuwe tradities zijn begonnen, alleen totale hongersnood kan ons nog redden.

Later ben ik de kleine Jozef die inmiddels groot was geworden, maar niet heel groot, nog wel eens tegengekomen. Hij is sloper geworden, net zoals zijn oudere broers en zijn vader. Geen vak om je voor te schamen, beter een goede sloper dan een slechte bouwer. Klinkt precies zo eenvoudig als ik het bedoel. Hij sloopt door heel Nederland, dus eet hij gegarandeerd weleens een Castricumse kroket of een portie Breukelse bami, zo af en toe een Haarlemse hamburger of een zakje Friese frites, en soms een Perkpolderse pizza. Maar het meest houdt hij van Gorkumse goulashsoep met Spakenburgs stokbrood.

Af en toe vraagt hij zijn vrouw of het niet weer tijd is voor die echte ouderwetse rodekoolstamppot. Dan knoopt ze haar blouse open, haalt een volle borst tevoorschijn en zegt: 'Kom maar Jozef!'

Philip Mechanicus

Philip Mechanicus is literator en verzorgt wekelijks een kookrubriek in De Groene

foto: Bob Bronshoff / HH

HET KIND ALS KWALITEITSPRODUKT

Tot voor kort bepaalden nauwomschreven tradities hoe voor kinderen gezorgd diende te worden. Sleutelfiguur was De Moeder.
Maar ook het moederschap is niet meer wat het geweest is. Niet alleen blijven vrouwen tegenwoordig ook na de geboorte van een baby massaal buitenshuis werken, ook wordt op steeds hogere leeftijd voor kinderen gekozen. Als het al gebeurt.
Inmiddels staat het moderne privéleven onder zware druk. Nederland verkeert in ademnood. Kinderen worden ingepast in steeds ingenieuzere tijdschema's en ouders raken *burned-out*.
Journaliste MIRRE BOTS gaat voor DE HELLING na wat de opbrengst is van recente debatten over opvoeding en ouderschap. Zijn kinderen wèrkelijk die succesvolle kwaliteitsprodukten waarvoor de meeste moderne opvoeders hen houden?

Ooit, nog niet zo lang geleden, was opvoeden heel gewoon. De maatschappij was ingericht volgens een aantal vaste waarden en normen en daar richtte vrijwel iedereen zich in de opvoeding naar. Het was slechts een enkeling die weleens een tegendraads geluid liet horen en die opvoeden tot mondigheid belangrijker vond dan opvoeden tot gehoorzaamheid.
Heden ten dage echter lijkt menigeen in verwarring te verkeren. In diverse onderzoeken wordt al gesproken over *opvoedingsonzekerheid* bij ouders, want nu in de afgelopen decennia de traditionele normen en waarden in zo'n rap tempo losgelaten zijn, de individualisering almaar toeneemt en de leefvormen steeds pluriformer worden, is het voor menige ouder moeilijk om eigen richtlijnen te vinden waarnaar te handelen.
Er zijn ook nog nooit zoveel artikelen in opiniebladen verschenen als het afgelopen jaar, waarin de veranderde en veelal als moeizaam ervaren relaties tussen ouders en (jonge) kinderen onder de loep worden genomen. Wie het weet, mag het zeggen, lijkt daarin zo'n beetje de opvatting te zijn, want

de meningen lopen nogal uiteen. Er zijn 'deskundigen' en leken die beweren dat het kind het nog nooit zo goed heeft gehad als nu, dat er nog nooit zoveel zorg en aandacht besteed is aan het wel en wee van bewust geplande kinderen als vandaag de dag. Er zijn echter even zovele stemmen die het tegenovergestelde beweren, namelijk dat kinderen steeds minder eigen speel- en leefruimte hebben, dat er geen leefbaar toekomstperspectief voor de jeugd is en dat de zelfontplooiingsgedachte die onder ouders in onze maatschappij zo ruim baan heeft gekregen, de opvoeding en leefwereld van kinderen behoorlijk in de knel doet komen. Ook het feit dat steeds meer vrouwen met kinderen de afgelopen jaren de arbeidsmarkt hebben betreden, is onderdeel van de aanzwellende kritiek op de hedendaagse opvoeding. Zeker als telkenmale weer blijkt dat mannen, op z'n zachtst gezegd, niet staan te trappelen om een deel van de zorg voor hun kinderen op zich te nemen.

verzorgingscultuur

"De afgelopen twintig jaar zijn de verhoudingen tussen ouders en kinderen in een aantal opzichten drastisch veranderd", zegt *Micha de Winter*, hoogleraar ouder- en kindzorg aan de universiteit van Utrecht. "De gezinsverhoudingen zijn democratischer geworden, kinderen hebben een grotere stem in het kapittel gekregen. Nogal wat ouders zijn geneigd om over allerlei zaken op voet van gelijkwaardigheid met hun kinderen te beslissen. Er heeft, zoals Abram de Swaan dat genoemd heeft, een verschuiving van bevels- naar onderhandelingshuishouding plaatsgevonden. Ouders overleggen en onderhandelen steeds meer met hun kinderen. Dit wil echter *niet* zeggen dat kinderen ook meer macht gekregen hebben, een opvatting die men in de media nogal eens tegen komt. De realiteit is dat kinderen nauwelijks worden gehoord over zaken die voor hen ècht relevant zijn, zoals de inrichting van speelveldjes, de openbare ruimte en het onderwijs."

Volgens Micha de Winter is een andere belangrijke ontwikkeling dat er binnen het gezin een sterke mate van individualisering heeft plaatsgevonden. "De ontplooiing van de diverse gezinsleden is belangrijker geworden dan het gezin zèlf. Hierdoor is de opvoeding tot solidariteit, tot maatschappelijke betrokkenheid en participatie op de achtergrond geraakt. Daarnaast is er in onze huidige maatschappij een enorme verzorgingscultuur rond kinderen ontstaan. Er is geen probleem te bedenken of er bestaat wel professionele hulp voor. Hoewel dit kinderen veel oplevert, is het effect van die professionalisering ook dat veel ouders gedemoraliseerd raken in hun opvoeding. In plaats van op hun intuïtie te vertrouwen, wenden ze zich tot boeken of hulpverleners om een antwoord op 'problemen' met hun kinderen te vinden. Ouderschap is in onze tijd een vak geworden."

Maar dit is nog niet alles. Er wordt steeds vaker geklaagd over het feit dat kinderen tegenwoordig tè gewenst en tè gepland zijn. Ze dreigen teveel een visitekaartje van hun ouders te worden. Ze moeten het liefst mooi, intelligent, bijdehand en voorlijk zijn. Misdrukken of afwijkingen van dit ideaalbeeld worden maar met moeite geaccepteerd.

Bert Doets, kinderpsycholoog: "Ouders hebben veel meer verwachtingen van hun kinderen dan twintig jaar geleden en stellen ook hogere eisen aan hun ontwikkeling. Zo doet het 'voorspelbare kind' steeds meer z'n intrede. Ouders willen al bij voorbaat weten waartoe hun kind in staat is en houden nauwgezet in de gaten of hun ontwikkeling wel volgens vaste lijnen verloopt. Wat je ziet, is dat de kinderwereld - de vrije fantasie en de vrije speelruimte - meer en meer door de volwassenen wordt vóórgestructureerd. Veel ouders hebben de neiging om hun kinderen alles te geven en veel te veel aan te bieden, terwijl kinderen al overstelpt worden door allerlei prikkels. Ouders zouden sterker naar het individuele kind moeten kijken, wat dit wel en niet nodig heeft."

Micha de Winter: "De ontplooiing van de diverse gezinsleden is belangrijker geworden dan het gezin zèlf."

psychologisch project

Ouderschap is in onze tijd een vak geworden, een psychologisch project, een mogelijkheid ook tot zelfrealisatie *van de ouders*. En dat terwijl er in diezelfde tijd veel meer moeders zijn gaan werken. Uit cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt bijvoorbeeld dat in de periode 1975-1985 het percentage vrouwen met kinderen in de leeftijd van nul tot drie jaar dat is blijven werken ruim verdubbeld is, namelijk van 12 procent in 1975 naar 25 procent in 1985. En de FNV kwam onlangs met cijfers dat in 1991 vier van de vijf vrouwen na de geboorte van hun eerste kind bleven werken. Hoe krijgen al die moeders het voor elkaar, vraag je je af, om naast hun werk ook nog de zware taak die het opvoeden geworden is naar behoren te vervullen?

Sociaal-wetenschapper *Willibrord de Graaf* desgevraagd daarover: "Door de sterke psychologisering van de opvoeding die de laatste decennia heeft plaatsgevonden, is de opvoeding heel sterk aan vrouwen geklonken. Terwijl er wel veel gepraat wordt over dat mannen meer voor hun kinderen zouden moeten gaan zorgen, zijn het voornamelijk de moeders die een zwaardere taak aan de opvoeding hebben gekregen. Zo besteedden in huishoudens met één of meer kinderen onder de vijftien jaar werkende vrouwen in 1985 gemiddeld ruim vijfentwintig uur per week aan de zorg voor het huishouden en hun kinderen tegenover mannen 9 1/2 uur. In 1975 was dat voor vrouwen 17 1/2 uur en voor mannen ruim zes uur. De tijd die vrouwen aan hun kinderen besteden, is dus erg toegenomen, want je kunt gevoeglijk aannemen dat het huishouden minder tijd in beslag is gaan nemen."

Ook juriste en universitair docente vrouwenstudies *Dorien Pessers* signaleert een dergelijke tendens. "Kinderen zijn in onze maatschappij kwaliteitsprodukten geworden, waaromheen alles georganiseerd wordt. En vooral moeders hebben de zware taak gekregen om die kwaliteit te bewaken, alle emancipatie ten spijt. Maar de aandacht gaat hierbij wel heel eenzijdig uit naar de cognitieve en creatieve ontwikkeling van kinderen. Een kind moet lid zijn van de bibliotheek, op sport, piano- en tekenles zitten, daar wordt allemaal vreselijk veel tijd in gestopt, maar hun *emotionele* ontwikkeling raakt nogal eens in het gedrang."

Kritische geluiden dus over de welvaart en de cultuurgoederen waarmee kinderen overstelpt worden, die blijkbaar makkelijker te geven zijn dan tijd, aandacht en eigen leef- en speelruimte.

Ook door juristen worden steeds vaker kritische kanttekeningen geplaatst bij een aantal maatschappelijke ontwikkelingen en geaccepteerde opvattingen die, als je ze consequent met het oog van het kind bekijkt, hun belangen en rechten niet dienen. Zo iemand is *Mieke de Langen*, tot voor kort hoogleraar in het jeugdrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Zij is tegen bijna alle gevallen van adoptie en tegen anonieme zaaddonoren, omdat deze volgens haar geen rekening houden met wat dit voor kinderen betekent. De maatschappij mag op het eerste gezicht kindvriendelijker ogen dan bijvoorbeeld twintig jaar geleden, maar ondanks de enorme investering die ouders in hun kinderen doen, de hausse aan aandacht die er vanuit psychologische en pedagogische hoek voor het wel en wee van kinderen bestaat en het ontstaan van JAC's, kinderrechtswinkels en de kindertelefoon, is de samenleving in werkelijkheid nog nooit zo onverschillig jegens kinderen geweest als nu, vindt de Langen.

Zo zei ze tijdens haar afscheidscollege ter afsluiting van het ambt van hoogleraar: "Kinderen mogen door de eeuwen heen geëxploiteerd en misbruikt zijn, maar ze zijn nog nooit zo duidelijk als een produkt gezien waarover men kan beschikken als tegenwoordig. Zo wordt er veelal overgegaan tot het planmatig nemen of afstoten van kinderen en worden er steeds meer rechten geclaimd: zowel het recht om geen kind te krijgen als het recht om, als het niet via de natuurlijke weg gaat, via kunstmatige wijzen juist wel een kind te krijgen. En dat kan via de kunstmatige juridische weg van adoptie, via een draagmoeder of via kunstmatige medische voortplantingstechnieken. Het hebben, bestellen of krijgen van een kind

wordt veelal als een mensenrecht op voortplanting of zelfbeschikking gezien. Tegelijkertijd wordt misschien wel het belangrijkste mensenrecht, namelijk het weten van wie men afstamt, in vele gevallen genegeerd. (...) Het kan als een vorm van decadentie gezien worden dat ouders steeds meer over hun kinderen menen te mogen beschikken alsof zij hun eigendom zijn. Misschien het meest decadente in onze welvaartsstaat is het, wanneer ouders na een zogenaamde mislukte sterilisatie toch een kind krijgen en voor de kosten van dit ongewenste of in ieder geval onbedoelde 'produkt' een schadeclaim indienen. Je zal dat kind maar zijn."

Mieke de Langen: "De samenleving is in werkelijkheid nog nooit zo onverschillig jegens kinderen geweest als nu."

De emancipatie en verworven rechten van mannen en vrouwen, waaronder ook een grotere toegankelijkheid van de voortplantingstechnieken, hoeven kinderen dus niet *automatisch* ten goede te komen. Een feit dat door menigeen die de zaak van vrouwenemancipatie en democratisering een warm hart toedraagt maar al te gemakkelijk over het hoofd wordt gezien. Want dergelijke verworvenheden worden niet graag prijsgegeven.

dragende relatie

Toch zijn er de laatste tijd, ook uit pedagogische hoek, stemmen te bespeuren die waarschuwen voor het feit dat, als niet tijdig aan de rem getrokken wordt, onze kinderen het kind van de emancipatierekening dreigen te worden. Niet alle vernieuwing en nieuwigheden moeten klakkeloos omarmd worden en vanuit het vermeende emancipatiebelang van vrouwen of mannen goedgepraat. Zo kunnen inzichten uit de psychologie over de belevings- en ervaringswereld van kinderen ook gebruikt worden om de huidige opvoedingspraktijken kritisch tegen het licht te houden en te herzien.

Iemand die deze opvatting huldigt, is de pedagoge *Els -Frencken*. Zij vindt het kenmerkend voor onze tijd dat volwassen eigenbelang de pedagogische verantwoordelijkheid heeft verdrongen. Er wordt eigenlijk, zo stelt zij, door veel ouders niet opgevoed. In haar boek *Op opvoeding aangewezen* beschrijft ze drie veel voorkomende vormen van niet-opvoeden. De eerste is het zogenaamde 'psychologisch begeleiden', waarbij de ouder in plaats van vader of moeder te zijn, therapeut wordt voor het kind. De tweede vorm is het narcistisch ouderschap, waarbij het kind aan de behoeften van de volwassene moet voldoen in plaats van omgekeerd en waarbij de ouder het kind ziet als verlengstuk van zichzelf. De derde vorm is het zogenaamde 'opvoeden om te overleven', waarbij opvoeden gereduceerd wordt tot een overlevingsstrategie en ouders zo min mogelijk last willen hebben van hun kind (het bekende Pappen & Nathouden: is een kind aan het dreinen, zet het voor de video of stop er een zak snoep in).

In haar nieuwste boek *Dag Marietje, tot vanavond* stelt zij zelfs dat het zeker voor jonge kinderen van wezenlijk belang is dat ze dagelijks in de huiselijke omgeving onder de vleugel van een zorgende ouder verkeren. Zij is van mening dat hedendaagse ouders te vaak geneigd zijn om de opvoeding uit handen te geven aan professionele krachten, terwijl kinderen vooral behoefte hebben aan een 'dragende relatie'. Daaronder verstaat zij een relatie met de eerst verantwoordelijke volwassene voor het kind, die door de tijd heen gecontinueerd wordt en die ook aan één plaats gebonden is, namelijk de plaats waar het kind en de volwassene gezamenlijk wonen. In tegenstelling tot het gangbare ontwikkelingspsychologische denken, waarin de *affectieve* kant van de ouder-kindrelatie de grootste nadruk krijgt, ziet zij *verantwoordelijkheid* als de essentie van het ouderschap. Ook beweert zij dat kinderopvang er vaak aan voorbijgaat dat als kinderen op te jonge leeftijd in een crèche worden gestopt de dragende relatie geen kans krijgt om te 'gronden'. Verder is zij van mening dat kinderopvang veel te sterk bezien wordt vanuit de behoefte en de noodzaak van moeders en vaders om te werken en dat er meer over de kwantiteit van de kinderopvang wordt gesproken dan over de kwaliteit.

Hoewel men zich kan afvragen of zij niet te ver doorschiet, zij bestempelt de huidige kinderdagverblijven als uitermate kindonvriendelijk, is het verfrissend dat iemand eens een keer hardop zegt wat niet hardop gezegd mag worden, namelijk dat de manier waarop wij vandaag de dag over kinderopvang denken vooral ingegeven is door het belang van ouders en *niet* door het belang van kinderen. Gedijen alle kinderen bijvoorbeeld wel zo goed in een kinderdagverblijf? Voor velen is alleen al het stellen van die vraag een schop tegen het zere been. Op de opiniepagina van *de Volkskrant* verschenen het afgelopen jaar regelmatig brieven van vrouwen die schreven hoe deze krant het in haar hoofd haalde om mensen aan het woord te laten die kinderopvang *niet* als het hoogste goed voor kinderen beschouwen. Zij zien 'de verworvenheden' alleen maar als positief en willen van geen wijken weten. Een tevreden buitenshuis werkende moeder is nog altijd beter dan een ontevreden thuiszittende moeder, is de teneur in die brieven. De vaardigheden opgedaan in de crèche worden verheerlijkt: kinderen worden sociaal weerbaar, leren met kinderen van allerlei rassen en rangen en standen omgaan, zijn minder afhankelijk van hun ouders, enzovoort. Dit allemaal om te onderstrepen dat het kinderdagverblijf ook voor het kind goed is. Hoewel dat op zichzelf wáár kan zijn, lijkt het erop dat dergelijke argumenten vooral gebruikt worden als legitimatie voor de eigen keuze.

Sowieso is de neiging tot goedpraterij sterk zodra het over kinderopvang gaat. Wat altijd weer opvalt in de veelvuldige discussies en openbare debatten is dat mensen zich zo lijnrecht tegenover elkaar opstellen.

In een tv- programma van Paul Witteman over moederschap en kinderopvang vertelt de ene moeder vol overtuiging dat ze, toen er kinderen kwamen, haar werk heeft opgezegd, omdat ze met de spreekwoordelijke theepot thuis wou zitten en hoe goed dat haar en de kinderen wel niet bevallen is. De ander vertelt met evenveel verve dat zij haar kind al met zes weken vijf dagen per week naar de crèche bracht en dat dat geen centje pijn gaf. Integendeel, moeder en kind voeren er wel bij.

obligaat

Als je drie van dit soort programma's hebt gezien, kun je de argumenten uittekenen. Want het zijn altijd dezelfde obligate en stereotiepe meningen die erin verkondigd worden. Vrijwel nooit geven vrouwen eerlijk toe dat er aan hun oplossing ook bezwaren kleven, dat er sprake is van gemengde gevoelens en van tegenstrijdige belangen tussen moeder en kind. Een pasgeboren baby uit handen geven, *is* voor veel vrouwen namelijk helemaal niet zo vanzelfsprekend: de band van moeders met hun kinderen is in de beginfase nu eenmaal symbiotisch. Je kunt misschien niet anders in de huidige arbeidsomstandigheden, het werk eist het van je, maar daarmee is nog niet gezegd dat het niet tegen je eigen gemoed ingaat. Hetzelfde geldt voor het niet uit werken gaan en thuis blijven voor de kinderen. Het is misschien een oprecht verlangen van een moeder om er, zeker in het begin, optimaal voor haar kind te zijn, maar dat laat onverlet dat je er op den duur kriegelig van kunt worden. Omdat andere capaciteiten ongebruikt blijven of omdat er een gevoel van isolatie ontstaat.

Beter dan zich in vaste posities te verschansen, lijkt het om op zoek te gaan naar de fricties, de onuitgesproken onzekerheden en problemen. En naar de eveneens vaak onuitgesproken vreugden van de dagelijkse zorg voor een kind.

Dorien Pessers was een van de eersten uit feministische hoek die al in de begin jaren tachtig de knuppel in het hoenderhok gooide door te stellen dat de overbelaste buitenshuis werkende moeder kinderen niet altijd ten goede kwam. "In m'n eigen leven waar ik een aantal jaren twee banen tegelijkertijd had, werd ik voortdurend geconfronteerd met het machtsconflict met mijn kinderen over *de tijd*. Ik was steeds bezig met de vraag 'hoe verover ik tijd voor m'n werk op de tijd die aan mijn kinderen toekomt?' Want kinderen leggen volkomen terecht een claim op

foto: Theo Audenaerd / HH

je. Bovendien is de aandacht die ze vragen eigenlijk niet te plannen." De prijs voor de twee functies die ze had, werd haar te hoog. Ze stopte dan ook met één van haar twee banen.
Deze duidelijke stellingname, breed uitgemeten in de media, werd haar door velen niet in dank afgenomen. Het verwijt kwam al gauw, met name uit feministische hoek, dat

Els Lodewijks-Frencken: "Kinderopvang wordt veel te sterk bezien vanuit de behoefte en de noodzaak van moeders en vaders om te werken."

zij de vrouwen op deze manier weer terug achter het aanrecht dreef. De discussie werd in een patstelling gemanoeuvreerd. Het is kennelijk niet bon ton om openlijk toe te geven dat er in veel individuele levens heel wat afgeworsteld wordt om de combinatie van baan en kinderen geregeld te krijgen. Vrouwen moeten blijkbaar nog steeds voldoen aan het beeld van de Supervrouw, die het op alle fronten goed geregeld en onder controle heeft.
Toch beginnen al die succesverhalen over vrouwen in hoge posities wie het allemaal fantastisch gaat, bij steeds meer mensen tegen te staan. Ze kloppen gewoon niet. Nogal wat vrouwen, en mannen die voor hun kinderen zorgen ook trouwens, gaan gebukt onder *regelaritis* (de term is van FNV-vicevoorzitter Karin Adelmund): het eeuwige geregel en georganiseer, het gehol en gedraaf, dat in de huidige arbeidsverhoudingen onlosmakelijk op je weg komt wanneer je werk en kinderen wilt combineren. Nou niet de prettigste ouders die men zich als kind kan voorstellen! Maar dat mag niet hardop gezegd worden, want dat zou het CDA maar in de kaart spelen.

andere tijdsorde

Dorien Pessers: "Een van de grootste, lange tijd onzichtbaar gebleven problemen in veel huishoudens is het machtsconflict over de tijd. Kinderen worden in onze maatschappij steeds meer ondergeschikt gemaakt aan de mechanistische, efficiënte tijdsindeling van de arbeidsmarkt. Die is gebaseerd op een totaal andere tijdsorde dan die van kinderen. Hun tijdsbesef is veel meer versnipperd en verdraagt zich niet met de tijdsorde van de arbeidsmarkt. Kinderen hebben behoefte om in huis rond te hangen en hun eigen ruimte te exploreren, terwijl er ergens op de achtergrond een ouder aanwezig is tot wie ze zich kunnen wenden als ze aandacht of hulp nodig hebben.
Kinderen hebben geen behoefte aan *kwaliteitsuurtjes*. Dat het meer om de kwaliteit van de aandacht zou gaan dan om de kwantiteit vind ik echt een puur verzinsel van pedagogen, waar we allemaal in zijn gaan geloven, omdat het ons zo handig uitkomt. Wat dat betreft vind ik dat Marx het bij het rechte eind heeft gehad, toen hij voorspelde dat het kapitalisme een erosie van de private sfeer en een losmaking van de familiebetrekkingen zou bewerkstelligen, zodat we op de arbeidsmarkt maar meer zouden kunnen produceren. Dat is precies wat je nu ziet gebeuren. De private wereld wordt steeds meer geprofessionaliseerd en vrouwen worden, omdat ze mee moeten doen aan de tijdsorde van de arbeidswereld, steeds meer losgemaakt van de emotionele wereld, van het leven met hun kinderen."
Op zich is de weerstand van vrouwen tegen het openlijk toegeven van hun onzekerheden en twijfels over de huidige inrichting van het moederschap wel begrijpelijk. Het moederschap is tenslotte altijd de *achilleshiel* van vrouwen geweest. Dat gegeven heeft mede hun zwakke machtspositie in de maatschappij bepaald, maar dat mag geen reden zijn voor vrouwen om zichzelf niet de vraag te stellen of ze nu wel zo gelukkig zijn met de manier waarop ze hun levens georganiseerd krijgen, en, evenzeer belangrijk, of hun kinderen er wel zo gelukkig mee zijn. Misschien wordt het onderhand eens tijd om te erkennen dat de vrouwenbeweging, die zo sterk gericht is op het opkomen voor de belangen van vrouwen, niet de meest geschikte beweging is om voor de belangen *van kinderen* op te komen.
Dorien Pessers: "Emancipatie is een driepartijenstrijd. Het gaat niet alleen om de emancipatie van vrouwen en mannen, maar ook om die van kinderen. De belangen van de derde partij, de kinderen, worden in het huidige debat over zorgarbeid echter totaal niet meegewogen. En dat moet wèl gebeuren, want anders zijn de schadelijke effecten op de lange termijn niet te overzien."
Maar het is natuurlijk moeilijk om de belangen van de derde partij 'mee te wegen', want wat hèt belang van kinderen is, is niet eenduidig. Toch zijn de toenemende geluiden over de kindonvriendelijkheid van de maatschappij alleen maar toe te juichen. Maar dan moet wèl in de discussie betrokken worden dat wat vanuit een opvoedingsstandpunt gezien een ongezonde leefstijl voor kinderen is ook een ongezonde leefstijl *voor de ouders* is. Er komt niet voor niets zoveel *burned-out* onder ouders voor, er verdwijnen niet voor niets zoveel mensen in de WAO. Met andere woorden, ouders hebben er ook iets bij te winnen als ze gaan inzien dat de huidige *ratrace* op de arbeidsmarkt ertoe leidt dat vele vormen van zorg tot sluitpost worden.
Door de enorme druk die er van de arbeidsmarkt uitgaat, komen niet alleen de relaties tussen ouders en kinderen onder druk te staan, maar àlle affectieve relaties. Dorien Pessers: "Ik vind dat wij als vrouwen zèlf het gesprek hierover op gang moeten brengen, zodat dit soort inzichten op den duur ook door mannen overgenomen worden, want daar ontbreekt het natuurlijk nog aan. Ik ben niet zo bang dat vrouwen zich door het uitspreken over deze zaken terug laten drijven naar het aanrecht. Die tijd is voorgoed voorbij! De culturele omslag dat vrouwen met kinderen ook werken, is niet meer terug te draaien. Bovendien leven we in een sterk reflectieve maatschappij. We denken over alles na, over relaties, liefde, of we wel of geen kinderen willen. We zullen dus ook wel blijven nadenken over wat we wel of niet verlangen van het moederschap en de arbeidsmarkt. Op de langere termijn is natuurlijk een mentaliteitsverandering bij mannen zeer noodzakelijk. Zij moeten ervan doordrongen raken dat het ook voor hen een aantrekkelijke optie is om zich met de zorg voor hun kinderen bezig te houden."

vaderende mannen

Inderdaad, de mannen zijn er ook nog. Hoewel slechts weinig mannen tot een volwaardig zorgen voor hun kinderen bereid zijn, een lippendienst is gemakkelijk bewezen, is er in bepaalde kringen, voornamelijk van hoogopgeleide - al dan niet Progressieve - mannen, wel het een en ander veranderd. In die groep zijn er wel degelijk heel wat vaders te vinden die voor hun kinderen zorgen, zij het dat de zorg niet altijd evenredig over beide partners verdeeld is en dat nogal wat mannen na verloop van tijd - als ze bij de harde kern van de zorg uitkomen - het laten afweten.
Als je de herhaaldelijk verschijnende algemene onderzoeken over rol- en taakverdeling mag geloven of de veelal pessimistische geluiden uit feministische hoek al te letterlijk neemt, zou je de indruk krijgen dat er aan de kant van de vaders de afgelopen twintig jaar eigenlijk *helemaal niets* veranderd is. *Rolf Meesters*, die vijf jaar bij de vorig jaar opgeheven *Mannenkrant* heeft gewerkt, vindt dit een te negatief beeld. "Door die voortdurende geluiden met name uit de vrouwenbeweging dat er niets veranderd is, wat alsmaar met boeken en onderzoeken wordt gestaafd, wordt alles wat er wèl veranderd is, platgewalst. Er is wel degelijk wat veranderd. Als je alleen al kijkt naar de beeldvorming over mannen en vaderschap, dan heeft daarin een enorme verschuiving plaatsgevonden: van de vader als autoriteit naar de vader als kameraad.
De moderne vader trekt met z'n kind op, hij kan ook teder en gevoelig zijn. Dat is duidelijk een heel verschil met het vaderbeeld van dertig jaar geleden. Een vader die nu op straat z'n kind slaat, daar kijkt iedereen van op en van een vader die achter de kinderwagen loopt, kijkt niemand meer op. Dat zijn allemaal andere beelden, waardoor het op den duur in de praktijk ook zal verschuiven."
Al kun je je afvragen of de vader wel op de eerste plaats een kameraad voor zijn kinderen moet zijn - zou hij niet vooral de *verantwoordelijkheid* voor het vaderschap op zich

moeten nemen? - tòch zit er een kern van waarheid in Meesters' bewering. De kracht die van beeldvorming uitgaat, moet niet onderschat worden. Want al is het aandeel van mannen in de huishouding en verzorging de afgelopen jaren door de bank genomen niet veel groter geworden, positieve beelden en voorbeelden kunnen er wel toe bijdragen dat mannen op een ander spoor worden gezet. Zo is het een verademing als een *Henny Vrienten* op de vraag waarom hij bij het uitkomen van zijn nieuwe cd niet op tournee gaat, antwoordt: "Dat kan ik niet, want op tournee gaan betekent elke nacht laat thuiskomen en ik heb kleine kinderen die ik elke ochtend naar school moet brengen".
Of een *Paul Rosenmöller* die zich niet kandidaat stelt voor het lijsttrekkerschap van GroenLinks, terwijl hij daarvoor hoge ogen gooide, omdat hij die functie niet met z'n privé-leven, waar vier kinderen deel vanuit maken, denkt te kunnen combineren. Maar ook in andere maatschappelijke geledingen is de aandacht voor het thema werkende ouders en kinderen de laatste tijd groeiende. Zo hield de FNV onlangs nog een congres over dit onderwerp.

beren op hun pad

Willibrord de Graaf, die onlangs een onderzoek hield onder dertig mannen en vrouwen die pogen de lasten en lusten van het ouderschap gelijk te verdelen, vindt dat je niet tè pessimistisch gestemd moet zijn. Bij de vele inleidingen die hij in het land over mannen, carrière en zorg houdt, merkt hij dat meer mannen beginnen na te denken.
Willibrord de Graaf: "Het klimaat is veranderd, in het klassieke machobeeld is een gat geschoten. Maar over de feitelijke zorgverdeling is nog heel veel te doen. Dat komt ook, omdat er bij werkgevers- en werknemersorganisaties weinig bereidheid is om regelingen te treffen, waardoor zowel mannen als vrouwen flexibel kunnen gaan werken." Veel mannen zien volgens hem zoveel beren op hun pad verschijnen als ze meer tijd en energie aan de zorg voor hun kinderen willen spenderen, dat ze er maar van afzien.
De Graaf: "Mannen staan nog sterk onder druk van de werkcultuur die in veel bedrijven en organisaties heerst. Je wordt geacht altijd aanwezig te zijn en fulltime of liefst nog meer te werken om ècht mee te tellen. Mannen ondervinden vaak weinig steun van hun werkomgeving als ze minder willen werken om voor hun kind te kunnen zorgen. In sommige bedrijfstakken, zoals in de haven, mogen mannen gewoon niet korter werken van hun baas. Ik heb mannen gesproken die er een hele strijd voor hebben geleverd, maar wie het toch niet is gelukt." Toch zijn er, als er binnen een bedrijf of instelling een ouderschapsverlofregeling bestaat, meer en meer mannen die daar gebruik van maken.
Rolf Meesters: "Door er steeds maar op te hameren dat mannen niet *willen* veranderen, wordt te makkelijk heengestapt over wat er allemaal op mannen inwerkt. Behalve dat ze hun carrièreperspectief wankeler zien worden, terwijl ze daar heel sterk toe gesocialiseerd zijn, moeten ze er ook strijd over gaan leveren, in hun relatie, met hun werkgevers, maar ook met hun collega's, familie en kennissen. Daarnaast moet de weerstand onder vrouwen om het moederen ècht uit handen te geven ook niet onderschat worden. De vrouwenbeweging heeft zich onvoldoende gerealiseerd dat als mannen zich daadwerkelijk met het huishouden en de kinderen gaan bemoeien daar onderling ook strijd over ontstaat. Vrouwen moeten macht delen op een terrein waarop zijzelf tot nu toe de macht hadden. En dat terwijl de arbeidsmarkt voor vrouwen heel wat minder makkelijk toegankelijk is gebleken dan aanvankelijk gehoopt en verwacht. Dubbele strijd dus voor vrouwen! Zolang vrouwen hun positie op de arbeidsmarkt nog niet veilig gesteld hebben, zal het moeilijk zijn om de macht die ze thuis ten aanzien van hun kinderen hebben af te staan."

Dorien Pessers: "Een van de grootste, lange tijd onzichtbaar gebleven problemen in veel huishoudens is het machtsconflict over de tijd."

zeggen en doen

Net zoals er bij mannen een groot verschil is tussen zeggen en doen, tussen zèggen dat je vindt dat de zorg voor de kinderen tussen mannen en vrouwen gelijk verdeeld moet worden en dit ook dóen, bestaat natuurlijk ook bij vrouwen een verschil tussen zeggen doen - tussen zeggen dat je als moeder de macht en verantwoordelijkheid maar al te graag uit handen wil geven en dit ook daadwerkelijk doen.
Argwaan blijft op zijn plaats. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat 88 procent van de mannen het principe van de gelijke verdeling van taken onderschrijft, maar bij nader doorvragen nog slechts 38 procent. Uit Willibrord de Graafs onderzoek *Vaderschap: een halve zorg?* blijkt dat zelfs in de groep 'goedwillende' mannen en vrouwen de zorg voor de kinderen op praktisch niveau weliswaar min of meer gelijk tussen de partners verdeeld is, maar dat mannen wat betreft de *regie* van de zorg flink achterblijven. De verantwoordelijkheid voor het overzicht en het vooruitzien, blijft voornamelijk op vrouwen rusten: zij zien dat de broeken te kort worden, dat er cadeautjes gekocht moeten worden, dat hun kind voor de sportclub opgegeven moet worden.
Willibrord de Graaf: "Behalve dat dit klassiek zo gegroeid is, heeft het volgens mij ook te maken met het feit dat mannen en vrouwen *verschillende* normen hebben over wat goede zorg is. Dat zijn vaak onuitgesproken normen. Zo hebben veel vrouwen last van de beschikbaarheidsnorm, ze moeten er altijd zijn voor hun kind. Ze kunnen het niet zo makkelijk loslaten en hebben er meer moeite mee om hun grenzen te trekken. Want dat was ook nog een opvallend verschil dat uit mijn onderzoek naar voren kwam, dat de vrouwen over het algemeen een andere manier van conflicthantering ten aanzien van hun kinderen hebben dan de mannen: ze willen het eerst toch nog op een aardige manier oplossen, laten zich sneller in de machtsstrijd met hun kinderen meezuigen voordat ze een streep trekken."
Het punt is natuurlijk dat er in het hele debat over zorgarbeid en zorgverdeling bijna nooit gesproken wordt over wat *goede zorg* nu eigenlijk is. De debatten lijken op een stellingenoorlog. Aan een open gedachtenwisseling over ouderlijke verantwoordelijkheid wordt niet toegekomen.
Ook over goed vaderschap wordt nauwelijks gesproken. In de hele discussie over kinderopvang bijvoorbeeld komen vaders niet aan bod. Het probleem van de *afwezige vader*, waar vrijwel iedereen in de eigen opvoeding zo'n last van heeft gehad, is inmiddels breed uitgemeten, maar wat de wèl aanwezige vader dan voor z'n kinderen zou moeten en kunnen betekenen, wordt in het ongewisse gelaten. Vaststaat dat kinderen niet zoveel opschieten met vaders die het als statusverhogend beschouwen om ook een dag per week voor hun kinderen te zorgen, evenmin met vaders die dit doen, omdat het nu eenmaal moet of omdat het de uitkomst is van een machtsstrijd met de moeder. Kinderen hebben alleen wat aan een vader die bereid is zich anders te oriënteren op betaald werk en de huidige arbeidsverhoudingen. Waarmee niet gezegd wil zijn dat hij daarmee z'n gehele carrièreperspectief zou moeten opgeven, want daar schiet natuurlijk niemand wat mee op.

Pas als de vraag wordt gesteld wat goed vaderschap is, naast goed moederschap en goede zorg, kan anders gedacht worden over de verdeling van zorg, werk en carrière. En daarmee over een verantwoorde en bevredigende vorm van ouderschap in de postmoderne maatschappij. Díe vernieuwing echter moet nog op gang komen. ▼

Mirre Bots

Mirre Bots is freelance journalist

DE KOFFIE IS KLAAR

column

Of het U is opgevallen weet ik niet, maar er is iets aan de hand met koffie. Of althans met de reclames voor koffie. Het gezin is namelijk afgeschaft.
Koffie heeft in de reclame altijd de rol vervuld van heilig aureool dat het gezin geurend omsloot: je neemt een papa, je neemt een mama, vervolgens komen er kinderen (vanzelf, heb ik altijd verondersteld, ik snap zulke dingen niet), *en dan is er koffie....* Koffie stond in de reclame strijk en zet voor rust, gezelligheid en saamhorigheid: het gezin om de tafel of met z'n allen op en rond het bankstel geschaard, schemerlampen plus kattengesnor aan en wellicht als bonus opa en oma op bezoek. De koffie huldigde tot diep in de jaren tachtig nog altijd het wederopbouwgezin, dat onder papa's deskundige leiding spelletjes speelde - of, als teken van lichte autonomie, zelfstandig tijdschriften las - terwijl mama glimlachend zorg droeg voor de versterking van de inwendige mens. Het gezin was, zo leerde ons de reclame, pas af en vond zijn ultieme bekroning wanneer de drie K's waren geregeld: Kinderen, Koffie en Koekjes.
Mama's die danig bij moesten komen van datzelfde gezin konden overdag, wanneer kroost en manlief de deur uit waren, vervolgens terecht bij Moccona, dat *een moment voor jezelf* in de aanbieding had.
Die tijden zijn dus voorbij. *A small step for me, but a great step for humankind.* Terugblikkend geloof ik dat het begonnen is bij de oploskoffie, oftewel bij Nescafé. Nescafé onttrok zich aan het gezin en lardeerde zijn reclame met heupwiegende exotische dames in dunne fladderjurkjes; vermoedelijk omdat instantkoffie op een andere markt mikte dan het gezin. Echte mama's lossen namelijk niet op, echte mama's filtreren. Waarom het gezin met bijbehorende koffiemerken in diskrediet begon te komen, werd reclamekijkend Nederland in diezelfde periode op wel zeer huiveringwekkende wijze duidelijk gemaakt: wanneer manlief bijkwam van het installeren van de caravan of het opzetten van de bungalowtent en zijn eega een vers pak koffie aanbrak (ik geloof Douwe Egberts; het precieze merk is me ontschoten), kwam prompt de rest van de camping op bezoek, wrong zich naar binnen, sleepte stoelen aan en eiste óók een kopje koffie. De rest van de camping bestond namelijk uit alleenstaanden, en die konden toen nog geen filterkoffie zetten. Mams goot met de moed der wanhoop verder, maar je zag dat de kringen onder haar ogen zich verdiepten en hoe pijnlijk duidelijk zij hunkerde naar dat moment voor haarzelf. Dat werd scheiden, dat zag je zo.
Vervolgens deed Kanis & Gunnik een poging de aldus tot stand gekomen alleenstaande-vrouwenmarkt te veroveren, door zich aan te bevelen als koffie voor mensen die weten wat ze willen: werken en liefhebben en een bakkie troost, maar geen gezin en vooràl geen om koffie bedelend bezoek. Het bleek trouwens niet alleen een zaak van bewuste of moderne keuzes maar ook aanzienlijk goedkoper als je een dame was, geen gezin hebben. Kanis & Gunnik, *goede koffie voor een goede prijs.*
Daarna kreeg het mannelijk deel van de alleenstaandenmarkt passende reclames voorgeschoteld van Rosta, een koffiesoort die gezien het model dat in de bijbehorende reclame figureerde - halfgeschoren kaak, doordringende blik, openstaand overhemd - èrg mannelijk was. De merknaam van deze herenkoffie diende dan ook met een raspende Zware Van Nelle-stem uitgesproken te worden. *Rosta koffie, pittige koffie.* Voor mannen die niet aan gezinnen doen.
Het was pas goed raak toen het inburgerde om koffie te combineren met koffielikeur. Geen opa's of oma's meer te bekennen, laat staan campinggasten of aan tafel geschaarde volledige gezinnen. De televisie stond ineens bol van hooggehakte schoenen die uitgeschopt werden, begeleid door ijl damesgezang op de achtergrond... een slank been dat zich languissant onder een soepel vallende zijden jurk op de sofa vouwde... een glimp van een heer in een maatkostuum... een luxe-merk hoogpolige kat die bemoedigend miauwde... En dan, tijdens de vlammende blikken die tussen haar en hem overschoten, koffie met Bailey's. Romig klokte de likeur in de fonkelend geslepen glazen. Hier werd een chique affaire bedreven dan wel een yuppenbestaan gevierd. Koffie voor volwassenen. Koffie zonder kinderen. Koffie zonder bezoek. Maar samen, en met likeur, en *dus* met passie.
Sindsdien valt er geen kind meer te bekennen in de koffiereclames, en drinkt men koffie om het vrijgezellenleven luister bij te zetten of als teken dat het diploma Erotiek Voor Gevorderden met vlag en wimpel verkregen is.
Het wemelt van de reclames voor cappuccino uit eenpersoonszakjes, alleen heet water dient men zelf mede te brengen, die gedronken wordt op hotelkamers voorzien van veranda's die uitkijken op zonovergoten Italiaanse stadjes. Van jongemannen die hun ouderwetse, naar een gezin hongerende hospita afschepen met beleefd doch gereserveerd aangereikte kopjes suiker en vervolgens zelf lekker eenpersoonsporties koffie met mokkasmaak gaan drinken. En van verliefde stelletjes. Cafuego: *speel eens met vuur,* en zinderende jongens en meisjes. Carte Noir: *koffie vol verlangen,* omlijst met reikende handen en zwoele gezichten. Jammer dat nergens een glimp van damesdrift of herenhartstocht ontwaard kan worden (de homoseksuele markt ligt nog braak, en ook daar drinkt men koffie), maar een der belangrijkste emancipatoire stappen is onmiskenbaar gezet. Men verlangt, men verlangt zelfs vurig, en zeker niet naar kinderen of naar huiskamergeluk. Het gezin is opgeheven, qua koffie.

De koffie is klaar. Nu de rest nog.

Karin Spaink

foto: Cas Oorthuys

DE OPLOSSING VAN DE STAD

Buitenwijk en Binnenstad. Samen met de oude stadsbuurt zijn zij de samenstellende delen van de Grote Stad. REINOUT KOPERDRAAT registreert voor DE HELLING hoe het beide verschijningsvormen van de stad vergaat. Er is véél nostalgie. In de buitenwijken het terugverlangen naar de overzichtelijke buurt van vroeger. In de binnensteden de monumentale en protserige hang naar het verleden. Intussen worden steden vormeloze samenraapsels van 'stedelijke functies'. Is de stad in haar klassieke vorm tot uitsterven gedoemd?

Naoorlogse nieuwbouwwijken markeren een drang naar rustiger woonvormen binnen de stad. Het moesten beschaafde 'volksbuurten' worden, tegenhangers van de stereotiepe vooroorlogse volksbuurt, tegenwoordig oude stadswijken geheten.
Die 'saaie' buitenwijken golden in de tijd dat ze gebouwd werden, meestal in de jaren vijftig, als een architectonische revelatie. Weg uit de volle stad, uit de oude volksbuurt; 'rustig wonen tussen het groen', was een wenkend perspectief voor talloze jonge gezinnen in de tijd van Woningnood en Wederopbouw. Verhuizen naar bijvoorbeeld de Rotterdamse zuidelijke tuinsteden Pen-

drecht, Zuidwijk of Lombardijen was 'een gelukkie', je promoveerde naar 'het paradijs'. Speelruimte voor de kinderen, gras en rozenstruiken voor je deur; dat was nog eens wat anders dan die vieze straat, waar ook nog een goederentrein doorheen reed. Van vier woningen op één trap naar een moderne flat, of zelfs een huis met een eigen voortuintje en een echte oprijlaan.

Arnold Reijndorp deed onderzoek naar bewonerssamenstelling en leefwijzen in de Rotterdamse zuidelijke tuinsteden. Deze jaren-vijftig-buurten zijn buurten van 'blijvers' geworden; vergrijzend, met - tegenwoordig - een zekere argwaan richting nieuwe bewoners, een 'ander soort' mensen dat die leeggekomen woning nu betrekt. Pendrecht, Zuidwijk, Lombardijen; voorbeelden van de grootschalige stadsuitleg die na de oorlog Nederland overspoelde. Ons land raakte in de ban van het Nieuwe Wonen.

nette buurt

Ondanks haar zeer verschillende architectonische opzet hebben de naoorlogse buitenwijken één ding met de oude stadsbuurten gemeen: de onderlinge verbondenheid tussen de bewoners. Nu moet deze verbondenheid niet worden overdreven. Het stereotiepe beeld van de 'grote gezellige familie' dat de oude volksbuurt aankleefde, waarbij steevast de Amsterdamse Jordaan als het grote voorbeeld wordt opgevoerd, is zeker voor de naoorlogse buitenwijken een cliché.

Meer dan in de vooroorlogse volksbuurten is er sprake van mobiliteit en individualisme: velen wonen 'op zichzelf' of 'schuiven door'. Desondanks bestond in de nieuwbouwwijken wel degelijk een - zij het beperkte - 'buurtbinding'. Arnold Reijndorp typeert de ontstane binding volgt: "De mensen willen sociaal contact maar lopen elkaar niet voor de voeten. 'We zijn goed met de buren, maar we overlopen elkaar niet!' Ze maken een praatje, geven tijdens vakantie hun plantjes water en leggen de post op het buffet, maar houden verder een zekere afstand. Heel anders dus dan in de vooroorlogse volksbuurten, waar 'de deur altijd open stond'. Je kunt stellen dat de bewoners van die eerste naoorlogse buitenwijken zich tegen het volkse, familiaire gedrag uit de jaren dertig keerden. Je hield het netjes!"

De wederopbouwgeneratie bestond hier vooral uit arbeiders en lagere ambtenaren. (Het wat later gebouwde Alexanderpolder vertoont een andere bevolkingssamenstelling, mensen die al een stapje verder waren in hun 'wooncarrière' en ook wat meer verdienden.) Het verlangen naar een meer besloten gezinsleven onder arbeiders en de lagere middenklasse strookt overigens geheel met de volkspedagogische gedachten van de jaren vijftig. Gezinssociologen van toen zagen het volksbuurtleven met dat spontane 'kind aan huis'-gedoe als een *bedreiging* van het gezinsleven. De kinderen ondergingen vele verderfelijke invloeden buiten vader en moeder om. En dat kon tot niet veel goeds leiden, vonden die gezinssociologen.

In de snel toenemende welvaart (die trouwens niet voor iedereen was weggelegd) past ook het afscheid van de sterk collectieve cultuur van de oude volksbuurten. De architectuur van de naoorlogse nieuwbouw drukt dit afscheid van 'het volkse' uit: keurige rijtjeshuizen, een nette, eigen voordeur, aan een tuintje liefst. En in de flats was de galerijwoning geboren. De vooroorlogse portiekétage was taboe verklaard. 'Bij elkaar over de vloer komen' werd een stuk minder vanzelfsprekend. De woningstructuur wierp, zowat letterlijk, drempels op. Meer in het algemeen kan men zeggen dat in de moderne buitenwijk de gewenste afstand tussen privé en openbaar ruimtelijk tot stand werd gebracht.

in het groen

Het toenmalige moderne woonideaal was tweeledig, zo niet dubbelzinnig. De aantrekkingskracht van buitenwijken bestond namelijk uit de combinatie van 'wonen in de stad' en de 'rust van het buiten-zijn'. Niet het traditionele boerendorp was het 'woonvoorbeeld' maar de lommerrijke villawijk van de welgestelden. Stedelijk wonen zonder de drukte en de grauwheid van de stad: dat was modern.

De bewoners hechtten ook aan een zekere status. Arnold Reijndorp: "Veel bewoners in Pendrecht ergerden zich bijvoorbeeld vreselijk aan de latere vervanging van rozenstruiken door gewoon gras, langs de ventwegen. Een simpele bezuinigingsmaatregel, want rozenstruiken vereisen immers een veel actiever onderhoud. 'Hun' mooie rozenstruiken waren ineens verdwenen! Behalve mooi waren die rozenstruiken bovendien een afscheiding tussen hun woning en de weg, een stijlvolle distantie tussen de huiselijke rust en de drukte van het verkeer: de buitenwereld."

Sociale controle was een belangrijk fenomeen in de nieuwe buitenwijken. Men lette scherp op elkaar. Gezinnen die er 'een zootje' van maakten, werden niet getolereerd. De instituties van de verzorgingsstaat deden in die gevallen hun werk. Arnold Reijndorp: "Als bewoners zagen dat er geen of verkeerde gordijnen aan de overkant hingen, haalden ze de woninginspectrice erbij. Maar die sociale dwang naar ordelijk woongedrag ging omgekeerd ook uit van de woningcorporaties zèlf. Had je een kans om naar de nieuwe wijk te verhuizen, dan werd je natuurlijk eerst bezocht door de wooninspectrice. Zij neusde rond, waarna een beslissend rapportje werd opgemaakt. Duidelijk moest zijn wat voor vlees men in de kuip had. Rond ordentelijkheid bestonden uitgewerkte classificatiesystemen!"

De kleine behuizing ten spijt leefde men in Pendrecht, Zuidwijk en Lombardijen naar volle tevredenheid. Deze tevredenheid weerspiegelt zich in de familiefotoalbums uit die tijd. Vol met herinneringen aan de opgroeiende kinderen in de straat. Maak je vandaag foto's in deze wijken, dan zie je vooral *oudere* mensen lopen, met plastic regenkapjes op het hoofd. De vertrouwdheid blijft, men kent elkaar nog steeds, er is nog altijd het vertrouwde praatje met de buurman of de winkelier; dagelijkse leefingrediënten die nooit verdwenen zijn, nieuwkomers of niet.

Arnold Reijndorp: "Maar de kinderen zijn inmiddels het huis uit, zodat je ze hoort zeggen: 'we hebben nu wel méér ruimte, maar het wordt nu wel erg rustig om ons heen!' De opgroeiende kinderen zorgden indertijd voor de gezellige verjaardagen, spelletjes, de winkeliersvereniging organiseerde allerhande activiteiten en Koninginnedag was nog een echt buurtfeest. Dat was toen. Tegenwoordig heb je de marathon die hun wijk aandoet, eens per jaar. 'Gebeurt er tenminste weer eens wat!' zeggen de ouderen dan tegen elkaar. Een zekere nostalgie naar het verleden bestaat hier zeker. Ook onder de weggetrokken kinderen, die zich niet alleen hun spelen op straat nog goed herinneren, maar ook die braakliggende bouwterreinen. Hun nieuwbouwwijken waren eigenlijk nooit echt 'af'; hun speelmogelijkheden waren eindeloos. Jongeren van tegenwoordig, of zij nu van buitenlandse komaf zijn of niet, zijn al gauw 'herrieschoppers'. De zittende buurtbewoners *kijken* met spanning naar 'wat voor soort volk' er in die woning van hun verhuisde of overleden buren trekt."

Volgens Reijndorp is er zeker een samenhang tussen de huidige onzekerheid en een toenemende hang naar het verleden. "De oudere bewoners trekken vergelijkingen tussen toen en nu. De oudere bewoners zien hun straat veranderen. Daar komen toch héél andere mensen te wonen. Hun onzekerheid neemt ook toe doordat de officiële instanties anoniemer werden. Velen voelen zich in de steek gelaten als ze een klacht hebben. Ze denken uitsluitend een nummer in een gecomputeriseerd woonbestand te zijn. Automatisering en bureaucratisering samen leiden tot een gevoel van: 'ze doen maar, je hebt er toch geen vat meer op'."

kopje koffie

De huidige anonimiteit staat, althans in de herinnering, in schril contrast met de warme behandeling van vroeger: zo werd de corporatie ervaren als 'hun' eigen stichting, waarmee persoonlijk contact bestond. 'Is je dochter al bevallen?' vroeg de wooninspectrice. Ze toonde daadwerkelijke, persoonlijke interesse, aan huis bij een kopje koffie.

De instanties van de verzorgingsstaat lijken in de naoorlogse buitenwijken precies de omgekeerde weg te zijn ingeslagen als in de zogenaamde stadsvernieuwingsbuurten: in de naoorlogse buitenwijken is de afstand tussen instanties en burgers alleen maar toegenomen, terwijl de verzorgingsstaat zichzelf in de meeste stadsvernieuwingsbuurten 'op maat sneed'.

Het buurthuis, het stadsdeelraadkantoor, het wijkgezondheidscentrum, het maatschappelijk werk, bibliotheken, ouderenzorg, wijkagenten, de sociale dienst: men 'rayonneerde' er de wereld van de 'officiële instituties' tot op elke straathoek. In de cleane

foto: Gé Dubbelman / HH

buitenwijken uit de jaren vijftig gebeurde dat niet.
In de buitenwijken groeide, gedeeltelijk tegen de stroom in, een nieuwe 'sociale microstructuur'. Die structuur heeft de tand des tijds doorstaan. Voorlopig tenminste, want de soms hevige nostalgie naar de gezelligheid en overzichtelijkheid van vroeger onder vooral de oudere buurtbewoners doet het ergste vrezen. Hoe staat het met de levenskansen van de binnensteden?
Ook in vele stadscentra valt een sterke hang naar het verleden op. Maar de nostalgie in de binnensteden is niet zozeer in de hoofden van de bewoners aanwezig alswel in de architectonische omgang met de gebouwde omgeving.
In de binnensteden van tegenwoordig - Amsterdam, Amersfoort, Maastricht, 's-Hertogenbosch, Groningen, noem maar op! -, hangt de lucht van propere conservering. Die lucht ruikt verdacht: het is de lucht van vernis, waarmee het schilderij wordt behandeld om haar voor afbladdering te behoeden. Aan de vaak nog oude haven staan nu geparkeerde Ford Sierra's en flaneren toeristen op hun zondags, die gerestaureerde scheepjes bewonderen, waarop ook nog Oude Ambachten worden uitgeoefend.
Na de Haalslag in de eerste decennia na de oorlog worden binnensteden de laatste jaren smetteloos geconserveerd. De stad is een produkt geworden. Het alluredenken viert hoogtij. Stadsbesturen, horeca en middenstanders willen de oude tijden gevangen nemen en deze exposeren in de permanente openluchtshow voor 'het nageslacht'. Maar men grijpt altijd alleen maar het geraamte; de gebouwen, de gevels, als botstructuur van een reeds lang overledene. De stad léééft niet meer. Stadscentra zijn niet langer het onbetwistbare middelpunt van handel, industrie, politiek en cultuur. Maar het was juist met haar spilfunctie dat de stad zich eeuwenlang *wezenlijk* onderscheidde van die andere vorm van geconcentreerd wonen: het dorp. De stad kalft af, het onderscheid tussen stad en dorp vervaagt. Hoe zal het aflopen met de stad?

volendammisering

René Boomkens, medewerker van politiek-cultureel centrum De Balie te Amsterdam, is onderzoeker op het gebied van de ontwikkeling van 'stedelijke openbaarheid'. Over de toestand van de moderne binnensteden zegt hij: "Volendammisering! Gemeentebesturen en toeristenindustrie zetten een heel beroerde ontwikkeling in. Enerzijds vanuit de oude opvatting van de binnenstad als openbare, gezellige ontmoetingsruimte met uitstraling, maar anderzijds langs een aanpak die lijkt uit te gaan van het oude, zeventiende-eeuwse schoonheidsideaal. Een wat steriel gebied krijg je dan; gekunstelde kernen, doorkruist met wandelstraten. Deventer, mooi hoor, prachtig gerestaureerd allemaal, maar de sfeer van een openluchtmuseum. Helemaal gemaakt voor de toerist."
René Boomkens woonde lange tijd in het centrum van Amsterdam: "Ik zeg niet dat de Amsterdamse binnenstad alleen nog maar leefbaar is voor de toeristen. Het is er héérlijk wonen. Maar er is een toenemende trend naar 'vermooiing'. De Jordaan en de grachtengordel heb ik met eigen ogen cleaner en duurder zien worden. De winkelstructuur veranderde radicaal: van slagerij naar vleesboetiek! De oude middenstand verdween. En er kwam steeds meer vrijesector-bouw. Vijftienhonderd gulden voor een tweekamerwoning na de renovatie, leidend tot vormen van 'exclusief' wonen door mensen die op een geheel andere manier van de stad gebruik maken dan de traditionele stadsbewoners."
De 'consumptieve druk' op de binnensteden nam enorm toe, wat een geheel andere stadscultuur tot gevolg had. Boomkens veronderstelt dat het traditionele 'stadscentrum' in wezen al niet meer *bestaat*. Het stadshart is 'gebouwde omgeving' geworden - mooi om naar te kijken, maar om er te wonen, te werken, te leven? "Alleen de fietsenmaker, waarvan het vroeger in elke stad barstte, herinnert eigenlijk nog aan het verleden van de traditionele, kleinschalige middenstandsbedrijvigheid. Want die fietsenmaker ziet er nog altijd gewoon vies uit, in zo'n smoezelige overall, met de lucht van olie en kettingsmeer om zich heen. Toch is er een verschil: er zijn nu méér vrouwelijke fietsenmakers. En er is nog een ánder verschil: de buren van de fietsenmaakster zijn nu de croissanterie en de copyrette."
Tegenwoordig kennen steden 'bedrijfsverzamelcentra', concentraties van bedrij-

ven gelegen buiten het directe stadscentrum. Planologisch gezien begrijpelijk, maar tegelijk een amputatie van de economische functie van 'de stad'. Binnensteden lijken als gevolg van de exorbitant toegenomen mobiliteit en de telecommunicatie 'op te lossen': men is minder en minder op 'het centrum' aangewezen.

de edge-cities

Volgens Boomkens hebben de 'stadscentra' van de meeste grote westerse steden in hun traditionele bestaansvorm hun beste tijd gehad. Ze zullen in huidige gedaante binnen enkele decennia verdwijnen. "Dan bedoel ik het stadscentrum als de uitgelezen plek voor de stedelijke openbaarheid in al haar verschijningsvormen, economisch, politiek, cultureel. In het centrum zijn het uitgaansleven, de politieke cultuur, de markten en dergelijke altijd het meest nadrukkelijk aanwezig geweest. Het bekende beeld van 'het gezellige stadshart waar het goed toeven is', zal snel op de achtergrond raken. In de Verenigde Staten is dat proces al heel lang aan de gang."
Los Angeles bijvoorbeeld staat bekend om haar 'centrumloosheid'. Vragende gezichten wanneer je daar naar het centrum informeert. Want dat bestaat niet. O, het *city-centre*! Ja maar, daar staan alleen kantoren en bankgebouwen, da's toch niks voor toeristen! Dan maar naar Santa Monica: aan het strand liggen en een paar mooie, nostalgisch-krullerige kermisdraaimolens bekijken.
In de Verenigde Staten ontstonden geheel nieuwe vormen van urbanisatie: de *edge-cities*, ongeplande stedelijke centra buitengaats, waar vooral de schatrijken en de succesvollen zich terugtrekken. Sommige van deze stedelijke samenklonteringen ontstonden al ruim vóór de tweede wereldoorlog. Joel Garreau, Amerikaans sociaal-geograaf en redacteur van de Washington Post, onderzocht de snelle ontwikkeling van die vreemde woon- en werkagglomeraties, bestaande uit enorme bedrijvenparken, woonparadijzen en culturele centra, vaak gelegen buiten de officiële gemeentegrenzen, koudweg langs kruispunten van snelwegen of aan grote *shopping-malls*. Garreau schrok in eerste instantie van dergelijke nieuwe stedelijke vormen, maar hij ontdekte dat zich in de *edge-cities* een bruisend cultureel leven afspeelde, een leven van een heel ander soort dan in de oude steden. In de *edge-cities* hangt een chique, besloten atmosfeer, kenmerkend voor de Amerikaanse toplagen. Liever hoog en droog eten op de tweeëndertigste verdieping in een peperduur Japans restaurant met zwoel muzikaal behang en *candlelight*, dan in overvolle restaurants in de onvoorspelbare binnenstad. De oude stad is te druk, te vies, te onveilig. In tegenstelling echter tot de oudere buitenwijken, de *suburbs*, waar werk en winkels doorgaans ver van woongebieden verwijderd zijn, hebben de *edge-cities* zeer stadse kenmerken. Ze bieden een nieuwerwetse integratie van wonen, werken en uitgaan.

Boomkens wil de opkomst van de moderne Amerikaanse *edge-cities* - in die vorm hoogstwaarschijnlijk geen toekomst voor Nederland, want het ontbreekt hier simpelweg aan ruimte - in een toekomstig promotieonderzoek vergelijken met de suburbanisering, die zich hier grofweg tussen de jaren twintig en zeventig afspeelde. In Nederland zijn Wassenaar, Heemstede en Heilo hiervan vroege exemplaren. Een latere, meer grootschalige vorm van suburbanisering is de naoorlogse stadsuitleg. De buitenwijken, ook wel 'slaapsteden' genoemd, waren ook een soort 'vlucht uit de stad'.
René Boomkens: "Allemaal heel ironisch. Want het is juist die massale vlucht uit de stad die op haar beurt funest werd voor de kwaliteit van de stedelijke cultuur. De steden bloedden dood, wat je ook verder van het leven in slaapsteden mag vinden."
In elk geval had de suburbanisatie verreikende consequenties voor de stad in haar klassieke vorm: de stad is niet langer de 'plek waar het allemaal gebeurt'. Je kunt zelfs zeggen dat de stad als gevolg van het fenomeen *buiten*wijk tot *binnen*stad werd gefixeerd. Zal deze 'binnenstad' ook in het Oude Europa aan betekenis gaan inboeten? Of kunnen stedelijke agglomeraties niet zonder kernen waar gewoond, gewerkt en uitgegaan wordt?

tussenruimten

Boomkens voorspelt een sterke spreiding van 'stedelijke functies', zodat de culturele exclusiviteit, behorend bij die speciale charme die een binnenstad tegenwoordig tot 'binnenstad' maakt, tamelijk snel zal afnemen. Ook in Nederland. De wat steriele openluchtmuseum-sfeer zal resteren.
"Het is een misvatting dat er eeuwig in het midden van een stedelijke agglomeratie een concentratie van wonen, werken en cultuur zou moeten zijn en blijven. Toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen zullen zich weinig aantrekken van het bestaan van één exclusieve stadskern. Integendeel, ik verwacht een sterke spreiding, zonder dat hier Amerikaanse toestanden zullen ontstaan.
Ik vraag me echt af of we in de toekomst nog wel van 'de stad' kunnen spreken! Aan de ruimtelijke ordeningspolitiek in de Randstad is al langer zichtbaar dat niet meer uitgegaan wordt van de stad als 'leidend centrum', maar van een aaneenschakeling van ruimtes waar een veelheid van stedelijke functies hun plek krijgen. De zeer snelle toename van de mobiliteit en de ontwikkeling van de electronische communicatie, telematica, informatica, glasvezelkabel, et cetera zijn hiervan wezenlijke oorzaken. De spreiding van stedelijke functies laat ook bestuurlijk haar sporen na: Amsterdam bijvoorbeeld spreekt niet meer over haar ruimtelijke ontwikkeling zonder de 'randgemeenten' te raadplegen. Men denkt feitelijk in een straal van Hoofddorp en Schiphol tot aan Hilversum, Alkmaar en Lelystad; 'ruimten' waarin allerlei stedelijke functies hun plaats zullen krijgen. Vergelijkbaar is in zekere zin de ruimtelijke ontwikkeling van Zoetermeer (Rotterdam) en Nieuwegein (Utrecht)."
René Boomkens gaat ervan uit dat een nieuw ruimtelijk ordeningsdenken vanuit de 'tussenruimten' zowel ons vertrouwde beeld van het 'stadscentrum' als dat van 'de buurt' en 'de wijk' drastisch onderuit zal halen: "Je ziet het toch nú al? Vele mensen in de Bijlmer gebruiken het centrum toch helemaal niet meer? Die rijden voor hun inkopen gewoon naar een andere buitenwijk, of zelfs naar een andere stad. Mensen in West gaan op zaterdagmiddag even naar Haarlem, zoals veel Kattenburgers ook vaak naar het Buikslotermeerplein in Noord rijden. Het centrum vinden ze te vol, met al die toeristen. En onveilig, waarover zij al zoveel verhalen lezen."
Het oude beeld van het gezellige, rommelige stadscentrum lijkt te zijn omgeslagen in zijn tegendeel: die gezelligheid en die rommeligheid zijn nu factoren van 'onzekerheid' en 'gevaar'. Oude stadscentra zijn van levende kernen tot 'stedeschoon' geworden dat men - hoe mooi ook - maar het beste kan mijden.

Hoe gaat het nu verder met de stad, met de binnensteden èn de nieuwbouwwijken? In de meeste binnensteden domineert het 'exclusief wonen', een privilege dat in de meeste gevallen slechts is weggelegd voor de goed bij kas zittende huizenkoper. Traditioneel stadsleven is voorwerp van nostalgie geworden. De aantrekkingskracht van de stad op de beter gesitueerden strekt zich ook gedeeltelijk uit tot de populair geworden 'oude stadsbuurten', zodat ook deze buurten sterk van karakter veranderden. De term *yuppie* - de afkorting immers van *young urban professional* - hebben we zelfs aan de bovengenoemde ontwikkeling te danken.
De naoorlogse buitenwijken, inderhaast gebouwd ter leniging van de toenmalige nijpende woningtekorten, houden stand. In de jaren zeventig en tachtig kwam echter ook in deze buurten een niet geringe 'culturele desintegratie' op gang, zodat nieuwkomers, niet alleen etnische minderheden, nu met een zekere argwaan worden bekeken. De oudere bewoners trekken vooral naar het verleden toe. Nostalgie tegen beter weten in?
De stad als samenlevingsvorm zal wel overleven, maar niet in de gedaante zoals we haar kennen: een oud en bedrijvig stadscentrum omringd door wijken waarin gewoond wordt. De stad in haar klassieke vorm lost langzaam op. Inmiddels blijft het verleden rondspoken. Hebben de oude stedelijke tradities nog een actuele waarde of stollen zij definitief tot nostalgie? ▼

Reinout Koperdraat

Reinout Koperdraat is freelance journalist en eindredacteur van het maandblad Toorts

JAARGANG 5 NUMMER 1 – WINTER '92/'93

TRADITIE

VERNIEUWING

in beeld gebracht

foto's van
Spaarnestad-fotoarchief
en Bob Bronshoff

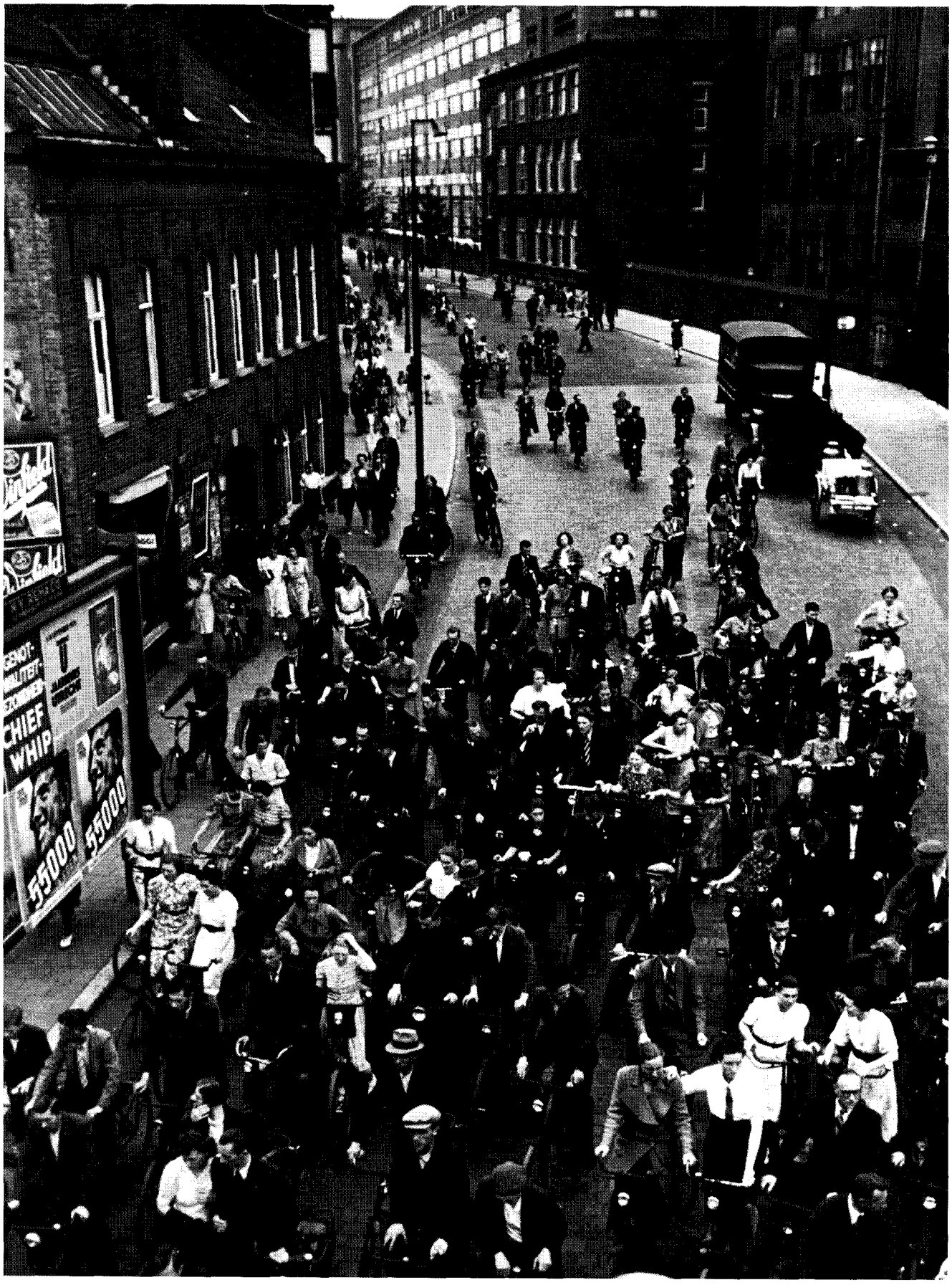

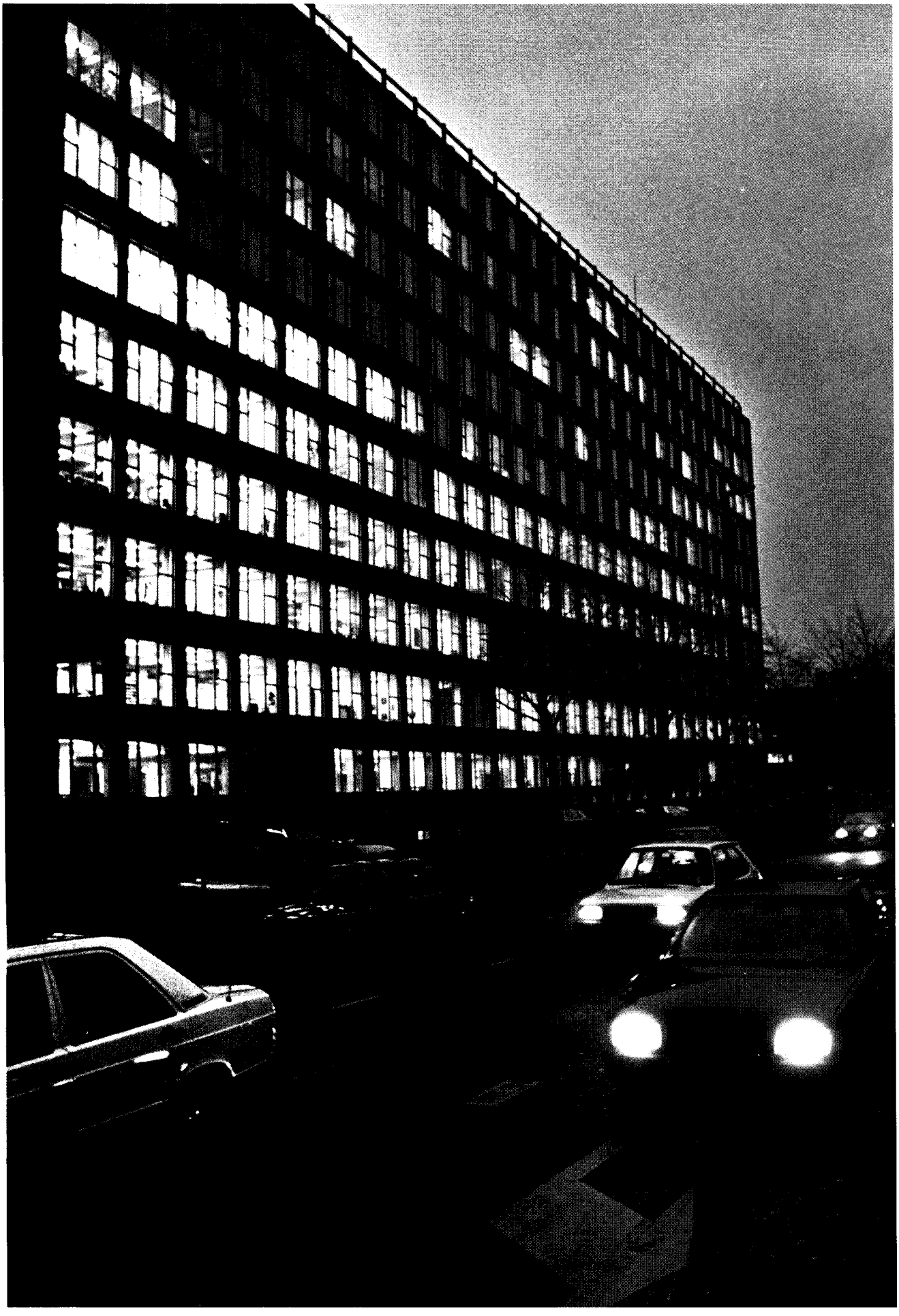

WORDT NU
SLIMMER
MET DE
SENSATIONELE
BRAINMACHINE

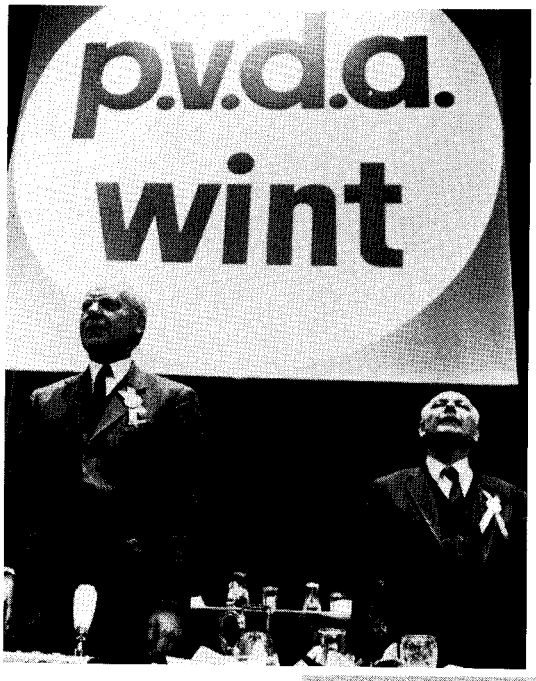

CHIEF
WHIP
55000
55000

p.v.d.a.
wint

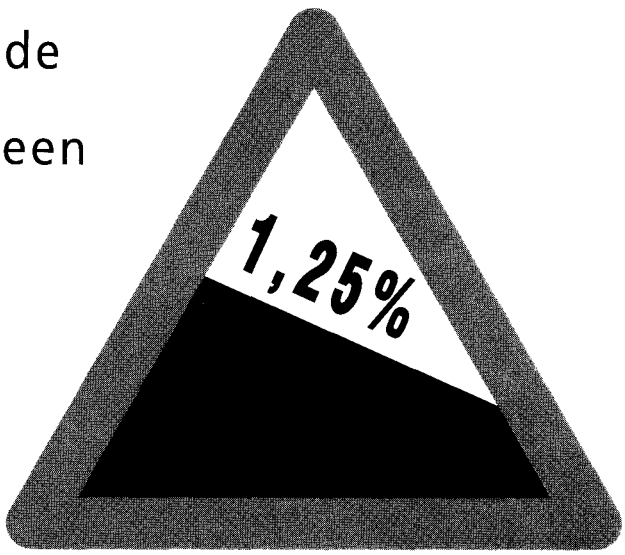

neem de **helling**proef

Zet je reserves op de **helling** en neem nu een abonnement.

Of geef een abonnement cadeau.

Bijvoorbeeld aan die vriend of vriendin met wie je wel graag reist, maar die bij het inpakken nooit aan de geestelijke bagage denkt.

Als welkomstgeschenk laat de **helling** je kiezen uit één van de acht reisgidsen uit de succesvolle Odyssee-reeks van de SUA. Of kies voor 'Het Debat', verslag van een Groen Linkse discussiecyclus.

de **helling** ▼ Postbus 700, 1000 AS Amsterdam, 020 6202212

HET METAFORISCHE HEIMWEE VAN DE MIGRANT

foto: Hans Spruijt / HH

Migranten zijn vernieuwers tegen wil en dank. Niettemin spelen zij het spel met de culturele tradities in hun nieuwe omgeving op het scherp van de snede. Soms uit vrije wil, veelal noodgedwongen.
DE HELLING ondervraagt essayist ANIL RAMDAS over de culturele betekenis van migratie. En over de vernieuwing die begint bij verwarring en verwondering. De migrant als metafoor voor de menselijke conditie? Een vraaggesprek over vruchtbare clichés, onvruchtbaar zwart-witdenken, fictieve tradities en reëel heimwee.

Helikopters die napalm sproeien. Jim Morrisson die zingt: *"This is the end and all the children are insane."* Een verzengende vuurzee. Met deze beelden uit de film Apocalypse Now opent Anil Ramdas zijn 'tv-essay' in het programma Zomergasten. *"Dit is de clip en soundtrack van de tijdgeest. Dit is het Westen: technologie die pure vernietiging brengt. Vooral in de derde wereld."*
Zijn volgende beeld bestaat uit wederom een helikopter maar deze dumpt voedselpakketten en dekens op de berghellingen waar de Koerden hun toevlucht hebben gezocht. Hij wil maar zeggen: het is beide waar. De helikopter als metafoor van het Westen: technologie die vernietiging èn verlichting, leniging voortbrengt; imperialisme, kolonialisme en racisme, maar ook anti-imperialisme, zelfbeschikkingsrecht en antiracisme.
Links ziet van oudsher slechts de vernietiging en onderdrukking, het liberalisme slechts de verlichting en vooruitgang. Een linkse intellectueel zou het misschien kunnen hebben over 'het dubbelkarakter'. Maar linkse intellectuelen - breek hem de bek niet open. Er blijkt een heus trauma achter te liggen.

het linkse bedrog

Ramdas: "In het Suriname van de jaren zeventig was links de uitweg in de strijd tussen creolen en hindoestanen. Het was de enige club die niet etnisch was georganiseerd, een enclave waar je over de raciale scheidslijnen heen contact had met elkaar, in welk communistisch, socialistisch, trotskistisch of maoïstisch clubje dan ook. Ik ben heel blij dat heb meegemaakt. Ik heb zowel naar de creoolse als naar de hindoestaanse cultuur kunnen kijken doordat dat ik daarboven kon staan, samen met al die andere linkse mensen."
Boven etnische scheidslijnen gaan staan - het helikopterperspectief nu als metafoor voor links. Maar ook daar blijkt vernietiging uit voort te komen: "In 1982 kwam het grote bedrog: de decembermoorden, de moorden

op vijftien mensen die te kritisch waren. Gepleegd door Bouterse, maar het waren *linkse* moorden omdat ze uitsluitend zijn ondersteund door linkse intellectuelen. Niet alleen ondersteund: gerechtvaardigd, goedgepraat. Sommigen zeiden zelfs: dit is de eerste schokgolf - er moeten er nog een paar komen en dan kunnen we beginnen met de nieuwe mens, de nieuwe Surinamer. Mijn god, de nieuwe Surinamer! Het was dramatisch. Het land was ineens zijn onschuld kwijt, Suriname was ineens een barbaars Zuidamerikaans land geworden."

Hij studeerde toen in Nederland, sprak er veel over met andere Surinamers. "Een dag na de moorden - er was totale verwarring, men sprak over zestig doden - zei iemand mij: 'Het gaat mij niet om de morele kwestie maar om de vorm. Ze hadden ze eerst voor een tribunaal moeten brengen.' Toen dacht ik: ja... dit is links. Dit is een hele oude linkse traditie."

En nee, dat heeft niet zo zeer te maken met het feit dat elke revolutie - links of rechts - haar vijanden en vervolgens haar eigen kinderen opeet. Het gaat hem om de linkse traditie van het ronde verhaal: "Links claimde altijd al dat ze de wereld veel beter begreep en overzag dan anderen. In het linkse denkkader is de wereld volkomen in beeld gebracht: alles is begrijpelijk, elke gebeurtenis is te verklaren, de geschiedenis is te voorspellen." Wederom het helikopterperspectief, het totaaloverzicht, een tomeloze zucht naar *over*verklaring.

"Ik vond het ook ooit prachtig hoor, ik had ook ooit een helder beeld over bijvoorbeeld hoe de Nederlandse hulp aan de Surinaamse gezondheidszorg alleen maar diende om arbeiders op te lappen zodat ze weer konden worden uitgebuit. Maar dat denken in grote blokken, grote concepten vernietigt elke subtiliteit. Zo was ik in Engeland toen de conservatieven de verkiezingen hadden gewonnen. Ik was absoluut verbijsterd daarover en iemand zei toen: "Wat naïef, het was toch te verwachten dat mensen mikken op de korte termijn?" Dat is toch dodelijk, die betweterigheid, die kant-en-klare verhalen. Ik wil verwonderd kunnen zijn over gebeurtenissen, ik wil kunnen twijfelen, verward raken - dat zijn toch de traditionele middelen van de intellectueel, de middelen waarmee je aan literatuur, journalistiek of kunst doet?"

barbaars

"En dat geldt ook voor politieke commentaren. Als je blijft hangen in het cliché dat politiek per definitie uitgaat van gefixeerde belangen, dan kan je elke week hetzelfde opschrijven: zie je wel, daar heb je het weer. Maar ik wil verbaasd zijn over Jan Pronk, zo'n ervaren politicus, zo'n man die alles al heeft gezien en die als hij uit Somalië terugkomt in tranen uitbarst. Dat raakt mij. Als dat je niet raakt, kan je alleen maar denken: ja, dat is toch gewoon het gevolg van het ontwikkelingsbeleid van het Westen, en dan nog janken ook, eigen schuld dikke bult. Nee, ik wil die blik van verbazing.

Die alwetende blik, op voorhand alles al weten, zit onlosmakelijk vast aan de linkse ideologie. Dan heb ik nog liever een gewone reactionair of iemand zonder ideologie, zonder een groot raster dat hij over de wereld heenlegt. Heeft rechts ooit gezegd dat de Vietnamoorlog historisch noodzakelijk was?"

Nou nee, maar er zijn genoeg andere rechtvaardigingen voor het afmaken van mensen: voor het vaderland, voor God, voor de vrijheid, voor een bedreigde of onderdrukte groep. Ramdas: "Goed, maar links voegt daar iets speciaals aan toe: de historische noodzaak, de redenering dat iets op langere termijn beter is en dat wij die langere termijn kunnen overzien. Links is zijn tijd altijd zover vooruit dat het heden er nauwelijks toe doet. Pijn, smart, leed - daar gaat het niet over. Dat is walgelijk. En in Suriname kon je zien welke macabere vormen dat kan aannemen. Daarom sta ik huiverig tegenover linkse intellectuelen. Omdat ze in staat zijn de meest tragische gebeurtenis van Suriname te plaatsen in een verhaal waarin de tragiek plaats maakt voor logica. En wie logica wil verbinden met barbaarsheid, is geen zinnige gesprekspartner meer."

De decembermoorden betekenden niet alleen een afscheid van links, hij was ook in één klap van 'gastarbeider' - of in zijn geval: 'gaststudent' - migrant geworden. Hij zou niet teruggaan om Suriname op te bouwen, zijn aspiraties en verlangens lagen voortaan hier, in Nederland.

Daar stond hij dan, laten we zeggen linksig in het hart - "ach, uiteindelijk wil je wel hetzelfde en ik wil best nog marxist of feminist zijn, maar niet tot elke prijs" - en verwarring in het hoofd. Migrant. Een lastige conditie: één been in het vaderland, één been in het moederland. En net als al die andere gastarbeiders/gaststudenten die op een bepaald moment migrant werden, voortdurend gevangen tussen nostalgie en utopie, tussen traditie en vernieuwing. En hoe dan ook: buitenstaander, tweederangs burger. Zoals hij schrijft in zijn net bij de Bezige Bij uitgekomen essay-bundel *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea*: *"Het was een tijd van grote etnische onrust: Kerwin Duinmeyer was in augustus 1983 vermoord. Een jaar daarvoor had professor Couwenberg zijn verhaal in de Volkskrant gepubliceerd, waarin hij op kwaadaardige toon beweerde dat allochtonen niet gelijk zijn aan autochtonen en zich daarom moeten aanpassen. Bovendien moest het afgelopen zijn met de komst van nog meer vreemdelingen omdat Nederland vol is."* Het was duidelijk: *"Hier was je in de eerste plaats zwart, weledelgeleerd of niet."*

In die tijd kwam de antiracismebeweging op. Nee, hij had bepaald niet de neiging om zich aan te sluiten bij dat blokachtige, letterlijke zwart-witdenken. Misschien, misschien was het nuttig in die tijd, schrijft hij: *"In een tijd waarin nog ontkend werd dat hier zoiets als racisme, laat staan institutioneel racisme bestond, waarin men aannam dat Nederland het tolerantste land ter wereld was, en dus dat de migranten die klaagden over discriminatie zich maar een beetje aanstelden, in die tijd was het waarschijnlijk nodig om de verhoudingen te polariseren, om eenheid te smeden onder de migranten en Nederland te ontmaskeren."*

Maar, zo schrijft hij verder: *"De opgelegde saamhorigheid en solidariteit zijn dodelijk voor zelfkritiek en zelfonderzoek, voor interne emancipatie en zelfontplooiing."*

Ramdas: "Verschrikkelijk, dat denken in gefixeerde vormen, dat letterlijke beeld van zwart en wit. Op het moment dat je dit soort blokcategorieën gaat gebruiken, heb je niks zinnigs meer te vertellen over de wereld. Je kunt alleen nog maar zoeken naar voorbeelden om je blokconcepten te bevestigen. Dat is zo onwetenschappelijk, zo onliterair, zo oncultureel, zo saai. Zo'n kinderboek als *Het Wonder van Frieswijck* moest natuurlijk weer geïnterpreteerd worden in hetzelfde kader: zie je wel, die Danga is een cliché, een afhankelijke zwarte jongen. Maar clichés moet je niet te lijf gaan door er een anticliché tegenover te zetten, door te eisen dat Danga een heldhaftig personage wordt. Je moet niet werken met spiegelbeelden, die veranderen helemaal niets, want de kern van het mechanisme blijft intact."

clichéslachtoffers

"Ik deed bijvoorbeeld onderzoek naar alleenstaande moeders op Curaçao, naar hoe ze zich in leven hielden met vijf kinderen van vijf verschillende mannen. Feministen zeiden me: je moet niet kijken naar hun afhankelijkheid, naar hoe ze elke keer weer verliefd raken, niet kijken naar hun wanhoop; je moet juist kijken naar hun kracht, want ze houden immers wel vijf kinderen in leven, dat maakt ze juist tot sterke vrouwen, tot heldinnen, niet tot die clichéslachtoffers zoals jij ze ziet. Maar ik wou er juist achter komen hoe deze clichématige vormen ontstaan, en dan moet ik juist wel van het cliché van slachtoffers uitgaan. Want zo'n cliché maakt wel degelijk deel uit van de werkelijkheid, en gewoon ontkennen verandert daar niets aan. Pas als je in dat cliché kruipt krijg je zicht op die werkelijkheid."

En het is vaak de literatuur die laat zien hoe dat werkt: "Daarom is Naipaul interessant, of Joseph Conrad. Conrad is de laatste om te beweren dat zwarten in het Afrika van de achttiende eeuw niet primitief waren, daar deed hij niet romantisch over. Hij ging uit van het cliché "het zijn wilden", en van daaruit kon hij iets zeggen over hoe het kwam dat blanken zo huishielden, waar ze het recht vandaan haalden. Maar als je zegt: het zijn helemaal geen wilden, het is een heel andere beschaving, en eigenlijk juist het Westen ver vooruit, dan heb je toch niks meer te zeggen tegen die blanken? Zo zou ik ook het Oom Tom-cliché weleens goed willen uitdiepen."

Hij rekent zich, zoals hij schrijft in zijn essaybundel tot een *"nieuwe generatie gekleurde intellectuelen, die in de jaren negentig culturele verbindingen willen maken. Deze nieuwe generatie voelt zich niet langer verplicht om de politieke eenheid onder de*

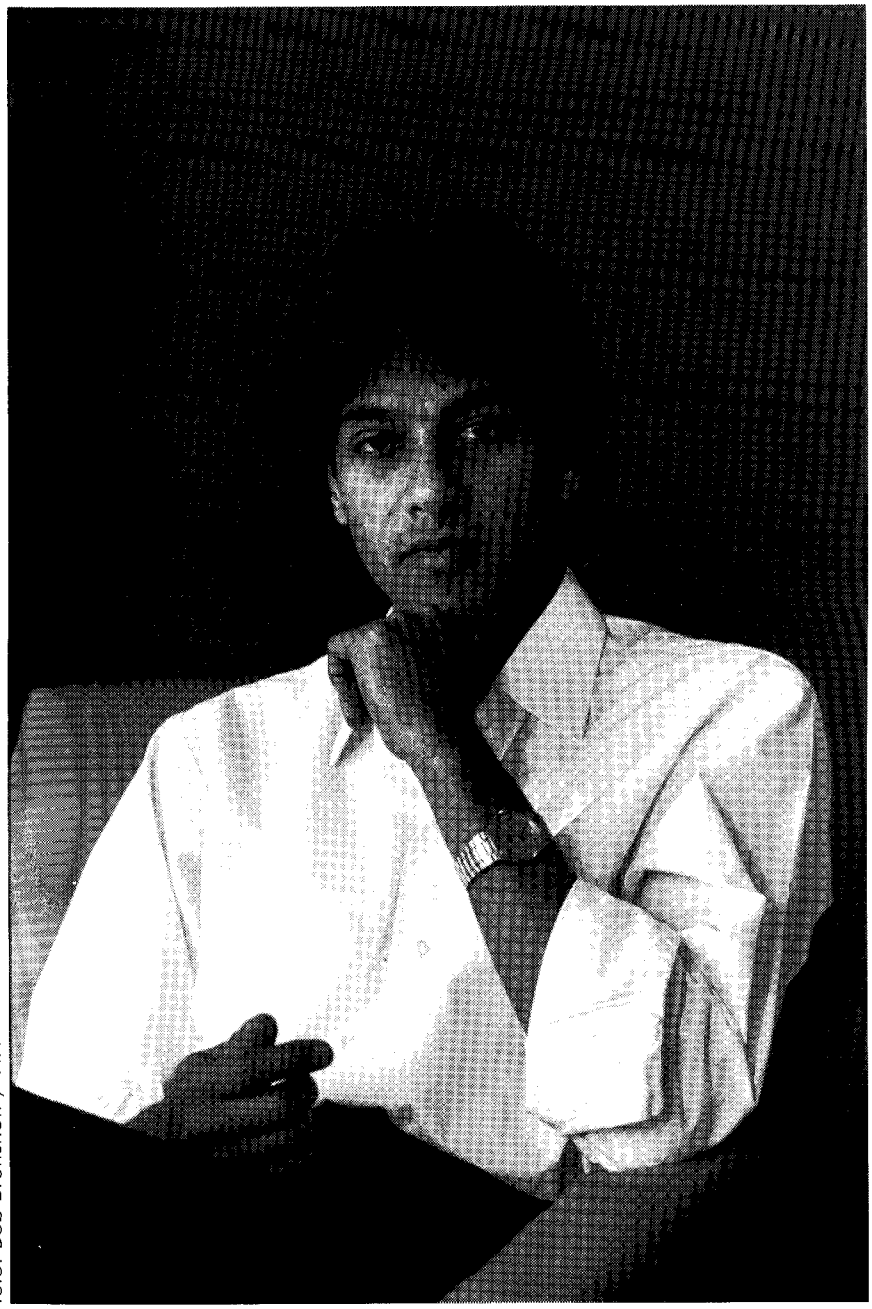

foto: Bob Bronshoff / HH

Anil Ramdas: "Janmaat is een perfecte moslim, hij is de absolute islamiet, hij weet precies waar hij hoort."

zwarten te bevechten of om bij voorbaat een ressentiment tegenover witten te cultiveren." Geen politiek blokdenken, maar een culturele blik op de verwarring, verstrengeling en verbindingen. En dat geldt net zo goed voor het zogeheten cultuurdebat over minderheden, het debat over normen en waarden.

Ramdas: "Nederland verkeert op dit moment in grote etnische verwarring. Men praat over waarden en normen van minderheden om een duidelijker beeld te krijgen van zichzelf. Moslims lijken zo overtuigd en zeker te zijn van hun religie en sociale gebruiken: ze hebben duidelijk omschreven tradities, vastigheden over wanneer en hoe je moet bidden, hoe je omgaat met familie, de plaats van vrouwen. Van buitenaf ziet dat er ontzettend harmonieus uit. Daarop zijn globaal twee reacties mogelijk. Ten eerste jaloezie: ik wou dat ik ook zulke zekerheden had. Ten tweede verontwaardiging: dat hoort toch eigenlijk niet, mensen horen toch min of meer in verwarring te zijn.

De mensen die de jaloezie koesteren, vind ik gevaarlijk. Dat zijn de echte racisten, die ook zelf van die duidelijke normen willen: als je blank, westers, Nederlands ben dan hoor je zus en zo te leven en te denken. Dat is het verhaal van de CD en van het Vlaams Blok. Janmaat is gewoon een perfecte moslim, de absolute islamiet, hij weet precies waar hij hoort. Mijn houding is meer: dat hoort niet, je hoort verward te zijn, je hoort helemaal niet te weten waar het naar toe gaat. Je hoort niet op voorhand te weten wat goed en fout is, daar hoor je toch elke dag over na te denken? Dat proces maakt ons toch tot mens?"

Dat betekent echter niet dat niemand iets kan zeggen over een andere 'cultuur' - dat veronderstelde blok van tradities, gewoonten en denkwijzen - dan de eigen 'cultuur'. Sterker zelfs, juist een buitenstaander is in staat een andere cultuur te beschouwen, immers: "Wat normaal en gewoon voor je is, roept geen verbazing op, en dus geen denken. Ik denk dan ook dat ik meer heb gezien van de Nederlandse cultuur dan mensen voor wie dat het normale en vanzelfsprekende is. Andersom hebben Nederlanders mij heel veel kunnen vertellen over Suriname, mijn Nederlandse aardrijkskundeleraar bijvoorbeeld, die zei voor mij echt volstrekt nieuwe dingen over Suriname. Vanaf een afstand kon hij dat veel helderder zien. Daarom gaan mensen toch ook naar psychiaters of hulpverleners, om een blik van buitenaf te krijgen?"

literaire solidariteit

Ook daarin staat hij haaks op de gangbare relativistische noties van antiracisten in het cultuurdebat, die zeggen: je moet er middenin staan om te kunnen oordelen, een westerling kan niks zeggen over een andere cultuur. Maar, zo schrijft hij in *Filosofie Magazine* van november 1992, het hangt er wel vanaf of je als intellectueel of politicus kijkt: *"Een strikte voorwaarde is wel dat deze intellectueel niet slechts vanuit zijn eigen culturele gemeenschap naar andere culturen kijkt. Wie optreedt als vertegenwoordiger van zijn cultuur, als ambassadeur van zijn samenleving, is geen intellectueel maar politicus. Dat is een volstrekt legitieme positie, maar op het moment dat een politicus gaat oordelen over andere culturen vervalt hij onwillekeurig in etnocentrisme. Juist omdat het moeilijk is de eigen cultuur te vertegenwoordigen en er tegelijkertijd neutraal tegenover te staan."*

Hij pleit in *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* dan ook voor een soort 'literaire solidariteit': *"Dat is niet de solidariteit die gebaseerd is op een gemeenschappelijk kenmerk als klasse, sekse of ras, het is ook niet de solidariteit die als het ware "overblijft" als alle vooroordelen zijn weggenomen en het is evenmin de solidariteit die zich beroept op het metafysische beginsel dat alle mensen in wezen gelijk zijn."* Het is een solidariteit die vergelijkbaar is met de inleving in een romanpersonage - die inleving in anderen blijkt mogelijk, of het nu gaat om madame Bovary op het negentiende-eeuwse platteland van Frankrijk of om iemand uit de derde wereld. Het gaat om *"hoe het vermogen te ontwikkelen om andermans vernedering op te merken als die zich voordoet, hoe te leren zichzelf te vervreemden om op die manier toegankelijk te zijn voor al die andere vreemdelingen."*

Het punt is natuurlijk ook dat een cultuur voortdurend in beweging is, zeker voor migranten die van de ene in de andere cultuur terechtkomen, die door hun verplaatsing in ruimte en tijd in een voortdurende mix leven. Dat maakt pleidooien voor het behoud van een eigen cultuur vaak zo tricky. Ramdas: "Zo zei iemand na de vliegramp in de Bijlmer dat Surinamers op hun traditionele manier moesten kunnen rouwen, begeleid door eigen traditionele deskundigen. Wat een bullshit, dat dwangmatige opsluiten in de eigen cultuur. Wat moeten migranten daarmee, anders waren ze toch wel daar gebleven? Toverdokters? Welnee, begeleiding, praatgroepen, de hele verzorgingsstaatmikmak, dat hebben mensen hier nodig. Ach, het zijn de kleine leidertjes, de kleine ambtenaartjes of culturele ondernemertjes die hun eigen toko moeten afbakenen, subsidie willen binnenhalen. Elke cultuur heeft zijn ondernemertjes die in culturele lucht handelen."

heimwee

En mensen klampen zich daar ook aan vast. Hij schrijft in het essay 'Heimwee' over *"migranten die hun verleden zo hard nodig hebben, om hun te vertellen wie ze zijn. Na alle omzwervingen over de aardbol heeft de migrant vooral de behoefte om te ontdekken dat er tenminste één continuteit bestaat: zijn Zelf, zijn identiteit. (...) Nostalgie is dus een doodgewone, te verwachten, logische migrantenafwijking. Rushdie zegt dat het verleden een land is waar we allemaal uit zijn geëmigreerd."* Maar nostalgie is ook *"een ongelooflijk dom instrument, omdat men ervaringen van anderen uit het verleden overplant naar het eigen machteloze bestaan in het heden. Het collectieve geheugen wordt omgezet in een persoonlijk geheugen, herinneringen van vroegere generaties worden toegeëigend, en dat kan nooit meer opleveren dan banale leugens."*

De drie elementen in de titel van de bundel *De papegaai, de stier en de klimmende bougainvillea* verwijzen alledrie naar heimwee. De papegaai komt uit het allereerste boek dat hij las als kind, een boek over een boslandcreools meisje dat verdwaald in het oerwoud zoekt naar een papegaai. (En de papegaai staat natuurlijk voor het verlangen naar taal - de Lacaniaanse symbolische orde.) De stier is de stier waarnaar een gekke hindoestaanse vrouw uit zijn jeugd op zoek was - een stier die op een pakje White Ox-shag stond afgebeeld, maar die ze kennelijk verbond met het platteland waar ze vandaan kwam. De klimmende bougainvillea komt uit een verhaal van Rushdie waarin hij vertelt hoe hij zijn vaderlijk huis in Bombay opzocht en tot zijn verrassing zag dat de bougainvillea niet in zwart/wit was maar in felle kleuren - hij had altijd een foto gekoesterd.

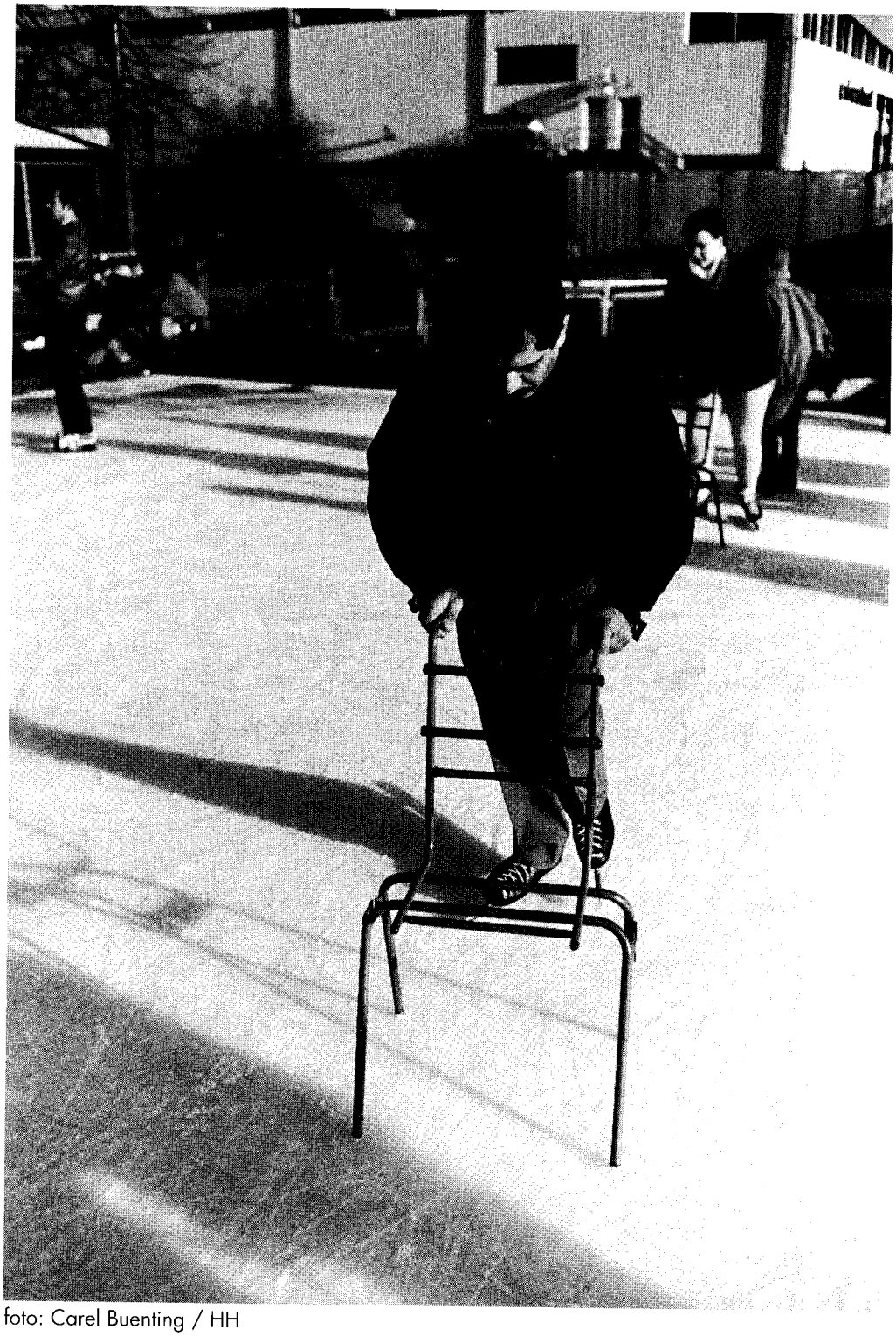

foto: Carel Buenting / HH

Ramdas: "Heimwee speelt natuurlijk heel sterk bij migranten. Omdat het verleden, het land van herkomst zo fictief wordt. Je vindt het nooit meer terug en waarschijnlijk is het er ook nooit geweest. Aan de hand van de heimwee-ervaring kun je prachtig vertellen wat er met die migrant gebeurt, zowel in de zin van verworvenheid, mobiliteit als in de zin van het leed en het verdriet. Die verscheurdheid."

De migrant is in de bundel in feite ook een metafoor voor de menselijke conditie, een metafoor voor verwarring, niet weten waar

het precies heen gaat, verwarring tussen traditie en vernieuwing, tussen heimwee en verlangen naar modernisering.
Ramdas: "Ja, de migrant is een vruchtbare metafoor, maar was ik een vrouw of homo dan had ik de vrouw of de nicht als metafoor genomen voor de menselijke conditie. Zo'n metafoor is een keus die met je eigen leven samenhangt, met de ervaringen waar je uit kunt putten, maar die keus heeft verder geen diepere waarheid. Het is een vruchtbare metafoor, maar die moet je natuurlijk weer verlaten als die uitgeput raakt, gevaarlijk begint te worden, een sjabloon wordt. Het is puur toeval dat op het moment dat ik mijn verhalen begon te vertellen de migrantenkwestie, dat cultuurdebat en de racismediscussie speelde. Tja, voor je het weet ben je een mediahype geworden. En ik vrees het moment dat men begint te hakken, want dat krijg je natuurlijk na de hype."

"Aan de hand van de heimwee-ervaring kun je prachtig vertellen wat er met de migrant gebeurt. Die verscheurdheid!"

postmodernisme

Sommigen hakken al langer: hij zou niet zwart zijn maar wit want te westers, niet links maar eerder rechts of liberaal, niet politiek genoeg, iemand die migranten opscheept met Madame Bovary als troost voor hun maatschappelijke ellende, iemand die het heeft over metaforen, verhalen en literatuur, iemand die alles tot tekst terugbrengt - kortom een postmodernist.
Ramdas: "Ik ben helemaal geen postmodernist, ik ben een modernist! Tekstualiseren betekent niet dat je de werkelijkheid uit het oog verliest of dat waarheid willekeurig wordt. De waarheid is en blijft wat er gebeurt, niet wat er wordt verteld. Radicaal postmodernisme is de absolute vereenzelviging van tekst en werkelijkheid. Maar als alles tekst is, dan gaat het toch nergens meer over? Dan wordt de wereld een spelletje. En dat is niet goed, dat is moreel verwerpelijk. Dan kun je zoiets als armoede of echte tranen nooit begrijpen. *Diehard*-postmodernisten zeggen: de Golfoorlog is datgene wat CNN erover bracht. Wat een onzin - die honderdduizend mensen die daar zijn doodgegaan, dat is heel echt en dat werd niet uitgezonden. De werkelijkheid, daar kun je aan stoten, dat is wat pijn doet - de woorden er omheen kun je net zo knippen en monteren als je wilt."
Dat deed hij bijvoorbeeld ook in zijn promotie-onderzoek naar de procedure van de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, de commissie die moet beoordelen of een asielaanvraag van een vluchteling al dan niet wordt ingewilligd.
Ramdas: "Bij die Adviescommissie gaat het ook in de eerste plaats om wat er in de werkelijkheid gebeurt. Met een tekstuele benadering kun je dat proces demonteren en remonteren, om de zaken op een andere manier in elkaar te zetten dan wordt gepresenteerd door de Adviescommissie zelf maar ook door actiegroepen die zich verzetten tegen die procedures."
Hij schreef daarover een eerste publikatie voor Amnesty International; *De Groene Amsterdammer* nam die op 9 januari 1991 over. Een citaat: *"In 25 vragen worden zijn arrestatie en die van zijn vrouw, de huiszoeking en de detentie nagetrokken. 'Werd hij na zijn arrestatie op het werk in een personenauto of in een militair voertuig naar huis gebracht?' (In een jeep.) 'Hoe laat was dat?' (In de middag. Hij had niet op zijn horloge gekeken, voegt P. er puntig aan toe) 'Was zijn vrouw thuis?' (Ja.) 'Is het huis doorzocht?' (Ja, alles werd overhoop gehaald.) 'Wat hebben ze tegen zijn vrouw gezegd?' (Niets. Zij huilde.) (...) Het verhoor heeft tweeëneenhalf uur geduurd en er zijn in totaal 140 vragen gesteld. Het verslag van de commissie vermeldt er 45. Mevrouw P. hoeft slechts vijftig vragen te beantwoorden, waarvan de meeste zijn bedoeld om de verklaring van haar man te verifiëren. (...)*
Men gaat over tot het formele beraad. (...) 'Ik kom niet tot vluchtelingenschap', zegt de ambtenaar van Buitenlandse Zaken. (...) 'Er zijn te veel tegenstrijdigheden.' (...) De vertegenwoordiger van Justitie zegt zich daarbij aan te willen sluiten: 'Ik heb het gevoel dat het een ingestudeerd verhaal is.' (...) Maar het tweede commissielid zegt: '(...) Toch zeg ik, uit menselijke overwegingen: een verblijfsvergunning op humanitaire gronden.' (...)
Voorzitter: 'Iedereen die daar in de gevangenis komt, wordt gemarteld, dat is nu eenmaal zo. (...) Ik ben voor afwijzing van het verzoek.' Tweede lid: 'Goed, ik sluit me daar bij aan."'
Het ministerie van Justitie schrok en spande een rechtszaak aan om Ramdas het verdere schrijven daarover te beletten. Hij had immers een 'geheimhoudingsverklaring' ondertekend om de privacy van de betrokkenen te waarborgen.
Ramdas: "Men voelt zich beledigd door de manier waarop ik het verhaal heb opgeknipt en weer neergezet. Dat kan ik me voorstellen. Maar de juridische aanpak is via dat woordje "geheim". De uitspraak van het hoger beroep is pas in mei volgend jaar. Tot zolang kan ik niet promoveren of anderszins over de Adviescommissie publiceren."

Een tekstuele benadering van welke traditie dan ook - of die nu bestaat uit de procedures van een adviescommissie of uit het krampachtig vasthouden aan wat wordt beschouwd als 'eigen cultuur' - kan kennelijk tegen nogal wat zere benen aanschoppen, althans zoals Ramdas dat doet: schoppen tegen het zere been van de traditie voor zover die bestaat uit het zich afsluiten voor nieuwe ervaringen, verbazing, niet meer zeker weten.
Waar Traditie geslotenheid, zekerheid en zuiverheid betekent en Vernieuwing openheid, onzekerheid en mix is de Traditie iets dat achter zich gelaten moet worden. In die zin moeten we allemaal een beetje migrant worden: "Door de migratie wisselt de migrant niet alleen van plaats maar ook van tijd. Meestal gaat het om de verandering van traditionaliteit naar moderniteit. (...) Hierdoor ontstaat een kloof, een breuk in de herinnering, een leegte. (...) En ik zou graag willen beweren dat die leegte, die witte plek, die vaagheid van het verleden geen tragisch maar juist een gelukkig gegeven kan zijn." ▼

Marianne van den Boomen

Marianne van den Boomen is eindredacteur van De Groene Amsterdammer *en redactielid van* DE HELLING

Van politieke partij naar publiek debat

Politieke partijen zijn voorwerp van collectieve spot geworden. Wie het bijtende cynisme letterlijk neemt, zou denken dat ze op sterven na dood zijn. Maar is dat ook zo? In deze beschouwing gaat HENK KRIJNEN na of de diagnose 'doodziek' klopt. JAN WILLEM DUYVENDAK reageert in de vorm van een interview op enkele kernpunten uit het onderstaande betoog. De politieke partij: held of schlemiel?

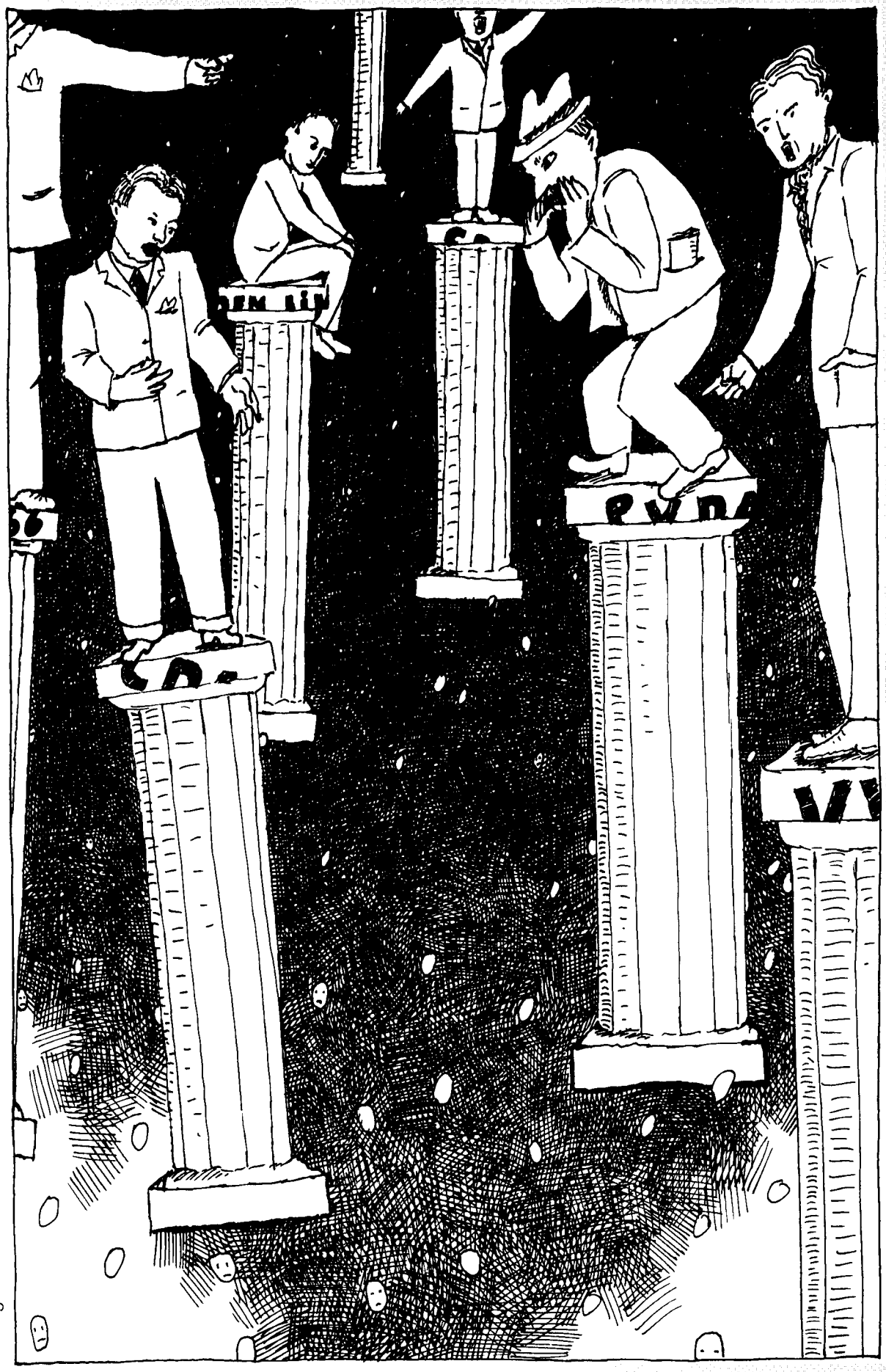
HENK KRIJNEN

ij grote gebeurtenissen kunnen de machthebbers alleen rekenen met partijen, en alleen partijen kunnen invloed uitoefenen op grote, algemene maatregelen en deze òf tot stand brengen òf tegenhouden." Deze uitspraak is van *Herman Schaepman*, de initiator van de katholieke partijvorming in ons land, en hij is te vinden in het augustus 1883 verschenen geschrift *Een katholieke partij. Proeve van een program*. Ondanks het feit dat de anti-revolutionaire kiesverenigingen reeds in 1880 onder leiding van *Abraham Kuyper* samensmolten tot de eerste moderne politieke partij van ons land, mag Schaepmans politieke proeve gerust het oerdocument van de partijvorming in Nederland genoemd worden.

In Schaepmans formuleringen balt zich reeds al het latere optimisme over de politieke partij als vormgever van de maatschappelijke verhoudingen samen. Het gespierde en optimistische denken over politieke partijen heeft in ons land ruim een eeuw stand gehouden. Aan dit *maximalisme* kwam een eind in de afgelopen tien jaar. Keerpunt vormde de zich in dit tijdsbestek sluipend voltrekkende maar niet minder ingrijpende verandering van het vaderlandse partijwezen. De transformatie van de drie confessionele massapartijen KVP, ARP en CHU in Nederlands eerste succesvolle *moderne kaderpartij*, het CDA, èn de definitieve vestiging van D66 als de eerste *electoraal-professionele partij* van ons land, gaven het partijpolitieke landschap een ander aanzien. Een in oorsprong klassieke massapartij, het CDA, die onbekommerd en niet belemmerd door de inspraak-verlangens van haar achterban de kwalificatie van haar politieke elite ter hand nam. Zoveel strafheid en doelgerichtheid in politieke kadervorming, dàt was nog nooit vertoond. En een partij, D66, met verhoudingsgewijs erg weinig leden en erg veel kiezers, óók dat was een nieuw en tot nu toe onbegrepen verschijnsel. In de wedren om de *partijpolitieke modernisering*, waaraan alle parlementaire partijen noodgedwongen meedoen, liggen CDA en D66 onbedreigd op kop. Het CDA is een goed-geoliede kaderpartij, elitair maar bijzonder geschikt voor het uitoefenen van de politieke macht. En de partijtop van D66, met name in de figuur van de modern-charismatische Hans van Mierlo, communiceert - niet op de huid gezeten door zeurderig partijkader - vrijmoedig met het electoraat.

VVD, PvdA en GroenLinks zijn in beide opzichten *conservatieve* partijen: zij gedragen zich nog volgens de oude, weinig eigentijdse codes van de democratische massapartij. De selectie, vorming en instructie van het politieke topkader van die partijen geschiedt nog voornamelijk op gedecentraliseerde wijze en langs de lijnen van de politieke inhoud, terwijl die partijen vaak veel meer zijn gericht op de communicatie met de eigen leden en het eigen kader dan met de kiezers. Wisten CDA en D66 zich met al hun nieuwlichterij overtuigend te vestigen, de partijen ter linkerzijde van het politieke spectrum verdwenen van het toneel of kwamen in grote problemen. Ook de toekomst voor de VVD ziet er weinig florissant uit. Maar hoewel de post-Wiegeliaanse VVD nog altijd wordt geplaagd door politieke en organisatorische heterogeniteit, concentreren de problemen zich toch vooral aan de linkerkant. Progressief Nederland verkeert nog altijd in een shock-toestand. De recente onttakeling van de CPN en de PvdA als de op klasseleest geschoeide massapartijen van links, samen met de rimpelloze verdwijning van radicaal-linkse partijen als PPR en PSP, zaaiden diepe twijfel over de houdbaarheid van zelfs het meest dierbare geloofsartikel van links: *de democratische massapartij*. De progressieve zelftwijfel, in combinatie met de wezenlijke veranderingen in de functies van politieke partijen, gesymboliseerd door de zegetocht van CDA en D66, en de crisis-achtige atmosfeer in de andere grote partijen, brachten aan het partij-maximalisme de definitieve doodsteek toe. De politieke partij is uit!

chril steken de *minimalistische* definities van politieke partijen die tegenwoordig de ronde doen, tegen het tot voor kort geforceerd-rooskleurige beeld van politieke partijen af. Jarenlang onpopulaire definities als die van de Engelse politicoloog *G. Sartori* vinden plotseling gretig aftrek. Sartori omschreef in 1976 in zijn boek *Parties and Party Systems* een politieke partij haast klinisch als: *"A party is any political group identified by an official label that presents at elections, and is capable of placing through elections (free or nonfree) candidates for public office"*.

tekening: Anneke de Soete

INITIATIEF HERNEMEN

Voor JAN WILLEM DUYVENDAK moeten politieke partijen een veel groter rol gaan spelen in publieke debatten. Duyvendak is voorzitter van de GroenLinks-werkgroep 'Politieke Vernieuwing' die in het voorjaar van 1993 haar rapport zal presenteren.
Hij is werkzaam bij de Vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Kortgeleden promoveerde hij op een onderzoek naar sociale bewegingen in Frankrijk.

"Ik ben niet zo somber over de toekomst van politieke partijen. Natuurlijk is er sprake van functieverlies. Partijen zijn niet meer hèt middel bij uitstek om politieke wensen te vertolken, daar zijn de laatste twintig jaar ook andere middelen voor beschikbaar gekomen. En daarmee samen hangt het dalende aantal mensen dat lid is van een politieke partij. Voor zover ik weet, is dat aantal in Nederland het laagste in heel West-Europa, op dit moment minder dan 3 procent van de bevolking.
Maar daarmee is niet alles gezegd. Zo deel ik niet het totale pessimisme over het kader van partijen dat noodzakelijke veranderingen zou tegenhouden. Voor wat GroenLinks betreft ben ik er niet van overtuigd dat bij het partijkader alle wil tot vernieuwing ontbreekt. Veel kaderleden zien de noodzaak om meer mensen erbij te betrekken en zijn volgens mij bereid de huidige werkwijze en organisatie aan te passen. Waar de discussie over gaat, is hoe je dat het beste kunt doen. Daarbij zal een groot deel van het kader inderdaad niet met de meest radicale voorstellen komen maar tegenwerking over de hele linie verwacht ik niet. Het probleem zit hem ook niet in een teveel aan interne democratie, die vanwege de veranderende rol van partijen teruggedrongen zou moeten worden. Ik zie veel meer in een uitbreiding van de interne partijdemocratie, maar dan wel op een onorthodoxe manier: referenda over belangrijke kwesties - niet alleen

▼ lees verder op 52 ▶

Hoewel eng-parlementaire definities van politieke partijen het tijdenlang uitsluitend in politicologische kringen goed deden en daarbuiten met name weerzin opriepen, doen zij de laatste tijd ook in ruimer verband opgeld. Gemeenschappelijke noemer is het concept van de 'smalle politieke partij'. De oplossing voor de vermeende 'neergang van partijen' en het veronderstelde falen van de parlementaire democratie wordt gezocht in een inperking van de taakstelling van partijen. Door deze taakversmalling worden politieke partijen beter in staat om hun 'kerntaak', zoals verwoord in de minimalistische definities als die van Sartori, te vervullen.
Eén van de representanten van dit in vele opzichten aantrekkelijke *core business-denken* is *Paul Kuypers*. In zijn nabeschouwing bij de brievenbundel *Pretenties en partijen* (1990) schrijft hij: "Als centrum van politiek denken en handelen behoort de politieke partij tot het verleden. Politieke partijen zijn organisaties naast andere organisaties. Hun taak is niet algemeen maar specifiek. De toekomst is aan partijen, die die specifieke taak op een zakelijke manier weten in te vullen." Opmerkelijk is dat dit minimalisme in de kijk op *partijen* in de regel samengaat met een *maximalisme* in de eisen die aan de *politiek* gesteld worden. Kuypers: "Als de politiek op dit moment iets te doen heeft dan is het ervoor te zorgen dat het vernuft, de kritiek en de intelligentie in de maatschappij de politieke ruimte krijgen."
Politieke Vernieuwing is voor de minimalisten het wachtwoord. Niet alleen wordt luchtig heengestapt over de extra investering die het de politiek kost om 'de maatschappij aan het woord te laten' en iets met de resultaten daarvan te doen, maar vooral worden de consequenties van de 'terugtocht van de politiek' en de effecten van de overheveling van competenties van de staat naar de maatschappij gebagatelliseerd. Aan de ene kant wordt de oplossing gezocht in de renovatie van het politiek stelsel: reorganisatie van partijen, bestuurlijke vernieuwing, uitbreiding van formeel-democratische rechten, meer dualisme tussen regering en parlement, kwaliteitsverbetering van politici en het functioneren van fracties; aan de andere kant wordt de relatieve zelfopheffing van de politiek als uitweg gezien, er moet een machtsverschuiving komen van politiek systeem naar civiele maatschappij. Hoe deze tweevoudige politieke vernieuwing tot stand moet komen, blijft een onopgelost raadsel: het zelfvernieuwende vermogen van de politiek is juist in de ogen van vele 'minimalisten' erg gering. De 'minimalisten' zadelen het debat over de toekomst van politieke partijen op met een *dubbele paradox*: de paradox tussen de minieme kerntaak van de politieke partij en de grootse maatschappelijke taak van de politiek; en de paradox tussen de inertie en behoudzucht van de bestaande politiek en de noodzaak van diezelfde politiek om zich te vernieuwen en ten dele zelfs op te heffen.

De pendelbeweging van maximalisme naar minimalisme lijkt te zijn voltooid. Het minimalisme is inmiddels de heersende stemming rond het verschijnsel politieke partij geworden. Maar waar de politicologische benadering nog een zakelijke ondertoon heeft, komt het in bredere kringen levende minimalisme dicht in de buurt van een ondergangsstemming.
Echter ook hier is iets vreemds in het spel. Want hoewel het doemdenken de teneur van het huidige debat over politieke partijen is, zijn al te vaak maximalistische denkbeelden over de functie van partijen nog het uitgangspunt. Partijen zijn in de minimalistische zienswijze weliswaar niet meer de alles-*kunner*, alles-*moeter* zijn zij nog altijd. De politieke psychologie hierachter is dat velen moeite hebben de krimpende betekenis van partijen in het maatschappelijk en politiek bestel te *accepteren*. In hun ijver de Schone Taak van de Politiek te behouden en de Zuiverheid van de Politieke Vernieuwing veilig te stellen, wordt veelal teruggegrepen op een nostalgisch beeld van partijen: de democratische massapartij als de aanjager van de democratie.
Hoeveel de critici ook op de huidige partijpolitiek afgeven, hun

liefde voor vele klassieke elementen van het partijwezen blijft gehandhaafd. Het probleem is alleen dat de liefde idyllisch is; ze is niet concreet van aard maar berust op een projectie van verwachtingen die aan partijen gesteld worden. Velen die de neergang van het fenomeen politieke partij betreuren, hebben een heimelijk beeld van de functie die partijen *idealiter* te vervullen hebben. De politieke partij is zowel een uitstekend projectiescherm voor overtrokken verwachtingen als een uitlaatklep voor politieke frustraties over de zieltogende democratie. In een artikel in het tijdschrift *Beleid & Maatschappij* (1990-1) zet de politicoloog *Ruud Koole* zich tegen dit impliciete normatieve denken af: "De verzoening van partijen en (parlementaire) democratie had tot gevolg dat de in de praktijk reeds geruime tijd bestaande partijen moesten gaan beantwoorden aan een door henzelf opgestelde sterk normatieve definitie. Aan het ideaaltype kon en kan in de praktijk echter geen enkele partij voldoen. Het falen van partijen zit aldus in de pretentieuze definitie gebakken."

> olitieke partijen zijn ook voor een deel zèlf schuldig aan deze opgeblazen stemming. Ze hebben zich zeer lange tijd gedragen als beschermheiligen van de democratie. Ironisch genoeg hebben zij daardoor zelf mede de huidige ondergangsstemming in de hand gewerkt. Doordat de 'democratische mythologie' die partijen rondom zichzelf sponnen geleidelijk haar betoverende werking verloor, zijn zij het voorwerp van collectieve spot geworden.

Nu kan men deze 'onttovering' ook zien als een vorm van, zij het onvrijwillige en pijnlijke, emancipatie. Voor de optimisten zijn politieke partijen nu in de gelegenheid om terug te keren naar hun essentie: kiesvereniging in een representatieve democratie. Voor de pessimisten is het einde der partijen het logische en enigszins cynische gevolg van de emancipatie van de burgers. De geïndividualiseerde en geëmancipeerde burgers hebben zich losgemaakt van de knellende banden van de partijpolitiek en zoeken hun heil elders. En dat is naast onvermijdelijk maar goed ook.

Een niet onbelangrijk gevolg van het huidige politieke pessimisme is intussen dat politieke partijen weer kunnen worden gezien als *historische produkten*, als vergankelijke manieren om de relatie tussen burgers en politiek systeem gestalte te geven. De winst zit hem echter vooral in het groeiend inzicht dat het begrip politieke partij een verzamelbegrijp is voor vele, naast elkaar bestaande partij*typen*. Binnen één politieke cultuur opererend, nemen partijen wisselende gedaanten aan. Er is geen dwingende systeemlogica.

De *democratische massapartij*, zoals wij die kennen, wordt dan ook steeds meer gezien als één van de in een parlementaire democratie mogelijke partijtypen, niet als de exclusieve vorm van partijorganisatie in dit type democratie. De twee belangrijkste kenmerken van dit partijtype, haar massale karakter en haar getrapt-democratische structuur, hoeven niet voor àlle partijen in een parlementaire democratie te gelden. Nauwkeuriger gezegd: beide hoofdkenmerken zouden weleens gebonden kunnen zijn aan de periode van de vorming en de consolidatie van de parlementaire democratie, ruwweg de periode tussen 1880 en 1960.

Dat de democratische massapartij ook inderdaad een historisch produkt is en onderdeel is van het geboorteproces van de parlementaire democratie, weerspiegelt zich in de gedachtenwereld van Schaepman. Diens opvattingen en bezigheden bewegen zich nog op het breukvlak van twee partijtypen: de *traditionele notabelenkiesverenigingen* uit het tijdperk van het censuskiesrecht en de *democratische massapartijen* uit de periode van de Anti-these, de strijd om de sociale kwestie en de opkomst van het algemeen kiesrecht. Schaepman en zijn anti-revolutionaire tegenspeler Abraham Kuyper stonden weliswaar massapartijen voor, maar eerder als ideologisch instrument in handen van de - in opmars zijnde - confessionele elites dan als een democratisch machtsinstrument van vrije burgers. Massale ledenparticipatie van gelijkberechtigde staatsburgers en verregaande interne partijdemocratie waren hen vreemd; Kuyper meer dan Schaepman trouwens.

Zo diep verankerd in de Nederlandse politieke cultuur waren de notabelen-traditie en de regentenmentaliteit, dat deze tot diep in de jaren zestig het partijwezen domineerden. Naast de confessionele partijen, de VVD, de CPN en zelfs de PSP geldt de hardnekkigheid van deze traditie geldt ook voor de PvdA en haar voorloper de SDAP. Maar zowel het proces van massificatie van de politiek, in de zin van de gigantische toename van het passief en actief lidmaatschap van politieke partijen, alsmede het proces van interne, vaak formele, democratisering van partijen, namen sinds de invoering van het algemeen kiesrecht sterk in betekenis toe. Gaandeweg ontstond zo de figuur van de *democratische* massapartij, die haar hoogtepunt vond in de eerste vijftien jaar na de tweede wereldoorlog.

De verleiding om zich blind te staren op het 'democratisch vertoon' van dit type massapartijen is moeilijk te weerstaan. Maar men doet er goed aan zich te realiseren dat deze partijen eerst en vooral bedoeld waren om de massa van de kiezers aan het politiek systeem te *binden*. In het door hem geredigeerde boek *Modern political parties* (1956) betitelt de politicoloog *S. Neumann* massapartijen als 'sociale integratiepartijen'. De door notabelen beheerste kaderpartijen uit de negentiende eeuw, waar deze partijen de opvolger van zijn, noemt hij 'individuele representatiepartijen'.

Waarom de term 'sociale integratiepartijen'? Welnu, deze partijen voldeden het beste aan de behoefte en de noodzaak van de politiek om haar invloed uit te breiden naar de rest van de maatschappij. De politiek, heel lang het gesloten domein van nauwelijks circulerende politieke elites, zag zich gedwongen de poorten naar de maatschappij open te zetten, al was het alleen al om de legitimatiebasis voor zichzelf te vergroten. Ze had die legitimatie na de demoraliserende werking van de crisis van de jaren dertig en de vernietigingen van de tweede wereldoorlog hard nodig. Later kwamen daar de Wederopbouw, de Welvaartsmaatschappij, de Verzorgingsstaat en de Informatiemaatschappij als 'vermaatschappelijkende factoren' bij.

Partijen kropen uit hun cocon en ontwikkelden zich als het ware uit tot 'publieke actoren'; ze deden mee aan het spel in de 'openbare sfeer', zij het dat ze - tot voor kort - in hoge mate zèlf de spelregels konden bepalen. In andere bewoordingen: massapartijen speelden een hoofdrol in de 'politisering' van de publieke sfeer - met die kanttekening dat tot diep in de jaren zeventig in de relatie politiek-publiek het primaat *bij de politiek* lag.

De culturele inlijving van kiezersgroepen, de opname van burgers in een bepaalde politieke zuil, was een belangrijk bestanddeel van het 'traditionele program van de politiek'. Tòch was de politiek-socialiserende werking van verzuilde partijen minder verregaand dan het politieke vlagvertoon uit die periode doet vermoeden. Niet alleen was dit cultuurpolitieke program broos - getuige de spectaculaire en gecombineerde opkomst van de Ontzuiling en de Anti-autoritaire Revolutie in de jaren zestig -, het program was ook dubbelzinnig. Politieke partijen trachtten niet alleen kiezers in de eigen zuil te *integreren*, ze droegen tegelijkertijd ook bij tot hun sociale en politieke *emancipatie*, niet in de laatste plaats door een volwaardige deelname aan het spel van de Parlementaire Politiek. De Staatsburger was geboren.

Wonderlijk genoeg is juist dit innerlijk tegenstrijdige - op tegelijkertijd integratie en emancipatie gerichte - partijtype uitgegroeid tot het *ideaaltype*. Daar zijn drie redenen voor. De eerste is de *verslavende werking* van de democratische massapartij. Het grootste deel van de mensen dat op dit soort partijen stemt of er lid van is, wordt niet aangespoord om te knokken voor de eigen lotsverbetering maar krijgt de 'emancipatie' van zichzelf of van de eigen groep op een presenteerblaadje aangereikt. Naast allerlei maatschappelijke structuren waarin deze passief-emancipatoire hou-

◀ vervolg van 50 ▼

Jan Willem Duyvendak foto: Karin Kloostra

over de lijsttrekker -, een flexibel lidmaatschap, het openstellen van allerlei organen voor niet-leden et cetera."

Publiek debat

"Een ander punt waar ik niet zo bang voor ben, is de dominantie van het Haagse circuit, de Kamerfracties. De rol van partijen is bij uitstek een vertegenwoordigende. Het parlement wordt elke dag bestookt door een veelheid aan initiatieven van politiek bewuste en actieve mensen. Om daar goed op in te spelen, is een zelfbewuste en daadkrachtige fractie nodig. Kwestie is de eenzijdige gerichtheid van de meeste Kamerfracties op de bureaucratie en het ambtenarenapparaat. Dat moet veranderen en dat kan ook. Er moet een veel grotere rol komen voor initiatieven van burgers bij het bepalen van de politieke agenda. Dat kan via referenda en volksinitiatieven. Maar dat kan met name door als fractie, maar beter nog als hele partij, aansluiting te zoeken bij het zogenaamde 'publieke debat'. En daarmee bedoel ik zeker niet alleen de debatten in De Balie of op de Forum-pagina van *de Volkskrant*. Het gaat om véél meer, eigenlijk om alle plekken waar publieke meningsvorming plaats vindt. Dat

▼ lees verder op 54 ▶

ding ingebakken zit, waren het met name ook de democratische massapartijen die deze vorm van 'politiek consumentisme' bevorderden.

Samenhangend met dit consumentisme, en dat is de tweede reden, zijn politieke partijen er goed in geslaagd een *legitimatiebasis* voor zichzelf te scheppen. Zij hebben zich de waarden die aan de parlementaire democratie ten grondslag liggen bijna exclusief weten toe te eigenen. Dat is een prestatie van formaat! Wie aan democratie denkt, denkt aan de volgende Heilige Drieëenheid: de Grondwet, de Tweede Kamer, Politieke Partijen. Dit drievoudige 'democratisch vertoog' heeft zich geleidelijk gevormd en ligt op de bodem van de Nederlandse politieke cultuur, zo sterk zelfs dat andere 'democratische vertogen' nauwelijks kunnen concurreren. Ondergangsstemming of niet, politieke partijen worden door het gros van de Nederlanders nog altijd gezien als de voornaamste en meest gewenste intermediair tussen burgers en staat. Partijen zijn de verzinnebeelding van de democratische waarden par excellence.

De derde reden voor de onaantastbaarheid van het aureool van de democratische massapartij is de continuïteit in de behoefte aan *democratisch gelegitimeerd politiek leiderschap*. Partijen, met name democratische massapartijen, verschaffen deze legitimatie het meest. Ondanks, of misschien wel juist ten gevolge van, verschijnselen als de individualisering en het tanende geloof in politieke doctrines, is de behoefte aan democratische legitimering van persoonlijk politiek leiderschap eerder toe- dan afgenomen. Kiezers wensen zich nog altijd te identificeren met duidelijke politieke leiders, zij het dat hun charisma tegenwoordig niet zozeer gestoeld is op paternalisme en gezag alswel op overtuigingskracht en openheid. Maar een politiek leider van een althans in schijn democratische massapartij staat sterker dan een leider van een kleine kaderpartij.

Trouwens, de omslag in het type politiek leiderschap dat het op de electorale markt goed doet, heeft veel te maken met de opkomst van een nieuw en onstuitbaar fenomeen: de *Amerikanisering van de politiek*. Sinds de jaren zestig zijn de figuren van John F. Kennedy en Hans van Mierlo, althans de wijze waarop zij gestalte geven aan politiek leiderschap, niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek. Maar ondanks het feit dat de perceptie van politiek leiderschap een andere morele lading heeft gekregen, is de *waardering* voor het personalistische model van politiek waarop het is gestoeld, niet toegenomen. Integendeel, bij voortduring wordt geringschattend naar dit wijdverbreide verschijnsel gekeken: de kiezer zou met dedain behandeld worden. De Amerikanisering van de politiek, zo wordt zonder blikken of blozen verkondigd, zou haaks staan op essentiële democratische fatsoenswaarden. De kiezers worden gewetenloos gemanipuleerd, personen worden boven politieke inhoud gesteld en de participatie van burgers in politieke partijen wordt onbelangrijk gevonden. Volgens de critici vervangt media-politiek wèrkelijke politiek; de politiek wordt beroofd van haar hart.

Zo bekeken is de geringe populariteit van het, samen met de Personalisering en Amerikanisering van de politiek, sinds de jaren zestig opgekomen nieuwe type politieke partij, de *electoraal-professionele partij*, nauwelijks verbazingwekkend.

De eerste die dit nieuwe partijtype beschreef, in 1966, is alweer een politicoloog, *Otto Kirchheimer* geheten. Hij gebruikte trouwens niet de term electoraal-professionele partij maar de term *catch-all-party*, de pak-alles-partij.

Dit type partij zou de oude, door de democratische massapartijen getrokken, ideologische en electorale grenzen wegvagen; de pak-alles-partij zou pakken wat er te pakken viel. De belangrijkste kenmerken van deze partij, in het Duits ook wel *Allerweltspartei* genoemd, zijn - naast de verminderde invloed van het individuele partijlid en de versterking van het leiderschap aan de top - volgens Kirchheimer vooral de afnemende betekenis van politieke ideolo-

gie en de toenemende werving van kiezers onder de hele bevolking. Dat het imago van de electoraal-professionele partij niet gunstig is, wordt begrijpelijker als we de eigenschappen onder de loep nemen die de Italiaanse politicoloog *Panebianco* (Political Parties: Organization and Power; 1988) haar toedicht. Volgens hem spelen de professionals, die overigens een andere groep zijn dan de oude, vertrouwde partijbureaucraten, in dit type partijorganisaties een cruciale rol. De *professionalisering* werd overigens flink aangewakkerd door de uitbreiding van de externe financiering, met name door de overheid maar soms ook door belangengroepen. Een ander opvallend kenmerk van dit partijtype is zijn *electorale gerichtheid*: over de hoofden van de partijleden heen vindt directe communicatie plaats tussen partijtop en kiezers. Dit heeft ook te maken met het feit dat partijen niet langer op een vaste kiezersgroep kunnen rekenen maar telkens opnieuw hun electorale steun moeten 'verdienen'. Een belangrijk kenmerk van electoraal-professionele partijen is bovendien een verschuiving in de machtsbalans van het landelijk partijapparaat naar de *parlementair opererende partijtop* en het haar omringende 'fractiecomplex'. Ook wijst Panebianco op de ontwikkeling naar *gepersonifieerd leiderschap* dat, in combinatie met de afwezigheid van een totaal-ideologie en de daarmee gepaard gaande nadruk op afzonderlijke *issues*, voor het succes van de electoraal-professionele partij welhaast onmisbaar is. In het kielzog van de professionalisering en de personalisering ontstaat in deze partijen ten slotte een goede cultuur voor *carrièristen*, èchte, betaalde politici of pseudo-politici die via de verticale lijnen in de partijorganisatie naar boven trachten te komen.

Op het eerste gezicht is het logisch om een lineaire ontwikkeling te zien van de opmars van het verschijnsel electoraal-professionele partij via de tussenstap van het 'functieverlies' van partijen naar hun 'neergang'. *Ruud Koole* ontkent een dergelijke ontwikkeling. In zijn proefschrift *De opkomst van de moderne kaderpartij* onderscheidt hij vijf algemene functies van partijen: de recruterings- en selectiefunctie (de totstandkoming van de politieke elite); de articulatiefunctie (het namens burgers voor het politieke voetlicht brengen van wensen en eisen); de aggregatiefunctie (de weging van wensen en belangen); de mobiliseringsfunctie (het binden van kiezers en leden); de socialisatiefunctie (de vorming en scholing van partijleden). Alleen in de laatste functie, de *politieke socialisatie*, is - zo meent hij - sterk de klad gekomen. Partijen hebben minder leden, waardoor er minder 'gesocialiseerd' hoeft te worden. Maar dat is niet het voornaamste: de behoefte aan vorming door partijen is vooral aanzienlijk verminderd door de stijging van de opleidingsgraad en de toenemende betekenis van de massamedia, die niet alleen informatie verstrekken maar op hun manier ook aan 'politieke vorming' doen.

Op de vier andere terreinen evenwel blijft het 'functieverlies' beperkt of is het zelfs nihil. Zo hebben partijen bij de uiteindelijke *selectie* van de politieke elite hun traditionele monopoliepositie behouden en zijn zij - ondanks lichte concurrentie - tevens de recruterende instantie bij uitstek gebleven. Op het terrein van de *articulatie* van wensen en eisen moeten partijen tegenwoordig weliswaar 'concurrerende actoren' naast zich dulden, zoals sociale bewegingen en belangengroepen, maar - zo concludeert Koole droogjes - zij "zouden de burgers een alternatief communicatiekanaal bieden, maar gedroegen zich in dezen niet veel anders dan de partijen." De meest serieuze concurrent van politieke partij is verrassend genoeg de overheidsbureaucratie. De Vierde Macht weet steeds effectiever de politieke agenda te beïnvloeden. Vooral bij het formuleren van beleidsalternatieven dwong zij politieke partijen meer en meer in een reactieve rol. Koole noemt in dit verband overigens niet het toenemend gewicht van de media en de publieke opinie, terwijl deze twee ontwikkelingen, misschien samen te vatten als de 'mediatisering van de samenleving', een steeds grotere rol spelen bij het proces van 'publieke articulatie'. Maar of zij uiteindelijk de politieke partijen van de troon stoten, moet betwijfeld worden.

Oppervlakkig gezien lijkt de *aggregatiefunctie* van partijen stevig uitgehold: Partijprogramma's en Grote Verhalen hebben sterk aan zeggingskracht ingeboet, maar de vraag is of moderne partijen programma's en verhalen nodig hebben om zich in het politieke spectrum te onderscheiden. "Een meer bescheiden lijst met prioriteiten, waarmee de partijen zich politiek-inhoudelijk ten opzichte van elkaar kunnen profileren, ligt wellicht meer voor de hand", schrijft Koole. De verkiezingspraktijk bevestigt zijn stelling. Niet alleen blijft de opkomst voor de Kamerverkiezingen onveranderd hoog, boven de zeventig procent, en is er geen sprake van het ontstaan van een 'electorale onderklasse' die de stembus blijvend mijdt, maar daarbij - zo toont een recent onderzoek van de politicoloog *Peter Mair* (Beleid & Maatschappij, 1990-1) aan - weten kiezers voor zichzelf nog altijd een duidelijk verschil te maken tussen 'linkse' en 'rechtse' partijen. Maar misschien kan de verandering in patronen van politieke binding als volgt getypeerd worden: niet meer de politiek-ideologische kleur van partijen is belangrijk maar hun *politiek-culturele atmosfeer*, in combinatie met de hen toegedachte plaats in het links-rechts-spectrum.

Over de *mobiliseringsfunctie* kunnen we kort zijn: politieke partijen hebben steeds minder leden en de leden die zij wèl hebben, zijn beduidend minder actief. Desondanks remt dit gegeven, verrassend genoeg, niet de mobilisering van kiezers: die worden ook zonder de lagere echelons van de partijen wel bereikt.

Laten we de balans opmaken. Uitgaande van de door Koole onderscheiden functies van de klassiek-democratische massapartij kan van *enig* functieverlies gesproken worden, met name waar het het socialiserende en mobiliserende vermogen van partijen betreft. Daar staat tegenover dat dit 'verlies' aardig gecompenseerd wordt door de vergrote mobiliserende kracht op het electorale vlak, terwijl de verminderde ledenparticipatie door de partijorganisatie is opgevangen met een toenemende professionalisering. Massale ledenhang is niet langer een voorwaarde voor het bereiken van kiezers; met betrekkelijk weinig leden is het mogelijk "om het vliegwiel van de partij draaiende te houden", zoals Koole zegt.

Als je *op deze manier* kijkt, is de stelling over de 'neergang van politieke partijen' nauwelijks plausibel te maken. Het functieverlies van partijen is aardig binnen de perken gebleven en goed gecompenseerd. Hooguit kan gesproken worden van een ingrijpende functie*verandering*, in de zin van een zich doorzettende tendens in de ontwikkeling van klassiek-democratische massapartij naar moderne kaderpartij. Maar tot een aftakeling van het partijwezen, of zelfs maar een begin daarvan, heeft deze functieverandering zeker niet geleid. In de woorden van de *commissie-Van Kemenade*: "Er is geen reden om over dit alles somber te doen. Dat een bepaald type partij in verval is, wil allerminst zeggen dat de rol van politieke partijen als zodanig uitgespeeld is."

Het beeld wordt minder rooskleurig als we kijken naar de politieke potentie van partijen, als hun plaats in het politiek systeem en hun maatschappelijke invloed in ogenschouw genomen wordt. Wat we dàn zien, is een hopeloze vervlechting tussen partijen en de overheid en de daaruit voortvloeiende monomanie. Niet alleen bestaat er op het personele vlak intensief pendelverkeer tussen politiek en ambtelijk apparaat, vooral is de cohabitatie van politiek en overheidsbureaucratie zowel machtspolitiek als politiek-inhoudelijk een ongelijkwaardige relatie.

Huidige Eerste-Kamervoorzitter *Herman Tjeenk Willink* spreekt in dit verband over 'twee werkelijkheden' in Den Haag: "De ene werkelijkheid volgt de norm. Die norm zegt dat ambtenaren loyaal zijn aan ministers; dat ministers afhankelijk zijn van de parlementaire meerderheid; dat kiezers die meerderheid bepalen. De andere werkelijkheid volgt de verschuivende machtsverhoudingen. Die

◀ vervolg van 52 ▼

zijn dus ook acties en discussies van sociale bewegingen.
Wat je nu ziet, is dat veel publieke debatten los zijn komen te staan van de meningsvorming in politieke partijen. Het zijn twee gescheiden circuits geworden. Partijen zijn vaak helemaal niet zo interessant als gesprekspartners. Wat volgens mij hard nodig is, is een herstel van de band met allerlei sociale bewegingen, groot en klein, zonder te stappen in de oude valkuilen van doodknuffelen of -drukken en argwaan over en weer. Ik zou er erg voor zijn als er veel meer publieke debatten gevoerd zouden worden - bijvoorbeeld over de plannen van Simons - tussen deskundigen, geïnteresseerden en politici. Dat kan er ook voor zorgen dat publieke debatten wat minder vrijblijvend worden: het kan bevorderen dat de opvattingen van partijen ook weer wat meer *impact* krijgen bij bewegingen en organisaties. Zeker als partijen zo'n debat ingaan met een open houding en niet met de pretentie dat ze een antwoord hebben op alle vragen, hoeven partijen het noch als initiator van, noch als deelnemer aan zulke debatten af te leggen tegen de professionele 'informatiemakelaars'. En ik ben er ook van overtuigd dat zo'n rol in het publieke debat niet op gespannen voet staat met de rol van professioneel-electorale organisatie die partijen óók moeten spelen. Een partij is toch juist aantrekkelijk voor kiezers als ze er in slaagt in het publieke debat een vooraanstaande rol te spelen?"

Twijfels

"Wat wèl problematisch is, is de organisatie van de meeste politieke partijen, ook die van Groen Links. Er wordt ontzettend veel energie gestoken in het interne functioneren. Het enige moment waarop mensen iets van een partij horen, is als er een kant-en-klaar standpunt naar buiten komt. Daar moet verandering in komen. Ik zou het heel goed vinden als partijen publiekelijk zouden laten blijken dat ze er soms ook nog niet uit zijn. Door zo'n houding kun je zelfs het initiatief herwinnen in het publieke debat.
Het is een misverstand te denken dat de aantrekkingskracht van partijen zit in hun kristalheldere standpunten. D66 is daar het duidelijkste bewijs van. Partijen moeten een andere weg bewandelen. Kiezers weten drommels goed dat er voor veel zaken geen simpele oplossingen zijn. Het is juist een teken van kracht als een partij af en toe laat blijken te twijfelen, zeker als je daarnaast

▼ lees verder op 56 ▶

verschuiving houdt in, dat parlementsleden weinig voeling hebben met de maatschappelijke werkelijkheid; dat de parlementaire meerderheid afhankelijk is van ministers; dat ministers loyaal zijn aan ambtenaren; dat ambtenaren verbindingen hebben met maatschappelijke organisaties en groepen."
Ook in de brievenbundel *Pretenties en partijen* wijst *Paul Kuypers* op "de steeds sterkere verbinding van de politieke partijen met de staat" die naar zijn inzicht "de onmacht van partijen versterkt." En hij vervolgt: "De oligarchisering in de politieke top vergroot de afstand ten opzichte van de burgers. Partijen kunnen daardoor steeds minder als intermediair tussen de staat en de burgers fungeren. Hun rol komt steeds meer te liggen op het gebied van de selectie en recrutering van het politiek personeel."
De conclusie die getrokken kan worden, is gemengd. Aan de ene kant is de functie van politieke partijen grondig veranderd zonder dat dit hun bestaansbasis heeft ondermijnd, aan de andere kant dreigt de autonomie van partijen te worden aangetast door de steeds dominanter wordende rol van de overheidsbureaucratie. *So far, so good!*
Het probleem zit hem in het feit dat beide analyses, beide manieren van kijken naar hetzelfde verschijnsel, uit gescheiden werelden afkomstig lijken te zijn. En misschien is dat ook wel zo... Intussen zit het debat over de toekomstige functie van politieke partijen gevangen in de spiegelbeelden van de twee kampen: de minimalisten en de maximalisten. Streven de maximalisten, verliefd als zij zijn op de aloude massapartij, naar een reanimatie van de participatiecultuur, de minimalisten hechten grote betekenis aan de toekomstige vervulling van wat zij zien als dè kerntaak van moderne partijen: de recrutering en selectie van de politieke elite èn de deelname aan verkiezingen. Gedachte toekomst en verondersteld verleden wedijveren op uiterst ondoorzichtige wijze met elkaar. Relativering ontbreekt: modernistische minimalisten en nostalgische maximalisten geloven onvoorwaardelijk in de recepten die zijzelf voorschrijven.

Oude en Nieuwe Dogmatiek beheersen dus het debat over de levensvatbaarheid van partijen. Zwartgalligheid wint het van nuchterheid. Den Haag is de gebeten hond. Minimalisten en maximalisten zijn eensgezind in hun afkeer van de 'Haagse kaasstolp'. In de vervreemding van de Rest van de Wereld slepen de Haagse politici hun weerloze partijen met zich mee. *Paul Kuypers* verwoordt dit standpunt over de verzelfstandiging van de 'Haagse politiek' zeer pregnant: "Men kan vaststellen dat de politiek - the party in government - na het vertoon van de verkiezingen niet meer geïnteresseerd is in de opvattingen van burgers."
Deze verzuchting sluit aan bij een algemener levend beeld, het beeld van een politiek die buiten de verkiezingen steeds meer haar eigen weg gaat. De Haagse-kaasstolp-politiek glijdt af naar een soort bureaucratisch management van de maatschappij. Politiek en Bureaucratie houden elkaar in een symbiotische omklemming. De politiek lost langzaam op in de bureaucratie. Gevolg is dat de politieke moraal vervaagt en de politieke belangstelling van de burger wegebt. In hun gezamenlijke boek *Aangeschoten wild. Over macht, moraal en politiek* zien *Paul Kuypers* en *Geert Mak* een onoverbrugbare kloof tussen 'de staat' en 'de straat'. In navolging van staatsrecht-hoogleraar *J.J. Vis* nemen zij zelfs twee planeten waar: "Het lijkt wel of 'Den Haag' en de rest van Nederland zo langzamerhand op twee planeten wonen. (...) Het verhaal van de politiek en het verhaal van de straat vinden elkaar niet meer, raken elkaar niet meer, zijn elk een eigen leven gaan leiden."
Hoe aantrekkelijk ook, dit populaire beeld over het vermeende narcisme van de politiek en het autisme van de politici spot met de werkelijkheid. Eerder is het tegenovergestelde waar: *nog nooit* was de belangstelling van politici voor de opinie van burgers, voor de ideologische en culturele atmosfeer in de samenleving, zo groot als

in de laatste jaren. En van de kant van de burgers uitgeredeneerd: uit niets blijkt dat de belangstelling van burgers voor de politiek is afgenomen. Als de data al ergens op wijzen, dan wijzen ze op het tegendeel. Politicologie-hoogleraar *Jan van Deth* (Ideeën 1, augustus 1991) toont aan de hand van empirisch materiaal zelfs aan dat de politieke participatie in Nederland - opgevat als opkomst bij Tweede-Kamerverkiezingen, meedoen aan een handtekeningenactie of een demonstratie, actief zijn in een actiegroep of lidmaatschap van politieke partijen - "sinds het begin van de jaren zeventig stabiel" is.

Wat wèl klopt, is de observatie van D66-kroonprins *Gerrit-Jan Wolffensperger*: "De partijen hebben hun monopolie verloren als schakel tussen publieke opinie en politieke besluitvorming." In neo-marxistische termen kan men zeggen dat de rol van politieke partijen als 'organisator van de politieke hegemonie' (Antonio Gramsci), een rol die in de eerste drie decennia na de oorlog nog met verve werd gespeeld, voorgoed tot het verleden behoort. Er zijn geen omvattende maatschappelijke vertogen meer (de mythe van de Wederopbouw, de Welvaartsmaatschappij, de Verzorgingsstaat) en politieke totaal-ideologieën (het Socialisme, het Liberalisme, het Christendom) hebben afgedaan. Het oude politieke consensus-model, gebaseerd op een sterke mate van ideologische correspondentie tussen politieke elite en electorale massa, is in de recente achter ons liggende jaren vrijwel geheel verdampt. De oude, op duurzame consensus gerichte politiek heeft haar effectiviteit verloren. Eenvoudig, omdat het ruwe 'sociologische materiaal' in de maatschappij voor de opbouw en instandhouding van een dergelijke consensus ontbreekt.

Het gevolg is tweeledig. Enerzijds raakte de politiek meer op zichzelf aangewezen, op haar intrinsieke overtuigingskracht. Anderzijds is de politiek steeds afhankelijker geworden van opvattingen en praktijken in de buiten-politieke sfeer, van de publieke opinie zo men wil. Deze ambivalentie, die alsmaar sterker wordt, bepaalt in toenemende mate het beeld van de politiek.

Opmerkelijk is dat in het huidige debat over politieke partijen geen aandacht bestaat voor de erosie van de consensus-politiek en haar consequentie: het verval van de *publieke* functie van partijen. Het is net alsof met de afkalving van de massapartij en haar politieke cultuur en met de ontegenzeggelijke opkomst van de partij als electorale machine, het nadenken over de openbare rol van politieke partijen achter de horizon is verdwenen.

Dat wekt bevreemding. Immers, de 'publieke sfeer' is juist sterk in betekenis toegenomen en heeft gaandeweg de politieke sfeer overvleugeld. De klassieke hiërarchie in de verhouding tussen de politieke en de publieke sfeer is hierdoor gekanteld. Dit is een politiek feit van grote eminentie. Waar de politiek vroeger in sterke mate de 'publieke agenda' bepaalde, gebeurt nu het omgekeerde. De politieke agenda wordt steeds meer gedicteerd door de 'publieke agenda'. Je zou dit - historisch gezien - een *omkering* van de verhouding politiek-publiek kunnen noemen. In dit opzicht is de politiek zeker haar 'primaat' kwijtgeraakt.

Ze nemen de consequenties van deze 'vormverandering van de politiek' voor politieke partijen onder de loep. De verschuiving in zwaartepunt van de politieke naar de publieke sfeer is er één van een politiek systeem gestoeld op het principe van de ideologische consensus naar een type politiek systeem gebaseerd op een meer fragmentarisch, wisselend en vluchtig proces van consensusvorming.

Er is, beginnend aan het eind van de jaren zeventig, een nieuw type consensusvorming ontstaan. Het belangrijkste kenmerk is dat meningen niet langer meer reeds ideologisch 'voorgevormd' zijn maar uit het ruwe materiaal van de cultuur gedestilleerd moeten worden. Een tweede kenmerk is dat het proces van 'openbare meningmakerij' niet meer totaal van aard is maar is gericht op onderdelen, op aparte *issues*, op brokstukken van de oude ideologieën. Een derde kenmerk is dat de gevormde of afgedwongen politieke 'consensus' broos is en bij het minste of geringste tegenspel kan verbrokkelen. De meer dan gewone aandacht voor opinie-onderzoek, 'trendstudies' en 'lange-termijnverkenningen', of hoe al die moderne vormen van weetgierigheid ook mogen heten, is hieruit verklaarbaar. De 'wil tot weten' komt voort uit politieke onzekerheid. Een vierde kenmerk is het ontstaan van een ander coalitiemodel: de allesbepalende werking van de links-rechts-tegenstelling is op het niveau van de coalitiepolitiek verdwenen. Ideologische coalities zijn onvoorspelbaarder en grilliger geworden. De acteurs wisselen sneller, bondgenootschappen zijn van tijdelijke en meer taktische aard geworden, de bordjes - de noemers waarop coalities worden aangegaan - worden in steeds hoger tempo verhangen.

De publieke opinie is een krachtige maatschappelijke factor geworden met een zelfstandig politiek gewicht. Ze is een nieuw en steeds belangrijker speelvlak voor politieke besluitvorming geworden, voor het uittesten en het genereren van de voor een bepaald politiek doel gewenste consensus. Of dat lukt en hoe hecht de gevormde consensus is, moet telkens in de praktijk blijken. De politiek is een spel met de publieke opinie geworden, een spel zonder hoofdrolspeler.

Op één belangrijk aspect van het spel om de publieke opinie moet hier nog gewezen worden: de voor de politiek belangrijkste verschijningsvorm van de 'informatiemaatschappij' is het *'publieke debat'*. Het publieke debat, de openbare bespreking van de meest uiteenlopende onderwerpen van politieke, maatschappelijke en morele aard, is uitgegroeid tot de ook voor politici meest beproefde methode van opiniebeïnvloeding. Zelfs de vergaderzaal van de Tweede Kamer wordt hiervoor steeds onomwondener gebruikt.

Maar bij de beoordeling van de maatschappelijke werking van publieke debatten schuilt een addertje onder het gras, want - om een oud-dialectisch onderscheid te maken - wezen en verschijningsvorm lopen sterk uiteen. De publieke arena in de moderne maatschappij wordt nog altijd benoemd met metaforen uit de Klassieke Oudheid: het forum en de dialoog. Een forum is een plein of markt in het oude Rome waar door het volk in het openbaar zaken van algemeen belang besproken werden. De dialoog stamt uit Griekenland en is een theatrale of literaire tweespraak ('de dialogen van Plato'). Dialoog, forum, openbare sfeer, publiek debat - het zijn woorden die verwijzen naar onbelemmerde uitwisseling van ideeën tussen vrije burgers, naar *herrschafsfreie Kommunikation*.

De praktijk is natuurlijk dat de communicatie via het publieke debat niet volledig 'herrschaftsfrei' is. Alleen, de machtspolitieke lading van het publieke debat is moeilijk zichtbaar, de codes zijn weinig transparant en de effecten zijn moeilijk meetbaar. Eén ding echter staat vast: men moet het publiek debat niet zozeer zien als een lichtvoetige aaneenschakeling van dialogen, als een forum voor vrijblijvende gedachtenexperimenten. Nee, het publieke debat is uitgegroeid tot een nieuwe vorm van politiek bedrijven.

De politiek is een eigentijdse vorm van 'opinie-makelaardij' geworden, de politieke partij een publieke marktpartij. Het probleem voor politieke partijen is dat de ontwikkeling van politieke partij naar publieke marktpartij niet synchroon loopt met de ontwikkeling van de partijorganisatie. De meeste politieke partijen hobbelen *als landelijke partijorganisatie* achter de feiten aan. Zij zijn weliswaar kaderpartijen geworden, maar geen *moderne* kaderpartijen in de zin van: aangepast aan de nieuwe omstandigheden. De bestaande politieke partijen torsen teveel de last van het verleden met zich mee. Een deel van het huidige kader van partijen waant zich nog altijd in de hoogtijdagen van de Klassieke Massapolitiek en gedraagt zich dienaangaand. En een ander deel onderkent wèl de noodzaak van een nieuwe rolvoering maar beschikt niet of nauwelijks over de professionele competenties of de politieke speelruimte om hun partijen een plaats op het publieke

◀ vervolg van 54 ▼

heel helder bent op andere punten. Een goed voorbeeld vind ik de oorlog in De Golf en de oorlog in het voormalige Joegoslavië. Het standpunt van Groen Links over De Golf was duidelijk. Juist dàn is het geen teken van zwakte als je laat blijken dat je over al dan niet interveniëren in Bosnië twijfelt. Juist op zo'n moment ben je aantrekkelijk als partner in publieke debatten, zeker als veel meer mensen diezelfde twijfels hebben."

Personen

"De tijd van de grote verhalen en dus de grote verschillen tussen partijen ligt achter ons. Tussen de grote partijen, inclusief Groen Links, bestaat overeenstemming over een groot aantal uitgangspunten: een gemengde economie, het milieu als nieuwe uitdaging, een pluriforme samenleving, het verkleinen van de Noord-Zuid-kloof. Veel mensen zijn bang dat dat ook het einde betekent van het politieke debat. Voor mij betekent 't dat het werkelijke debat nu ècht kan beginnen. Want op basis van die gedeelde uitgangspunten kun je nog heel wat kanten op. Vroeger getuigde iedere partij van de eigen onwankelbare overtuiging die principieel haaks stond op die van al de andere grote partijen. Tegenwoordig is er ruimte voor een daadwerkelijk debat, over de keuzen die gemaakt moeten worden, over de twijfels en de onzekerheden.
In dat debat 'nieuwe stijl' speelt de toenemende personalisering van de politiek inderdaad een belangrijke rol. Daar wil ik wel de volgende kanttekening bij maken: van steeds groter belang is of vertegenwoordigers in staat zijn op een geloofwaardige manier de opvattingen, gevoelens en twijfels van burgers naar voren te brengen. Steeds belangrijker is de vaardigheid om eerlijk, open en overtuigend over te komen. Politici moeten zich in kunnen leven in andere standpunten dan die van henzelf en ze moeten die ook kunnen vertolken. Daarvoor is een zekere theatraliteit nodig. Dat is iets anders dan constateren dat lijstrekkersdebatten aan gewicht winnen of dat de biografie van een persoon doorslaggevend is."

Joost Lagendijk

Joost Lagendijk is directeur van de Stichting TMW en redacteur van DE HELLING

podium te bezorgen.
Nu is het ook moeilijk om een voet tussen de deur te krijgen. Het publieke debat kent acteurs van 'hoge kwaliteit': de 'informatie-makelaars'. Zij zijn de meest machtige opinie-agenten van onze tijd. Hun 'politieke' stijl is de norm. De 'informatie-makelaars' wonen en werken in groten getale in de Randstad en hun werkwijze zal steeds dwingender aan politieke partijen de wet voorschrijven. Wat vaak wordt genoemd 'de professionalisering van politieke partijen', lijkt - althans ten dele - in dezelfde groep haar wortels te hebben. En inderdaad, de 'informatie-makelaars' van de politieke partijen, de beleids- en voorlichtingsfunctionarissen in en rondom het Haagse circuit, en de 'informatie-makelaars' van de media, de lobby- en reclamebureaus en de cultuurpolitieke centra, behoren tot een nieuwe, zeer heterogene maar daarmee niet minder invloedrijke Politieke Kaste. De vervlechting tussen de Haagse circuits in partijen, het zogeheten 'fractiecomplex', en de informatie-makelaars is onmiskenbaar.
Hier doemt een probleem op. Het 'fractiecomplex' verzelfstandigt en gaat in hoge mate de publieke agenda van politieke partijen bepalen. Het landelijk apparaat in partijen is in de regel te zwak en teveel op politieke inhoud of dienstverlening gericht om voldoende tegenwicht te bieden. Er ontstaat zo een voor partijen oncontroleerbare verbinding tussen Den Haag en de informatie-makelaars. Aan de ene kant is dit goed voor het 'performatieve vermogen' van politieke partijen, aan de andere kant vindt er ook een verenging en een vervlakking plaats. Een meer open en 'intellectuele' benadering wordt naar het tweede plan verdrongen door een meer 'politieke' benadering van politiek.

Logisch is deze splitsing tussen de professionals in het Haagse en het landelijke circuit wèl. De logge, verticale en formeel-democratische structuren in wat vroeger 'massapartijen' heetten, zijn blijven voortbestaan en de bijbehorende politieke culturen woekeren voort. Zij strijden hun strijd met de moderne tijd. Partijen zijn weliswaar kaderpartijen geworden, de ene partij wat meer dan de andere, maar zij zijn tot nu toe nauwelijks in staat gebleken zichzelf om te vormen tot wendbare en professionele kaderpartijen. Buiten de Haagse circuits om worden de meeste partijen, naast een vaak conservatief middenkader, gedomineerd door een type professionals dat afkerig is van de nieuwe publieke circuits en de vermeende yuppie-cultuur. Middenkader en partij-professionals vinden elkaar in een gemeenschappelijke afkeer van de Boze Buitenwereld. Mee kunnen doen aan het spel in de publieke sfeer veronderstelt de aanwezigheid van specifieke professionele competenties en werkmethoden. Publieke opinievorming vergt 'agendabouw', het kunnen zetten en ombuigen van 'opinietrends', het kunnen veranderen van de 'teneur' van onwelgezinde boodschappen en het kunnen introduceren van andere 'denkstijlen'. In het instrumentenkoffertje van de informatie-makelaar hoort tevens een bepaalde set van 'stijlmiddelen', die met gevoel voor subtiliteit toegepast worden. Moderne 'informatie-makelaardij' vraagt om een combinatie van politieke intuïtie, culturele sensibiliteit en esthetisch gevoel. Doodsvijand is, hoe raar het ook klinkt, de politiek, althans de extreme varianten ervan: overstatement, simplificering, retoriek, dogmatisme, scherpslijperij, zedenprekerij. De inherente gevaren van de politiek liggen voor de 'informatie-makelaar' onafgebroken op de loer.
De drie verhaallijnen. De *eerste ontwikkeling* die de naoorlogse politieke partijen doormaakten, is die van klassieke massapartij naar moderne kaderpartij. De *tweede ontwikkeling* is de tendens naar electorale professionalisering en personalisering van de politiek. De vijf grote politieke partijen in Nederland, VVD, CDA, PvdA, D66 en GroenLinks, staan bovendien voor de drempel van een *derde ontwikkeling*: van getrapt-democratische, politiek-socialiserende en op de participatie van zoveel mogelijk leden gerichte organisaties naar professionele, communicatief ingestelde organisaties.

foto: Bert Verhoeff / HH

De eerste twee ontwikkelingen lijken onontkoombaar. Of de laatste ontwikkeling zich ook werkelijk doorzet, is een open kwestie. Grofweg zijn er twee mogelijkheden: politieke partijen gaan zich als electoraal-professionele organisaties gedragen, als moderne kiesverenigingen, òf ze gaan op de toer van de 'publieke partijen', denktanks voor nieuwe politieke ideeën. Dit zijn de twee uitersten. Of beide opties overtuigend binnen één partij gecombineerd kunnen worden, moet de toekomst uitwijzen. Tot nog toe dient zich in Nederland geen partij aan die dat presteert. Veel hangt af van de *kwaliteit* in de uitvoering en van de vraag of aan beide rollen in betrekkelijke *autonomie* inhoud gegeven kan worden. De vraag is of de politieke cultuur in partijen een dergelijke 'bandbreedte' heeft. Partijen zijn in de eerste plaats toch 'politieke machtsconfiguraties' met hun eigen mores.

Een netelig twistpunt wordt ongetwijfeld de mate van partijprofessionalisering en de richting waarin deze zich ontwikkelt. In het kielzog hiervan wordt steeds klemmender de vraag hoe de verdergaande professionalisering zich dient te verhouden tot de partijdemocratie. De getrapte democratie en de verticale structuren zullen meer en meer blok aan het been worden. Nieuwe vormen van partijdemocratie en participatie zullen ontstaan.

Dàt professionalisering in de moderne kaderpartij een overheersend organisatieprincipe wordt, staat buiten kijf. Beide kernfuncties vereisen dat. Een electorale partij die haar politieke communicatie of de selectie en kwalificatie van haar politieke elite amateuristisch aanpakt, prijst zichzelf op den duur uit de markt. Een politieke partij die serieus wil deelnemen aan het publieke debat, of ten dele zelfs de regie daarvan in handen wil nemen, komt zichzelf genadeloos tegen als dat niet goed genoeg gebeurt. De 'informatiemaatschappij' rukt op. Wat gisteren professioneel was, is vandaag amateuristisch.

Professionalisering of niet, de vraag *blijft* of partijen beide rollen tegelijkertijd met evenveel verve kunnen spelen. Er is een spanningsverhouding. Enerzijds moeten partijen een professioneel-electorale politiek voeren, anderzijds moeten zij optreden als 'publieke actor'. In andere bewoordingen: partijen moeten 'populistisch' en 'intellectualistisch' tegelijkertijd zijn.

Een gedachtenexperiment. Zet twee tragische figuren van de moderne tijd bij elkaar: de politicus (het volk luistert niet meer naar hem) en de intellectueel (hij heeft het volk niks meer te vertellen). Stel: zij moeten een pact sluiten. Plaats van samenzwering: de politieke partij. De politicus moet zichzelf verloochenen: ironie, intellectuele twijfel en argumentatief vermogen worden zijn nieuwe krijgsmiddelen. Hij moet afscheid nemen van retoriek en afleidingskunst. De moderne intellectueel moet zich uit de ivoren toren van zijn specialisme bevrijden: hij wordt generalist die in het openbaar nadenkt. De impuls om eindeloos te nuanceren en te relativeren, moet hij overwinnen.

Laten we aannemen dat deze dubbele grensoverschrijding zich ook daadwerkelijk voltrekt. Wat gebeurt er als in een partij 'de politieke noodzaak', dat veelkoppige monster, om de hoek komt loeren? Moeten publieke debatten als zij in de politieke gevarenzone terecht komen, wijken voor 'hogere belangen'? Of moet juist dàn hun intensiteit opgevoerd worden? Wie 'ja' op deze laatste vraag antwoordt, ontkomt er niet aan na te denken over de plaats in het politieke spectrum van dergelijke partijen. Alleen politieke partijen die menen stemmenwinst te kunnen boeken *als deelnemer* aan 'publieke debatten', en die bovendien een hoge graad van interne democratisering en politieke tolerantie weten te bereiken, doen waarschijnlijk werkelijk recht aan de publieke taak van partijen. Electoraal gesproken zullen dit naar alle waarschijnlijkheid geen grote partijen worden. Andersom geldt wellicht hetzelfde: grote partijen zullen vooral electorale vechtmachines worden.

Of zal het allemaal toch anders gaan? ▼

Henk Krijnen

Henk Krijnen is politicoloog en hoofdredacteur van DE HELLING

DE TANGO DER GESLACHTEN

De strijd tussen de seksen, ontbrand aan het eind van de jaren zestig, is geluwd. Misschien zijn de idealen van de vrouwenbeweging nu verwezenlijkt. Of bestaat er een gewapende vrede tussen de strijdende partijen? Hoe concessiebereid zijn we anno 1993?
We maken de balans op met twee strijders van het eerste uur: MARJA VUIJSJE en CARL ROHDE, beiden inmiddels achter in de dertig. *Marja Vuijsje* is redactrice van *Opzij*. Zij prefereert de openbare ruimte van café *Danzig* voor haar toelichting op de hedendaagse verhoudingen tussen de seksen. *Carl Rohde* ontvangt ons op kousevoeten in zijn flat in Tilburg. Hij schenkt goede geurige koffie en draagt links een paarse en rechts een donkerblauwe sok. *Rohde* was redacteur van het mannentijdschrift *Manuscript* en doceert momenteel cultuursociologie aan de Universiteit van Utrecht.

In de hoogtijdagen van de 'tweede feministische golf' waren vrouwen nauwelijks te spreken over de exemplaren van de mannelijke soort. Mannen waren te weinig invoelend, vertelden niet wat er in hen omging, hielden niet van het naspel, mengden de witte en de bonte was en zo waren er nog wat klachten. In de *praatgroep* werd een strategie uitgezet ter verbetering van de man. Met het feminisme sympathiserende mannen lieten zich door hun partners aanspreken op hun onvermogens. In de 'mannenbeweging' werkten mannen aan hun emotionele handicaps.
De *tango der geslachten* nam een nieuwe aanvang. Dat ging niet zonder slag of stoot. De seksenstrijd aan het thuisfront was geen sinecure. Sommige feministes trokken de conclusie dat ze niet langer met hun onderdrukker naar bed wilden, andere vrouwen bleven proberen hun mannen te repareren. Inmiddels lijkt de soep niet meer zo heet gegeten te worden.

- Wat is achteraf gezien de winst voor mannen van vijfentwintig jaar feminisme?

Carl Rohde: "De winst voor mannen is dat ze nu een prettiger of wellicht meer diepgaande verhouding met vrouwen hebben. Mannen in mijn omgeving, en ikzèlf ook, zijn pijnlijk maar goed *ingereden* door onze toenmalige vrouwen. We zijn door de feministische molen gehaald en hebben een uitgebreid heropvoedingsproces doorgemaakt. Toen ik met mijn vrouw ging samenwonen, moest ik aardappels schillen, dat hóórde zo - vonden wij. De mannenbeweging was in het begin heel meegaand. Later kwamen we erachter dat het niet aantrekkelijk was om je volledig naar vrouwen te plooien. Dat bleek relationeel niet aantrekkelijk. Ik ben nu een *betere vriend* voor mijn tweede vrouw. Ik ben me ervan bewust dat dit tamelijk vernietigend klinkt. Toch is dat mede de verdienste van mijn eerste vrouw."

- En wat is de winst voor vrouwen na die periode van bovenmatige inzet in de privésfeer?

Marja Vuijsje: "Een beperkte groep vrouwen heeft economische zelfstandigheid en onafhankelijkheid ten opzichte van mannen verworven. Die groep heeft veel gewonnen. Maar die vorm van autonomie is nog lang niet door àlle vrouwen bereikt. Een grote groep vrouwen zou verarmen als ze haar man wegdeed.
Feministen hebben hier en daar een ongelukkige keuze gemaakt. Ze hebben zich met veel energie in de *verkeerde dingen* gestort. Vrouwen zijn in de valkuil van het ideale partnerschap gestapt. Dat is funest geweest. Bovendien claimden vrouwen dat zij de *exclusieve deskundigen* op het gebied van relaties waren. Vrouwen waren nog veel te druk in de weer in de privésfeer, zoals dat voor mannen in de werksfeer gold.
Je moet er nooit voor kiezen om een man te veranderen. Je moet van mannen plukken wat je er leuk aan vindt, maar er niet teveel aan ophangen en nooit afhankelijk worden van een man. Maar zo'n standpunt is natuurlijk niet voor alle vrouwen weggelegd. Als je je man wegdoet en het alternatief is de bijstand, dan bedenk je je nog wel een keer voordat je het hazepad kiest.
Vroeger had je als vrouw kinderen en een man. Daar maakte je *praktische* afspraken mee. En als hij naar de voetbal was, dan was dat wel handig, want dan was hij even van de vloer. Je maakte de bedden op, stofzuigde de kamer, deed de afwas en als hij dan thuis was, maakte je nog even een wip. Tegenwoordig willen vrouwen er ook zèlf lol aan beleven. Je móet met hem kunnen praten, over de krant, je werk, de kinderen. Er móet èchte liefde in het spel zijn, de seks móet leuk zijn. Alles! En terecht. Maar ik vind dat er nu wel heel veel van één partner wordt verlangd."

- Mannen moesten hun dominante positie opgeven en ook teder en zorgzaam worden. Verder moest de ideale relatie optimaal ruimte bieden voor zelfverwerkelijking en -ontplooiing: vrijheid, blijheid en onafhankelijkheid. Is dat gelukt?

Vuijsje: "Onze generatie dacht dat er ooit een moment zou komen waarop mensen *ideale* verhoudingen zouden kunnen hebben. Dat bijna revolutionaire geloof had wel trekken van een religie. Wij hebben er maar moeilijk vrede mee dat de mens een tamelijk mislukt wezen is. We zijn er door schade en schande achter gekomen dat het heel moeilijk is om je niet op die ene te richten, dat het ingewikkeld is om met meerdere mensen in één huis te wonen en dat het lastig is om meerdere relaties tegelijkertijd te hebben. Onze gevoelens zijn toch lange tijd aan *experimenteerwoede* onderhevig geweest.
Ik denk dat mensen tòch geborgenheid zoeken en dat er een moment komt waarop je ontdekt dat het moeilijk is om steeds maar ruzie te maken met juist die ene bij wie je geborgenheid zoekt. Daar komt bij dat de samenleving in de tussentijd veel individueler is geworden. De teleurstelling over de onveranderbaarheid van de man blijft, maar het heeft geen zin om je te blijven vastklampen aan verwachtingen die niet uitkomen. Om te blijven hopen op eeuwigdurende intimiteit, die toch niet komt. God zij dank, niet komt."

- Terwijl feministen met steeds meer succes vrouwenzaken op de politieke agenda plaatsen - kinderopvang, seksueel misbruik, positieve actie -, lijkt het alsof ze de strijd thuis met hun mannelijke levengezellen niet meer aangaan. Tussen het persoonlijke en het politieke lijkt het is-teken geschrapt. Zijn de mannen inmiddels in orde of zijn de feministen moegestreden?

Rohde: "Ik geloof dat de onvrede bij vrouwen nog groot is. Maar de vlijmscherpe strijdbijl is wel begraven. Vrouwen hebben nu meer middelen en vaardigheden. En ze hebben de mogelijkheden om eisen te stellen. Via de media weten vrouwen ook dat ze mogen zeggen wat hen niet aan hun man bevalt. De *Viva* reikt ze het idee aan dat je het samen leuk moet hebben. Ze weten nu ook dat een slechte relatie niet alleen hùn probleem is. Je kunt alle onderwerpen van gesprek op tafel leggen. En we hebben het jargon aangeleerd om over àlles met elkaar te praten. Juist omdat de patronen niet meer vastliggen, is alles *bespreekbaar*. Maar daar

foto: Angelo Goedemondt

Marja Vuysje: "Nee, ik geloof niet dat verschillen tussen mannen en vrouwen weer aangescherpt worden. Het idee bovendien dat dat nodig is voor een extra seksuele spanning verwerp ik."

kan je ook doodmoe van worden. En wat je ook bespreekt, ik blijf me - met *Opzij* - afvragen '*Was will das Weib?*' Ze blijft een raadsel waar ik de ballen verstand van heb. Dat is de charme ook, en de fascinatie.
We zijn nu *sadder and wiser* geworden. Er wordt meer water bij de wijn gedaan. Als je vroeger met zo'n vent zat en je had herhaaldelijk gewaarschuwd en veel ruzies gemaakt, dan kon je maar beter geen energie meer in mannen steken. Dan moest je nog even lesbisch worden, maar dat was een fluitje van een cent. Ik heb de indruk dat vrouwen nu minder energie in het veranderen van mannen steken. Dat is voor een deel een terugval. Een gematigde oplossing. Een heleboel vrouwen heeft gezien dat als je het hard speelt, hoe ideologisch juist dat ook is, dat dan je relatie naar de kloten gaat. Vrouwen willen niet meer op alle vlakken het hoogste bereiken. Dat was *to much*, te extreem, te radicaal en dan liep je voortdurend op je tenen. Ze willen nu niet meer overal het optimale uithalen. Dan maar een man die minder doet wat ze wil, een baan waarin ze zich minder ontplooien kan dan ze wil en een aantal kinderen die ze minder ziet dan ze wil. Vrouwen gaan niet meer voor het maximale.
Er is een perspectief-verschuiving en we zijn wat meer gewend geraakt aan de onderhandelingscultuur. We ruzieën niet meer tot de ontbijtborden door de kamer vliegen."

- Kan het niet zijn dat feministen gaandeweg hun idee over De Ideale Man hebben bijgesteld?

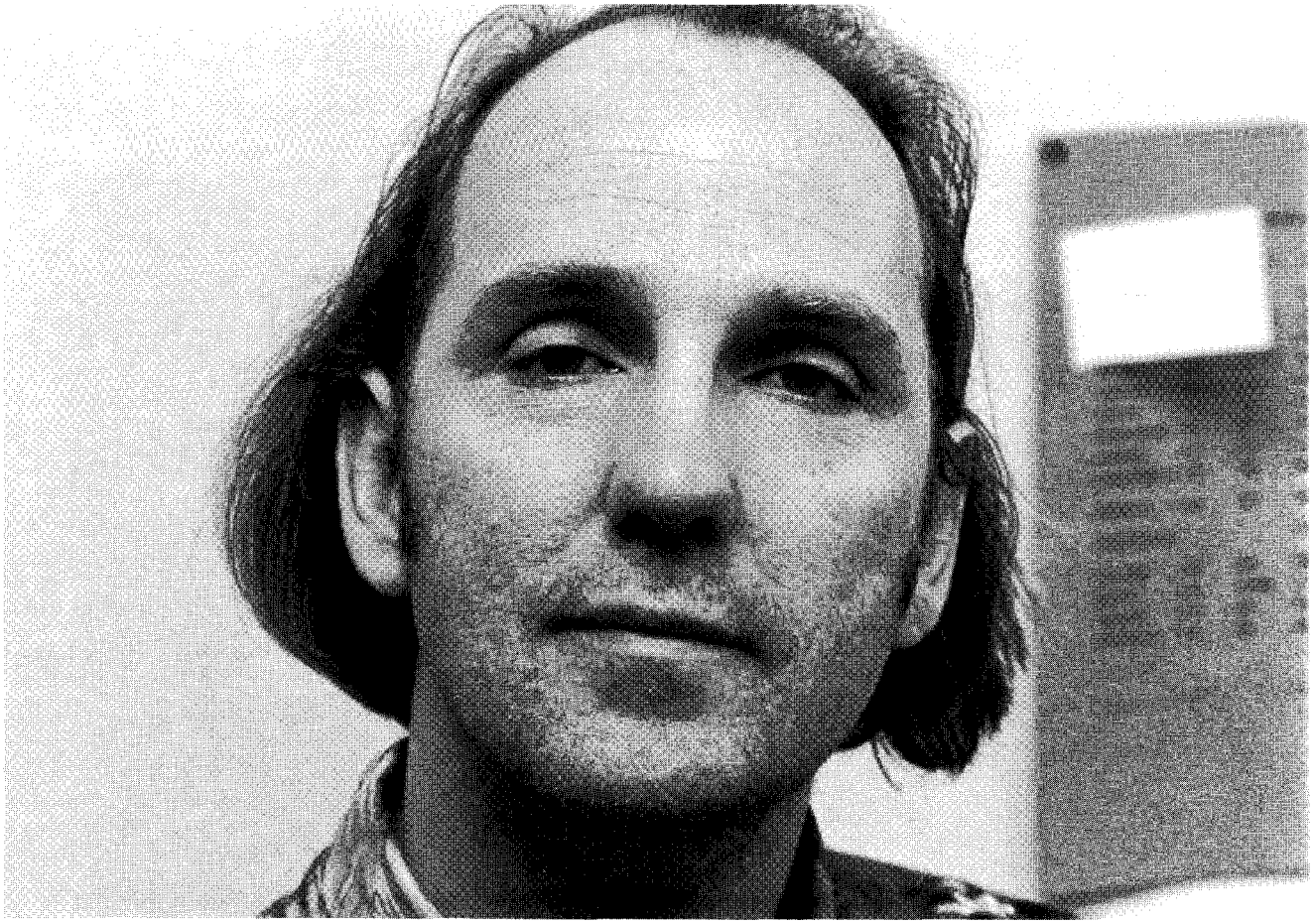
Carl Rohde: "Volgens mij is de *Watcho* in opkomst. Vrouwen willen geen macho en geen watje, maar iets er tussenin. Iemand die zacht kan zijn op momenten dat daar behoefte aan is, maar die ook stoer kan doen. Mannen mogen zich weer macho gedragen, als ze ook maar gevoelig blijven."

- De Opzij wil ons anders doen geloven. Volgens Iteke Weeda wil de Gemiddelde Nederlandse Vrouw nog steeds een soort watje. De Ideale Man luistert goed, is seksueel trouw, hoffelijk, bekommervol, aandachtig in bed...

Carl Rohde: "Mannen vallen gewoon op de tieten en de kont van vrouwen. Dat is voor *alle* mannen zo, of ze nu macho of softie zijn. En dat zit aardig diep. Softies hebben nog geprobeerd om over die rudimentaire mannelijke impuls heen te komen. Maar misschien moeten we dat ook wel helemaal niet meer problematiseren. Als blijkt dat de elementaire vrouwelijke vormen nu eenmaal aantrekkingskracht houden en als dat niet verandert, dan moet dat maar geaccepteerd worden. Je kan als watje wel heel lief en erotisch op de grote teen van je geliefde gaan zitten sabbelen, maar tieten en kont doen uiteindelijk toch méér. Het is ook niet zo dat als je op tieten en kont valt, dat je dan verder niks meer ziet, het is maar hoe je ermee omgaat. En dat moet ook doorwerken in je emotionele huishouding. Dat is de evolutie van macho via watje naar wacho."

- In PSP-jargon heette het 'Omdat ieder mens er één is en niet de helft van een stel'. Je hoedde je er wel voor om je als heteropaar te presenteren. Tegenwoordig mág het weer. Ook het huwelijk is niet langer taboe.

Vuysje: "Er wordt weer schaamteloos getrouwd. En niet alleen door zogenoemde 'calculerende burgers', die zeggen het voor de belasting te doen. Je ziet ook slecht lopende verhoudingen bij de relatietherapeut terecht komen. Die therapeut zegt dan 'het lijkt me goed voor jullie relatie dat jullie het *commitment* van het huwelijk aangaan'. Maar het huwelijk deugt nog steeds niet. Hoe je het ook wendt of keert, het is nog altijd de juridische bezegeling van de afhankelijkheid van vrouwen. Het huwelijk deugt vooral niet wanneer het gepaard gaat met

Carl Rohde: "Vrouwen vinden het spel met de macho weer leuk, maar hij moet ook wel weer overgaan tot de orde van de dag."

van die ouderwetse romantische ideeën over elkaar aanvullen en met elkaar versmelten."

- Hoe komt het dat mannen en vrouwen - al dan niet in huwelijkse staat - weer als stel bij elkaar kruipen?

Rohde: "Indertijd onderscheidde je je door *niet* te trouwen. Je diende je af te zetten tegen de wereld van je ouders. Trouwen is nu misschien wel weer *on*conventioneel. In het huwelijk treden, is een eigengereide, controversiële daad geworden. Bovendien is de bewegingsruimte binnen het huwelijk aanmerkelijk vergroot. Het huwelijk van toen is niet meer het huwelijk van nu. Getrouwd zijn heeft een minder beladen betekenis gekregen."
Marja Vuijsje: "Volgens mij is de herleefde voorkeur voor het huwelijk het resultaat van onzekerheden die opkwamen na een periode van geëxperimenteer. Mensen blijven toch geborgenheid en waardering zoeken. Dat zijn gevoelens waarvan je maar beter kunt erkennen dat ze er zijn. Dat is ook de kracht van het CDA. Vroeger was de taakverdeling tussen mannen en vrouwen duidelijk. Elk had zijn eigen plek in het gezin. Een vrouw werd gewaardeerd omdat ze huisvrouw was; en een man, als die een beetje zijn handjes liet wapperen en het gezinsinkomen binnenbracht, kreeg ook waardering. En waar worden *wij* nou nog om gewaardeerd? Wij moeten maar de hele tijd ons best doen op alle fronten. We zijn permanent in beweging. De onzekerheden zijn groter geworden."

- Onzekerheid? Maar veel vrouwen zijn toch juist veel onafhankelijker geworden. Ze hebben een eigen baan, een carrière zelfs, en een eigen bankrekening.

Vuijsje: "Vrouwen stellen dan *maatschappelijk* wel meer voor, maar aan de andere kant is er ook het verlangen naar liefde, naar waardering. En de inwilliging van dat verlangen kan tot afhankelijkheid leiden. Heterovrouwen zonder man missen toch vaak de vanzelfsprekende aai over de bol en het is ook onhandig als je voor de seks steeds naar de kroeg moet. De maatschappij is veel individualistischer geworden.
Vriendschapsnetwerken zijn ook niet de oplossing gebleken. De relaties met vriendinnen en vrienden zijn niet vanzelfsprekend, zoals vroeger je familie. Vriendinnennetwerken vragen enorm veel onderhoud. Je moet steeds over vriendinnen *na*denken. Sommige feministen zijn ook in de praatgroepcultuur blijven hangen. Dat eindeloos elkaar maar doorzagen en dat gepraat op basis van herkenning. Ik heb liever een vriendin die gewoon even naar me *luistert*."

- Keren we dan weer terug naar de ouderwetse Romantiek en is het gelijkheidsdenken op zijn retour?

Rohde: "Tegenstellingen tussen mannen en vrouwen mógen weer. Als je naar de topfilms kijkt, dan zie je de aantrekkingskracht van uitersten. Dat is blijkbaar iets wat weer aanspreekt. *Wij* keken naar een film als Tootsie, een film over een man die als vrouw door het leven gaat. Maar *zij*, de nieuwe generatie mannen en vrouwen, schijnt het veel leuker te vinden om naar een èchte man en een èchte vrouw te kijken. Dat màg weer, daar staat geen ideologische rem meer op.
De ideologie van de gelijkheid tussen de seksen is aan het verzwakken. Minder gelijk heeft heel leuke kanten, zeker op *fantasy-level*. Wat zegt die romantiek? Het is een spel en dat spel staat of valt met het besef dat het een spel is. Het is ook niet te doen om na drie jaar huwelijk nog als een tangotijger rond te springen. Vrouwen vinden het spel met zo'n macho wel leuk, maar hij moet ook wel weer overgaan tot de orde van de dag."
Vuijsje: "Nee, ik geloof *niet* dat de verschillen tussen mannen en vrouwen weer aangescherpt worden, laten we het in ieder geval

hopen. Het verschil tussen dè man en dè vrouw is helemaal niet zo groot. Het idee dat juist dat verschil een extra seksuele spanning zou geven, spreekt mij helemaal niet aan. Dat zou betekenen dat homo-relaties per definitie minder hartstochtelijk zijn en daar geloof ik niks van.
Uiterlijkheden daarentegen zijn wèl belangrijker geworden. Mannen lopen misschien iets breedborstiger rond dan eertijds. En steeds meer vrouwen huppelen op hoge hakjes rond. Dat kan ook komen doordat mensen een aantal zekerheden is gaan missen. Dat ze het misplaatste idee hebben dat ze een duidelijke vrouwelijke of mannelijke identiteit *nodig* hebben. De perikelen tussen de seksen hebben onzekerheid opgeroepen en een strak jurkje kan je de zekerheid geven dat je een vrouwtje bent. Maar ik vind het wel tragisch, dat terugvallen op oude waarden."

- We maken de balans van vijfentwintig jaar vernieuwing op. Zijn de betrekkingen tussen de seksen per saldo misschien tòch gelijkwaardiger geworden?

Rohde: "De basisongelijkheid tussen mannen en vrouwen is er nog steeds, maar er zijn krachtige accentverschillen met de jaren zeventig en tachtig. Er is *definitief* veel veranderd. Mannen weten dat als ze niet ingaan op de veranderingsimpulsen die hun vrouwen op hen afzenden, dat die vrouwen dan ook kunnen opstappen. Het is niet meer vanzelfsprekend dat ze blijft. We leven in een *culture of divorce*. Iedereen scheidt wel een keer. Voor véél mannen eindigt dat in een puinhoop. Zij zijn minder capabel tot een solistisch bestaan dan vrouwen. Dit versterkt de positie van vrouwen.
Toch zou de ongelijkheid wel weer kunnen toenemen. We zitten in een recessie-economie. Ik denk dat vrouwen tegenwoordig weer om *economische* redenen bij hun man blijven. Zeker als er kinderen zijn, zijn de kansen voor vrouwen na een echtscheiding ongehoord veel slechter geworden. Je blijft langer klitten, ook al is het een rothuwelijk. Verder heerst er een diffuus gevoel van onbehagen en ongeborgenheid. De premie op een echtscheiding was vroeger dat je dan je niet meer seksueel gebonden was. Dat perspectief is nu niet meer zo florissant. En ook de dreiging van Aids bevordert de experimenteerlust niet."

Vuijsje: "Men gaat er steeds vanuit dat de verschillen tussen mannen en vrouwen *groot* zijn. Maar ècht, die vind ik niet zo groot. Het enige verschil is dat wij kinderen kunnen krijgen. Die rationaliteit wil ik vasthouden." ▼

Els Diekerhof / Henk Krijnen

Els Diekerhof is directeur van de Utrechtse School voor Journalistiek en redacteur van DE HELLING. Henk Krijnen is hoofdredacteur van dit tijdschrift.

PARINGSRITUELEN

column

Omdat ik ben opgegroeid in het huis van mijn grootouders, heb ik de paringsrituelen van mijn jongste tantes van nabij kunnen meemaken. Eén tante verkeerde in eerste instantie innig met een degelijke jonge man die prachtig gitaar kon spelen. Tot groot verdriet van de familie werd hem de deur gewezen. Zijn opvolger was een echte fliereFluiter. Menig woensdag-, zaterdag- of zondagavond wachtte mijn tante tevergeefs op zijn komst. Het werd acht uur, negen uur, soms zelfs tien uur, voordat haar vrijer zich wist los te rukken uit het gezelschap van zijn vrienden in het café in het naburige dorp.
Op één van die avonden van wachten en nog eens wachten, knoopte mijn tante rond half tien een sjaaltje om haar donkerblonde krullen, gordde haar wollen mantel rond haar pronte boezem en stapte op de fiets, richting Zwartemeer. Ooggetuigenverslagen melden dat zij mijn - toen nog toekomstige - oom in het café heeft opgezocht en hem temidden van zijn vrienden heeft verteld dat haar geduld op was. Zij wenste hem aan haar zijde en wel *subito*, ze was zwanger.
Het werd een uitstekend huwelijk, vorig jaar hebben we gevierd dat het vijfendertig jaar had standgehouden. Mijn oom heeft op voorbeeldige wijze gezorgd voor zijn gezin. Af en toe zocht hij de jongens in het café nog wel eens op en dan ging lachsalvo na lachsalvo door de menigte als reactie op de grappen over de onmiskenbare geestkracht van zijn vrouw. Mijn tante zat dan thuis en glimlachte toegeeflijk.
Dit is nu een episode uit een lange traditie waarin krachtige vrouwen hun medeplichtige in het proces van reproduktie van de soort er - al naar gelang de omstandigheden eisen - met zachte dan wel harde middelen op wijzen dat ze ook *verder* iets van hem verwachten.
Tot zover de Traditie. Rosenmöller vertegenwoordigt in dit verband natuurlijk de Vernieuwing. Wat een man! Niet alleen heeft hij zich gerealiseerd dat hij kinderen heeft, hij heeft ook bedacht dat het misschien aardig zou zijn om daar meer consequenties aan te verbinden dan iedere maand een kostwinnersloon mee naar huis te nemen. En, nog mooier, op die plaatsen waar mannen gewend zijn gezellig te ginnegappen over kinderen en 'dat getuttel', ginnegapt Rosenmöller *niet* gezellig mee. Hij vertelt doodgemoedereerd dat hij vindt dat hij verplichtingen heeft. Terwijl hij overduidelijk nog niet eens aan sentimentele dronkenschap toe is. Alle lof!
Misschien komen we ooit te weten, als de verschillende participanten in dit politiek vernieuwende schouwspel aan hun memoires toe zijn, welke rol de verschillende moeders achter deze nieuwe man hebben gespeeld. Ging het vanzelf, had zijn moeder hem al fatsoenlijk afgeleverd, of hebben ze hem hoogstpersoonlijk aan zijn haren uit de haven gesleept? De toekomst zal het ongetwijfeld allemaal onthullen.
Maar ik denk dat, temidden van deze Vernieuwing, zich ook een Traditie zal voortzetten. Net als mijn oom oogst Rosenmöller over het geheel genomen lof voor de manier waarop hij zijn verantwoordelijkheid als man vorm geeft. Maar ik weet zeker dat in menig café op een denigrerende manier wordt geginnegapt over de vrouwen die hem hiertoe hebben gebracht, net zoals dat over mijn tante gebeurde.

Daarom wil ik op deze plaats ook even hulde brengen aan de dames achter de vader. Petje af, moeders!

Jantine Oldersma

VAN TAYLORISME NAAR TOYOTISME

In Nederland vindt een stille revolutie plaats op de werkvloer. De kankerende en lijntrekkende arbeider wordt vervangen door de meedenkende en meesturende werknemer uit de taakgroep of de kwaliteitskring. Taylor, drijvende kracht achter de minutieuze beheersing van de arbeidshandelingen in de fabriek, is uit. Toyota, de slanke fabriek die veel uitbesteedt, de werknemers op hun persoonlijke verantwoordelijkheid aanspreekt en in recordtempo produkten van hoge kwaliteit aflevert, is in. Hoe lang duurt het voordat het Japanse model de oude westerse arbeidstradities heeft opgeslokt? Een reportage over een wel heel ingrijpende vernieuwing.

Sterft gij oude vormen en gedachten. Het reëel bestaande kapitalisme schudt op zijn grondvesten. In het tijdperk van de massa*consumptie* worden vreemd genoeg de standbeelden van profeten van de massa*produktie* zoals Taylor en Ford neergehaald. De achtergrond is kapitalistisch: de massafabricage à la Ford en Taylor heeft zijn beste tijd gehad. In het post-Taylorisme en post-Fordisme werken gemotiveerde mensen samen op een manier die het werk weer een creatieve spanning geeft. De concurrentie dwingt ondernemers in de 'oude' industriële centra het voorbeeld te volgen van hun collega's in het land van de rijzende yen. Het Japanse management overtuigt via de wetten van de markt.

De jaren vijftig. Nederland aan de Wederopbouw, de tijd dat men zich ernstig afvroeg of de Vrije Zaterdag economisch wel verantwoord was. "De manier waarop het werk toen was georganiseerd berustte op principes die al 150 jaar oud waren", zegt de Nijmeegse professor in de Bedrijfskunde *Ulbo de Sitter*. Adam Smith beschreef het principe van de arbeidsdeling al in de achttiende eeuw. En midden vorige eeuw kwam Charles Babbage met een argument dat nog immer actueel is: je hebt simpel en ingewikkeld werk. Iemand die het ingewikkelde werk doet, krijgt meer betaald. Het is economisch erg onrendabel om die man dan ook het simpele werk te laten doen.

In de jaren vijftig en zestig groeide alles. De maatschappij werd opnieuw opgebouwd en de bedrijven werden groter en massaler. Bedrijven deden alles zèlf. Philips maakte zelfs de dozen voor haar apparatuur in een eigen kartonfabriek. 'Verticale integratie', zoals de bedrijfskunde dat noemt, zorgde voor grote ondernemingen. Daar werkten de Kostwinners die trouw de opdrachten van hun bazen uitvoerden. Hun vrouwen zaten thuis sokken te stoppen, verzorgden de kinderen en brachten het eten op tafel. Die kostwinner is nu gepensioneerd, werkloos, zit in de WAO of is omgeschoold. De kostwinner van nu werkt gemotiveerd in een *kwaliteitskring* bij Hoogovens. Of hij heeft een flexibel baantje bij een schoonmaakbedrijf terwijl zijn vrouw thuis reclamefolders vouwt die hij en zijn zoon elke week trouw rondbrengen tegen een hongerloontje van omgerekend f2,50 per uur.

denken of doen

The machine that changed the world. Onder die titel verscheen in 1990 een spraakmakend onderzoek van het Massachusetts Institute of Technology (MIT). De conclusies veroorzaakten schokgolven in de directiekamers in Detroit, Stuttgart, Parijs en Turijn. De concurrentie in Japan bleek met *minder* mensen en middelen en in *kortere* tijd, *meer* auto's te produceren die bovendien van *betere* kwaliteit waren dan de Westeuropese of de Amerikaanse. Toyota staa, zoals een Europees industrieel magazine onlangs schreef, model voor "'s werelds grootste revolutionaire verandering sinds de invoering van Henry Fords lopende band."

"Er is geen groter, modern waanbeeld, zo niet bedrog, dan het gebruik van dat ene woord 'werk' voor iets dat voor de een uiterst slopend, pijnlijk en sociaal minderwaardig is, terwijl het voor anderen prettig, statusverhogend en economisch lonend is." Aldus de bekende econoom *Galbraith* in zijn laatste boek. Het kenmerk van het Toyotisme is nu juist dat het deze twee verschillende soorten van werk in één systeem weet te verenigen.

Frederick Taylor is beroemd geworden met zijn *scientific management*. Dat betekent een strikte scheiding tussen denken en doen. Het management denkt en de arbeider voert uit. Taylor maakte een nauwkeurige studie van het werk, beschreef alle handelingen nauwkeurig en met de stopwatch in de hand onderzocht hij de benodigde tijd. Taylor deed dat omdat hij als bedrijfsleider zag dat de arbeiders op alle mogelijke manieren probeerden zo min mogelijk te werken. Dat konden ze zich veroorloven omdat de bazen zo weinig verstand van de verschillende ambachten hadden dat ze geen effectieve controle uit konden oefenen. Taylor deed zijn voorstellen met de beste bedoelingen. De produktiviteit steeg flink, waardoor de lonen omhoog konden en de sfeer op het werk kon verbeteren. Kortom: iedereen gelukkig!

In de opvatting van professor De Sitter zijn de ideeën van Smith en Babbage eigenlijk veel essentiëler dan die van de veel beroemdere Taylor. "In de negentiende eeuw werd er nog op een *integrale* manier over werk gedacht. Er moest een klus geklaard worden, er moest iets gemaakt worden, hoe zullen we dat eens aanpakken." Die benadering is nu weer erg in, 'integraal management' heet dat. Essentieel voor de door Taylor cum suis ontwikkelde arbeidsdeling is dat een klus wordt opgedeeld in verschillende bewerkingen en dat gelijksoortige bewerkingen bij elkaar op afdelingen worden gezet. Dat werk op die afdelingen moest gecoördineerd worden. Die coördinatie is de basis voor de scheiding tussen denken en doen, een principe dat Taylor verder uitwerkte.

Sinds die tijd zitten we opgescheept met het organisatiemodel dat berust op zogenaamde staf- en lijnfuncties, bazen bij de uitvoering

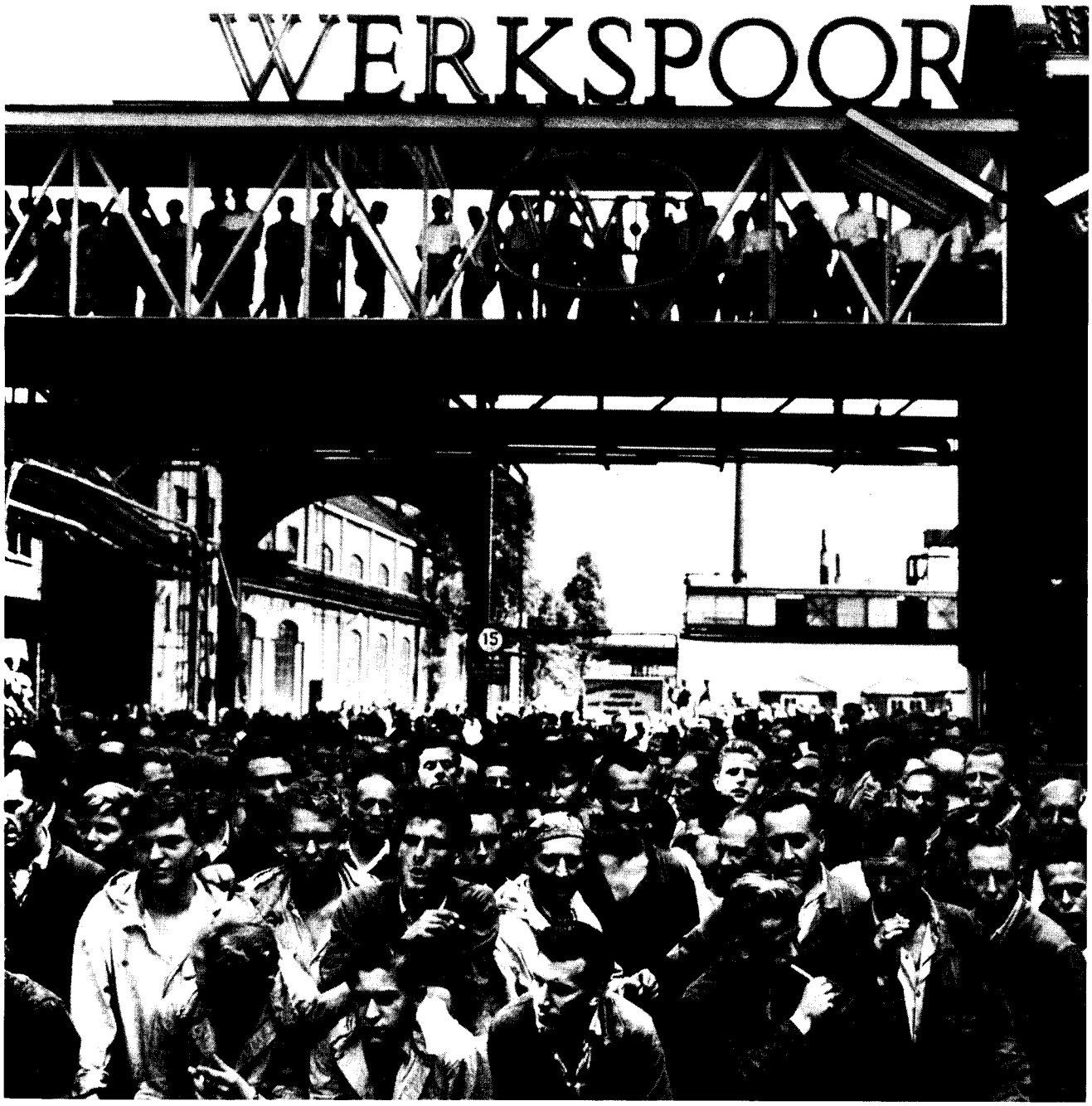

foto: Dolf Kruger

van het werk en allerlei ondersteunende afdelingen zoals planning, werkvoorbereiding, personeelszaken en ga zo maar door.

Henry Ford

Naar verluidt zou Taylor op latere leeftijd erg ongelukkig zijn geweest over de gevolgen van zijn voorstellen. De volkomen zinloosheid van het werk, het eindeloos herhalen van dezelfde kleine handelingen, de monotonie en de druk waaronder dat moest gebeuren, maakten het werk enorm zwaar. "Je kunt in een tabel opzoeken hoe lang het duurt om een rechterbureaula open te trekken. Dat duurt een onderdeel van een seconde langer dan de linker." De Sitter geeft dit voorbeeld smalend maar, "toen was dat heel belangrijk", benadrukt hij.

Met de invoering van de lopende band door Henry Ford in de jaren twintig en de beroemde *five dollar-day*, een loon waarmee de arbeiders voor hun eigen Fordje konden gaan sparen, ontwikkelde zich het systeem van massafabricage van massaconsumptiegoederen. Met, zoals gezegd, zijn hoogtepunt in de jaren vijftig. In 1955 bijvoorbeeld beheersten drie grote bedrijven - Ford, General Motors en Chrysler - de automarkt. Zij zorgden voor 95 procent van alle autoverkopen met relatief weinig variatie: zes modellen waren goed voor 80 procent van de markt.
In minder dan tien jaar tijd zijn deze industriële giganten echter voorbijgestreefd door de Japanse concurrentie. In Toyota City maken ze een auto in de helft van de tijd die daar in de Verenigde Staten voor nodig is.

Uit het eerder genoemde MIT-onderzoek blijkt dat een Japanse autofabriek zeventien manuren nodig heeft om een auto in elkaar te zetten en een Europese fabriek gemiddeld vijfendertig. De Japanners gebruiken daarbij de helft van de fabrieksruimte, de helft van de investeringen en de helft van de machines. Het ontwerpen van een nieuwe auto kost in Japan 1,7 miljoen manuren in zesenveertig maanden, in Europa en de VS kost datzelfde 3 miljoen manuren in zestig maanden. Bovendien zijn de Japanse auto's kwalitatief beter. Uit het uitgebreide onderzoek bleek dat de Europese autofabrieken 50 procent meer defecten vertoonden, gemeten naar de klachten van de eigenaars in de eerste drie maanden. Samengevat betekent het dat een Duitse fabriek meer tijd bezig is met het repareren van de defecten aan hun

auto's dan een Japanse fabriek nodig heeft om een bijna perfecte nieuwe auto te maken.
Geen wonder dat westerse managers op zoek gingen naar het geheim van het Japanse management. In de produktie bij Toyota staan het tegengaan van verspilling van arbeidstijd en materiaal centraal. De werkers zijn verdeeld over kwaliteitskringen die voortdurend bezig zijn met *Kaizen*, permanente verbetering van het produktieproces. In 1989 produceerden de duizenden kwaliteitskringen bijna twee miljoen ideeën en suggesties. Bijna 95 procent daarvan werd opgepikt door het management. Toyota maakt zo weinig mogelijk zelf. Zoveel mogelijk werk wordt uitbesteed aan toeleveranciers. Die moeten zorgen dat alle onderdelen *just in time* op de bestemde plaats zijn. Toyota heeft een net van 230 toeleveranciers, die op hun beurt weer een tweede ring van ongeveer vijfduizend toeleveranciers hebben. Het aantal toeleveranciers in de derde ring is niet precies bekend maar wordt geschat op tienduizenden. Toyota trekt zich terug op haar kerntaak, het assembleren van auto's. Aan de Toyota die de fabriek verlaat, heeft de fabriek nog maar 20 procent van de waarde toegevoegd. Maar door een slimme manier van organiseren, incasseert Toyota wèl 50 procent van de winst.
Hans Krikke, publicist en onderzoeker bij de Stichting Opstand in Amsterdam, houdt zich al jaren met het Toyotisme bezig. Hij ziet als wezenlijk nieuw kenmerk van het Toyotisme dat de markt *binnen* het bedrijf komt. Iedereen concurreert met iedereen. "Toyotisme is in feite een gigantische verfijning van het Taylorisme."
Als voorbeeld neemt Krikke de organisatie binnen één taakgroep. In de eindmontage moet die groep zestien handelingen verrichten. Elke handeling kan op drie niveaus beheerst worden: je moet erbij geholpen worden, je kunt het zelfstandig of je kunt er een ander mee helpen. "Dat betekent dat er binnen de taakgroep een hiërarchie van zestienmaal drie niveaus mogelijk is." Degene die alle zestien handelingen op niveau drie kan verrichten is de *Hancho*, de groepsleider. Die heeft de verantwoordelijkheid om het *Kaizen-management* te verwezenlijken. Hij wordt weer op de huid gezeten door de *Cumicho*, de laagste manager op de werkvloer. De sanctie-instrumenten van die twee om hun bewind uit te voeren, zijn loon en promoties. De helft van het loon van een Toyota-arbeider is afhankelijk van bonussen. En die hangen weer af van de beoordeling van de *Hancho*, die daarin mee laat wegen in hoeverre een werker bereid is over te werken, hoeveel ideeën hij levert en, wat heel vanzelfsprekend is, of hij mee heeft gedaan aan 'vrijwillige' projecten om het imago van Toyota te verbeteren: variërend van verkeerslessen op scholen tot het poetsen van stoplichten in Toyota City.
De arbeider bij Toyota is méér dan toegewijd aan zijn werk. "We beschouwen ons werk als iets heiligs", aldus directeur *Eijo Toyoda* in een toelichting bij het jaarverslag van 1989. "Onze mensen werken niet alleen hard, maar met passie. Produceren is voor ons een soort muziek maken. En om onze soort muziek te maken moet alles in orde zijn. Precies in orde. Perfecte harmonie." Het lijkt wel een sekte. De sekteleden zèlf zijn blij dat ze er deel van uit mogen maken. Maar dissidenten worden hard aangepakt.
Hans Krikke bezocht *Hamabe Akira* die negen jaar bij Toyota werkte. "Ik ben gevlucht", zegt die nu. Negen jaar woonde hij, net als alle andere ongetrouwde Toyota-arbeiders in één van de vele slaaphuizen op het fabrieksterrein van het concern. Hij leefde voor Toyota. In zijn schaarse vrije tijd poetste en boende hij zijn eigen auto, verder kwam hij niet naar eigen zeggen. Na een jaar of vijf wilde hij dat veranderen. Akira wilde Engels en Spaans gaan studeren en bracht daarom zijn aantal overuren terug van de gebruikelijke dertig uur per week tot vijftien uur per maand. Hij werd gewantrouwd door zijn collega's. Het is heel ongebruikelijk om iets voor jezelf te doen. Vanaf die tijd is hem het leven zuur gemaakt, kreeg hij de zwaarste klussen en de veelgeroemde arbeidsgroep werd voor hem een middel om druk uit te oefenen. De dissident werd weggepest.

Hans Krikke: "Wezenlijk kenmerk van het Toyotisme is dat het de markt binnen het bedrijf brengt."

control by love

Rob van Tulder doceert Internationale Betrekkingen in Amsterdam en Bedrijfswetenschappen in Rotterdam. Een combinatie van functies die voor bestudering van het Toyotisme geknipt is. Ook hij ziet een directe lijn van het Taylorisme naar het Toyotisme. "In het Fordisme is de controle direct, bij Toyota hebben ze zodanig gemanoeuvreerd dat je niet meer voortdurend hoeft te controleren." Het veelgeroemde 'teamconcept' wordt door Japanse wetenschappers ook wel aangeduid als *control by love*.
Japanners werken altijd. Overwerk is normaal. Een onderzoek onder de leden van de vakbondsfederatie van Toyota wees enige tijd geleden uit dat 60 procent van de 200.000 leden last had van chronische vermoeidheid en uitputtingsverschijnselen.
Soms werken ze zich letterlijk dood. *Karoshi*, dood door overwerk, is een aanvaard begrip. Sinds enige jaren bestaan er enkele tientallen telefonische karoshi-hulplijnen. In 1990 werden 1800 gevallen geregistreerd.
"Het Toyotisme kan alleen samen met de 'tweederde-maatschappij'", zegt Van Tulder. "Je hebt absoluut een onderklasse van minstens 10 à 15 procent nodig." De werkers in de kernbedrijven zijn bevoorrecht. Voor hen geldt het bekende levenslange werkgelegenheidsprincipe. In de eerste ring van ruim tweehonderd toeleveringsbedrijven is de invloed van Toyota nog erg groot. Het is heel gebruikelijk dat Toyota de boeken controleert en meedenkt met het management. Van Tulder: "Ze hebben wel een vinger in de pap bij de toeleveringsbedrijven, maar ze zijn niet verantwoordelijk. Als het slecht gaat, laten ze ze vallen." Een bekend voorbeeld is de oliecrisis van 1973. Toyota verlaagde de prijs van onderdelen in één klap met tien procent. De toeleverende bedrijven verlegden die prijsdaling weer naar onderen, naar de bedrijven die aan hen leverden. Uiteindelijk verlegden de werkgevers aan het eind van de keten de drastische prijsverlaging naar de arbeiders. Hun loon werd verlaagd en de werkdag verlengd.
Onderin de keten, of beter gezegd: aan de rand van het spinneweb, want spinneweb is een beter beeld om de relatie tussen kernbedrijf en toeleveranciers uit te drukken, zitten de kleine werkplaatsen en de *sweatshops*. Die beconcurreren elkaar onderling fel. Vrouwen en illegalen vormen een arbeidsreservoir voor deze werkplaatsen.
In Japan kent men niet het systeem van algemene vakbonden. Er zijn ongeveer 70.000 bedrijfsbonden. De Toyota Workers Union, 60.000 leden, heeft een overeenkomst met het bedrijf waarin staat dat het welzijn van de leden gekoppeld is aan de ontwikkeling van het bedrijf "zoals twee wielen van een auto-as met elkaar verbonden zijn." Alleen fulltime arbeiders mogen lid worden van de bond die eigenlijk een soort verlengstuk van de bedrijfsleiding is. Lidmaatschap betekent dat men niet ontslagen kan worden. Omgekeerd is het stimuleren van een constructieve en flexibele houding onder de leden een lange-termijn-doelstelling van de bond. Het motto daarbij is "Goed denken en goed produceren". De arbeiders moeten leren de produktieproblemen als *hun eigen* problemen te zien. Overwerken mag van de bond maximaal vier uur per dag, vijfenvijftig uur per maand. De vakbond voedt haar leden op tot voorbeeldige burgers. Dat houdt onder andere in dat ze haar leden motiveert deel te nemen aan service-diensten voor de gemeenschap zoals het schoonhouden van parken en het bevorderen van de verkeersveiligheid.
Bij bedrijven van meer dan duizend arbeiders is de organisatiegraad 65,5 procent. In bedrijfjes met minder dan dertig arbeiders is die 0,2 procent. De helft van de loonafhankelijken in Japan werkt in een bedrijf met minder dan vijftig werknemers.

Batavus

Op zoek naar Japanse invloeden in Nederland breng ik een bezoek aan de Batavus fietsfabriek in Heerenveen. "Welkom bij Batavus: de heer K. van den Bosch", staat er op het mededelingenbord in de hal. Een

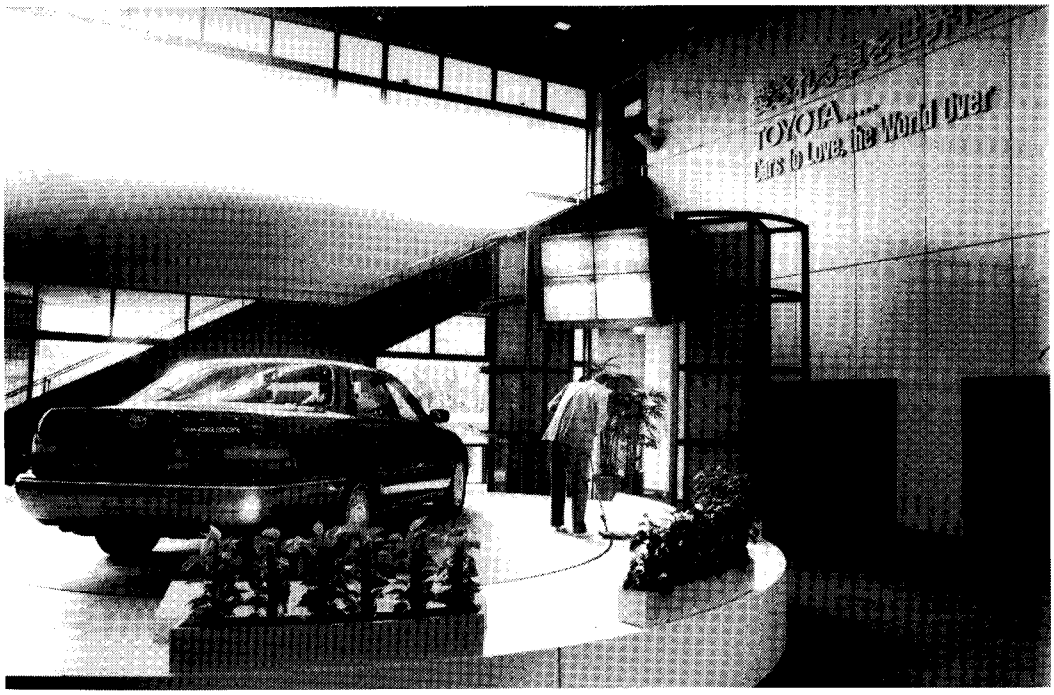

foto: Tjabring van Egten /HH

teken van klantvriendelijkheid, dat is duidelijk. *Katy Dikker*, manager die het "Batavus Beter"-project begeleidt, leidt me rond door de fabriek. Hier geen robots zoals in autofabrieken. De Batavus-fabriek lijkt nog opvallend veel op een oude fabriek waar veel met de hand gedaan wordt. Mannen in blauwe werkpakken die lange buizen omtoveren in fietsframes. Of eindeloze hoeveelheden frames op rekken hangen voor ze een verfmachine ingaan om ze daarna weer 'af te rekken'. Op elke afdeling hangen grafieken aan de muur waarop de resultaten van die afdeling weergegeven worden. De grafieken tonen pieken en dalen maar kruipen onmiskenbaar langzaam omhoog.

In 1987 werd Batavus overgenomen door Atag. Dat betekende een nieuwe management-strategie. Een nieuwe start die vergemakkelijkt werd doordat Batavus, wegens Amerikaanse schadeclaims, technisch failliet verklaard werd. Van de 325 personeelsleden werden er 155 weer in dienst genomen. Een selectie op basis van de voorkeuren van de voormannen.

Na een rondleiding van anderhalf uur komen we terecht in de klassiek ingerichte kamer van de directeur, de heer *Hans Wezenaar*. Hij vertelt over het begin van het veranderingsproces bij Batavus. "Om duidelijk te maken dat we een nieuw begin maakten, hebben we ten overstaan van het hele personeel de drie stekkers van de computers uit het stopcontact getrokken. Alle computerprogramma's in één klap weg. Daarna moest iedereen zijn bureauladen legen." Er ging een nieuwe wind waaien bij Batavus. Met tweehonderd personeelsleden minder werden ongeveer evenveel fietsen gemaakt.

"Iedere medewerker heeft een klant en een leverancier. Dat geldt net zo goed voor mij als ik een afspraak maak met mijn secretaresse", aldus Wezenaar. Ook voor Batavus geldt dat de fabriek zich terugtrekt op haar kernactiviteiten. Loonintensieve en uiterst simpele activiteiten worden afgestoten. Op het terrein van Batavus staat een hal waarin vijfenveertig werknemers van de sociale werkplaats wielen spaken, sturen wikkelen en eenvoudige voormontagewerkzaamheden verrichten. Onder verantwoordelijkheid van het werkvoorzieningsschap. Zeer gespecialiseerde onderdelen zoals schakelsystemen worden ingekocht. Een fiets is eigenlijk een logistiek wonder, een samenvoeging van zo'n 1200 onderdelen. De toeleveringsfirma's besteden zelf ook weer een deel van het werk uit. Wezenaar: "Het interesseert me niet wie nou precies het knopje aan een spaak gezet heeft. Als het er maar goed aanzit en de leverancier de spaken op tijd levert."

Wezenaar is niet van plan om bij een stijging van de produktie nieuw vast personeel aan te nemen. In de eerste plaats denkt hij aan werk uitbesteden, meer werk naar het werkvoorzieningsschap en verder aan een strategie die Batavus jaarlijks toepast bij pieken in de produktie: veel tijdelijke contracten.

Bijna 40 procent van het personeel heeft al eens deelgenomen aan de zogenaamde verbetergroepen. Daarin worden concrete problemen aangepakt, zoals bijvoorbeeld een beperking van het aantal afgekeurde spatborden. Bij de Elga-machine worden frames gesoldeerd. "Daar werken we in feite al met een taakgroep, ook al noemen we dat nog niet zo." Wezenaar stelt dat het in de toekomst de bedoeling is die taakgroepen in te voeren. De werkdruk is hoog bij Batavus. "De beste prestatie wordt altijd onder een beetje spanning geleverd. Dat geldt ook voor *u en mij", aldus Wezenaar.*

Er mag dan hard gewerkt worden bij Batavus, de werknemers profiteren mee als het goed gaat met de zaak. Daar zorgt een unieke winstdelingsregeling voor. Elk kwartaal wordt op de plenaire bijeenkomst het percentage van de winstdeling van dat kwartaal doorgegeven. Dat zijn forse bedragen, vorig jaar bedroeg de winstdeling zelfs een keer meer dan 20 procent van het kwartaalloon. Daarnaast is er een aandelenspaarregeling waar maar liefst 95 procent van de Batavus-werknemers gebruik van maakt. Zij zijn daarmee mede-aandeelhouder van de Atag-holding.

Het belangrijkste is dat "alle neuzen bij Batavus voortaan dezelfde kant op wijzen." Kort na de reorganisatie kreeg Wezenaar signalen dat er nog steeds een kern van ongeveer twintig kankeraars was. Op een van de driemaandelijkse bijeenkomsten waarop het voltallige personeel bij elkaar komt, heeft Wezenaar toen een donderpreek gehouden. "Of je houdt je mond, of je komt binnen een week bij mij vertellen wat eraan schort of we kunnen jullie bij Batavus niet gebruiken!" Tot zijn eigen verbazing oogstte Wezenaar groot applaus. "En ik heb niemand hier op mijn kantoor gezien", vertelt hij trots.

Japanse toestanden

Rob van Tulder ziet duidelijk Toyotistische ontwikkelingen in Nederland. In november was hij nog in Eindhoven waar de Technische Universiteit op advies van iemand van de Raad van Bestuur van DAF een *Masterclass on lean management* organiseerde. Gedeeltelijk betaald door het Brabantse bedrijfsleven. Daar trad hij in discussie met Daniel Jones, de leider van het grote onderzoek onder negentig autofabrieken over de hele wereld. Het MIT-rapport is razend enthousiast over het Toyotisme. "Het wordt de standaard voor de wereld in de eenentwintigste eeuw. Die wereld zal een andere, een veel betere wereld zijn." Volgens Van Tulder zal de invoering in Nederland heel moeilijk zijn. Hier hebben we geen bedrijfsbonden en is de positie van de toeleveranciers erg sterk.

Maar tòch. DAF-trucks in Eindhoven, *Batavus Beter*, *Operatie Centurion* bij Philips, *MENS* (Meer Elan Nieuwe Stijl) bij de Volvo-fabriek in het Limburgse Born, het *Masterplan* bij Hoogovens. Het borrelt en bruist in de Nederlandse bedrijven. Professor De Sitter is een optimist. Bij een bedrijfsbezoek *aan een groot Japans bedrijf in Brabant waar* hij rondgeleid werd door de directeur troffen ze na vijf uur nog verschillende mensen aan het werk. "Zo gemotiveerd zijn ze", zei de

directeur. "Ongezond", dacht De Sitter. Na een goed maal en twee flessen wijn vertrouwde de directeur hem toe dat hij óók vond dat die mensen eigenlijk niet goed bij hun hoofd waren. "Dus ik denk niet zo gauw dat wij Japanse toestanden krijgen", lacht De Sitter.

Kortgeleden vond in Beverwijk een studiedag plaats over "Japanse ontwikkelingen in de IJmond". Eén van de spreeksters is, verrassend, een arts. *Riemke Rip*, sinds kort beleidsmedewerkster van een bureau in de thuiszorg belast met beleidsontwikkeling en kwaliteitscontrole. Ook in de thuiszorg, een fusie van Kruiswerk en gezinszorg, praat men onder invloed van de stelselherziening in de gezondheidszorg over de prijs/kwaliteit-verhouding. De prijs van 'het produkt wijkverpleging' blijkt twee keer zo hoog te zijn dan de diensten van particuliere bureaus. Er wordt systematisch beleid gemaakt van het inzetten van familie en vrijwilligers in de zorg. Een vorm van uitbesteden? Rip: "Niet alleen verantwoordelijkheden maar ook de uitvoering moet op het laagste deskundigheidsniveau gebeuren." Vrijwilligers moeten bijgeschoold worden en contracten afsluiten met het 'moederbedrijf'. Er worden *helpsterteams* gevormd waarin wijkverpleegkundigen, zieken- en gezinsverzorgenden samen een aantal patiënten en een budget toegewezen krijgen. Rip: "Dat heeft veel positieve kanten, er komt duidelijkheid voor iedereen en sociale ondersteuning. Maar ook de werkplanning komt bij zo'n team te liggen. Als iemand een half uur langer bij een patiënt blijft omdat die zich bijvoorbeeld ernstig vervuild heeft, dan zal iemand anders het werk elders op moeten vangen. Ziek melden betekent dat je collega's harder moeten werken. Het ziekteverzuim zal dalen maar mensen zullen daardoor ook eerder afknappen."

De term Toyotisme is in de thuiszorg onbekend. "Mijn directeuren praten over *de tijdgeest*. Als een soort Heilige Geest die rondwaart door de Rijnmond", aldus Rip. Bij een enquête die onlangs is gehouden, sprak 90 procent van de ondervraagden zich uit voor loon naar prestatie, terwijl 80 procent dat principe ook wel voor de teams wilde laten gelden. "Dat is er allemaal nog niet", zegt Riemke Rip, "maar het kan wel komen."

foto: Chris Pennarts / HH

Hoogovens

Bart Nijssen is bedieningsvakman bij de Hoogovens en sinds de laatste verkiezingen lid van de ondernemingsraad. Hij stond op een onverkiesbare plaats op de lijst van het FNV maar is met voorkeurstemmen gekozen. Hoogovens kent al kwaliteitskringen sinds de jaren zeventig. Twee jaar geleden werd, naar voorbeeld van een Japans staalbedrijf, de Operatie Masterplan gestart. De werknemers kregen een videoband mee naar huis waarop de directie, via de Hugo van Rijn bv, het nieuwe denken bij Hoogovens propageert.

Hoogovens heeft haar kernactiviteiten ondergebracht in vijf produktgroepen. Nijssen werkt in de Produktgroep Transport; catering, de interne postdienst en onderhoud zijn voorbeelden van niet-kernactiviteiten, de zogenaamde servicegroepen. Maar ook binnen de Produktgroepen werken mensen in een technische dienst of aan de logistiek. Allemaal activiteiten die Hoogovens al jarenlang uitbesteedt aan zogenaamde buitenfirma's. De afgelopen jaren is dat enorm toegenomen. Uit interne stukken weet Nijssen dat Hoogovens bezig is met een stroomlijning van die buitenfirma's. Hoogovens wil de vele buitenfirma's die binnen het bedrijf werken, concentreren. Daarmee wil ze wildgroei tegengaan en de controle vergoten. Hoogovens voert een gericht beleid om te selecteren tussen de buitenfirma's. Onlangs is een bedrijfschef van de afdeling Transport van de Hoogovens naar een buitenfirma gegaan. Steeds meer transportbedrijven zie je nu in wagens van die firma rijden. De bedoeling is dat zo'n bevoordeelde buitenfirma de andere firma's opkoopt om zo tot een bundeling van een aantal grote, efficiënt werkende firma's te komen. Bij de industriële reiniging gebeurt hetzelfde. Eén bedrijf gaat drie andere opkopen.

Begin van dit jaar bracht Nijssen een bezoek aan Nippon Steel Company in Nagoya, het Japanse voorbeeldbedrijf voor de Hoogovens. Hij was toevallig in de fabriek toen de gietmachine kapot ging. De electrotechnische storingsdienst kwam er aan te pas. "Die dienst staat bij ons in hoog aanzien. Ze zijn vierentwintig uur per dag aanwezig. In Nagoya zijn ze er ook permanent, maar het is een buitenfirma. Slechter betaald dus en ze horen er niet echt bij. Die jongens werden gewoon met de nek aangekeken terwijl ze daar aan het werk waren." Nijssen weet uit interne stukken dat Hoogovens het aantal buitenfirma's terug wil brengen van enkele honderden tot enkele tientallen.

De interne servicediensten verrichten dezelfde diensten als de buitenfirma's. Dat zijn dus concurrenten. Met ingang van het jaar 1993 wordt een van de vijf Produktgroepen - Lange Produkten geheten - omgevormd tot een zelfstandige *business-unit*. Dat betekent dat daar een eigen boekhouding gevoerd gaat worden. Dat gebeurt nu ook al fictief voor alle Produktgroepen maar bij één wordt dat nu dus reëel. Dat betekent ook dat die Produktgroep voor de inkoop van diensten volledig vrij is. "Wij zijn het breekijzer om de werkelijke kosten van de servicegroepen boven water te krijgen", verklaarde de nieuwe *business-manager*.

verdeelde vakbond

Binnen de Hoogovens is de vakbond sterk. Een groot bedrijf met veel kaderleden, dat geeft mogelijkheden. Nijssen: "We hebben daardoor een goede controle op de arbeidsomstandigheden en -voorwaarden." Bij veel buitenfirma's wordt de hand gelicht met de CAO. Die werken rustig achttien of twintig uur achter elkaar als dat nodig is. Er wordt ook veel met zwartwerkers gewerkt. Dat bleek een paar jaar geleden weer eens toen bij de renovatie van een hoogoven een arbeider van de steiger viel. De baas pakte de man

op en wilde hem naar het ziekenhuis in Rotterdam rijden. Collega's verhinderden dat en brachten de man naar het naast de Hoogovens gelegen Rode Kruis-ziekenhuis. Daardoor kwam deze zaak aan het licht.
Een ander voorbeeld, dat volgens Nijssen dagelijkse praktijk is. Een Nederlands constructiebedrijf besteedt het werk uit aan een Duitse onderaannemer. Die werkt weer met

Frederick Taylor is beroemd geworden met zijn 'scientific management', een strikte scheiding tussen denken en doen. Het management denkt en de arbeider voert uit

Joegoslaven die in Joegoslavië onder contract staan en dus uitgeleend worden. Die werken dus onder Joegoslavische arbeidsvoorwaarden bij de Hoogovens. "Zo worden de loonkosten gedrukt. En hetzelfde gebeurt met Portugezen en anderen", aldus Nijssen.
Recent werd bekend dat Hoogovens een half miljard verlies lijdt. Reden om de Operatie Masterplan versneld uit te voeren. Gedwongen ontslagen kunnen, voor het eerst bij de Hoogovens, niet voorkomen worden. Een plan om de Hoogovens-werknemers onder dak te brengen, is nu dat Hoogovens een aantal werkpakketten van de buitenfirma's overneemt en dat werk door de overtollige eigen werknemers laat doen. In een intern stuk wordt de volgende stap als volgt beschreven: "Verder streven we naar de overname van deze werkpakketten door deze firma's, inclusief deze werknemers." Gevolg is dat de buitenfirma's honderden mensen moeten ontslaan om de Hoogovens-werknemers in dienst te kunnen nemen. "Ademen met uitbesteden", noemde directeur Produktie, de heer *Vogels*, dat onlangs.
Binnen de vakbond wordt liefst niet over deze zaken gepraat. "Men voelt zich er schuldig over", zegt Nijssen. De Hoogovens-werknemers zorgen voor hun eigen hachje, ten koste van 'collega's' bij de buitenfirma's.
Nijssen: "In feite is het raar dat ik wel solidariteit voel als er iets gebeurt bij de koudband, mensen die ik alleen van vakbondsvergaderingen ken, terwijl bij mij op het werk mensen van het schoonmaakbedrijf Van Alphen rondlopen waar ik al negen jaar mee werk bij wie ik die solidariteit niet zou mogen voelen." De schoonmakers vallen weer onder een *andere* vakbond. Sommige buitenfirma's ressorteren weer wèl onder de Industriebond waar Nijssen lid van is maar vallen onder andere regio en een andere districtsbestuurder. De districtsbestuurder van de Hoogovens, Jan Schalkx, schijnt over deze scheve situatie niet eens met zijn collega-districtsbestuurders te willen praten. Hij vecht uitsluitend voor het kernbedrijf, de Hoogovens. "De Japanse bedrijfsbond is aan het ontstaan", aldus Nijssen.
Eigenlijk vecht de bond niet eens voldoende voor zijn *eigen* mensen, vindt Nijssen. De

weg die de bond nu kiest, meegaan met de reorganisatie, leidt tot verdeeldheid. "Bij verzet heb je een gemeenschappelijk doel. Wat je nu ziet, is dat mensen elkaar zwart maken bij hun chef. Ze zijn voor hun eigen hachje aan het knokken." Nijssen voorspelt dat de uitkomst van de lopende onderhandelingen zal zijn dat de Industriebond akkoord gaat met *outplacement* van een paar honderd werknemers. "Gedwongen ontslagen dus", zegt Nijssen, Bij een bedrijf dat de afgelopen jaren enorme investeringen heeft gepleegd... in het buitenland. Nijssen: "Tòen werd ons niet gevraagd om mee te denken, nu bij het Masterplan wèl."

leedvermaak

De versnelde invoering van het Masterplan betekent ook de invoering van taakgroepen van acht tot twaalf mensen die aan één installatie werken. Het middenkader wordt weggesaneerd, management-verantwoordelijkheden zoals het regelen van de bezetting, komen binnen de taakgroep te liggen. "In eerste instantie lijkt dat aardig", stelt Nijssen, "maar het betekent ook dat conflicten over de werkdruk niet meer tegenover de chef maar tussen de collega's uitgevochten moeten worden. Zieken, zwakken of misselijken zullen niet erg gewaardeerd worden door hun collega's." Het management speelt handig in op de verantwoordelijkheid die mensen voelen. "Jullie zijn slim en bijdehand genoeg om dat zelf te regelen." Bovendien is er leedvermaak over die vermaledijde chefs die nu eindelijk zelf eens de klos zijn bij een reorganisatie.
Het management vindt dat er veel te negatief gedacht wordt over de voorgestelde veranderingen. "Je kunt er wel tegen zijn maar je zult toch door de concurrentie gedwongen worden", is het bedrijfsstandpunt. In dat geval kun je maar beter voorop lopen, dan verdien je er nog wat aan. "Dat zeggen ze altijd", gispt Nijssen. "Op het laatste congres van de Industriebond is op initiatief van district Rotterdam het standpunt ingenomen dat de bond zich zal gaan inzetten voor contacten met andere bonden om deze ontwikkelingen te keren."
In 1995 werken er bij Hoogovens waarschijnlijk nog zo'n 10.500 mensen. Eind jaren zeventig waren dat er nog 25.000. Nijssen: "Misschien wordt het werk niet eens door zoveel minder mensen gedaan maar er werken er wel veel minder *bij Hoogovens*."

Aan het eind van het gesprek met Batavus-directeur Wezenaar tekent hij het nog een keer voor me uit. "Dit is het *boss-model*", zegt hij, wijzend op een tekening van poppetjes met een baas erboven. "Waar we naar toe moeten is het *coach-model*." Op het papier staat een soortgelijke tekening maar nu lopen er directe lijntjes tussen de onderste poppetjes. De baas zweeft er wat doelloos boven.
De democratie komt terug in de bedrijven maar dan wèl op een door het management gecontroleerde manier. Voor de werkers in de *kernbedrijven* nemen de verantwoordelijkheid en de werkdruk toe. Voor de *overigen* rest flexibele arbeid, tijdelijk werk en losse contracten. Helemaal onderaan zwoegt een toenemend aantal illegalen en thuiswerksters. Voor hen geen bedrijfsdemocratie; zij moeten het doen met de parlementaire democratie. En die houdt op te bestaan bij de, door een extern beveiligingsbureau bewaakte, bedrijfspoort.
De tradities van de werkvloer worden om zeep geholpen vanuit de directiekamers. De 'nieuwe maatschappij' kent geen arbeidersraden maar louter aandeelhouders. Het werk wordt gedaan door illegalen en thuiswerksters. "De proletariër is dood, leve de huisvrouw", zo noemde de sociologe *Claudia von Werlhof* deze ontwikkeling enkele jaren geleden op een lezing in Nijmegen. In de slanke fabriek van de toekomst wordt niet meer gewerkt. Het management heeft zich volledig terruggetrokken op zijn kerntaak, namelijk: winst maken. ▼

Kees van den Bosch

Kees van den Bosch is freelance journalist

hoeksteen & kaartenhuis